

AETAS

— TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT —

Államrendőrség és informátorai

PAJKOSSY GÁBOR

*Egy besúgó Pesten a reformkor közepén
(1839)*

DEÁK ÁGNES

*Besúgólisták a neoabszolutizmus
korából*

FARKAS KATALIN

*A rendőrség és a magyar függetlenségi
szervezkedések (1859–1866)*

BEBESI GYÖRGY–POLGÁR TAMÁS

*A „Virtuóz provokátor”.
Jevno Azef, a legendás kettősügynök*

FARKAS GYÖNGYI

*Ügynökjelentések, kihallgatási
jegyzőkönyvek, kérvények*

21. évf.

2006

4. szám

*Bemutatjuk Robert J. W. Evans
oxfordi történészt*

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 2000 Ft+postaköltség.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 500 Ft+postaköltség, könyvesboltban 700 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Teleki Téka, VIII. ker., Bródy Sándor u. 46.;

Kis Magister Könyvkereskedés, V. ker., Magyar u. 40.;

Írók Boltja, VI. ker., Parnasszus Kft., Andrássy út 45.;

ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.;

Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.

Szeged: Katedrális Bt., Sik Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.,

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.;

Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház;

Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjútság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon: 62/544-062

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Teiszler Éva

Technikai szerkesztés: Petit Irodalmi Stúdió

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

21. évfolyam

2006. 4. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

DEÁK ÁGNES

A kiadvány

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Nemzeti Kulturális Alapprogram,
Nemzeti Civil Alapprogram,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szegedért Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER

GALAMB GyÖRGY

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR

PELYACH ISTVÁN

SZÁSZ GéZA

TOMKA BéLA

TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

PAJKOSSY GÁBOR	
Egy besúgó Pesten a reformkor közepén (1839)	5
DEÁK ÁGNES	
Besúgólisták a neoabszolutizmus korából	21
FARKAS KATALIN	
A rendőrség és a magyar függetlenségi szervezkedések (1859–1866)	45
UGRAI JÁNOS	
Szoknyák, versek, vizsályok (Egy lelkes kétszeres rangvesztése)	71
BORBÉLY JÁNOS	
Heinrich Hentzi Magyarországon („Sarkányölő Szent Györgytől” a „vaskísértetig”)	88

Műhely

GONDA GYÖRGY	
„...Egressy Gábor színész és Kossuth kormánybiztosa” (Egy év ese- ménytörténete – emigráció után ...)	115

Múltidéző

BEBESI GYÖRGY – POLGÁR TAMÁS	
A „Virtuóz provokátor” (Jevno Azef, a legendás kettősügynök)	127

Elmélet és módszer

FARKAS GYÖNGYI	
Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények (A társa- dalomtörténet-írás lehetséges forrásai)	146

Határainkon túl

„Én Magyarország nyugati szomszédainak kutatása felől érkeztem el a magyar történelemhez”. Interjú Robert J. W. Evansszel (Az interjút készítette: DEÁK ÁGNES)	171
R. J. W. Evans műveinek bibliográfiája	176
R. J. W. EVANS	
Nyelv és államépítés: a Habsburg Monarchia esete (Robert A. Kann- emlékelőadás)	181

Figyelő

Magyar történeti kutatások a Vatikánban (Tusor Péter: <i>Magyar történeti kutatások a Vatikánban. PPKE–Gon- dolat Kiadó Budapest–Róma, 2004.</i>)	
ANTAL BEATRIX	203

Demográfia és közigazgatás a hódoltságban (Dávid Géza: <i>Pasák és bégek uralma alatt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005.</i>)	
TOMKÓ VIKTOR	206
A sokszor elveszett és visszanyert presztízs (A britek Magyarország-képének változásai) (<i>British–Hungarian Relations since 1848. Edited by László Péter and Martyn Rady. Hungarian Cultural Centre London – University College London, London, 2004. [SSEES Occasional Papers No. 62.]</i>)	
BENCsik PéTER	210
Újvilági magyarok (Várdy Béla: <i>Magyarok az Újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000.; Várdy Béla–Várdy Huszár Ágnes: <i>Újvilági küzdelmek. Az amerikai magyarság élete és az óhaza. Budapest, Munkács, 2005.</i></i>)	
FRANK TIBOR	218
<i>Számunk szerzői</i>	223

PAJKOSSY GÁBOR

Egy besúgó Pesten a reformkor közepén (1839)

Hogy a kutatási kérdések megfogalmazása, a módszerek megválasztása nagymértékben függ a forrásadottságoktól, különösen igaz a Habsburg-monarchia 1848 előtti legfőbb rendőri hatósága, az *Oberste Polizei- und Justizhofstelle* és magyarországi besúgóhálózata mint kutatási téma esetében. 1927 júliusában a birodalmi kormány szerv levéltári anyagának 60 százaléka esett a *Justizpalastot* pusztító tűz áldozatául; ezen belül – ha egyáltalán túléltek a monarchiát – minden jel szerint teljesen elpusztultak, illetve rendkívül töredékesen és elszórtan maradtak fent azok a segédkönyvek, amelyek olyannyira fontosak valamely hatóság működésének rekonstrukciójához: a hivatali instrukciók, az elvi jelentőségű jogszabályok (normálék) gyűjteményei, a személyzeti kimutatások – a számvetőségi iratokról nem is szólva.¹ E körülmények (s a tűzvészt követően elkészített új mutató is) inkább a titkosrendőrség által létrehozott iratanyag a megfigyelt és dokumentált folyamatok, jelenségek történetére vonatkozó hasznosításának kedveznek, mint annak, hogy azok alapján magának a szervezetnek a működését elemezzük. Miközben manapság jelenkortörténészek, újságírók, egykori megfigyelték jóvoltából az 1989 előtti politikai rendőrség egyre több besúgójának pályaképével, jelentéseivel ismerkedhetünk meg, egy ilyesfajta pályakép megrajzolása másfél évszázaddal korábban nagy nehézségekbe ütközik. Bár „munkadossziék” minden jel szerint eredetileg sem léteztek, valamilyen nyilvántartás segítségével a „tartóknak” feltételezhetően lehetőségük nyílt arra, hogy szükség esetén egy-egy meghatározott besúgó korábbi jelentéseit is kezükbe vegyék – a fennmaradt iratok alapján készült mutató azonban a jelentések készítőire alapvetően nem tartalmaz (nem is tartalmazhat) utalásokat. Szerencsére a véletlen gyakran siet a kutató segítségére: egy besúgó konfliktusba kerül a hatósággal, a beadványok és a vizsgálat nyomán egész addigi tevékenysége reflektorfénybe kerül (sőt rengeteget megtudunk a besúgói hálózat működéséről is); Sedlnitzky rendőrminiszter másik informátora irathagyatékában megőrzi a hatóság vezetőinek hozzá intézett felkéréseit, utasításait és az ő általa készített jelentések fogalmazványait (igaz, nem tudjuk, hogy az iratok az illető teljes ügynöki tevékenységét tükrözik-e).² E körülményekkel indokoljuk, miért nem vállalkozhatunk az alábbiakban teljes pályakép megrajzolására – ehhez további

¹ Pajkossy Gábor: *A Polizeihofstelle magyar vonatkozású iratai, a Takács Sándor gyűjtemény és a történeti kutatás*. Levéltári Közlemények, 77. évf. (2006) 1. sz. 49–72. Az itt elmondottakkal összhangban az alábbiakban a Magyar Országos Levéltár (MOL) Regnikoláris levéltár. Takács [!] Sándor hagyatéka (N 119) állagot Takács Sándor gyűjteménynek fogjuk nevezni.

² Pongrácz Miklósról, illetve Toldy Ferencről van szó. Lásd Wellmann Nóra: *A Habsburg-Birodalom titkosrendőrségének kiépülése és működése I. Ferenc uralkodása idején*. In: Nyolc tanulmány a XIX. századi magyar történet köréből. Budapest, 1978. 77–78., 86.; Takács Sándor: *Aki még a császáron is kifogott*. Budapesti Hírlap, 52. évf. 1932. júl. 5. (147.) 2–3.; Pajkossy Gábor: *Toldy Ferenc pályaképéhez*. In: Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Szerk. Erdődy Gábor–Hermann Róbert. Budapest, 2002. 180–198.

és korántsem biztos sikerrel kecsegtető kutatások volnának szükségesek –, s miért foglalkozunk ehelyett mindössze az illető valamivel több mint háromnegyed év alatt kelt jelentéseivel, pontosabban azok számunkra ismert több mint felével.

A Takáts Sándor gyűjteményben, a *Polizeihofstelle* iratairól készített másolatok között egy vékony köteg 34, ugyanazon személy tollából származó jelentés másolatát foglalja magában. Az 1838. december 24. és 1839. október 11. között kelt jelentéseket Pestről keltezték. A másolatokat két személy készítette. Az első huszonnégy jelentés terjedelme folytatólagosan másolva 45 oldalt tesz ki, a többi tizenkettő, amelyeket a másik másoló iratonként új ívet kezdve másolt le, 31 oldalt. A megszólítás és zárófordulat nélküli jelentéseket írójuk, A. O. vagy A. v. O. sorszámmal látta el: a legkorábbi jelentés a 101., a legutolsó a 168. számot viseli (mintegy harmadukon jellege is szerepel). A számozás alapján megállapítható volt, hogy a köteg a jelentéstevő adott időszakban írott jelentéseinek csak a felét tartalmazza, egyúttal azonban lehetővé vált a Takáts Sándor gyűjteményben található további három, ugyanazon személy által írott jelentés azonosítása is. A „szerző” Adolph Ossetzky vagy Adolph von Ossetzky, akitől a gyűjteményben még három – összesen tehát 40 – dokumentum található több mint 100 oldal terjedelemben.³

A dokumentum-másolatokon (a Takáts Sándor gyűjtemény másolatainak túlnyomó többségéhez hasonlóan) egyetlen kivétellel nem tüntették fel az eredeti *Polizeihofstelle*-jelzetet. Bár tapasztalataink azt támasztják alá, hogy a gyűjtemény létrehozásában résztvevők a másolásra való kijelöléstől a másolatok rendezéséig gondos munkát végeztek, akkor is fel kellene tennünk a kérdést, hogy valóban a rendőrhatalóság iratanyagáról készültek-e a másolatok, ha történetesen nem tudnánk, hogy egy-egy esetben más eredetű másolatok is belekeveredtek a titkosrendőrségi másolatok közé.⁴ A *Polizeihofstelle* levéltárának kutatásához használatos mutató, mint említettük, Ossetzky neve alapján nem teszi lehetővé az eredetik felkutatását. Ossetzky három számmal ellátott, a (nem teljesen következetes rendben felépített) Takáts Sándor-gyűjteménybe a keltezés szerint betagolt jelentésének provenienciájával kapcsolatban nem kell, hogy kétségeink támadjanak, bár két esetben nyilvánvaló, hogy a jelentés eredetileg nem képezhette annak a felségelőterjesztésnek a mellékletét, amely mellé sorolták.⁵ A 34 együtt kezelt jelentés közül két esetben találunk adatot az irat későbbi sorsára. Ossetzky 1839. május 17-i jelentését az *Informationskomité* magyar-erdélyi osztálya jegyzőkönyveiben feldolgozták (erről később még lesz szó), azaz az irat bekerült a *Polizeihofstelle* rendes ügyiratforgalmába.⁶ Egy bizonyos „F”, azaz Leopold Valen-

³ MOL N 119. 8495–8828.; 8222/f., 8891., 8253/h; 8716, 8716/a, 9349. Az egyes iratok keltét (és Ossetzky adta sorszámtól) az ezt követő első előfordulásukkor adjuk meg.

⁴ Pl. uo. 8949., 8951.: mindkét jelentés címezte József nádor, az eredeti ennek megfelelően József nádor titkos levéltárának „Diaetalia” sorozatában található. MOL Regnikoláris Levéltár. József nádor titkos levéltára (N 22). 25. csomó.

⁵ Uo. 8222/f. (1839. jún. 6./140.), 8891. (júl. 8./146.), 8253/h. (júl. 9./148.). Sedlnitzky két felségelőterjesztésének (uo. 8222., 8253) kelte június 7., illetve július 9.

⁶ Uo. 8512. (1839. máj. 17./137.); MOL. Magyar Kancelláriai levéltár. Informationsprotokolle der Ungarisch-Siebenbürgischen Sektion (A 105). 1839:36. (máj. 24.) 19–20. A forradalmi vagy annak tekintett mozgalmak szemmel tartására 1834-ben felállított titkos tárcaközi (kormányzésközi) bizottság, a *Zentralinformationskomité* magyar-erdélyi osztálya 1837 tavaszán kezdte meg működését. E bizottság 1845-ig az államkancellária, a *Polizeihofstelle* és a *Staatsrat* küldöttéből állt, rendszeresen – 1839 első felében 46-szor, az év második felében 34-szer – ülésezett; működése során jegyzőkönyvek keletkeztek, amelyeket néhány példányban litografáltak. E jegyzőkönyvek

tin Ferstl, az országgyűlési titkosrendőrség vezetője 1839. július 14-én azzal küldte vissza „O-y” jelentéseit (*Pièces*) valószínűleg Wernekingh kormánytanácsosnak, hogy azokból mindössze egy adatot tudott „für den hiesigen Platz”, azaz az ülésező pozsonyi országgyűlés szempontjából az országgyűlési titkos szolgálat részéről hasznosítani: a távollévő követként Pozsonyba tartó Perlaky Sándorról, akit Ossetzky mint „egzaltált”, azaz liberális-ellenzéki személyt megfigyelésre javasolt, a július 8-i jelentésben olvashatunk.⁷ Bár nem tudjuk, pontosan milyen iratokat látott még Ferstl (mivel a szóban forgó iratköteg iratainak közel negyede már július közepe után keletkezett, az országgyűlési titkos szolgálat vezetője nem ezt a köteget küldte vissza), e két adat alapján bizonyítottnak látjuk, hogy Ossetzky rendszeresen jelentéseket írt a *Polizeihofstelle* részére, és azok rendre el is jutottak rendeltetési helyükre – vélhetően Johann Posch (a pesti postahivatal ellenőre, a titkosrendőrség pesti postai megbízottja) közbeiktatásával –, végül pedig e jelentéseket, illetve azok egy csoportját ott egy általunk nem ismert időpontban – mindjárt beérkezésük után, 1839-ben, 1848 előtt vagy 1849 után – külön választották a többi irattól.⁸ Ferstl egyébként nem sokra tartotta Ossetzkyt és jelentéseit: „a többi, és maga az a mánia, hogy tanár legyen a pesti egyetemen, üres locsogás”.⁹ Arra, hogy Ossetzky milyen helyet foglalt el a hálózat hierarchiájában, később visszatérünk. Úgy gondoljuk, a szóban forgó 40, részletekben gazdag irat elemzése révén közeli betekintést nyerhetünk abba, milyen helyzetekben, kiktől, milyen módszerrel szereztek információkat Sedlnitzky informátorai (még ha, mint látni fogjuk, Ossetzky bizonyos tekintetben nem volt is szokványos besúgó), a jelentések hivatali hasznosulásának vizsgálata alkalmat nyújt a *Polizeihofstelle* ekkori működése néhány aspektusának bemutatására, a jelentésekből ugyanakkor a reformkori Pest világának kevésbé ismert szegmensei is feltárulnak.

Ossetzky személye

Ossetzky neve ismeretlen a történeti irodalomban. Jelentései közül Takáts Sándor, továbbá Révész László többet is hasznosított.¹⁰ Neve nyomtatásban egyedül Széchenyi naplójának kritikai kiadásában jelent meg: a talányos megjegyzés – „*Linge (Lynch wollen sie sich schreiben) ist das Boyaren Haus, wo Osetzky seine Streiche etc.*” – talán az Alexandru Ghykával történt találkozik nyomán került be 1839. március 7-énél a gróf naplójába.¹¹ Az Ossetzky név forrásainkban a legváltozatosabb formában (Osseczky, Osseczki, Osetzky, Os-

a Sedlnitzky, a Magyar Kamara elnöke, továbbá a *Hofkriegsrat* elnöke által a bizottság elé terjesztett jelentéseket tartalmazzák, összterjedelmük 1839-ben meghaladja a 2400 oldalt.

⁷ MOL N 119. 8518. (1839. júl. 8./147.), 8896.

⁸ MOL N 119. 8522. (1839. aug. 21./155.: Posch itt említve). A másolatokról mondottak alapján Takáts másolója az első huszonkét jelentés eredetijét (uo. 8495–8516.) szinte bizonyosan egy kötetben kapta kézhez, a későbbi jelentések (uo. 8517–8528.) eredetijeik akár szétszórta is fektethettek, a Ferstl által említett jelentés viszont e második csoportba tartozik.

⁹ „den [!] ganzen sonstigen [!] selbst die Sucht, Professor an der Pester Universität zu werden, ist verschollenes Zeug.” Ferstl egyébként ugyanitt nemtetszését fejezte ki Klein, azaz Lapsánszky titkos írnoki alkalmazásával kapcsolatban.

¹⁰ Takáts Sándor: *Kalandorok városa*. Pesti Hírlap, 42. évf. 1920. febr. 22. (46.) 2–3.; uő: *Titkos jelentések gróf Széchenyi Istvánról 1825–1848*. A Budapesti Piarista Gimnázium Évkönyve a 2001/2002. iskolai tanévről az iskola fennállásának 285. évében. H. é. n. 19–98., 55–61. László Révész: *Die Anfänge des ungarischen Parlamentarismus*. München, 1968. 138. l. 5. jegyzet (N 119. 8515.)

¹¹ *Gróf Széchenyi István naplói*. S. a. r. Viszota Gyula. V. Budapest, 1937. (a továbbiakban: SZIN) 251. A napló magyar kiadása (Széchenyi István: *Napló*. Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, 1978. 878.) az e napi bejegyzés fordítását nem tartalmazza.

setzky) fordul elő, általa sajátkezűleg aláírt eredeti dokumentumot jelenleg nem ismerünk. Keresztneveként hol az Alexius, hol az Adolph szerepel (sőt, nyilvánvalóan tévesen, kezdetben Josephként is emlegették): egy 1831 novemberében történt kihallgatásán az „Alexius von Ossecki” alakot rögzítették, egy 1839 áprilisában kelt német nyelvű memorandumának másolatán „Adolph von Ossecki”, egy öt hónappal később írott angol nyelvű levelének végén (ugyancsak másolat) „Adolphus d’Ossecki”, a *Polizeihofstelle* kísérőiratainak másolatán „Adolph von Ossetzky” olvasható. Adolph Ossetzkyként említik az 1850 után kelt rendőrségi iratok – az alábbiakban ezen legutóbbi alakot használjuk.¹² Pest város tanácsa 1830 és 1833 között többször is foglalkozott hősünkkel: adóhátralék megfizetését követelték tőle, két angol feljelentése nyomán őrizetbe vették, kihallgatták, útlevélkérelmét intézték – az életének korábbi szakaszára vonatkozó ismereteinket ezen eljárásoknak köszönhetjük.¹³

Ossetzky említett kihallgatása során azt állította, 36 éves, és Triesztben született (azaz 1795 körül), osztrák nemes, apja, Friedrich Carl von Ossecki „*Magistrats Praeses*” volt; katolikus, felesége pedig apjánál Bécsben él. Születési adatait egy több évtizeddel későbbi, alább még idézendő forrás (bár valószínűleg Ossetzky saját kijelentésén alapuló) adata is megerősíti, az útlevélkérelmére 1833 januárjában született tanácsai végzés azonban evangélikus vallásúnak mondja. 1830. júliusi nyilatkozata szerint, amelyet a bécsi tanács ún. *Klassensteuer*-hátralék megfizetése iránti megkeresésére adott – a hátralékot végül behajtották rajta –, 1829 júniusa óta tartózkodott Magyarországon, korábban kereskedő volt, itt pedig francia, angol és olasz nyelvtanításból él. (Hol mint angol, hol mint francia nyelvtanárként, neve különböző iratokban később is felbukkan.¹⁴) Ossetzky 1830 júniusában az Orczy-családnál, Mezőkövesden volt nyelvtanár, 1831 januárja előtt Orczy László báró kíséretében állítólag két évre Itáliába utazott, de 1831 júniusában ismét Pesten találjuk. 1831 nyarán tolmásként és kísérőként három angol utazó szolgálatába állt. Egyiküket, aki kolerában és ideglázban megbetegedett, majd a Vadászkiirt szállóban agyonlőtte magát, hetekig ápolta, a másik kettő viszont elutazásuk előtt, 1831. október végén panaszt tett ellene a nádornál. Egyikük szerint Ossetzky azzal az állítással, hogy öngyilkosság esetén az itteni törvények értelmében az elhunyt személy hagyatékából büntetés fizetendő a hatóságoknak, augusztus közepén 25 aranyat csalt ki tőle, a másik pedig azzal gyanúsította, hogy ellopta rózsaoalját, hogy aztán visszaszerzése fejében 10 aranyat csikarjon ki tőle. (Ez utóbbi ügyben, miután a rózsaoalj visszakérült gazdájához, emez már korábban panaszt tett a városkapitánynál, aki Ossetzkyt, mivel nem volt hajlandó elárulni, kinek fizetett az olaj visszaszolgáltatásáért, a pénz visszaadására kötelezte.) Mivel Ossetzkyt napokig hiába keresték, őrizetbe vették, és a városkapitány börtönben hallgatta ki: szerinte az első esetben vádlója (egy utóbb, egy nő fölött keletkezett viszályból kifolyólag) hamis váddal illette őt, a pénz valójában boncolásra és temetésre kellett (itt a pesti tanács érvelését el is fogadta), a második vádpont esetében viszont körülményes védekezését elutasították, de figyelembe véve, hogy a kártalanítás

¹² MOL N 119. 8716. (Ossetzky–a belgrádi angol konzulnak, 1839. ápr. 18.), 8716/a. (Ossetzky emlékirata az 1838. nov. 1-jei vámtarifa hátrányos következményeiről, 1839. ápr. 15., a hátán *Polizeihofstelle*-jelzet: 10028/1839), 9349. (Ossetzky–ismeretlennek, 1839. szept. 30.) E levelekről egyelőre nem tudni, milyen körülmények között kerültek a *Polizeihofstelle* iratai közé.

¹³ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IV. 1202/c (Intimata) 1830:3800, 1831:4081, 1202/h (Relationes) a. n. 1831:4070, 1202/g (Missiles) a. n. 1833:7692. A BFL-ben végzett kutatásaimban Jancsó Éva és Gajáry István volt segítségemre.

¹⁴ Pl. MOL Magyar Kancellária levéltára. Acta praesidialia (A 45). 1841:753. (Lederer főhadparancsnok 1841. júl. 3-i jelentése)

megtörtént, november 12-én tizennégy napi börtönre, majd pedig születési helyére toloncolásra ítélték.¹⁵

Nem tudjuk, a büntetés letöltése után mi történt: Ossetzky 1832 novemberében újfest Pesten volt, ahol útlevelekérelmet nyújtott be a városi tanácsnál, 1833 januárjában azonban ismét nem tartózkodott a város területén. 1836–1837 folyamán (adatolhatóan 1836 októberre, novemberre és 1837 márciusa között) Nagyváradon találkozunk vele. Mint egy 1839 szeptemberében kelt leveléből megtudjuk, Havasalföldön is megfordult, ennek során, állítása szerint, jól megismerte az itteni viszonyokat – Széchenyi idézett naplóbejegyzése is megerősíti egy „román kapcsolat” létét –, de a végén súlyos (közelebbről nem ismert) méltánytalanság érte – erre az útra valamikor 1833 és 1836 között (vagy 1837-ben) kerülhetett sor.¹⁶

Hogy mikor és milyen körülmények között lépett a *Polizeihofstelle* szolgálatába, nem ismerjük. Az itt elemzett dokumentumokat szerzőjük a második sorozat („II. Serie”) jelentéseiként emlegette, és többször is utalt a korábbi, elsőnek nevezett sorozat („I. Serie”) jelentéseire is, amelyeket Nagyváradról küldött. Ossetzkytől tudjuk: e sorozat legalább 37 darabból állt; az informátor az első, 1836 októberében kelt jelentésben (majd azóta is) alatomosként („*hinterlistig*”) jellemezte Széchenyit, végül pedig ezt követően Beöthy Ödön és a tiszai és bihari „rossz érületűek” törekvéseiről jelentett. Immár saját kutatásaink alapján állapíthatjuk meg, hogy Ossetzky a bihari „üzelmekről” szóló jelentéseivel megkereste a nádort is, e feljelentések nyomán azonban Budán nem születettek intézkedések.¹⁷ Ossetzky Pest-Budára való visszatérése után újrakezdte jelentései számozását: ha 1838 karácsonyig is olyan iramban dolgozott, mint az általunk vizsgált tíz hónap alatt, az első 1837 szeptemberében–októberében kellett papírra vetnie.

Ossetzky jelentései

A kutatások jelenlegi szintjén nem tudjuk megmondani, beszerzésüket követően a *Polizeihofstelle* informátorai kaptak-e, s ha igen, milyen tartalmú általános utasítást. Tudjuk viszont, hogy időről időre körlevélben hívták fel őket (vagy kisebb-nagyobb csoportjukat) egyes jelenségek, eseménysorok figyelemmel kísérésére és az azokról való jelentéstételre. Sedlnitzky 1830 májusában a közelgő országgyűlésre való tekintettel mintegy félszáz ügynökét szólította fel, küldjön tudósításokat a közhangulatról, a követválasztásokról, a követutasításokról; a rendőrmíniszter 1836 júniusában „a magyar ellenzéki párt, kivált demagóg és forradalmi elvek által vezérelt vezetőinek üzelmeire” irányította ügynökei figyelmét. E körlevelek folyamatos megfigyelésre és rendszeres jelentéstételre utasítottak.¹⁸ Az ügynökök más alkalommal „eseti megbízásokat” kaptak: 1838 karácsonyán az informátorok (vagy

¹⁵ BFL 1202/h (Relationes) a. n. 1831:4070. A három angol neve: Dobbs, Bainbridge (a két feljelentő) és Desborough. Ossetzky egyik jelentéséből kiderül (MOL N 119. 8510. [1839. máj. 11./133.]), hogy nyolc évvel a haláleset után anyagi követelései voltak Desborough családjával szemben.

¹⁶ MOL N 119. 9349.

¹⁷ MOL N 119. 8518. (1839. júl. 8./147., Széchenyiről); 8253/h. (eszerint 1837. márc. 11-én 10. jelentését küldte el Nagyváradról); 8521. (aug. 4./152., itt említve 37. számú nagyváradi jelentése); MOL N 22. Politiam et internam securitatem Hungariae spectantia, Protocolla, 1836:209., 212., 225., 1837:16., 46. (az iratokat a sorozat más, kevésbé fontosnak minősített darabjaihoz hasonlóan jegyzékbe foglalásuk után kissejtezték)

¹⁸ Pajkossy Gábor: „Mit welchen ich im geheimen Dienstverbande stehe”. Sedlnitzky magyarországi besúgói a reformkor hajnalán. In: Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Szerk. Kalmár János. Budapest, 1997. 341–342.; Pajkossy: *Toldy Ferenc*, 186–187.

több informátor) azt az utasítást kapták, tegyenek jelentést Pálffy Fidél kancellár leváltásának visszhangjáról; egy-egy konkrét ügyben, a *Polizeihofstelle* elé utalt kinevezések, előléptetések, nemesítések, egyesületalapszabály-jóváhagyások esetében pedig mindig egy vagy több informátort szólítottak fel tájékozódásra és jelentéstételre. (Toldy Ferenc például nyolc ilyen hozzá intézett utasítást őrzött meg hagyatékában.)¹⁹ A beérkező jelentések tartalmának elemzése alapján megállapíthatjuk, hogy a kormányzat a politikai élet fejleményeiről, az országgyűlések és a vármegyegyűlések tárgyalásairól, a szabad királyi városok viszonyairól, a kaszinókról és más egyletekről, a közhangulatról, a tanulóifjúság hangulatáról, az irodalmi és a kulturális élet fejleményeiről és szereplőiről, az alsóbb hatóságok viszázsáeléseiről, végül a „gyanús” (felforgató vagy kémgyanús) idegenekről igényelt jelentéseket – míg az „alsóbb osztályok” hangulatának, ha azok éppen nem fenyegettek társadalmi robbanással, nem tulajdonítottak hasonló fontosságot.

Hogy Ossetzkyt milyen feladattal bízták meg, nem tudjuk. Az általunk ismert jelentésekből, amelyekben az informátor jelentett a közhangulatról, a politikai fejleményekről is, két külön „célcsoport” bontakozik ki: az egyik a Pesten megforduló idegenek (különösen angolok), a másik a felsőbb iskolás tanulóifjúság. Társaihoz hasonlóan Ossetzky jelentett kalandorokról, szélhámosokról, hamiskártyásokról, illetve tisztviselőkről, velük kapcsolatos vádakról is – e jelentésekkel ehelyütt nem foglalkozunk.

Ossetzky alább ismertetendő informátori tevékenységében meghatározó jelentősége volt idegennyelv-tudásának – állítása szerint franciául, angolul, olaszul és spanyolul tudott²⁰ – és nyelvtanári foglalkozásának. 1831 nyarán, állítása szerint, azért fogadta fel őt a három angol utazó, mivel anyanyelvükön kívül, „melyet itt csak kevesen értenek”, mindössze franciául tudtak, méghozzá gyengén.²¹ Egy korabeli útikönyv szerint Pesten franciául és olaszul a felsőbb osztályokban, a tudósok, a kereskedők, különösen pedig a zsidók körében beszéltek, a gőzhajók megjelenése óta az angol nyelvnek sok szerelmese vagy tisztelője támadt, mégis mindenütt, minden társadalmi osztályban a német nyelv segítségével lehetett boldogulni.²² Ossetzkyt nyelvtudása kulcsszerephez juttatta: birtokában könnyen köthetett ismeretséget a pesti jobb szállókban (különösen a Vadászkürtben) megszálló, megforduló idegenekkel (róluk később lesz szó), míg nyelvtanárként bejáratos volt a politikai és a kulturális elit körébe. Mint láttuk, volt nyelvtanár az Orczy-családnál, 1831 táján angolra tanította Teleki Lászlót; 1839-ben angol órákat adott almási Balogh Pálnak, az ismert pesti homöopata orvosnak, Széchenyi és Kossuth orvosának; franciára tanította Lónyay János helytartótanácsos két fiát, Menyhértet és Albertet, rendszeresen érintkezett a fiúk nagybátyjával, Lónyay Gáborral, a zempléni liberálisok télen Pesten tartózkodó vezetőjével, aki, ha igaz, még Deregnyőre is meghívta – és több más tanítványa is befolyásos, az informátor számára értékes információkhoz rendszeresen jutó személy gyermeke, rokona volt.²³ Ossetzky számára tehát a nyelvismeret kettős értelemben is az érvényesülés eszköze volt:

¹⁹ MOL N 119. 8536., 8539., 8546. (az utasítás nyomán született jelentések); Pajkossy: *Toldy Ferenc* 186–188.

²⁰ Lásd MOL N 119. 9349., vö. alább a 44. jegyzettel is. – Hogy magyarul mennyire tudott, nem ismerjük, tollából mindenesetre kikerült egy legalább részben magyar nyelvű irat (követlista): uo. 8516. (1839. jún. 6./sz. n., itt: utalás a listára)

²¹ BFL IV. 1202/h. a. n. 1831:4070.

²² *Wohlfeilster und zuverlässigster Fremdenführer durch Pesth und Ofen und ihre Umgebungen.* 3. kiad. Pest, 1844. 35–36. A könyv szövege 1838 előtti állapotokat tükröz.

²³ MOL N 119. 8520. (1839. júl. 27./150.), 8514. (jún. 8./141.), 8498 (1838. dec. 28.), 8501. (1839. jan. 26.), 8503. (1839. febr. 24./112.), 8516. stb.

a nyelvtanítás biztosította számára a megélhetést, nyelvismerete kisebb-nagyobb egyéb megbízásokhoz juttatta, mindezek révén széleskörű ismeretségekre tett szert, így pedig abba a helyzetbe jutott, hogy a kormányzat számára fontos információkat tudjon szolgáltatni. Hogy azután a szóban forgó jelentések anyagi értelemben gyümölcsöztek-e Ossetzkynek, nem tudjuk.

Ossetzky jelentései a kormányzati terrorizmus évei Pestjének életéről tudósítanak. A város ezekben az években válik az ország politikai középpontjává. A jelentések beszámolnak a politikai élet ekkori legfontosabb történéseiről, illetve azok pesti fogadtatásáról. A legelső jelentésben Pálffy Fidél kancellár leváltásának, Kopácsy József prímási kinevezésének, Cziráky Antal országbíró és Somssich Pongrácz személynök Mailáth Györggyel, illetve Barta Györggyel való felváltásáról szállongó híreknek a pesti visszhangjáról olvashatunk. 1839. január végétől február végéig több jelentés foglalkozik a Wesselényi- és a Kossuth-perben meghozott ítéletekkel, a liberálisok, illetve a tanulóifjúság róluk alkotott véleményével (Bécs informátora január 24-én egyik tanítványától, Dókus László királyi táblai bíró unokaöccsétől tudta meg, hogy a Tábla aznap délelőtt úgy döntött, utoljára szólítja fel Kossuthot védekezése benyújtására), majd Deák Bécsben, Wesselényi ügyében folytatott tárgyalásaival, illetve annak pesti visszhangjával (itt a fő forrás Lónyay Gábor volt). Ossetzky annak tudatában, hogy Bécs az ott történetekről másoktól részletesen és jóformán azonnal jelentést kap, a márciusi–májusi pesti közgyűlésekről rövidebben számolt be, talán személyes tapasztalat, talán megbízott beszámolója, talán kérdezősködés útján szerzett információk alapján. (A közgyűléseken rendre az ellenzék diadalmaskodott: Dessewffy Aurélt leszámítva mindenki megszavazta a követutasítást, a per alatt álló Ráday Gedeont követte választották, majd a választást a királyi tilalom ellenére is fenntartották.)²⁴ Ossetzky, aki Bécs más informátoraihoz hasonlóan 1838–1839 fordulóján a küszöbön álló személyi változások kapcsán még reményeinek adott hangot, hogy a kormányzat egy megfelelő összetételű országgyűlés közreműködésével megreformálja az alkotmányt, ezen az úton ügymond helyreállítja az országban a nyugalmat és az elégedettséget, s egy csapásra elejét vesi a külföld politikai fondorlatainak, az országgyűlést megelőző fejlemények, az ellenzék előretörése, a kormánypárt tehetetlensége láttán riadót fújt. Szerinte az ellenzék félreismerhetetlenül majmolja az (első) Thiers-kormány programját, az országban módszeresen terjeszti az ellenállás szellemét, a pesti, mintául szolgáló követutasítást „haladó demokratikus eszmék” és a főrendi tábla megbénítására irányuló törekvés fémjelzi, az ellenzék tudatosan használja fel az ifjúságot a kormányzat elleni harcában – az ifjúság fejlődésének veszedelmes iránya, mint látni fogjuk, az informátor jelentéseiben kiemelt jelentőséget kapott –, így a követek mind kevésbé lesznek megfontoltak, az országgyűlés pedig mind nyugtalanabbá válik, mint azt korábban – 1836–1837 táján – megjósolta.²⁵ Az országgyűlés megnyitásával a politikai élet súlypontja Pozsonyba tolódott át, így országos politikai jelentőségű eseményről informátorunk csak a Ráday lemondása nyomán kiírt új választás előkészületeiről írva tudósíthatott; Pestre érkezett hírek, levelek (esetleg „saját” informátorainak levelei) alapján jelentett a véres tolnai követválasztásról, a botrányba fulladt júniusi barsi közgyűlésről (közben oldalgázásokat osztva a két megye kormánypárti eljáróinak is), kommentálta régi megfigyeltje, Beöthy Ödön követte választását, majd pesti ünneplését, de nem mulasztotta el, hogy a pozsonyi hírek kapcsán megjegyzést tegyen Széchenyi „kaján

²⁴ MOL N 119. 8498. (1838. dec. 28./103., a jelentésből nem derül ki, hogy a fentebb említett felszólításra válaszul született-e), 8500–8503 (1839. jan. 24./107.–febr. 24./112.); 8505. (márc. 26./120.), 8507. (ápr. 20./124.), 8508. (ápr. 29./130.), 8512., 8513. (máj. 26./138.)

²⁵ Uo. 8498., 8508., 8513., 8222/f.

szégyentelenségével” (*boshafte Unverschämtheit*) vagy Deák állítólag „felségáruló”, mert idegen (orosz) inváziót bátorító kijelentésével kapcsolatban. (Széchenyi „leleplezésével” két jelentés is foglalkozik.)²⁶ Két ízben is kirohant (ilyen irányú véleményeket továbbítva) az ellenzék propaganda-eszközének tekintett országgyűlési ifjúság ellen, sürgette megrendszabályozásukat, létszámuk csökkentését; az ifjak korábbinál nagyobb számban Pozsonyba küldését az országgyűlési újság vagy az „à la Kossuth” szerkesztett tudósítások tervével hozta összefüggésbe, és olyan véleményt közvetített Bécsbe, amely szerint „a botrányos módon kicsikart országgyűlési újság” célja a parasztok fellázítása.²⁷

Ossetzky fentebb áttekintett jelentései nézőpontjukat, nyelvezetüket tekintve nem vagy csak kevésbé különböztek Sedlnitzky többi pesti informátorának jelentéseitől. Párjukat ritkítják viszont – legalábbis jelenlegi ismereteink szerint – a Pesten megforduló külföldiekről írottak, illetve ritkaságnak számítanak az itteni felsőbb tanulóifjúságról készült jelentései, noha, mint említettük, ez utóbbi csoport megfigyelése általában is az ügynökhálózat egyik feladatát képezte. Külföldiekről jelentéseinek mintegy egynegyedében olvashatunk. E jelentések többségükben az angol külügyminisztérium futáraitól, a futárszolgálat működéséről, a futároktól nyert hírekről szólnak, amelyek a Balkánra, a Keletre vonatkoztak. A futárszolgálat váltószzerűen volt megszervezve, 1839 márciusáig Pest-Budán felállított állandó futárállomással; az itt állomásozó futároknak a Vöröstorony-szorosig, Zimonyra, Orsovára, illetve Bécsbe (ezt követően Bécs és a déli és keleti határ között) kellett továbbítaniuk a London és a konstantinápolyi követség, illetve a román és szerb fejedelemségekben működő konzulok közötti levélváltást. Bécs számára feltehetően a kommunikáció sűrűségéről nyert információk is értékelhetők voltak. A levelezés tartalmáról Ossetzkynek nem sikerült sokat megtudnia, vagy ha igen, azt nem foglalta az általunk látott jelentésekbe.²⁸ Rendre jelentette azonban az angol futároktól nyert információit az orosz udvar aknamunkájáról Szerbiában, vélt vagy valóságos titkos felforgató tevékenységéről a Habsburg-birodalomban, Erdélyben és a Bánságban az orthodox vallású népesség körében. Az Ossetzky által megfigyelt és feljelentett magyar ellenzékiek körében az oroszellenesség úgyszólván általános volt, akár a lengyelek iránti hagyományos rokonszenvből, az önkényuralommal szembeni nemesi-rendi gyűlöletből, akár liberális meggyőződésből vagy a pánszlávizmustól való félelemből táplálkozott. Ossetzky oroszellenessége azonban, amely nem párosult lengyel-szimpatióval, sőt az informátor minden lengyel menekültet kalandornak minősített, saját körében, bár gyanús orosz utazókról más is jelentett, korántsem számított szokványosnak, és ha ugyan hihetünk neki, még konfliktusokba is keverte. Hogy aztán ez a beállítottság mikor és hogyan gyökerezett meg benne, korábbi havasalföldi tartózkodása során-e vagy másutt és máskor, további kutatásokat igényel.²⁹

²⁶ Uo. 8525. (szept. 23./163.), 8515. (jún. 29./144.), 8517. (júl. 2./145.), 8518., 8521. (aug. 4./152.); 8505., 8518. (Széchenyiről)

²⁷ Uo. 8222/f., 8253/h. – Ossetzky és a vele egy húron pendülő Szentál Ferenc volt ügyész minden bizonnyal a *tervezett* (de soha meg nem valósult) országgyűlési újságra gondolt, és nem a (kéziratot) Tudósításokra.

²⁸ MOL N 119. 8495. (1839. febr. 24./114.), 8496 (1838. dec. 24./101.), 8499 (1839. jan. 23./104.), 8506. (márc. 28./121.), 8510., 8523. (aug. 22./156.)

²⁹ Uo. 8495., 8523., 8716, 9349; 8216 (ismeretlen jelentése Nagyváradról gyanús orosz utazókról szóló szóbeszédről). A harmadikként hivatkozott levélben Ossetzky azt írja a belgrádi angol konzulnak, hogy Metternich érvényesíti azt az anatómát, amelyet Oroszország kimondott rá, az utolsó levélből pedig megtudjuk, hogy az ismeretlen címzett 1835 óta ismeri félelmeit, hogy Oroszország ismét túljár Anglia eszén. – Ossetzky éppen Kossuth sógora, Zsulavszky Zsigmond kapcsán tette a lengyelekre vonatkozó megjegyzését: uo. 8500. (1839. jan. 24./107.)

Ossetzky jelentést tett a nevesebb átutazó külföldiekről, így az akkor angol zsoldban álló August Giacomo Jochmusról (1808–1891), 1848–1849-es német birodalmi haditengerészeti miniszterről, vagy a szultán hazájába éppen visszatérő katonai tanácsadójáról, Helmut von Moltkéről (1800–1891).³⁰ 1839 júniusában jelentett az „angol–magyar intézet”, a magyar gyapjútermelők és angol bankházak között közvetlen kapcsolatot teremtő társulás ügyében meginduló tárgyalásokról is. Itt az informátor a magyar kezdeményező, almási Balogh Pál volt, aki, nyilván a tárgyalásokkal összefüggésben, az angol nyelv gyakorlása végett kereste fel Ossetzkyt.³¹ Néhány külföldivel részletesebben is foglalkozott. A Pesten koncertező híres norvég hegedűművészről, Ole Bullról (1810–1880) – hallomás alapján – azt jelentette, hogy állítólag „politikai tekintetben túlfeszült koponya” és „ultrarepublikánus nézeteket” vall.³² Két angol, G. W. Rose, illetve Edward Wakefield esetében is gyanús-nak találta a Magyarország iránti érdeklődést, az utazási tervet, illetve utóbbi esetében a szándékot, hogy könyvet ír az országról. Wakefield ugyanis, írja Petrichevich Horváth Lázár is, „Magyarország évröjzeit kidolgozandó” tartózkodott Pesten. Ezért felvetette megfigyeltetésüket, illetve ennek érdekében maga is tett lépéseket az erdélyi és a bánsági főhadparancsnokságnál. A híres angol utazó- és író, Julia Pardoe (1806–1862) kíséretéhez tartozó Wakefieldről Széchenyi is megemlékezik naplójában: őt Ossetzky is, a *Honderű* későbbi szerkesztője is az „*An Account of Ireland, statistical and political*” szerzőjével (1774–1854) azonosította.³³ Részletes beszámolót kapunk Miss Pardoe programjáról, itteni kapcsolatairól, terveiről – az író itt-tartózkodásának számos mozzanata a széles nyilvánosság előtt zajlott le, bizonyos részletekről viszont informátorunk magától a Misstől értesülhetett.³⁴ Kudarcot vallott viszont a másik „külirodalmi csoda” (Horváth), a porosz író-utazó, Hermann Pückler-Muskau herceg (1785–1871) környezetébe való beférkőzés terve. Ezt a „Molnár” fedőnevű pesti titkosrendőrségi informátor által eszelte: mint ennek számolójából megtudjuk, a herceg olasz nyelvtanárt keresett a kíséretében lévő, a *Jelenkor* szavaival „igen deli arab hölgy” oktatására, „ki nyilvános megjelentekor nagy figyelmet gerjeszte”; „Molnár” pedig beajánlotta őt a herceg házába; a plánum azonban, amelybe Ossetzkyt nem avatták be előzetesen, emennek „hangoskodó természetén” zátonyra futott.

³⁰ Uo. 8527. (1839. okt. 10./167.)

³¹ MOL N 119. 8514. Az „Angol-Magyar Intézettel” kapcsolatban lásd még: *Kossuth Lajos iratai 1837. május–1840. december*. Hűtlenségi per, fogság, útkeresés. S. a. r. Pajkossy Gábor. (Kossuth Lajos Összes Munkái VII.) Budapest, 1989. (a továbbiakban: KLÖM VII.) 654–660.

³² MOL N 119. 8511. (1839. máj. 16./136.) Vö. Bártfay László Bull május 2-i hangversenye kapcsán keletkezett feljegyzésével („olyan hegedűlést Pesten soha sem hallottak, nem lehet azt leírni, azt hallani kell és bámulni”) és Széchenyi bejegyzéseivel is: *Bártfay László (1797–1858) naplójából*. Kiad. Jenei Ferenc. Budapest, 1969. I. 110.; SZIN V. 280., 288.

³³ Rose-ra: MOL N 119. 8506.; Wakefieldre: Uo. 8524. (szept. 23./162.) és Petrichevich Horváth Lázár: *Levelek Emilához, élet, irodalom és művészet köréből*. XXII. levél. [1839. okt. 24.] Társalkodó, [10. évf.] 1841. júl. 31. (61.) 241–243. – Ossetzky Paul Wernhardt báró nagyszabeni főhadparancsnokhoz és Friedrich Seidl temesvári főhadparancsnoksági irodaigazgatóhoz szóló ajánlólevelet adott át Wakefieldnek, egyben sebespostával értesítette az előbbieket Wakefield utazásának úgymond valódi céljáról, vö. uo. 9349. (1839. szept. 30.) is; SZIN V. 313. (1839. szept. 13.), 390. (1840. jún. 22.). Wakefieldre lásd még Fest Sándor: *Angolok Magyarországon a reformkorban*. [1920] In: uő: Skóciai Szent Margittól A walesi bárdokig. Magyar–angol történeti és irodalmi kapcsolatok. Szerk. Czigány Lóránt – Korompay H. János. Budapest, 2000. 389–417., kül. 395–396.; mint arra Fest is rámutat, Wakefield életrajzának összefoglalása (*The Dictionary of National Biography*. From the Earliest Times to 1900. Oxford, é. n. XX. 448–449.) nem szól magyar vonatkozásokról.

³⁴ MOL N 119. 8524., vö. *Jelenkor*, 1839. nov. 2. (88.) 349., nov. 30. (96.) 381. (Budapesti napló); SZIN V. 303–322. (aug. 8.–okt. 19.) sköv.

A nyelvtanár ugyanis mindjárt beköltözött a herceg által lakott hotelbe, az Angol Királynőbe (utóbbit már ez is elgondolkodtatta), majd ott annyit locsogott, hogy Pückler-Muskau, aki inkább ahhoz szokott, hogy őt hallgassák, a második ebéd után felmondott neki.³⁵

Ossetzky megfigyelői tevékenységének hasonlóan érdekes részét alkotják a tanulóifjúságról, illetve az ifjúságról készített jelentései. Az informátor minden jel szerint elsősorban az egyetemi bölcsészeti tanfolyam hallgatói, a jogászhallgatók és a fiatal végzett jogászok körében rendelkezett kapcsolatokkal, az „ifjúságra” vonatkozó megállapításait az e körre vonatkozóan szerzett tapasztalatai alapján tette meg. (Mindez összhangban állt a hatóságok felfogásával és szóhasználatával, amennyiben azok „ifjúság” alatt szinte mindig a felsőbb világi tanulóifjúságot, azaz a politikai és kulturális elit potenciális utánpótlását értették.) Az informátor kezdettől fogva szólt az ellenzék által lépésről lépésre „megrontott ifjúságról”; „közel három esztendeje tartom szent kötelességemnek, hogy újra meg újra jelentsek az ifjúság veszélyes irányáról” – írta 1839 júliusában.³⁶ Az egyetemi ifjúságról szóló legkonkrétabb jelentései 1839 júliusában születtek. Ossetzky szerint a jogászhallgatók többsége „rendkívül túlfűtött” (*äusserst exaltirt*); egy bizonyos Szontagh (valószínűleg Szontagh Pál) házában rendszeresen „titkos pozsonyi közleményeket” (alighanem Stuller Ferenc Országgyűlési Tudósítását) olvassák és kommentálják.³⁷ A következő jelentésben a bölcsészek egy csoportja tűnik fel, élükön Huszár József nógrádi másodalispán sógorával, Madách Imrével, aki „ugyanannyira vagy méginkább túlfűtött, mint tanulóársai a filozófiai tanfolyamon: Balassa Antal báró, Benitzky Ödön, Boronkay Rudolf, Lónyay Menyhért, Luby István és Jekelfalussy – ő [ti. Madách] főleg Lónyay Menyhérttel áll érintkezésben”. Lónyay és Albert öccse, láttuk, franciát tanultak Ossetzkyknál, de Sedlnitzky besúgója Spányik Antaltól, a Madách-fiúk instruktorától is szerezhetette információit, akit viszont angolra tanított. Mint ismeretes, Madáchot valóban szoros kapcsolat fűzte Lónyay Menyhérthez, de Palágyi Menyhért Lónyay Albert visszaemlékezésére támaszkodó felsorolása Madách ekori baráti köréről, a „nyolcak társaságáról” ugyancsak számos egyezést mutat Ossetzky névsorával.³⁸ Madách neve még egyszer bukkan fel az informátor jelentéseiben: egy három héttel későbbi jelentés szerint a fiatal jogászhallgatók, Spányik, Madách és barátai „dühöngve nyilatkoztak az *Allgemeine Zeitung*-ban legutóbb Magyarországról megjelent cikkekről” (talán Orosz József, talán Joseph Christian Zedlitz cikkeiről van szó), s azzal fenyegetöztek, kiderítik és annak idején felakasztják a kormány bértollnokát, aki azokat írta.³⁹ Egy ugyanaznap kelt jelentés szerint a tanulóifjúság körében más, régebbi és újabb beszédekkel együtt kéziratban kering felsőbüki Nagy Pál 1834-es beszéde (amelynek Ossetzky szerint több helye is alkalmas a parasztok fellázítására).⁴⁰ Utolsó ilyen tárgyú jelentésében

³⁵ MOL N 119. 9325 („Molnár” – ismeretlennek, 1839. dec. 1. előtt; itt Ossetzky „Herr X – –”-ként szerepel); Jelenkor, 1839. okt. 5. (80.) 317. (Budapesti napló)

³⁶ MOL N 119. 8498., 8891., 8222/f.

³⁷ Uo. 8517.

³⁸ Uo. 8891.; itt: „*Sein Schwager* [ti. Huszár sógora] *Emerich Madách ist eben so, und vielleicht noch mehr exaltirt, als dessen Mitschüler in der Philosophie ...*” Vö. Radó György–Andor Csaba: *Madách Imre életrajzi krónika*. 2. kiad. Budapest, 2006. kül. 89–95.; Györffy Miklós: *Madách kiadatlan levelei*. Irodalomtörténet, 47. évf. (1959) 68–103.; Palágyi Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Budapest, 1900. 48–49.

³⁹ MOL N 119. 8519. (júl. 27./149., itt: „*drückten sich [...] wüthend über die in letzterer Zeit in der Allgemeinen Zeitung erschienenen Aufsätze über Ungarn aus, und sagten, daß das feile Regierungs Werkzeug, welches dieselben geschrieben, entdeckt und seiner Zeit gehangen werden würde*”.

⁴⁰ MOL N 119. 8520. A soproni követ az önkéntes örökváltság mellett az országgyűlés 1834. november 10-i ülésén elmondott híres beszédéről van szó.

a mindennél veszélyesebb „titkos összetartást és egyetértést” (*in Geheim Aneinanderschliessen und Zusammenhalten*) vélte felfedezni az ifjak különböző osztályaiban Sedlnitzky informátora, aki ekkor forrásul az ifjúsággal kapcsolatot tartó Kuthy Lajost nevezte meg – akit máskor „az ifjúság megrentőjaként” említett.⁴¹

Ossetzky többször is sürgette a tanügy ügymond átfogó reformját, a jurátusok „szigorú, de pártatlan vizsgáztatását” és az ifjúság korábbinál alaposabb megfigyelését. Mint említettük, nem tudni, eredetileg is megbízói utasították-e Ossetzkyt a tanulóifjúság hangulatának figyelemmel kísérésére, vagy éppen ellenkezőleg, az informátor irányította újra és újra, kisebb-nagyobb mértékben személyes megfontolásokból, Bécs figyelmét e csoportra. Mindenesetre az általunk vizsgált időszakban Ossetzky idevágó jelentései akár úgy is olvashatók, hogy azok egyik fő célja újabb és újabb argumentum szolgáltatása állami alkalmazásának indoklására a tanügy területén. Már korábban is gyakran szóba hozta, írta 1839 júliusában, alkalmazását az egyetemen „az angol nyelv egyelőre fizetés nélküli tanáraként” (az angolt ekkor Jean Lemouton, a francia nyelv 1832 és 1848 között rendes tanára, a latin nyelvű *„Grammatica Anglica”* [1826] összeállítója tanította, ugyancsak ingyen⁴²); így két vonatkozásban is „hasznos szolgálatokat” tehetne: több tanítványa is biztosította, „ha olasz, francia vagy angol előadásokat [tartana] a királyi egyetemen, a padok nem lennének üresek, mint most”, ő pedig „kibővített üdvös tevékenységi körében” „egyszersmind az ifjúságot a mostaninál közelebből és kevésbé feltűnő módon meg [tudná] figyelni” – korántsem mindegy ugyanis, hogy „egy készséges és alázatos avagy egy kevésbé odaadó alattvaló kerül közelebbi érintkezésbe az egzaltált magyar ifjúsággal s kap célirányos lehetőséget annak mélyreható megfigyelésére”.⁴³ Mint a legutóbb idézett jelentésből kiderül, Ossetzky, nem is próbálkozva az illetékes tanügyi hatóságoknál, azaz a Helytartótanácsnál és a nádornál, titkosrendőrségi kapcsolatain, illetve azon a Mailáth György országbírón keresztül képzelte el alkalmazását elérni, akiről talán feltételezte, hogy elődjéhez hasonlóan kinevezik az egyetem elnökének. Megbízói azonban, mint láttuk, egyáltalán nem kaptak ajánlatán, s visszhangtalan maradt az a próbálkozása is, hogy – az 1839 őszen felállított központi könyvbíráló szék mellett – idegen (angol) nyelvű cenzorként alkalmazzák.⁴⁴

Ossetzky és a Polizeihofstelle

Mint ismeretes, a *Polizeihofstelle* 1848 előtti magyarországi informátorhálózatának létszámára vonatkozóan jelenleg csak részadatokkal rendelkezünk, ráadásul ezek szinte sohasem a teljes állományra vonatkoznak, amely magában foglalja a fizetett és a nem fizetett, a közvetlenül a miniszterrel, Sedlnitzkyvel kapcsolatban álló és az itthoni hálózat feje, Ferstl alá rendelt ügynököket. Saját korábbi eredményeink szerint Sedlnitzky 1830-ban a Magyar Királyság területén 48–52 személlyel állt „titkos szolgálati kapcsolatban”, Lábán Antal szerint 1835-ben 64 besúgó rendelkezett titkos azonosító jellel, végül ugyancsak saját kutatásaink szerint 1844-ben 54, 1846-ban 87 informátor részesült a Magyar Királyság területén rend-

⁴¹ Uo. 8522 (aug. 21./155), 8517 (itt, júl. 2-án: „Jugendverderber Kuthy”)

⁴² Szirbik Ferenc: *Az angol nyelv terjeszkedése Magyarországon 1914-ig*. Kecskemét, 1941. (Debreceni angol dolgozatok IV.) 26–27.

⁴³ Az idézetek rendre: MOL N 119. 8501., 8521., 8891., 8526 (1839. okt. 8./166.)

⁴⁴ Cenzori (és tanári) terveiről ír egy ismeretlenhez írott, fentebb (20. jegyzet) már hivatkozott levélben: eszerint az angol, olasz, spanyol és francia nyelvű könyvek cenzorja szeretne lenni, hogy bővítsen csekély ismereteit, s hogy fejlessze veleszületett megfigyelői hajlamát („*innate sense for observation*”).

szeres, havi vagy félévi fizetésben.⁴⁵ Az 1830-as adat tehát nem foglalja magában a közvetlenül Ferstl alá rendelt ügynököket, a 40-es évek közepére vonatkozó adatokban pedig nem szerepelnek a fizetésben nem részesülő informátorok, akik (egy-két tucatnyian vagy többen, de bizonyosan jóval kevesebben, mint a fizetett besúgók) feltehetőleg közvetlenül Sedlnitzkyvel álltak kapcsolatban, valószínűleg nem végeztek rendszeres megfigyelő tevékenységet, inkább ad hoc megbízásokat teljesítettek – Fischer Károly, Mukits Simon, Steinbach Ferenc és Vághy Ferenc például 1841 júliusában azt a felkérést kapta a minisztertől, hogy készítsen részletes jelentést a *Pesti Hírlap* tartalmáról, irányáról, fogadtatásáról.⁴⁶ Végül egyik adatsorban sem szerepelnek az informátorok saját ügynökei: e csoport számszerűsítése úgyszólván megoldhatatlan, de több mint kérdéses is, hogy helyes lenne valamennyiüket a beszervezett, kétségkívül tudatosan informatori, besúgói munkát végzőkkel azonos módon kezelni. Mindent összevetve, a részadatok alapján, továbbá feltételezve, hogy a magyarországi hálózat létszáma a reformkor másfél–két évtizede folyamán lassú, egyenletes, töretlen növekedést mutatott, a *Polizeihofstelle* minden rendű és rangú informátorainak a létszámát az 1830-as évek végén 100 körülire vagy inkább az alattira tehetjük.

Ennek az állománynak a feltárása, az egyes informátorok vagy többségük azonosítása még elvégzendő feladat, ha egyáltalán elvégezhető. Mivel a kutatás eddig nem tárt fel a hálózat 1840 körüli összetételére vonatkozó személyi kimutatásokat, más utat kell választanunk. 1838 decembere és 1839 májusa között Bécsbe nagyszámú jelentés érkezett az országgyűlésre készülődő ellenzék tevékenységéről, a közhangulatról, a kormányintézkedések visszhangjáról, amelyek meghatározhatatlan, de mindenképpen jelentős részét eredetiben vagy másolatban ismerjük is.⁴⁷ A jelentéseken olvasható keltezés alapján megállapítható, hogy Sedlnitzky informátorai a Magyar Királyság legalább 35 városából és más településéről küldtek be jelentéseket. Ez természetesen jóval nagyobb számú informátort jelentett: legfeljebb néhány esetben húzódnak meg egyetlen ügynök több különböző hely mögött, több esetben viszont (ezt pedig a kódjelek alapján állíthatjuk meg) egy-egy helyről bizonyosan több informátor is küldött jelentéseket. A 35 település 27 vármegyében terült el, azaz az ügynökhálózat távolról sem „fedte le” a Magyar Királyság területét. Ugyanerre az eredményre jutunk az *Informationskomité* magyar-erdélyi osztálya jegyzőkönyveinek vizsgálata alapján: az 1839-es év első öt hónapjában a titkosrendőrségi hálózat a *Polizeihofstelle* vezetése által legfontosabbnak ítélt jelentései összesen 38 vármegye (továbbá a területükön belül fekvő városok) történéseiről tudósítottak a helyszínről – összehasonlításként megemlítjük, hogy a Magyar Kamara elnöke a neki alárendelt, minden vármegyében jelenlévő tisztviselők jóvoltából 44, az év utolsó öt hónapjában 46, az egész 1839-es év folyamán összesen 49, azaz valamennyi magyarországi vármegye gyűléseiről jelentést terjeszthetett elő, igaz, Keglevich Gábor emberei kizárólag a nyilvános eseményekről tudósítottak.⁴⁸

⁴⁵ Pajkossy: „Mit welchen ...” 341–342.; Lábán: *Kortörténeti titkos jelentések Bécsből a száz év előtti magyarságról*. Századok, 55–56. évf. (1921–1922) 306–329., 314.; Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien (a továbbiakban: AVA) Oberste Polizei- und Zensurhofstelle (PHSt) 1844:609., 1846:897., vö. 1845:861. is.

⁴⁶ Gr. Széchenyi István: *A Kelet népe*. Szerk. Ferenczi Zoltán. Budapest, 1925. 662–664.

⁴⁷ AVA PHSt 1839:410. Ezen alapszám alatt mintegy másfél kötegni irat, jelentés található összegyűjtve, amelyek – vagy jó részük – a Takáts Sándor gyűjteményben másolatban is megtalálható: MOL N 119. 54., 61. és 62. fasc.

⁴⁸ MOL A 105. 4. köt. (1839. I. félév) Nem tartozván szorosan témánkhoz, csak röviden jelezzük, hogy 1846-ban a 87 fizetett informátor lakhelye az ország 39 megyéjének területén terült el, azaz a „lefedettség” a *Polizeihofstelle* szemszögéből nézve javult.

Pest, „a gonosz gondolkodásúak székhelye” és Pest megye, „a haladó párt középpontja” megfigyelésének a kormányzat nagy jelentőséget tulajdonított,⁴⁹ ezzel összefüggésben a *Polizeihofstelle* Pest-Budán viszonylag sok informátorral rendelkezett. Innen érkezett be a fennmaradt jelentések jelentős része, bizonyos témakörökben a többsége. Az 1839. május 4-i megyei követválasztásról öt különböző személytől származó érdemi jelentés futott be.⁵⁰ A legállandóbb jelentéstevők közül „Ay”-t egyelőre nem tudjuk azonosítani, „B” minden bizonnyal az 1832–1836-os országgyűlés egyik *Sitzungsreferentjével* (hodosi Bende Lászlóval?) azonos, a „BS” jel mögött valószínűleg Bors Józsefet, a Helytartótanács mellett az 1820-as évek vége óta Sedlnitzkyt is szolgáló szegények ágensét kell keresnünk, „H” pedig nem más, mint Joseph Hofmann budai várfelügyelő. Legalább hat további pesti informátor működését tudjuk igazolni kódjelük, álnévük, illetve más megkülönböztető jegyük alapján. Minden bizonnyal a titkosrendőrség alárendeltségében dolgozott az az informátor, akinek aláírás nélküli jelentéseit a *Kabinettsarchiv*ban utóbb „Hajnik levelező jelentéseiként” azonosították. Mellettük számolnunk kell azokkal, akiknek viszont a nevét ismerjük, míg (Steinbach kivételével) kódjelüket, illetve álnévüket nem, vagy az nem tűnik fel az általunk ismert jelentések alapján. Gondolunk itt a hálózat már említett tekintélyes tagjára, a Sedlnitzky bizalmát a leghosszabb időn keresztül élvező és időről-időre megkérdezett Steinbach Ferencre, ekkor a közalapítványi igazgatóság igazgatójára („Z. Z.”), Schedel (Toldy) Ferencre, akinek ebből az időszakból egy Pestre vonatkozó (de érdemi információt nem tartalmazó) jelentését ismerjük, az ellenzéki körökbe beférkőző Harsányi Pálra, aki Hormayer, később Mihalik Pál néven jelentett, a két Munkácsy Jánosra, az óbuda–visegrádi koronauradalom prefektusára, illetve a szerkesztőre és íróra (1802–1841).⁵¹ Mindent összevetve, az ország politikai és kulturális központjából tucatnyi vagy annál is több informátor nyújthatott állandóan vagy esetenként információkat a *Polizeihofstellének*: egyesek közvetlenül Sedlnitzky, mások Ferstl alárendeltségében dolgoztak (s ennek megfelelően jelentéseiket „*Eure Exzellenz!*”, illetve „*Hochwohlgeboren!*” címezték), mások helyét a hierarchiában (például aki „drága öreg barátjának” jelentett) pusztán a jelentések alapján nem tudjuk megállapítani.

Ugyanez a helyzet Ossetzky esetében is, annál is inkább, mivel, mint említettük, a jelentéseken semmiféle megszólítás vagy címzés nem olvasható. Feltételezzük, hogy a vizsgált periódusban nem volt a hálózatnak a fent felsoroltakhoz hasonló „teljes jogú” informátora – „próbaidősnek” mondanánk, ha idevágó párhuzamok igazolnák a jelző használatának jogosultságát. Ha tanulmányunk elején helyesen azonosítottuk Ferstl levelének címzettjét, akkor Ossetzky feltehetőleg közvetlenül Wernekingh kormánytanácsossal állt kapcsolatban. Egy-egy megjegyzése viszont, amely inkább illik kötetlenebb magánlevélbe, mint

⁴⁹ Az idézeteket („*der Central-Sitz der Übeldenkenden ist zu Pest*”; „*das Centrale der Bewegungs-Partei bildende Komitat*”) Lederer Ignác budai főhadparancsoktól (1837. március) és Sedlnitzkytől (1839. április) vettük: KLÖM VII. 64.; MOL N 119. 8220.

⁵⁰ MOL N 119. 8752., 8753., 8754. és 8757., 8755. (Pestről), 8758. (Budáról) (E jelentések között nem szerepel Schedelé.)

⁵¹ AVA PHSt 1839:410. (a jelentések eredetije); Pajkossy: „*Mit welchen ...*” 337., 340., 355. (Bors, Hofmann, Steinbach, a két Munkácsy); MOL N 119. 8657. (az illető XXXIX. számú jelentése), 8844., 8883., 8914., 9325. („Molnár”), 9339–9346. („Sincerus”); MOL Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok. Kabineti iratok. Jelentések a magyar országgyűlés tanácskozásairól (I 58), 8. doboz, „Bizalmas jelentések ...” (Hajnik Károly); Pajkossy: *Toldy Ferenc*, 189.; Wertheimer, Eduard: *Eine ungedruckte Charakteristik des Baron Nikolaus Wesselényi*. Ungarische Rundschau für Historische und soziale Wissenschaften, Jg. IV. (1915) 113–131., kül. 121–123.; Lábán: *Kortörténeti titkos jelentések*, 306–307. (Harsányi)

személytelen jelentésbe, megengedi azt a feltételezést is, hogy Sedlnitzky egyik informátorának volt az ügynöke, akivel személyes mozzanatokat is magában foglaló patrónus–kliens viszonyban állt.⁵² Ilyen eseteket ismerünk is: Michael Neustädter báró (1771–1842) haditanácsi számvevőiségi igazgatóról például tudjuk, hogy az 1820-as években kiterjedt magyarországi levelezőhálózatra támaszkodott, a vizsgált periódusban pedig „*Tagesereignisse*” vagy „*Tagesbegebenheiten*” címmel és Neustädter kódjével (1a) rendszeresen készültek Bécsben jelentések, amelyek részben magyarországi látogatókkal folytatott beszélgetésen, részben viszont a „terepen” dolgozó ügynökök munkáján alapultak.⁵³ Sietünk egyúttal kijelenteni: példánkkal mindössze a *Polizeihofstelle* hálózatába való kapcsolódás egyik lehetséges formáját kívántuk érzékeltetni, a Neustädter és Ossetzky közötti kapcsolat feltételezésére semmiféle alapunk nincs.

Hogy valamely informátor jelentéseinek a *Polizeihofstellén* mekkora jelentőséget tulajdonítottak, feltételezésünk szerint megragadható hivatali hasznosításuk mértéke alapján is. Sedlnitzky a legfontosabbnak talált beérkezett jelentéseket (esetenként akár húszat is) rendszeresen az uralkodó, azaz az államértekezlet, esetenként közvetlenül Metternich elé terjesztette – az országgyűlést megelőző hónapokban mintegy kéthetente, a diéta összeülését követően, az országgyűlési titkos szolgálat munkatempójával összhangban, általában naponta. (A Magyar Kancellária a politikailag aggályosnak ítélt esetekben is csak uralkodói felszólításra intézkedett, Sedlnitzky közvetlenül pedig alapvetően idegenrendészeti ügyekben – lengyel menekültek, körözött vagy gyanús külföldiek – kereste meg a magyar kancellárt.) Mint láttuk, Ossetzky két jelentése esetében tarthatjuk igen valószínűnek, hogy az felkeltette a *Polizeihofstelle* vezetésének a figyelmét, és felségelőterjesztés mellékleteként a birodalmi vezetés elé is került. Mindkét jelentés a tervezett és lázítónak tekintett országgyűlési újsággal és az országgyűlési ifjúsággal foglalkozott, a kormányzat azonban e kérdések kezelésében alapvetően a közvetlenül Pozsonyból érkező információkra és véleményekre támaszkodott.⁵⁴ Ugyancsak az informátor jelentéseinek hasznosítását, ám csupán korlátozott mértékű hasznosítását igazolja az *Informationskomité* magyar–erdélyi osztálya 1839 első hat hónapjában keletkezett 46 jegyzőkönyvének vizsgálata.⁵⁵ Az anyag zömét kitevő titkosrendőrségi jelentések között az összeállítók kimagaslóan magas arányban, összesen 29 jegyzőkönyvben szerepeltettek Pestre, Pest megyére, a pesti közgyűlésre vonatkozó anyagot. Ebben az anyagban Ossetzky egyetlen jelentése szerepel, amelyben a Ráday-párt készülődéséről számol be a május 25-i közgyűlésre, illetve hamiskártyások üzelmeiről tudósít.⁵⁶ A szűrőpróba-szerű összehasonlítás pedig azt valószínűsíti, hogy e jelentések alapanyagát elsősorban a fentebb már említett négy, rendszeresen jelentéseket szolgáltató pestbuda-i informátor szolgáltatta. Az Ossetzky-jelentés jegyzőkönyvben szereplő változatával kapcsolatban érdemes megjegyeznünk, hogy mint más esetekben, a kivonat készítője ezút-

⁵² 1839 májusában beleszótta jelentésébe, hogy az angol futár (akiről korábban jelentett) azzal bízta, érvényt szerez a Desborough-családdal szembeni követelésének, két hónappal később pedig útmutatásokat kérve Lónyay Gáborral kapcsolatban, megjegyzi, az esetleges deregyői látogatás során „látóköröm és tapasztalataim bővítésére több alkalmat találnék, mint itt” [ti. Pesten] MOL N 119. 8510., 8891.

⁵³ Pajkossy: „Mit welchen ...” 338., 344.; MOL N 119. 8630., 8633., 8953., 8957., 8974., 8995., 8994. stb.

⁵⁴ MOL N 119. 8222/f., 8253/h.

⁵⁵ MOL A 105. 4. köt. (1839. I. félév) Itt megjegyezzük: minden egyes jegyzőkönyvön szerepel keltezés, amelyet a bizottság ülésének időpontjával szoktunk azonosítani: számos esetet találunk ugyanakkor, ahol a jelentés kelte, sőt a szóban forgó esemény dátuma is későbbi, mint az „ülése”.

⁵⁶ Lásd fentebb a 6. jegyzetet.

tal is alapvetően a jelentés szövegét követte, elhagyott azonban több megbélyegzőnek szánt jelzőt („berüchtigt”), s kihagyta vagy rövidítette Ossetzkynek az ifjúság ráncba szedésére vonatkozó megjegyzéseit.

Ossetzky bemutatott írásaiban azoknak a politikai nézeteknek adott hangot, és azt a nyelvet beszélte, amelyek Sedlnitzky hálózatában (de korántsem csupán ott) többé-kevésbé általánosak (de nem kizárólagosak) voltak. Eszerint a fennálló rendet a külföld intrikái, a nyugati mintákat majmoló, túlfeszült, egzaltált liberálisok, az „ultraliberálisok” vagy „radikálisok” felforgató törekvései, „üzelmei” fenyegetik, amelyek összekapcsolva az ifjúság megmételvezésével, a parasztság fellázításával, anarchiába sodorják az országot. Ellenségesen szemlélte azt, amit „magyarizmusnak” nevezett. Mindezzel szemben kemény fellépést, rendteremtést sürgetett. Informátori tevékenységéhez a szabad értelmiségi életmód kitűnő álcázást biztosított, hiszen a korban elsősorban a királyi tisztviselők, kamarai fiskálisok között keresték a „spionokat” (s azok elsősorban valóban ezekből a körökből kerültek ki). Ossetzky, aki alakoskodó ügynök volt, bizalmat tudott kelteni maga iránt – ügyesen titkolta el az ekkoriban főleg radikális-liberális körökben mozgó Kuthy Lajos előtt, hogy csak kénytelen-kelletlen („*bon gré mal gré*”) örvend (a legtöbb liberálishoz hasonlóan egyszerűen „hírhedtnek” nevezett) Beöthy Ödön megválasztásának,⁵⁷ és sikeresen férközzött be Lónyay Gábor bizalmába is. Mozgékony ember volt, könnyen kötött ismeretségeket, és sikerült szóra bírnia azokat, akiket megfigyelt. Széleskörű nyelvtudása mellett minden jel szerint megfelelő olvasottsággal, tájékozottsággal is bírt. Informátorunk ugyanakkor az indokolt-nál sokkal inkább hitt önmaga fontosságában, szívesen fölényeskedett mások felett, hajlott a dicsekvéésre, ezért legtöbb, saját magára, kapcsolataira, ismeretségeire vonatkozó és más forrásból nem ellenőrizhető állítását óvatossággal kell kezelnünk. És akkor még nem is szóltunk kalandorvonásairól, életének nyolc évvel korábbi, jellemét egészen kétes megvilágításba helyező epizódjáról. Bár Ferstl idézett mondatán kívül semmiféle támpontunk nincs arra nézve, miként ítélték meg tevékenységét Bécsben, ismerjük azokat a követelményeket, amelyeket Sedlnitzky informátoraival szemben támasztott. Ennek alapján feltételezzük, hogy ha a *Polizeihofstellén* 1839-ben olyan jellemzést állítanak össze a hálózat informátorairól, mint amilyent Sedlnitzky tizenkét évvel korábban készített, a jelentéseket a „csak óvatossággal használható” (*nur mit Umsicht brauchbar*) jellemzéssel látják el, írójukat „sötéten látónak” (*sieht schwarz*) minősítik – és az előélet ismeretében aligha nevezik öt jóra valónak, becsületesnek (*rechtschaffen*).⁵⁸

Informátorunk, mint láttuk, a (cenzúrát is magába foglaló) tanulmányügy területén kívánta volna képességeit állami alkalmazásban kamatoztatni. Törekvései a magyar tiszti címtárak tanúsága szerint nem jártak sikerrel. Másként alakult viszont ügynöki pályafutása. Miközben az általunk tárgyalt periódusban, ha azt pontosan nem ismerjük is, az ügynökök hierarchiájában mindenképpen kevésbé jelentős helyet töltött be, legkésőbb 1844-re sikerült állandósítani helyét a szervezetben, és egyike lett azoknak, akik Pesten állandó, sőt havonkénti fizetésben részesültek. Az 1844 és 1846 közötti időszakból származó adataink szerint, amelyeket fentebb már idéztünk, Ossetzky ekkor havi 30, majd 25 forintos díjazásban részesült. Rajta kívül még négyen részesültek havi 25–75, heten pedig fél évenként 50–200 forintos fizetésben. Egyik társával, Mihalik Pállal, azaz Lábán Antal kutatásai szerint Harsányi Pállal ellentétben, akinek fizetésén felül költségtérítésként hat egylet éves tagsági díját fizették ki, ebből pedig egyértelműen következtethetünk megfigyelési feladataira, az ő munkakörét egyelőre nem tudjuk, és nem ismerjük egyetlen jelentését

⁵⁷ MOL N 119. 8521.

⁵⁸ Vö. Pajkossy: „Mit welchen ...” 336–339.

sem.⁵⁹ Életpályájának későbbi alakulására Deák Ágnes folyamatban lévő és még eddig publikálatlan kutatásai vetnek fényt. Ezek szerint még 1848 előtt (1846-ban?) megfordult volna a londoni osztrák követségen, 1850-ben Geringer belső hírszerzésre (azaz besúgó tevékenység folytatására) alkalmazta, később azonban elbocsátották külföldi lapokkal fenn tartott kapcsolatai és amiatt, hogy ügynök mivoltjával kérkedett. Ezután postai biztosnak (*Postkommisär*) nevezték ki. Az évtized közepén, egészen 1857-ig mint francia, angol és olasz nyelvtanárt Zágrábban találjuk, innen azonban erkölcstelen életvitelle, illetve hivatalnokok ellen tett rosszindulatú feljelentések miatt távoznia kellett. 1858-ban már Grazban élt, ahol felolvasó volt egy nyugalmazott katonatisztnél.⁶⁰ Ossetzky, korábbi szolgálataira hivatkozva kitüntetést vagy állandó alkalmazást kért. E tanulmány keretei között az informátortól ezen a ponton, 63 éves korában kell búcsút vennünk, a kutatások jelen stádiumában életének későbbi alakulását nem ismerjük.

GÁBOR PAJKOSSY

An Informer in Pest in the Middle of the Reform Period (1839)

According to some contemporaries and a part of the literature, Polizeihofstelle president Joseph Graf Sedlnitzky maintained an extensive network of spies and informers in Hungary. However, the author has previously found that this network could have numbered no more than 100–250 persons. As it is known, the archives of the Polizeihofstelle suffered serious losses in 1927, which makes it necessary to use documents from other sources as well. The source base for the current paper is an enormous and special collection of copies, made before 1918, of the Polizeihofstelle documents. This is called the Sándor Takáts collection and is held in the National Archives of Hungary.

The author focuses on a single informer, Adolph Ossetzky, who worked for the office from the late 1830s until the early 1850s. 37 of his reports – written between December 1838 and October 1839 in Pest – are analyzed. Ossetzky taught Italian, English and French, and also helped out many foreigners visiting Pest. Accordingly, he devoted much of his reports to the general sentiment among the students and to allegedly suspicious foreigners. He had no access to crucial and confidential political information, and it seems that he was not considered a significant informer in Vienna either. But his reports cast some light on the less known aspects of Reform Period Pest, the political and cultural center of Hungary. We also learn from them about the means and the persons he used for gathering the information he later forwarded to Vienna. After describing the reports, the author outlines how informers were used in government administration, and finally summarizes all the information that can be known of Sedlnitzky's Hungarian network of spies around 1840.

⁵⁹ Lásd fentebb a 45. és az 51. jegyzetet, továbbá AVA PHSt 1845:861/10.

⁶⁰ HHStA, Informationsbüro A 3321/1850, BM 12/1853, 1072/1855; AVA, Oberste Polizeibehörde, Praes. I. 2488/1858. Ezúton is hálásan köszönöm Deák Ágnes szívességét, hogy megismertetett kutatásai eredményével.

DEÁK ÁGNES

Besúgólisták a neoabszolutizmus korából*

A neoabszolutizmus korszakával foglalkozó korabeli visszaemlékezések állandó toposza az, hogy besúgók hada figyelte az állampolgárok magánéletét éppúgy, mint a köztereken való megnyilvánulásait. Ezt a toposzt aztán átvette a történeti szakirodalom is, anélkül azonban, hogy e témát szisztematikus feldolgozták volna. A vizsgálat lehetséges forrásai az ún. besúgólisták, melyekre nem mostanában figyelt fel a történettudomány. Az itt tárgyalandó névsorok egyikéről, mely Vörös Antal iratai között maradt fenn a Magyar Országos Levéltárban, mind Beksics Gusztáv, mind pedig Berzeviczy Albert megemlékezett az 1850-es évekről szóló történeti összefoglalójában, s úgy tűnik, egyikük sem vonta kétségbe annak hitelességét.

Beksics szerint „a pesti rendőrség titkos könyvébe mindjárt 1850-ről több százra menő denuncians neve foglaltatott; különösen a bel- és Lipótváros hemzsegett a földadóktól. A Terézvárosban is számos spicзли lakott. A Ferencvárosból azonban Vörös irataiban csak négy nevet említ. Ugy ezek – mint a többi denunciás nevét feleslegesen tartjuk közölni, habár köztük állítólag egy magyar báró is szerepelt.”¹ Beksics kijelentése azonban két ponton is homályos. Egyrészt mintha azt sejtetné, hogy ő maga is látta a pesti rendőrségnek ezt a bizonyos „titkos könyvét”, hiszen a Vörös Antal-féle listán „csupán” 121 név szerepel, pusztán annak alapján több száz denunciánsról beszélni mindenképpen durva pontatlanság lenne. Másrészt viszont azzal, hogy azt írja, a listán „állítólag” szerepelt egy magyar báró is, mintha ennek ellenkezőjére utalna, hacsak nem a lista hitelességével kapcsolatban akarta volna finoman éreztetni kétségeit Beksics.

Berzeviczy Albert ekképpen szól minderről, forrásként szintén a Vörös Antal-féle listára hivatkozva: „A főváros ez időben hemzsegett a hivatásszerű denunciánsoktól; a pesti rendőrség könyvében a Bel-, Lipót- és Terézvárosból összesen 110 olyan polgár embert és hivatnokat tartottak nyilván, a kik állandó titkos híradói voltak a rendőri hatalomnak.”²

Az 1920-as évek elején mindenekelőtt az újságíró Tábori Kornél nevéhez fűződött az államrendőrség magyarországi működésével foglalkozó publikációk sora. Tábori 1921-ben megjelent könyvében sok apróságot közölt egy évvel korábbi bécsi levéltári kutatásai alap-

* Az államrendőrség működésére vonatkozó kutatásaimat a következő szervezetek támogatása tette lehetővé: Fonds zur Förderung wissenschaftlicher Forschungen (Bécs) Lisa Meitner ösztöndíja, Osztrák–Magyar Akcióprogram Alapítvány, Országos Tudomány Alap (OTKA T 26354), Magyar Ösztöndíjtanács, Habsburg kori Kutatások Intézete. Köszönöm támogatásukat, valamint köszönöm Pajkossy Gábornak e kézirat első változatához fűzött észrevételeit.

¹ Beksics Gusztáv: *I. Ferencz József és kora*. In: *A magyar nemzet története*. Szerk. Szilágyi Sándor. 10. köt. Budapest, 1898. 492. A Vörös Antal-féle listán egyébként két báró is szerepel: Bánffy Pál báró, aki 1848-ban Pest városi bizottsági tag volt, és Laffert Antal báró (1789–1860) cs. kir. kamarás.

² Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon*. 1. köt. Budapest, 1922. 156.

ján a titkosrendőrség 19. századi magyarországi működéséről. Kutatásai azonban meglehetősen szétszórtak maradtak, nem is törekedett átfogó kép felrajzolására. Ráadásul az általa felfedett besúgók megnevezésével is igencsak takarékosan bánt, minden bizonnyal azért, mivel – ahogy a hagyatékában fennmaradt egy levele bizonyítja – tervezte egy másik könyv megjelentetését, amely kis életrajzokat tartalmazott volna a kompromittált besúgókról.³ Ezek után az emigrációban tevékenykedő besúgókon kívül könyve név szerint az 1849 utáni időszakból egyedül Szekrényessy András, a pesti országos főtörvényszék helyettes elnökének nevét említette meg.⁴ Kéziratos feljegyzéseiben azonban – a már Berzeviczy és Beksics által említett lista mellett – szól Tábori egy másik listáról is, amelyet talán a fővárosi könyvtárban talált (az eredeti forrásmegjelölést azonban a kéziratban áthúzta), s a közölt információk alapján világos, hogy az itt a későbbiekben ismertetendő másik, általunk majd „hetvenhetes listá”-nak nevezett névsor egy variánsát láthatta: „A rendőri levéltárban [eredetileg tehát: a fővárosi könyvtárban] találtam egy listát; hetvenhat pesti spicli szerepel rajta, 1849-től 1860-ig ezüst pénzben kapott fizetéssel együtt, s a nevek javarészt árulkodó jelentések alatt is láttam később a Hof-archivban [eredetileg: a bécsi levéltárban]. Van köztük olyan, akiről ezt tán senki el nem hinné, akad köztük későbbi polgármester, sőt igazságügyminiszter, ott van Thaisz Elek, a későbbi főkapitány és Luft Rézi, a hirhedt mulatóhely csillaga [eredetileg: király nője], Egressy színész és Gáll E[duard]. cs. és kir. Komiszárius, aki egymaga 185 magyart jelentett föl és 18-at akasztófára is juttatott.”⁵ „A pesti kémrendszer” címmel megjelent cikkében viszont Tábori az általa ott közölt, 27 fő nevét tartalmazó listáról („A cs. és kir. titkos policiához tartozó, Pest és Buda-városában működő, úgynevezett spiclik névsora, ezüstpénzben járandó évi fizetésükkel”), mely az előbb említett 77 fős lista elemeiből épül fel, már határozottan azt állítja, hogy az „hatósági bizalmas helyről tűnt el”, s csak megemlíti a bővebb, 77 fős lista létét.⁶

A Magyar Nemzet hasábjain azután 1977 tavaszán érdekes eszmecsere zajlott a Janus Pannonius Múzeumban (Pécs) található két lista kapcsán Kiss Károly, Buzinkay Géza, Katona Tamás, majd Bajzik László tollából.⁷ Az egyik névsor a „Hajnau Tábornoknak hodolatosokat nyilvánították a következők” kezdetű lista, a másik pedig „A bétsi cs: k: titkos Poliziához tartozó Buda és Pest városában mai napig működő úgynevezett Spitzlik névsora és azoknak évenkénti járandó fizetésük ezüst pénzben”. Kiss Károly hitelesnek tekintette mindkét listát, a második, hetvenhét nevet tartalmazó névsor keletkezését 1860–1866 közé datálta, annak hitelességét mind a listán, mind Tábori Kornél említett könyvében feltűnő Szekrényessy András tényleges besúgó voltára alapozta. Mindazonáltal ő is utalt a lista kö-

³ Tábori Kornél levele „Igen tisztelt direktor úr” megszólítással, Budapest, 1928. dec. 17. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt) Tábori Kornél és Pál hagyatéka, Fond 160/74. ff. 83–84.

⁴ „Egy kiváló magyar kém” c. fejezet. Tábori Kornél: *Titkosrendőrség és kamarilla. Akták-adatok a bécsi titkos udvari és rendőrségi levéltárból*. Bevezetőjét írta: Marczali Henrik. Budapest, 1921. 260–264.

⁵ OSZK Kt Fond 160/74. f. 163. A színész Egressy Gábor neve azonban a lista egyetlen általunk ismert változatában sem szerepel, annak ellenére, hogy tudjuk, még törökországi emigrációs időszakában valóban kapcsolatban állt a titkosrendőrséggel. Tábori itt minden bizonnyal emlékezetből, s így hibásan sorolta fel a neveket.

⁶ Tábori Kornél: *A pesti kémrendszer*. Világ, 14. évf. 76. sz. 1923. ápr. 5.

⁷ Kiss Károly: *Történelem villanófényben*. Magyar Nemzet, 33. évf. 55. sz. 1977. márc. 6.; Buzinkay Géza: *Történelem villanófényben*. Uo. 65. sz. 1977. márc. 18.; Katona Tamás: *Történelem villanófényben*. Uo. 89. sz. 1977. ápr. 17.; Bajzik László: *Az „Asbóth-féle” konfidens lista és más abszolutizmus kori besúgók*. Uo. 35. évf. 278. sz. 1979. nov. 28.

rüli „bizonytalanságok”-ra: a rendőrség nyilvánvalóan nem állíthatta össze ezt a magyar nyelvű listát, ráadásul az összeállító a listán szereplőkre vonatkozó helytelenítő megjegyzéseket is beleillesztett a szövegbe, tehát az hivatalos összeírás nem lehet. A vita többi résztvevője a lista hitelességét illetően mind kételyeinek adott hangot. Buzinkay Géza kifejtette: a titkosrendőrség munkatársai többségének kiletét máig homály fedi, az országban keringő spicililisták „félinformációkon, mendemondákon és önkényes bosszún” alapultak. Keletkezésüket egyrészt az 1850-es évtized elejére teszi (mondván, Pákh Albert 1854-ben már fel szólalt ellenük), majd szerinte egy évtizedre eltűntek, s 1865–1866-tól kezdve újra forgalomba kerültek. Ekkoriban születhetett a szóban forgó lista is. Katona Tamás szintén „érdemesnek, de nem szavahihetőnek” minősíti a listát, keletkezését 1864 körülre, a Somogyi–Jámbor-féle, illetve a Nedeczky–Beniczky-féle szervezkedés felszámolását követő időre teszi.

A hitelességet illetően felmerült kételyek ellenére is érdemes alaposan megvizsgálnunk mind a három szóban forgó listát. Mindenekelőtt a következő kérdésekre kell választ adnunk: mikor születtek a listák; kik állíthatták össze és milyen célból; kik szerepelnek a listákon; mennyire tekinthetők hitelesnek azok?

A „százhuszenegyes” lista

Vörös Antal az 1830-as években Wesselényi Miklós báró közvetítésével került kapcsolatba a Kossuth-családdal, 1841–1842-ben a Pesti Hírlap szerkesztőségében dolgozott, 1848–1849-ben Kossuth hivatali magánlevéltárnokaként működött. A szabadságharc után börtönbe került, 1850-ben Somogy megyébe költözött, s a későbbi évtizedekben a megyei közéletben vett részt.⁸ Már az 1840-es évektől kezdve módszeresen gyűjtötte a Kossuth pályájához és életútjához kapcsolódó iratokat, azok tágabb kereteként más kordokumentumokat is, s ezt folytatta 1849 után is. Hagyatéka őrzi azon neoabszolutizmus kori történeti források másolatait, újságcikk-kivágatokat, saját egykorú feljegyzéseit, melyeket valamely későbbi időpontban kronológiai rendben bemásolt jegyzetfüzeteibe. Ezen feljegyzések között található a „A’ pesti policia titkos könyvében bejegyzett pesti denunciánsok névlajstroma – 1850-ből” című feljegyzés, mely összesen 121 nevet tartalmaz kerületi beosztásban.⁹ Hagyatékából nem tudjuk nyomon követni, mikor került Vörös birtokába a lista, erre vonatkozóan semmiféle támpont nem áll rendelkezésünkre. Feljegyzései sem igazítanak el bennünket e tekintetben, de az sejthető, hogy Vörös valamilyen kapcsolatban állt a hazai politikai szervezkedések egyes személyiségeivel, s az 1850-es években többször járhatott Pesten. 1853 őszén például felkereste az akkor már külföldre szökött, a korona megtalálásában informátorként közreműködő, korábban szintén Kossuth bizalmasának számító Wargha István feleségét.¹⁰

A lista címe már önmagában elgondolkodtató. A pesti rendőrigazgató, Joseph Worafka, aki korábban is a pesti rendőrigazgatóság tisztviselője volt, ugyanis 1860 őszén úgy nyilatkozott, hogy egyetlen kivétellel (feltételezhetően 1852-ben) ilyen lista soha nem készült.¹¹

⁸ Vörös Antalra vonatkozóan lásd: *Kossuth Lajos iratai 1837. május–1840. december*. S. a. r. Pajkossy Gábor. Budapest, 1989. 13–14.

⁹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) R 123 Vörös Antal hagyaték, 2. tétel 1761. füzet: Történeti adatok kivonatokban, másolatokban és jegyzetekben, 166. sz.

¹⁰ MOL R 123 2. tétel 1761. füzet, 165. sz.

¹¹ Worafka jelentése Mecsery rendőrminiszterhez, Pest, 1860. nov. 25. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA), Ministerium des Äußern, Informationsbüro (a továbbiakban: IB), BM Akten 7274/1860.

S valóban, az államrendőrség Bécsben fennmaradt aktái között nem található egyetlenegy ilyen jellegű összeírás sem. Ugyanakkor a bécsi katonai parancsnokság iratai között fennmaradt egy vaskos kötet „A bizalmi férfiak jegyzéke” (*Verzeichnis der Vertrauensmänner*) címmel 1849 tavaszáról, melynek szerkezete sok tekintetben emlékeztet a mi listánkra, amennyiben városrészenkénti bontásban tárgyalja a „bizalmi férfiakat”. Lényeges különbség azonban az, hogy házzámonként rendezett ez a nyilvántartás, 1–10 házzámonként nevez meg egy bizalmi férfit, foglalkozás-megjelöléssel és lakcímmel.¹²

Wildner Antal Budapest-történeti kutatásaiból tudjuk, hogy Szentiványi Vince pest-budai kerületi polgári biztos 1849. szeptember 29-i rendeletében arról értesítette Koller Ferencet, Pest város ideiglenes polgármesterét, hogy a városkapitányságnak alárendelve bel- és lipótvárosi, terézvárosi, józsefvárosi és ferencvárosi alkapitányságokat állítanak fel, s a rendkívüli állapot idejére bevezetik a Bécsben már fennálló ún. megbízotti rendszert. Mellékelik a megbízottak névsorát – mint írja, sokan önként ajánlkoztak –, utasításukat, s megbízza a polgármestert, hogy „a bizalmi férfiak intézetéhez” kinevezett egyéneket tisztükről értesítse, utasításukat kézbesítse, s mind az alkapitányi hivatalokban alkalmazottakat, mind őket tiszti eskü letételére a tanács elé rendelje. Arra is utasítást ad, hogy a megbízottak szükség esetén meghatalmazó levelük felmutatása után bármely őrhelyen katonai segédletet vehetnek igénybe. A tanács október 11-i ülésén tárgyalta és vette tudomásul a rendeletet.¹³ Az alkapitányságok feladatkörét az irat a következőképpen határolja körül: idegenrendészet, útleveles beszállásolások kezelése, közrend fenntartása, azaz rendfenntartói és államrendőrségi teendőkkel egyaránt felruházott szervekről volt szó, melyek „külső” munkatársai voltak a megbízottak.¹⁴

Az iratban említett névsor azonban – Vörös Károly kutatásai szerint – már 1867 körül sem volt fellelhető a fővárosi levéltárban.¹⁵ Megtaláltuk viszont Szentiványi Vince iratai között azt a lista összeállításának előzményeivel és a bizalmiak számára készült utasítással együtt. Szentiványi 1849. július 24-én elrendeli Koller számára, hogy „a város minden részben és kerületeiben oly polgári egyéneket, kiket mind jó szellemük, mind pedig vagyonbeli állapotuk a jó rend fenntartásában való részesülésre és felügyelésre az általános közbizalomnál fogva ösztönyszerűleg is kötelez, s kik e szent és üdvös cél elérésében részükről is közremunkálni magukat szívesen felajánlani hajlandók, mint bizalmi férfiakat minél nagyobb számban kijelelni s az ily polgári egyéneknek elkészült névjegyzékét – azon külön jegyzéssel, kik és hányon leendenek a város külön s mely kerületeiben mint a belbéke s törvényesen [!] rend fenntartására ügyelendő bizalmi férfiúk (*Vertrauensmänner*) alkalma-

¹² „Verzeichnis der Vertrauensmänner.” Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Militärgouvernement Wien, Bd. 92.

¹³ Szentiványi Vince utasítása Koller Ferenchez, Buda, 1849. szept. 29. (német nyelvű), Budapest Főváros Levéltára, IV. 1303.a, Pest városi tanács közigazgatási iratok 735/1849. és Pest városi tanácsülés jegyzőkönyve, 1849. október 11., uo.; ismerteti: Dr. Wildner Ödön: *Buda és Pest közigazgatásának története az 1849–1865. évi abszolutizmus és provizórium alatt*. 1. köt. Statisztikai Közlemények, 87. köt. (1937) 3. sz. 69. és *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Szerk. Vörös Károly. Írta Spira György – Vörös Károly. (=Budapest története IV.) Budapest, 1978. 126. A vonatkozó rész Vörös Károly munkája; Spira György: *A pestiek Petőfi és Haynau között*. Budapest, 1998. 637–638.

¹⁴ Az alkapitányságokból jöttek létre hamarosan a rendőrkerületi biztosságok, Pesten már csak három: Bel- és Lipótváros, Terézváros, József- és Ferencváros számára. Dr. Flaxmayer József: *Budapest közigazgatási szervezete és alkalmazottai 1686-tól 1872-ig*. Statisztikai Közlemények, 79. köt. (é. n.) 4. sz. 144.

¹⁵ *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*, 126.

zandók – nékem mielőbb felterjessze”.¹⁶ Koller augusztus 27-én készít részletes előterjesztést, melyben javaslatot tesz az alkapitányságok létrehozására, mellékeli a bizalmiak javasolt névsorát, valamint az azok számára készített, német nyelvű utasítás tervezetét. Az akta tartalmazza ezen kívül a Buda városába javasolt bizalmiak listáját is: „Jegyzék azon Buda főváros polgárainak, kik Ő Méltósága Szent-Iványi Vincze kir. biztos út által mint csendbiztosok kinevezettek”, azaz e bizalmiakra a „csendbiztos” lehetett a korabeli hivatalos elnevezés. Az utasítástervezet értelmében a bizalmiak a rájuk bízott utca területén belül a hatalom bizalmasaiként felügyeltek a rendre és biztonságra. A lakosságra igyekeztek hatni annak érdekében, hogy az belássa a lázadás hátrányait, a helyreállított rend és „törvényes hatalom” előnyeit, el kellett magyarázniuk az 1849 márciusában oktrojált alkotmány áldásait. Meg kellett értetniük, hogy a város ostromállapot alatt áll, melynek tartama csak attól függ, hogy a lakosság milyen magatartást tanúsít. A törvénytelen plakátokat kötelesek voltak eltávolítani, a rémhírek terjedését megakadályozni, azok terjesztőit meggyőzni helytelen viselkedésükről. Különösen éberem szemmel kellett tartaniuk a kávéházakat és vendéglőket. Szükséges esetben a katonai városparancsnokság közreműködésével közre kellett működniük a rendet és nyugalmat megzavarók letartóztatásában, ennek érdekében egy meghatalmazotti igazolással (*Vollmachtskarte*) látták el őket. A bizalmiak tehát egyszerre voltak az új politikai kurzus propagátorai és hirdetői, valamint rendőri szervei, a „felsőbb-ség kisegítői” (*Hilfsmänner der Obrigkeit*). A néptanítói hevületben a tervezet még azt is feladatul róttá volna számukra, hogy munkanélküli egyénre találva őt „nyomatékosan dolgosságra és tevékenységre utasítsák, kioktassák arról, hogy a munka és a tevékenykedés nemcsak kenyeret biztosít, hanem az erőkhöz mért elfoglaltság a test egészségének feltétele”. A tervezet utolsó paragrafusa hangsúlyozta, hogy a bizalmiaknak tisztüket „méltósággal, mérséklettel és nyugalommal” kell ellátniuk, nem léphetnek fel önkényes bírói szerepben.¹⁷

A végleges, minden bizonnyal Szentiványi által átrostált utasításszöveg aztán jóval rövidebb lett, szinte teljesen kimaradtak belőle a népnevelői feladatok, erősödtek viszont a megfigyelői funkciók. Például belekerült a szövegbe a következő megfogalmazás: „Továbbá a bizalmi által lakott városrészbe érkező idegenekre és a magyar kormányhoz előszeretettel ragaszkodó ottlakó helyiekre éber szemmel figyeljenek maguk is, illetve beavatott lakótársak útján tartsák szemmel azokat, s ha gyanúsnak mutatkoznak, jelentsék azt a városparancsnokságon.”¹⁸

A mellékelt német nyelvű listán („A bizalmi emberek jegyzéke”) 138 fő neve szerepel, mégpedig kerületenkénti bontásban: a Belvárosban: 41 fő, a Lipótvárosban: 34 fő, Terézvárosban: 47 fő, Józsefvárosban: 12 fő, Ferencvárosban: 4 fő, feltüntették rajta az illetők

¹⁶ Szentiványi Vince utasítása Koller Ferenchez, Buda, 1849. júl. 24. MOL D 77 Szentiványi Vince pest-budai kerületi főbiztos iratai 1849:5.

¹⁷ „... selbe zur Arbeitssamkeit und Thätigkeit nachdrücklich zu verweisen, und sie belehren, daß Arbeit, und Betriebsamkeit nicht nur Brod verschafe, sondern der die den Kräften angemessene Beschäftigung auch die Gesundheit des Körpers bedinge.” Koller Ferenc jelentése Szentiványi Vincéhez, Pest, 1849. aug. 27. (német nyelvű) MOL D 77 1849:861.

¹⁸ „Ferners auf die in der Stadttheilen, wo der Vertrauensmann wohnt ankommenden Fremden, und auch hierortige, welche der ungarischen Regierung mit Vorliebe angehangen, ein wachsame Auge selbst, und durch vertraute Mitbewohner zu haben, dieselben, insoferne sie sich verdächtig zeigen, dem Stadthauptmannamte anzugeben.” Szentiványi Vince utasítása Koller Ferenchez, 1849. szept. 29., melléklet: „Instruktion für die Vertrauensmänner” MOL D 77 1849:1585–1586.

foglalkozását és pontos lakhelyét.¹⁹ A névsorban túlnyomórészt céhmestereket, kereskedőket, vendéglőtulajdonosokat találunk, akik valóban a helyi társadalom tekintélyes és vagyosabb tagjai voltak, jelentős részük 1848 előtt már polgárjoggal rendelkezett.²⁰

A lista áttanulmányozása után kétségtelen az, hogy a Vörös Antal hagyatékában található névsor „ősforrásával” van dolgunk.²¹ A Vörös Antal-féle másolatban azonban a nevek magyaros alakjukban szerepelnek, sok helyen csak vezetéknévvel találunk, nagyon ritkán foglalkozásnevet is (azok túlnyomórészt megegyeznek a Szentiványi-féle listán szereplő foglalkozás-megjelölésekkel), de lakcímeket egyáltalán nem, továbbá a bel- és lipótvárosi neveket ez a névsor egyesítve tartalmazza. A nevek összevetése után a Szentivány-féle lista 138 személyéből egyértelműen azonosítható 102 fő a Vörös Antal-féle listán (ezek mindegyikénél a kerületi megjelölés is azonos). De ezen túlmenően is azonosíthatunk neveket, ha tekintetbe vesszük a másolati lánc során becsúszni szokott másolati tollhibákat: Az eredeti listán szereplő Meiszl Samuelből így lesz Mandl Samu, Lázits Lazarból Lusitz László, Kubinyak Franzból Nubenák Ferdinánd, Ladomerszki N-ből Ledomitski, Prekonich Adamból Ihrukovics J., Tognio Ludwigből pedig Bogner Lajos, hogy a Fischer–Frescher típusú elírásokat ne is vegyük számba. Ezek alapján feltételezhető, hogy Vörös Antal már egy többszörös másoláson átesett forrást jegyzett le. Nem derül ki a tanácsülési jegyzőkönyvből, hogy a kinevezett bizalmiak listáját az ülésen felolvasták-e, de mivel a megbízólevél kiküldése is a polgármesteri hivatali apparátuson keresztül történt, könnyen kiszivároghatott az intézmény s annak munkatársainak híre.

A lista tehát hiteles, ha nem is pontos. De nem klasszikus értelemben vett fizetett rendőrségi besúgókat tartalmaz, hanem „társadalmi megbízottakat”, akik feladata az volt, hogy éberen figyeljenek. De hogy a Szentiványi-féle listán szereplők közül ki teljesített valóban szolgálatokat, azt megállapítani nem tudjuk, annál is inkább, mivel – ahogy az Szentiványi iratából kiderül – „csak” sokan, tehát feltételezhetően nem mindnyájan ajánlkoztak önként e feladatra.²² Mellettük számoltak a rendőrség szervezésénél ügynökök alkalmazásával is, hiszen az alkapitányságok szervezéséről készült összefoglalójában Koller maga is arról

¹⁹ „Verzeichniß der Vertrauens Männer.” MOL 77 1849:1585–1586.

²⁰ Vö. Illyefalvi I. Lajos – Pallos Jenő: *Pest sz. kir. város polgárai 1686–1848*. Budapest, é. n. [1940] 1–2. rész

²¹ Spira György idézett munkájában már felvetette a lehetséges kapcsolatot az 1849-es összeírás és a későbbi besúgólisták között. Spira: *A pestiek*, 637.

²² Vörös Károly összefoglalója e tekintetben nem pontos, mivel azt sugallja, mintha az érintettek mindegyike önként ajánlkozott volna. *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*, 126. Elszórt adataink vannak: Erlsbeck Ferenc susztermester, pesti tanácsnok 1858-ban Kempen rendőrminisztertől korábbi érdemeire hivatkozva pénzügyi segílyt kér, vagy, ha lehetséges, „bármely bizalmi posztra való alkalmazást”. Megbízható voltát Joseph Protmann pesti rendőrigazgató is megerősítette. HHStA, IB BM 4569/1858. Lázits Lázár szintén bizonyíthatóan több ízben is szolgáltatott információkat. Egy alkalommal például jelentette Karl Geringer bárónak, a polgári ügyek császári biztosának, hogy az Aranykéz Vendéglőben egy társaság sok a jelenlegi rendszerrel szemben ellenséges dalt énekelt, sőt egyikük március 15-ét éltette. Egyúttal jelzi, a város nyugalmát zavarják a nagy számban itt tartózkodó politikai amnesztáltak, ahogy szerinte a lakossággal fraternizáló olasz katonákat is el kellene innen vezényelni. Lázits Lázár levele Geringerhez, dátum nélkül (1850. nov., német nyelvű). MOL D 51 Karl Geringer báró, a magyarországi polgári ügyek teljhatalmú császári biztosának iratai, 1850:1915. Tognio Lajos, a pesti egyetem tanára szintén küldözgetett jelentéseket 1849–1850-ben Eduard Podolskynak, a III. hadseregparancsnokság rendőri osztálya vezetőjének. MOL D 36 A III. hadseregparancsnokság rendőri osztályának titkos iratai, 5. cs.; Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL), Absz. kori iratok, III. hadseregparancsnokság, rendőri osztály iratai, 1850:247.

szólt, hogy „gyanús személyek állandó megfigyelésére szükség szerint rendőrügynököket” (*Polizei Agenten*) kell majd alkalmazni az utcák felügyeletét ellátó rendfenntartó alakulatok mellett.²³ A bizalmiakat tehát a hatóságok maguk is külön kategóriaként kezelték, nem tekintették rendőrügynöknek, de nem is voltak alkalmasak ilyen jellegű feladatokra, hiszen kifejezetten a „jószeleműek”, tehát a Habsburg-kormányzat iránt nyíltan elkötelezett lakosok közül választották ki őket. A bizalmiak a városi rendőrség, kapitányságok rendszeréhez kapcsolódtak, amikor a megalakuló pesti rendőrbiztosság, későbbi nevén rendőrigazgatóság átvette a városi kapitányságok korábbi feladatkörének nagy részét, a politikai rendőrségi ügyek átkerültek a rendőrigazgatóság hatáskörébe, a bizalmiak megbízatása ezzel valószínűleg megszűntnek tekintett.²⁴

A társadalmi megbízotti intézménnyel azonban találkozunk később is, 1860 végén az új városvezetés is kinevezi majd a maga „békebiztosait” („*constabler*”) hasonló feladatokra, igaz, a katonai asszisztencia intézménye nélkül.²⁵ S hogy a közvélemény pontosan tudta, hogy az 1849-es bizalmiak a neoabszolútizmus rendszerének kollaboránsai voltak, mutatja az is, hogy összesen négy személy került fel közülük (Fleischmann József – Terézváros, Gratzl Ferenc – Lipótváros, Günther Károly – Terézváros, Unger Antal – Belváros, Szacellári Demeter helyett pedig 1860-ban Szacellári György szerepelt a lipótvárosi József tér békebiztosai között) az 1860-as békebiztosok közé. Az 1860-as években találkozunk még a „rendbiztosi” intézménnyel, de ez már alapvetően mást jelölt: a városi kapitány által alkalmazott, havi zsolddal és egyenruhával ellátott rendfenntartó személyzet alkotta, a hasonlóság pusztán annyi, hogy a személyt itt is egy bizonyos körzethez rendelték hozzá, s azon belül mind a köztörvényes, mind a politikai bűncselekmények esetében ők jártak el.²⁶

A lista utóéletét tekintve érdemes figyelni arra, hogy úgy tűnik, széles körben nem terjedt a lakosság körében, hiszen jelenlegi ismereteink szerint csupán Vörös Antal hagyatékában maradt fenn, ami különösen feltűnő a másik lista nagy karrierjét és hosszú utóéletét ismerve. Vörös Károly szerint ugyan 1867 után, „később különböző másolatai kerültek forgalomba, meglepően hangzó nevekkal”²⁷, de nem látjuk bizonyítottan, hogy ezek a másolatok nem az általunk tárgyalt valamely másik, ezután tárgyalásra kerülő lista variációi voltak, sőt a „meglepően hangzó nevek” inkább ez utóbbi lehetőséget valószínűsítik.

A már említett másik két lista egyike, a Haynau tábornok elöltti 1849-ben állítólagosan hódoló polgárok nevével 1860 őszén Pesten keringő lista, amely szintén mutat bizonyos átfedéseket a csendbiztosok egykorú összeírásával. E lista keletkezéstörténetéről már jóval többet tudunk.

²³ Koller Ferenc jelentése Szentiványi Vincéhez, Pest, 1849. okt. 14. (német nyelvű) MOL D 77 1849:4446.

²⁴ Anton de la Motte átirata Augusz Antal báró pest-budai kerületi főispánhoz, Buda, 1851. jan. 7. MOL D 77 1851:381.

²⁵ Rottenbiller Lipót polgármester rendelete a békebiztosi intézmény életbeléptetéséről, Pest, 1860. dec. 13. Pesti Napló, 11. évf. 292-3257. sz. 1860. dec. 18. A rendelet kerületenként, azon belül utcánként nevezi meg az illetékes békebiztosokat. Királyi Pál közleménye a békebiztosok feladatairól. Uo. 12. évf. 18-3284. sz. 1861. jan. 22. Vö. Berzeviczy Albert: *Az abszolútizmus kora Magyarországon 1849–1865*. 3. köt. Budapest, é. n. 147.

²⁶ *Szolgálati utasítás a pestvárosi rendbiztosok számára. Dienstes-Instruktion für die Ordnungs-Kommissäre der Stadt Pest*. Pest, 1864.

²⁷ *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*, 126.

A Haynau előtt hódolók állítólagos listája

Az 1860. október 20-án kibocsátott októberi diploma átalakította az egész magyarországi politikai intézményrendszert, helyreállítva a régi kormányshékeket, újraszervezve a vármegyarendszert, s kilátásba helyezve új országgyűlés összehívását. A megelőző évtized politikai nyomása alóli szabadulás természetes módon az indulatok és érzelmek felszabadulását hozta magával. A „Bach-rendszer” gyűlölt intézményei sorában is kiemelt szerep jutott persze a rendőrségnek, de mindenekelőtt a rendőrségi besúgóknak. Miközben a bécsi rendőri hatóságok és a kormányzati pozícióba került magyar ókonzervatívok is a múlt nyomainak eltüntetésével, a bizalmas rendőrségi akták begyűjtésével és biztonságba helyezésével voltak elfoglalva, az ország közvéleménye, de mindenekelőtt Pest lakossága nyilvános leszámolást remélt a múlt rendszer rendőrségi informátoraival.²⁸ Ennek jegyében november közepe táján feltűnt egy kéziratban terjedő lista, amely a Julius von Haynau tábornagyról 1849-ben állítólag egy díszalbummal hódoló személyek neveit tartalmazta, majd decemberben előbukkantak listák a rendőrségi besúgók állítólagos névsorával.

A spontán elégedetlenség fűtötte leleplezési láznak azonban akadt egy intézményes motorja, központja is: a Pesti Kaszinó, a hamarosan megváltozott elnevezés szerint Nemzeti Kör, mely megalakulását a határozati párti politikus, publicista Szilágyi Virgil kezdeményezte még az októberi diploma kibocsátása előtt. Első elnöke Kemény Zsigmond báró volt, 1862-ben már 1129 főt számlált tagjainak névsora. Az 1861. őszi tagnévsor azt mutatja, hogy a Kör az országgyűlésre odasereglett politikus elit, tekintélyes városi polgárok, illetve írók, művészek és egyetemisták szervezete volt, ahogy Vezerle Gyula fogalmaz, „a budapesti társadalmi középosztály casinója”, melyet alapítói az 1848-as Ellenzéki Körhöz hasonló szerepre szántak, s hogy ezt hangsúlyozzák, székhelyül is ugyanazt az épületet választották.²⁹ Az alapszabály szerint minden hónap első csütörtök délutánján tartottak közgyűléseket, de a kör termei könyvtárral, hírlapokkal, tekeasztalokkal és étteremmel minden nap a tagok rendelkezésére állt.³⁰

Hogy lényeges szerepet töltött be ez az intézmény a „spicilisták” terjesztésében, három, különböző jellegű forrás is alátámasztja: Egyrészt Vezerle Gyula [Viola] visszaemlékezése, aki maga is a Kör tagja volt ekkoriban: „Itt, a Nemzeti Körben colportálták az abszolút korszak titkos rendőreinek névsorát, mely azonban, némelyek lelkiismeretlensége folytán, ártatlanokat is sújtott.” E megjegyzése ellenére Vezerle visszatekintve is jórészt hitelesnek tekintette a listákat. Arról is megemlékezett, hogy 1860 őszén az a javaslat is elhangzott a Körben, hogy a Haynau-listán szereplőket zárják ki a Körből.³¹

A másik bizonyítékunk Rottenbiller Lipót Kemény Zsigmond báróhoz intézett, a Pesti Naplóban aztán megjelent levele, melyben ekként fordul Keményhez a Haynau-listával

²⁸ Erről részletesen lásd: Deák Ágnes: *A besúgók és a közvélemény az 1860-as években*. Századvég, új folyam 39. sz. 2006. 1. sz. 3–28.; uő.: *Államrendőrség és besúgóhálózat Magyarországon egy rendszerváltás fordulatos hónapjaiban (1860–1861)*. Századok, 140. évf. (2006) 6. sz. 1551–1573.

²⁹ Vezerle Gyula: *Gróf Teleki László. Ifjúkori emlékezések*. OSZK Kt, Fol. Hung. 1259. f. 5r. Hivatkozik rá: Farkas Katalin: *Magyar függetlenségi törekvések 1859–1867: A Csáky–Komáromy-féle szervezkedés*. Ph.D. dolgozat, ELTE, 2006. (kézirat) f. 35.

³⁰ *A Nemzeti Kör évkönyve 1860/1-re*. Pest, 1862.; *Magyarország különböző egyletei*. Statistikai Közlemények, szerk. Hunfalvy Pál. 4. köt. 1. füzet, Pest, 1862. 268.

³¹ *Visszaemlékezések. Korrajz az 1860–61-iki időszakról*. Irta Viola. Vác, 1878. 66., 111–113. Néhány évvel később, 1864-ben Vezerle is abba a gyanúba keveredett, hogy a rendőrség ügynöke, egy névtelen feljelentő azzal gyanúsította, hogy a rendőrség megbízásából terjesztett forradalmi proklamációkat. Idézi: Farkas Katalin: *Magyar függetlenségi törekvések 1859–1867*, f. 97.

kapcsolatos vizsgálata végeztével: „Nagy [!] alkalmat vettem magamnak e vizsgálatom eredményeit méltósággal közölni, annak oka azon körülményben keresendő, hogy az említett albumban följegyzett egyének épen azon társulatban gyanúsítottak nagyobb mértékben, melynek elnökét méltóságodban van szerencsém tisztelni. Ennélfogva kérem tehát méltóságodat, hogy vizsgálatom eredményét a hazafi kebleknek lecsillapítására, és a becsületökben megtámadottaknak megnyugtatólására mind az elnökségéhez tartozó körben, mind a sajtó útján bölcs belátása szerint felhasználni méltóztassék.”³²

Egy 1860. december 19-i rendőri jelentés is megerősíti mindezt, megjelölve még egy másik „gócpontot”, a Fillinger kávéházat (Sebestyén utca; Fillinger János kávésa maga is szerepelt a belvárosi békebiztosok között, 1847–1849 között a Pilvax kávésa volt), amely főként az egyetemi ifjúság találkozóhelye volt. A jelentés szerint a Haynau előtti hódoló irat aláírói elleni hajsza valamelyest alábbhagyott, viszont megjelent egy lista az állítólagos rendőrbesúgókról, melyet „nemrégiben a Pesti Kaszinóban, azután pedig a Fillinger Kávéházban is felolvastak azon megjegyzéssel, hogy a lista autentikus és a rendőri hatóság egy személyétől származik”.³³

A két terjesztett lista ügye hamarosan bekerült a hírlapokba is, mégpedig egyes érintettek tiltakozása nyomán. Emmerling Károly, az István főherceghez címzett szálloda tulajdonosa, aki a spicilistákon szerepelt, december 14-én jelentetett meg nyilatkozatot a Pesti Naplóban, Deák Ferencre, Nyáry Pálra, Kemény Zsigmond báróra, Eötvös József báróra és Rottenbillerre hivatkozva állítja, „... én mint magyar, honom iránti kötelességeimet mindenkor becsületesen teljesítettem”.³⁴ 1860. december végén ugyanott Holovich Boldizsár nyilatkozata jelent meg, amely szerint már korábban is kérte a Pesti Naplót, hogy nyilatkozhasson arról, hogy bár neve szerepel a Haynau hódolók listáján, határozottan tagadja, hogy arról tudott volna. A lap szerkesztősége azonban, mondván, „ezen minden alap nélkül szűkölködő mende monda, fölszólalásomat meg nem érdemli”, lebeszélte erről. Most viszont, mivel már hivatalos vizsgálat is indult, szükségesnek érzi a tiltakozás nyilvános megjelentetését: „... e kutfőből meríthető s reám vonatkozó további pellengérezést egyszer mindenkorra rágalomnak nyilvánítok”.³⁵ Ezen hónapok érzelmileg fűtött hangulatára egyébként is jellemző, ahogy 1860 decemberében egymást érik a Pesti Naplóban a nyíltan és titokban terjesztett vádakkal szembeni önigazoló nyilatkozatok.³⁶ Minden bizonnyal nem volt ez elválasztható a Pest városi képviselőtestület és tisztikar ekkor zajló újjáalakulásától sem, az új képviselőtestület tagjainak listáját a Pesti Napló december 25-én hozta

³² *Haynau Album*. Pesti Napló, 12. évf. 1-3267. sz. 1861. jan. 1.

³³ Mecséry rendőrminiszter átirata Mailáth György tárnokmesterhez, Bécs, 1860. dec. 19. (német nyelvű): „... *jüngst im Pesther Casino, dann auch im Fillinger'schen Kaffeehause mit dem Bemerkten vorgelesen worden, daß das Verzeichniß authentisch sei, und von einem Organ der Polizeibehörde herrühre.*” MOL D 191 Magyar Királyi helytartótanács, elnökségi iratok, 8071.IV.a.1860. Említi: Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*. Budapest, 1967. 214. A Fillinger Kávéházról lásd: Gundel Imre – Harmath Judit: *A vendéglátás emlékei*. 2. kiad. Budapest, 1982. 189–190.

³⁴ *Nyilatkozat*. Pesti Napló, 11. évf. 289-3254. sz. 1860. dec. 14. Megemlékezett erről Vezzerle Gyula is memoárjában: *Visszaemlékezések*, 113.

³⁵ Holovich Boldizsár nyilatkozata, Pest, 1860. dec. 24. Pesti Napló, 11. évf. 299-3264. sz. 1860. dec. 28.

³⁶ Petrovics András nagyváradai városi tanácsos nyilatkozata. Pesti Napló, 11. évf. 289-3254. sz. 1860. dec. 14.; Jurenák Károly ügyvéd nyilatkozata, uo. 11. évf. 290-3255. sz. 1860. dec. 15., majd „Több ügyvéd” aláírással ellennyilatkozat, uo. 11. évf. 292-3257. sz. 1860. dec. 18.

nyilvánosságra. Talán az sem véletlen, hogy legalábbis a hírlapok hasábjain történő pengéváltások januártól kezdve már eltűnnek.

A város vezetése sem nézhette tétlenül a lakosságot izgalomban tartó listák terjedését. Az 1860 végén hivatalba lépő Pest városi ideiglenes polgármester, Rottenbiller Lipót december 14-i keltezéssel hirdetményt tett közzé: „A városban pár nap óta aláírásnélküli levelek küldöztetnek részint hozzám, részint egyes magánosokhoz, melyekben minden osztálybeli polgárok nemcsak gyanusíttatnak, hanem különféle fenyegetődzésekkel nyugalomtól is megfosztatnak. Hír szerint pedig oly névlajstromok keringenek, melyeken a gyanúsítottak pellengére állíttatnak ki. Ha ezen aljas gyanúsítgatás tovább harapódzik, maholnap tőle a legbecsületesebb hazafi sem lehetend biztos. [...] Nyílt sisakkal lépjenek tehát föl a vádlók s tények és bizonylatok alapján. Ellenben az álarcos gyanúsítgatók s koholt rágalmak terjesztői egyiránt legyenek a közmegvetés tárgyai.”³⁷ Ezzel párhuzamosan pedig hivatalos vizsgálatot indított a Haynau Albumot illetően, melynek eredményét a hónap végén hozta a sajtó tudomására: Kikérdezték a díszalbumot kiadó nyomda tulajdonosát és egykori alkalmazottait, hogy tisztázzák az album születésének körülményeit. Eszerint a Rókus kórház orvosa, Pluhovszki Ferenc, egy „morva ember” ötlete volt az egész, ő vitte be a kéziratot a nyomdába az egy császári „főtüzér” által írt üdvözlő költeménnyel és az állítólagos aláírók névsorával együtt. A nyomdászok biztosan állították, hogy a névsoron a nevek ugyanazon kéz aláírásával szerepeltek ábécé sorrendben, azaz nem autográf aláírások voltak. Rottenbiller felkérésére Haynau leánya is megerősítette, hogy az albumban csak nyomtatott nevek találhatók. Ezután a következtetés a következő volt: „Az illetők neveit tehát tudtokon kívül tették az albumba, s hogy ezek ártatlanok e dologban, az album végszáva is bizonyítja, hol ez fordul elő: »Fogadjá excellentiád kegyesen a Pestvárosa kerületében a mennyire csak lehetett, kipuhatolt, idejegyzett, igazán jóézelmu egyének jó akarátát.«”³⁸

A „Haynau Tábornoknak hódolatokat nyilvánították a következők:” felíratú lista „Pest 1849” keltezéssel a végén – hasonlóan a következőkben még részletesen tárgyalt állítólagos spicilistával együtt – Kiss Károly közlése szerint Batizfalvy István hagyatékában maradt fenn a Janus Pannonius Múzeumban.³⁹ Batizfalvy István (1824–1899) 1848-ban honvéd tiszt volt, 1852–1860 között Rozsnyón, majd 1860-tól a pest-budai evangélikus főgimnáziumban földrajz–történelem tanár, testvére, Batizfalvy Sámuel Pest ismert ortopéd gyógyásza, akit 1861-ben és 1867-ben Pest város bizottságának tagjává választották – „mellesleg” mindketten szerepelnek a Nemzeti Kör 1861. őszi tagnévsorában.⁴⁰

³⁷ Rottenbiller hirdetménye a sajtóban is megjelent, lásd például: Vegyes újdonságok. Magyar Sajtó, 6. évf. 289. sz. 1860. dec. 15. Közli: Dr. Wildner Ödön: *Buda és Pest közigazgatásának története az 1849–1865. évi abszolutizmus és provizórium alatt*. 2. köt. Statisztikai Közlemények, 88. köt. (1939) 1. sz. 23.

³⁸ Különfélék. Pesti Napló, 11. évf. 300–3265. sz. 1860. dec. 29.; *Haynau Album*. Uo. 12. évf. 1–3267. sz. 1861. jan. 1. Pluhovszki Ferenc még 1859-ben is a Rókus kórház orvosa volt, s neve – nem meglepő – szerepelt az 1849-es bizalmi férfiak listáján, az már azonban igen, hogy nem találjuk az ún. Haynau-lista általunk ismert változatán. *Staats-Handbuch der sämtlichen Verwaltungsgebiete des Königreiches Ungarn, für das Jahr 1859*. Wien, 1859. 5–9.

³⁹ Janus Pannonius Múzeum, Új- és Legújabbkori Történeti Osztály, I. 77. 333. Köszönöm Füzes Miklósnak, Radnóti Ilonának és Vonyó Józsefnek a két lista fénymásolatban való beszerzéséhez nyújtott segítségét. A listát mint a Haynaut hódolatuk kifejezése céljából személyesen is felkeresők névsorát kezeli, elemzi s a rajta szereplők közül jónéhányat meg is nevez: Spira: *A pestiek*, 662–665.

⁴⁰ Batizfalvynak magának is meggyűlt a baja a rendőrséggel 1862 tavaszán, az egy évvel korábban a népiskolák számára megjelent földrajz tankönyvének második kiadását ugyanis lefoglalták, mivel

A hagyatékában fennmaradt lista feltételezhetően valóban 1860–1861-ben került lejegyzésre, 273 fő nevét tartalmazza, számozva, nem szigorú ábécé sorrendben, bár az ábécé rend nyomai egyes szegmenseken belül felfedezhetők. 52 főt biztosan azonosíthatunk azon az 1849-es bizalmi listán szereplők közül, de láthatóan két különböző listáról van szó (ugyanakkor Pluhovszki nevének hiánya mutatja, hogy a rendelkezésünkre álló lista csak egy variánsa lehet a terjesztett névsornak – persze az Albumban szereplő nevek ismeretének hiányában nem tudjuk eldönteni, a terjesztett lista mennyiben felelt meg az Albumban ténylegesen szereplő neveknek), de talán a bizalmiak listája is alapul szolgálhatott 1849-ben az „igazán jóérmű egyének jó akarata”-nak „kipuhatolásá”-ra

A „hetvenhetes” lista

Kik is szerepeltek az 1860 végén terjesztett, a feltételezett spiclik nevét tartalmazó listákon? Pontos információink sajnos nincsenek erről, mivel csak egyetlen lista maradt ránk, melyet Mecséry rendőrminiszter fentebb már idézett átiratához mellékel, azon azonban, mint írja, csak „némelyek” neve szerepel a Pesti Kaszinóban és a Fillinger Kávéházban felolvasott listán szereplők közül. Ebben a névsorban összesen 39 fő nevét találjuk, de igencsak sietősen papírra vetve, a legtöbb esetben csak családnévet tartalmaz foglalkozás-megjelöléssel. Az itt felsorolt személyek közül 7 fő szerepelt a Vörös Antal-féle listán is (Bartl János, az Angol királynő szálló tulajdonosa, Hampel Antal tanár, Kern Ignác hentesmester, Murgács Márton kávé, Pfender Lajos játékarus, Pischinger Antal kávé, Ruhdorfer Lipót kereskedő), ezek mindegyike „csendbiztos” volt 1849-ben. Némileg nagyobb az egyezés az ún. Haynau-listával: 11 fő szerepel egészen biztosan mindkettőn (Ruhdorfer kivételével a fent nevezettek mellett Alkér városi tanácsnok, Eisele szabómester, Huszár kávé, Testori és Vass kereskedők, akik közül viszont senki sem szerepelt az 1849-es „bizalmiak” között⁴¹). A feltételezett besúgólista legalábbis részben valószínűleg szintén az 1849-es összeírás megszűltetésén alapult, ugyanúgy a helyi társadalom tekintélyeit foglalta magában: céhmestereket, kereskedőket, kávésokat és ügyvédeket, az arányokat tekintve nagy számban.

A rendőrminiszter teljesen légből kapottnak nevezte a listát – persze mindenképpen így nyilatkozott volna –, s kérte, szigorúan lépjenek fel terjesztői ellen. Hogy a korabeli közvélemény sem adott feltétlenül hitelt a listának, mutatja, hogy jónéhányan közülük (a már említett Emmerling Károly, Argauer Antal vagy Argauer József háztulajdonos, Camon Lőrinc és Haszlinger József kávéso, Macho Venose szabómester, Szapáry Antal vagy Szapáry Gyula gróf) feltűnnek az 1860. decemberi békebiztosi névsorban.

Azután évekig nem tudjuk követni a lista terjedését, hiszen a következő időpont, amikor újra hallunk róla, már 1867 tavasza. A szélsőbali eszmékkel rokonszenvedő Ludas Matyi májusban a következőket közölte: „Hát thodja Mihály bátya! különös liszta kering most

„... az egyes helyek megnevezésénél az 1848-ki forradalmi események és személyek mintegy dicsőítve említetnek”. Pálffy Mór gróf helytartó jelentése Forgách Antal gróf magyar kancellárhoz, Buda, 1862. márc. 14. MOL D 185 Magyar királyi udvari kancellária, elnöki iratok, 1862:202. Néhány nappal később viszont engedélyezték számára, hogy a majdan összeülő országgyűlés ideje alatt „Hongyülés” címen naponta megjelenő politikai napilapot indítson majd. Pálffy Mór gróf helytartó jelentése Forgách Antal gróf magyar kancellárhoz, Buda, 1862. márc. 21. MOL D 185 1862:221

⁴¹ Közülük Alkér Antal tanácsnokról tudjuk, hogy 1850-ben a közhangulatról jelentéseket küldött a III. hadsereg-parancsnoksághoz, melyekben esetenként konkrét személyekre is felhívta a hatóságok figyelmét. HL Absz. kori iratok, III. hadsereg-parancsnokság, rendőri osztály iratai 1850:340., 1850:374.; MOL D 36 5. cs.

kézzül kézre a fővároban. Azt mondják, hogy a bécsi titkos policzjájmtbul köldte valami becsölethes sreiber, ki kiirta magának a titkos fhekete künyvbül hatvanhét nem becsöletes magyar hazafiknak a czimeres nevét, kik azért hőztak rendesen ezer phüngü forintun kezdve egész üt ezer phüngüig. – zógi fünftausend Gulden – évi fizetést hallja khend, hogy a becsölethes hunfiak eláruljanak.”⁴² A „fekete könyv”, a Vörös Antal-féle lista „titkos könyv”-e, azaz a rendőrségi besúgók feltételezett hivatalos nyilvántartása feltűnt más sajtóorgánumban is. A pesti rendőrigazgatóság című cikkében az 1848 című lap például a következőket írja a már felszámolására készülő pest-budai rendőrigazgatóság épülete kapcsán: „A házat felmondták, s a szobákba, hol egy csomó elnyomott gondolat szelleme jár, talán valami békés polgári család fog beköltözködni, víg, nyájas arcok fognak ott mosolyogni, hol torzonborz rendőrhivatalnokok jártak-keltek, s talán épen a »feketekönyv« helyén tartja valamely hamis kis leány rózsásszalagu szerelmes leveleit.”⁴³ A rendőri akták kutatója számára ma már persze tudott, hogy „fekete könyv” soha nem létezett egyetlen rendőri hivatalban sem, hiszen a rendőrigazgatók igyekeztek a besúgóhálózat működésének nyomait minél gyorsabban eltüntetni, ráadásul – ahogy ezt már említettük – 1860–1861 fordulóján nagy méretű iratbegyűjtés és megsemmisítés folyt, azt követően pedig, ha lehet, még elővigyázatosabban jártak el a rendőri alkalmazottak, különösen igaz ez – nyilván a városban 1860–1861 fordulóján keringő bizalmi listák hatására is – a pesti rendőrigazgatóra. A kor embere azonban őszintén hitt a hiteles nyilvántartás létezésében, s hogy annak alapján lehetséges a hiteles rámutatás és megszügyenítés.

Nem véletlen persze, hogy 1867 tavaszán bukkannak elő ismét a besúgólisták. A készülődő, majd lejátszódó politikai kurzusváltás természetesen újra felbolygatta a közvéleményt, az 1860 végihez hasonló, érzelmileg felfokozott hangulatban fenyegető névtelen levelek jelentek meg a városban már az év elején, melyek alkalmanként persze besúgósággal is vádolták az illetőket.⁴⁴ Véltetően továbbstították a kedélyeket az új városi képviselőtestület és tiszti kar választása körüli politikai csatározások. Rottenbiller Lipót visszalépett a polgármester-jelöltségtől, így Szentkirályi Mór és Vidacs János versengett a posztért a Deák-párt, illetve a szélsőbal programjának jegyében. A Vidacs-tábor az agitáció egyik fontos elemévé tette a „feddhetetlen jellem” követelményét, s az országgyűlési választásokon befutott képviselők körében tapasztalható nemesi túlsúly ellensúlyozására Pest „polgári

⁴² Ludas Matyi, 1. évf 7. sz. 1867. máj. 19. Köszönöm Buzinkay Gézának, hogy erre a cikkre felhívta a figyelmemet. A lap két évvel később ismét visszatért a listára, az államrendőrség felállításának híret kommentálva ajánl „nehány kipróbált és szakképes individumot, kik már az absolutismus és provisorium alatt is mint titkos kémek (spitzlik) szolgálták a hazát”. Ezután húsz fő nevét közli évi fizetés megjelölésével, gondosan ügyelve arra, hogy felismerhetők legyenek a kissé eltorzított nevek mögött rejtett személyek („Gróf Fesletics Leó” – Gróf Festetics Leó, „Szeisz Elek” – Thaisz Elek, „Omerling foteltartó” – Emmerling Károly, „Hirnyögi János” – Török János, „Lebegő Tercsi” – Luft Rézi). Ludas Matyi, 3. évf. 14. sz. 1869. ápr. 11. 110. A listát említi: Buzinkay: *Történelem villanófényben*, i. m.

⁴³ *A pesti rendőrigazgatóság*. 1848, 1. évf. 10. sz. 1867. márc. 14.

⁴⁴ Worafka például 1867. január 2-án arról számol be, hogy pesti bélyegzővel ellátott anoním fenyegetőlevelet kapott több, szerinte a kiegyenlítést támogató polgár, például Hajós József királyi tanácsos, takarékpénztári igazgató, Havas Ignác orvos és Sztupa gyógyszerész, a városi tanács tagjai, Móroczt István, a Gazdasági Egyesület titkára. Mellékeli is az ez utóbbihoz eljuttatott levelet „Te érdemjeles Gazember, bitang honáruló” megszólítással. A levél szerint Móroczt „titoknoka, azaz spiclije” a „zsarnok kormánynak”, s ezért nyilvános huszonöt botütéssel fenyegetik „bitang Gelics cimborájá”-val [azaz a valóban rendőrségi informátor Gelich Richárddal] együtt. HHStA, IB BM 20/1867.

elemére”, az „iparos osztályra” számított.⁴⁵ S persze nem hiányoztak a gyanúsítások sem. A sajtó beszámol például arról, hogy egy kávéházban fekete betűkkel sárga papíron nyomtatva a következő választási listát nyomták a vendégek kezébe: „Polgár mester Szentkirályi; alpolgármester Worafka, városkapitány Protmann”.⁴⁶ Az ekkoriban terjesztett spicilistán szereplők közül pedig néhányan aktív szerepet játszottak a választási küzdelmekben: Déry (Mráz) Mihály, a Rókus kórház plébánosa a Józsefvárosi választási bizottmány elnöke volt, Havas Ignác az országgyűlési képviselők választását intéző központi bizottmány elnöke, Medecz József a Szentkirályi-párt jelölő bizottmányának tagja volt. A végül megválasztott tisztségviselői, illetve városi képviselői karból összesen 10 fő neve szerepel ezen listán, köztük Thaisz Elek városi főkapitányé. Az sem lehet véletlen, hogy a feltételezett besúgók között megtaláljuk Rottenbiller Lipót nevét is. Halász Géza belvárosi tiszti orvos megbízásának megújításáról is ezekben a hónapokban folyt vita. Úgy véljük, a helyi választási küzdelmek lenyomata is jól kivehető a lista összetételén.

A tavaszi hónapok egyébként is a korábbi rendőri hivatalok felszámolásának időszakát jelentették, április végével beszüntették működésüket. A helyi rendőri hatóságok a hónap folyamán szélnek eresztették ügynökeiket, a legügyesebbeket azonban a bécsi rendőrmisztérium levelezőjének ajánlva. Bécsben is megrostálták a bizalmas levelezői hálózatot, bár ez csak „mellékesen” függött össze a magyarországi politikai fordulattal, a fő motívum az államháztartási egyensúly javításának jegyében a takarékoság volt, egyeseket elbocsátottak, de a legfontosabb levelezőket zavartalanul tovább alkalmazták.⁴⁷ Igen mozgalmas hónapok voltak tehát ezek rendőrségi szempontból is, amikor természetesen fordult a közönség figyelme a korábbihoz képest is intenzívebben a rendőrség felé.

E listából több variáns is ismerünk: egyrészt a Magyar Nemzet hasábjain lezajlott vita kiindulópontját képező listát, mely tehát Kiss Károly szerint Batizfalvy István hagyatékából származik: „A bétsi cs: k: titkos Poliziához tartozó Buda és Pest városában mai napig működő ugynevezett Spitzlik névsora és azoknak évenkénti járandó fizetésük ezüst pénzben”.⁴⁸

Thallóczy Lajos, a bécsi közös pénzügyminisztérium levéltárának akkori igazgatója, a minisztérium későbbi osztályfőnöke is bemásolt egy változatot naplójába 1887 októberében: „*Namensverzeichnis und jährliches Salair in Silber der zur Wiener k.k. Polizei gehörigen und noch jetzt in Pest-Ofen wirkenden sogenannten Spitzeln*”.⁴⁹ Thallóczy feljegyzése szerint e német nyelvű listát Frohner János szállodatulajdonostól kapta 1887-ben Bécsben mint „egy érdekes adalékot”, mely lajstrom „ugyan nem hivatalos, de hiteles azért”, s a lista végén datálásként az 1867-es év szerepelt. A lista címe maga nem tartalmaz

⁴⁵ A Vidacs párt választási programja. Magyar Újság, 1. évf. 13. sz. 1867. ápr. 16.; Egy szó a pestvárosi tisztújítás előtt. „i. S. Gy.” szignóval. Uo. 30. sz. 1867. máj. 7. A tisztújítási küzdelmekről lásd: Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig, 255.

⁴⁶ Hírharang c. rovat. 1848, 1. évf. 48. sz. 1867. ápr. 30. Erre a hírre a lap később is visszatér: „Mi vélekedésben lehet Vidacs pártja a pesti polgárság értelmiségéről, midőn az által hiszi félrevezethetni, hogy Szentkirályi nevét olyanokkal köti össze, melyekkel eddig még a gyanu sem merte érintkezésbe hozni?” A pesti polgárság kötelessége. 1848, 1. évf. 53. sz. 1867. máj. 5. Joseph Protmann a pest–budai rendőrigazgató az 1850-es években.

⁴⁷ Erről részletesebben lásd: Deák Ágnes: Egy régi rendszerváltás és az államrendőrség – 1867 (előkészületben)

⁴⁸ Janus Pannonius Múzeum (Pécs) Új- és Legújabbkori Osztálya, I. 77. 334.

⁴⁹ OSZK Kt, Quart. Hung. 2459. Thallóczy Lajos naplófeljegyzései, 1. köt. ff. 80–82. Vö. Angyal Dávid bevezetője. In: Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Szerk. Angyal Dávid. Budapest, 1925. 91.

évszámmegjelölést, de Thallóczy feljegyzése szerint azzal kapta, hogy az az 1850-től 1854-ig működött spiclik nevét tartalmazza.

Egy újabb variáns bukkant fel a történet, genealógus Nagy Iván (1824–1898) hagyatékában „A' Bécsi Cs. K. titkos rendőrségnek 861ik év előtt 's utánna Buda-pesten tartózkodó fizetéses kémek (:Spitzlik:) névsorának eredeti fő könyvi kivonata” címmel.⁵⁰ Nagy Iván 1855 augusztusától az egyetemi könyvtár első hivatalos tisztje volt, s ekként Pesten élt, mégis, mint látni fogjuk, a hagyatékában található lista a névsor egy jóval későbbi, rontott változatát örökíti meg.

Végül a Hadtörténelmi Levéltár iratanyaga is megőrzött egy azonosítatlan eredetű változatot, amely mind címében („A' bécsi cs:k. titkos rendőrségnek 861 év előtt s utánna Buda-pesten tartózkodó fizetéses kémek (:spitzlik:) névsorának eredeti főkönyvi kivonata”), mind a nevek sorrendjét, írásmódját illetően a Nagy Iván-féle lista nagyon közeli rokona.⁵¹

Évtizedekkel később a névsor nyomtatásban is napvilágot látott. Az akkori ellenzék egyik orgánuma, a Magyarország című lap közölte azt 1905 őszén a Fejérváry-kormány ellenében szervezett megyei ellenállási mozgalom kellős közepén, nem mulasztva el a téma aktualizálását sem:⁵² „A bécsi cs. k. titkos Policziához tartozó Buda és Pest városokban a mai napig (1860.) működő ugynevezett Spiczlik névsora és ezeknek évenként járó fizetésük ezüst pénzben”.⁵³

Ezt követte aztán Tábori Kornél már említett, „A pesti kémrendszer” című újságcikke a maga 27 fős névsorával.

Rendelkezésünkre áll tehát összesen hat lista: négy kéziratos változat és két nyomtatott, beleszámítva ebbe a Tábori által közölt 27 fős névsort is. Ez utóbbi kivételével minden lista 76 számozott nevet tartalmaz (de egy esetben az apát és fiát egy sorszámmal vonja össze: „Emmerling dunaparti Hotel tulajdonos, de már elhalt, most fia helyettesíti”, ezért a lista végül is 77 fő nevét adja meg), minden különösebben látható rendezési elv nélkül sorolja fel a neveket, helyenként foglalkozás-megjelöléssel. A következő példáinkat a Batizfalvy-féle listából vesszük: „Zeilinger korcsmáros”, „Reisinger Lotteria vezető”, „Spitz Jeremiás gyűszűöntő”. De helyenként kis kommentárokkal is tarkítja a listát az összeállító: „Baier Károly pilvax kávéházbeli marquer, ki Jubalt és Sárközyt denunciálta, ki is végeztették az akasztófán”; „Báyr Károly városi őrnök, ki Jámbor Endre szabómestert denunciálta”. A nevek sorszámozva vannak (ebben kivételt képez a Nagy Iván-féle lista és a Hadtörténelmi Levéltár listája), sorrendjük mindegyik névsorban megegyező, az apróbb eltérések nyilvánvalóan a másolásakor elkövetett hibák, kihagyások korrigálásából származik csupán. A Tábori által közölt rövidebb lista viszont teljesen más sorrendbe állítja a neveket, sorszámozás nélkül. A nevek mellé rendelt évi fizetési összegek viszont minden listán ugyanazok, az egy-egy apró eltérés leginkább pusztán másolási hibát sejtet.

A listák közül a lejegyzés dátumát illetően minden bizonnyal a Batizfalvy-hagyatékban található áll a legközelebb az „ősforrás”-hoz, mutatja ezt például, hogy igen pontosak a névalakok. Teljes nevén szerepel 43 fő, pusztán családnévvel találunk 26 esetben, csak a ke-

⁵⁰ Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmati Fióklevéltár, Nagy Iván hagyaték, VIII. 7d.24.d.74. Köszönöm Szilágyi Mártonnak, hogy erre a listára felhívta a figyelmemet.

⁵¹ Hadtörténelmi Levéltár IV. 40. 5. pallium, megállapíthatatlan hovatartozású vegyes iratok a 228. r. számú iratcsomóból K 161/a. Köszönöm Farkas Katalinnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta e listát. Vö.: Farkas: *Magyar függetlenségi törekvések*, f. 62.

⁵² A lista dualizmus kori utóéletéről lásd: Deák: *A besúgók és a közvélemény*, 23–25.

⁵³ *Egy régi feljegyzés*. Magyarország, 12. évf. 285. sz. 1905. nov. 21. 4–5. E cikkre Buzinkay Géza hívta fel a figyelmet Magyar Nemzet belső írásában.

resztnév monogramját találjuk 7 családnév után. Egy fő, a „szervita barátok főnök” (azaz Ackermann Ignác, 1863⁵⁴) nem kerül megnevezésre. Mindemellett 60 fő egyértelműen azonosítható. A Thallóczy-lista szinte teljesen megegyező német nyelvű változata a Batizfalvy-féle listának. Ugyanazon sorszámozás, ugyanazon nevek, ugyanazon foglalkozás-megjelölések s ugyanazon megjegyzések találhatók ott.⁵⁵ Nagyon jól mutatja ezen listák létmódját, ahogy Thallóczy zárójelben kiegészíti a szöveget saját, túlnyomórészt későbbből származó információival az általa ismert személyekről, például „Alois Szabó Professor (magán n. int. tulajdonos Palotán)”. Egy érdekes személyes észrevételt-hozzáátoldást is tesz. „Dolanszky zálogházi tiszt” az ő listáján így szerepel: „Dolánszky *Beamter des Versatzamtes* (apámat is feladta)”. A többi szöveges magyarázat is feltételezhetően a másolási lánc különböző pontján született, de miközben Thallóczy pedáns filológusként zárójelekkel elkülönítette saját szövegét és a másolt szöveget, a korábbi másolók nem feltétlenül voltak ilyen gondosak.

A lista eredetileg feltehetőleg – ahogy azt az 1860. végi harminckilenc neves lista is bizonyítja – jórészt csak nevekből (talán foglalkozás-megjelölésből) és fizetési összeg megjelölésekből állt, ezt a formát örököltette ránk a Nagy Iván hagyatékában levő névsor és a Hadtörténelmi Levéltár listája. Megtalálhatók itt is a foglalkozás-megjelölések, bár helyenként más szerepel ugyanazon névnel, s a nevek sorrendje is némelyest eltér a többi lista sorrendjétől. Ugyanakkor a névírásban megfigyelhető pontatlanságok (a fentemlített Reisinger ezen a listán például „Raininger”, a Batizfalvy-listán szereplő Máró Lajos itt „Murs Lajos”) arra utalnak, hogy azok akár évtizedekkel később kerültek lejegyzésre. Ugyanez mondható el még nyomatékosabban a Magyarország által közölt listáról is, miközben az ott közölt lista szerkezete, a fellelhető szöveges megjegyzések a Batizfalvy-lista fő vonalait követik.⁵⁶

A kéziratok másolása, továbbadása, újabb másolása persze szinte elkerülhetetlenül bizonyos szövegromlással járt itt is, jónéhány névnek más-más változata szerepel a listákon. Példa lehet erre a Batizfalvy-listán 65. sorszámmal szereplő „Polátskó György harangozó”, aki Thallóczy iratában „Polatsek, *Messner*”-ként [„egyházfi”-ként] került lejegyzésre, míg a Nagy Iván hagyatékban foglalkozás megjelölés nélkül „Polatko”-ként találkozunk vele. De helyenként nemcsak a neveket olvasták és írták tévesen. A Magyarország által közölt listán például „Török János pesti hírnök szerkesztő” helyett „Török János pesti mérnök, szerkesztő” szerepel, hogy azután Tábori listáján csak „Török mérnök”-ként szerepeljen, ahogy például Déry (Mráz) Mihály „Demurás Mihály kórházi pap”-ként. Még az olyan, az 1860-as években a politikában jártasok számára ismerősen hangozható nevek is hibásan szerepelnek Táborinál, mint a helytartótanácsosok nevei, „Mihályffy N. János, volt helytartótanácsnok” (Mihályi Gábor), „Jelenszky Döme” (Joanesko Döme). De Zádor György hét-személyes táblai ülnök neve helyett is csak ennyi áll: „Nádor”. Nyilvánvalóan már olyan

⁵⁴ *Magyarország tiszti névtára 1863*. Pest, é. n. XVI.

⁵⁵ A megjegyzések között csak egyetlenegy nem felel meg a Batizfalvy-féle magyar szövegnek: „Máró Lajos, kevés ideig honvéd volt, aztán besoroztatott osztrák cserepár káplárnak, Maróthynak írja most magát, lakik Budán Krisztinaváros országuton Atilához címzett házban, mint szorgalmas denuncians kap ...”; „*Ludwig Máró gew. Honvéd, dann ungar. oest. Infanterie Corporal, er nennt sich jetzt Maróthy und ist ein fleißiger Denunziant ...*”

⁵⁶ Egy esetben teljesen új információt is találunk itt: a Batizfalvy-listán szereplő „Sternek zsidó korcsmáros” itt a következőképp szerepel: „Sternek D. koscher korcsmáros, ahol a zsidókat ellenőrizték”.

személyek tollán keresztül maradt ránk itt a lista, akik már egyáltalán nem ismerték az azon szereplő személyeket.⁵⁷

Mi bizonyítja, hogy ez a 77 fő nevét tartalmazó lista az 1860. végi listákra vezethető vissza? A név szerinti egyezés az általunk ismert egyetlen 1860-as lista és a „kanonizált” apokrif besúgólista között nem túlságosan nagy: 4 fő (Alkér, Bartl, Emmerling, Murgács – mindannyiukat említettük már). Ugyanakkor bár az 1860-as listán nem szerepelnek fizetési összegek, de Mecséry kísérő leveléből kiderül, hogy eredetileg azok is álltak a nevek és foglalkozás-megjelölések mellett, mégpedig hasonlóan nagyok. Az is bizonyíték lehet, hogy – miként a szöveges magyarázatok egy része bizonyítja – néhány személy rovására az 1867-es listán is 1860–1861-et megelőző időszakban elkövetett denunciaciókat írtak: Jubál Károly, Sárközy Soma vagy Noszlopy Gáspár beárulását; de az 1850-es évek első éveire köthető a listán szintén szereplő Festetics Leó gróf (1852. május és 1854. december között a Magyar Nemzeti Színház intendánsa) vagy Gyulai Gaál Ede császári biztos politikailag aktív időszaka is. Továbbá emlékeztethetünk arra is, hogy az ismert hat változat közül három címében is megőrizte az 1860–1861-es esztendőket.

Ugyanakkor a rajta szereplők társadalmi összetételét illetően nagyon más jellegű ez az 1867-ből ismert lista a Vörös Antal-féle listához vagy az 1860-as harminckilenc fős besúgólistához viszonyítva, tehát a névsor a provizórium éve alatt mindenképpen jelentős módosulásokon esett keresztül.⁵⁸ A súlypont ebben ugyanis egyértelműen a volt és főként a provizórium ideje alatt működő állami hivatalnokokon van. A helytartótanács 21 világi tanácsosa közül Havas Józsefet, Dobrzansky Adolfot, Mihályi Gábort, Kottasevits Jánost, Ribáry Józsefet, Hrabovszky Zsigmondot, Joanesko Dömét és Köbling Nándort találjuk itt. Rajtuk kívül mindenekelőtt az igazságszolgáltatásban szerepet vállalók szerepelnek feltűnően sokan: Fabinyi Teofil (hétszemélyes tábla bírja 1861. januártól, de augusztustól már előadó az udvari kancellárián), Forgách Sándor gróf (cs. kir. kamarás, váltófőtörvényszéki tanácsos az 1850-es években), Heranus János (hétszemélyes tábla váltóosztálybeli iktatója 1862. augusztustól), Medecz József (pesti váltótörvényszék kereskedelmi ülnöke 1863-ban), Monaszterly Sándor (a királyi tanács ülnöke 1862. májustól), Szekrényessy András (a pesti országos főtörvényszék alelnöke), Török Bálint gróf (az 1850-es évek végén az úrbéri törvényszék elnöke, 1861. januártól a hétszemélyes tábla bírja), Zádor György (a hétszemélyes tábla bírja 1861. januártól). Találkozunk rendőrségi alkalmazottakkal: Thaisz Elek főkapitánnyal (1848, 1861, 1865–1884), Bizenti Frigyes rendőrbiztossal, főkapitánnyal (1861–1865), Stadler Endrével, a bel- és lipótvárosi alkapitányság vezetőjével az 1860-as évek elején, Gruber Rezsővel (1863-ban a főkapitányi hivatal tollnoka), Korsovez Sámuellel (1850-es évekbeli civil rendőrrel)⁵⁹, de szerepel itt például Radnótfáy Sámuel, a Nemzeti Színház igazgatója (1862–1869) is. Továbbá felbukkan a zálogház igazgatójának, Dolanszky Ferencnek vagy Gebhardt Károlynak neve, aki a pesti cs. kir. fővámhivatalnál volt főhivatali tiszt 1862 májusától.⁶⁰

⁵⁷ Táborinál is találunk egyedi, a többi listán nem található magyarázatokat: „Bartl János, női kémei segítségével”, vagy „Kükky kávé, aki Vachotot [Sándort] is följelentette”; „Reisinger, lutrivezető, gróf Zichy [Nándor] följelentője”.

⁵⁸ A Vörös Antal-féle lista és a „77-es lista” csak két közös nevet tartalmaz: a már említett Bartl János és Zeilinger János vendéglőst.

⁵⁹ A listákon a következő alakban szerepel: „Korsove” (Batizfalvy), „Korsoos” (Nagy Iván), „Korsoos” (HtL), „Horsove” (Magyarország)

⁶⁰ *Magyarország tisztii névtára 1863*, id. mű

Nem hiányoznak persze azért a főváros tekintélyes polgárai sem. Ezen a listán a Pest városi községtanács 1850–1861 közötti tagjai közül négy szerepel (Burghardt Ferenc orvos, Havas Ignác orvos, a hivatalnokok között már említett Medecz József kereskedő, Emmerling Károly szállodatulajdonos, az utóbbi csak 1858-tól), az 1848-as, 1861-es, illetve 1867-es bizottsági tagok között pedig 11 (Aul József házbirtokos, Déry (Mráz) Mihály, Emmerling Károly, Fabinyi Teofil, Halász Géza, Havas Ignác, Medecz József, Szabó Alajos dr. orvos, Török János lapszerkesztő, Wimmer Antal házbirtokos, Zeilinger János vendéglős), ahogy Rottenbiller Lipót polgármester (1848–1849, 1860–1861, 1865–1867) is.⁶¹ Az 1861 utáni tanácsnokok közül két fő tűnik fel a listán: Alkér Antal és Popovits Sándor ügyvéd. Két városi tanácsi írnokkal is találkozunk: Bayer Antallal (de egyes listákon keresztneveként Károly áll) és Gyurkovics Sándorral.⁶² Csupán egyetlen megyei tisztviselő szerepel viszont az azonosított nevek között: Kristóffy György megyei írnok (a Batizfalvy-lista szerint: „Kristóffy írnok egyszersmind kártyajátékos”). Nem hiányoznak a vendéglősök, kocsmárosok, kávéások: Baier József, Baier Károly, Bártl János, Emmerling Károly, Küche Mihály,⁶³ Mischl Ferenc,⁶⁴ Wimmer Antal, Zeilinger János. A kereskedők száma viszont nem jelentős: Herzberg Sámuel, Medecz József,⁶⁵ Reisinger Adolf lottózó vezető; kézműves mesterrel pedig egyáltalán nem találkozunk. Néhány orvos (Burghardt Ferenc, Havas Ignác, Herzog Hermann), illetve állatorvos (Szabó Alajos) itt is feltűnik, továbbá néhány ügyvéd: Lázits Péter,⁶⁶ Már Lajos⁶⁷, hogy a két nyilvánosház vezetőt, Luft Rézit és Glaser Marit se felejtjük ki a sorból. Az 1860 végén, 1861 folyamán terjengő besúgó névsorok tehát a provizórium éveiben alaposan „gazdagodtak”, bővültek, mindenekelőtt a provizórium éveiben hivatalnokoskodók neveivel, s aztán egy változat, úgy tűnik, kanonizálódott, s az utókorra az hagyományozódott. Érdekeséggént megemlíthetjük, hogy ezen a „végleges” változaton már szerepel 11 olyan személy is, aki 1861 őszén maga is a Nemzeti Kör tagja volt.

Ha a hivatalos iratokból kideríthető adatokkal vetjük össze ezen lista tagjait, hat fő esetében tudjuk megerősíteni a rendőrséggel való szorosabb kapcsolatot: Alkér Antallról már szót ejtettünk; Ignaz Marczigali pesti polgár, szabómester az 1850-es években ajánlotta fel szolgálatait a pesti rendőrigazgatónak s valószínűsíthetően alkalmazást is nyert; Adolf Dobrzanszky, a rutén nemzeti mozgalom ismert személyisége, az 1860-as években helytartótanácsos még az 1850-es években volt a kassai rendőrigazgató fizetés nélküli levelezője;⁶⁸ ifj. Kürthy János joghallgatót 1860 őszén alkalmazta ügynökként a pesti rendőr-

⁶¹ Schmall Lajos: *Adalékok Budapest székes főváros történetéhez*. Budapest, 1899. 1. köt. 269–279. Köszönöm Gajáry Istvánnak, hogy erre a forrásra felhívta a figyelmemet.

⁶² *Magyarország tiszti névtára, 1863*, 178–179.

⁶³ A listákon a következő alakban szerepel: „Kukka kávé” (Batizfalvy), „Kühe kávé” (Nagy Iván), „Kükke” (HtL), „Kükke Cafétier” (Thallóczy), „Kükke kávé” (Magyarország), „Kükky kávé” (Tábori)

⁶⁴ A listákon a következő alakban szerepel: „Mischl I.” (Batizfalvy), „Richl I.” (Nagy Iván), „Nichl J.” (HtL), „Mischl J.” (Thallóczy), „Miskei S. vendéglős” (Magyarország).

⁶⁵ A listákon a következő alakban szerepel: „Medesz József” (Batizfalvy), „Medecz” (Nagy Iván), „Medecz Josef” (HtL), „Meden József” (Magyarország).

⁶⁶ A listákon a következő alakban szerepel: „Láritz Péter ügyvéd” (Batizfalvy), „Lázits Péter ügyvéd” (Nagy Iván), „Lázits Péter ügyvéd” (HtL), „Peter Lázics Advokat” (Thallóczy), „Lazarits Péter ügyvéd” (Magyarország), „Hazarits Péter ügyvéd” (Tábori)

⁶⁷ A listákon a következő alakban szerepel: „Máro Lajos” (Batizfalvy), „Murs Lajos” (Nagy Iván, HtL), „Maró Lajos” (Magyarország).

⁶⁸ Marx kassai rendőrigazgató jelentése Kempenhez, Kassa, 1853. máj. 27. (német nyelvű) HHStA, IB BM 436/1850.

igazgató;⁶⁹ Szekrényessy András 1854-től a pesti országos főtörvényszék tanácsosa, majd 1860 nyarától alelnöke volt, jelentései 1860 elejétől kezdve maradtak fenn a bécsi államrendőrségi iratanyagban, de Vay Miklós báró kancellár iratai között is; valóban informatori tevékenységet végzett, jöllehet minden bizonnyal nem pénzbeli fizetésért, hanem hivatali előmenetelének előmozdítása végett; Török János lapszerkesztő valóban a kormányzat bizalmi embere volt, de ez közismert tény volt. Formális besúgóí tevékenységről mindemellett az ő esetében minden valószínűséggel nem beszélhetünk.⁷⁰

Mindenesetre az biztos, hogy a névsorok címével ellentétben a lista nem vezethető vissza valamely „hivatalos” összeírásra. Mutatja ezt az is, hogy nyilvánvalóan évekig tartó folyamat eredményeként öltött végleges formát, hiszen az 1850-es évtized első éveiben állítólag elkövetett besúgásokat és a rákövetkező évtized közepén elkövethető „bűnöket” egyaránt felrótt a megvádolt személyeknek, ami önmagában kizárja, hogy egyetlen időpontban papírra vetett listával legyen dolgunk. Mint láttuk, valóban szerepeltek azon olyan személyek, akiknek összeköttetései a politikai rendőrséggel a fennmaradt hivatali iratok fényében biztosra vehetők. De az ő esetükben is jórészt olyan személyekről volt szó, akik a közvélemény előtti megnyilvánulásaikban is a bécsi kormányzat szimpatizánsaiként léptek fel, s ez elmondható a listán szereplők jórészeről, ha nem is mindenkiről. Ez persze nem zárja ki, de nem is valószínűsíti titkos informatori alkalmazásukat. A feltűnően nagy számú városi és kormányhivatalnok jelenléte a névsorban különösen erősítheti kételyeinket, hiszen ők éppen pozíciójukból adódóan a kormány elkötelezettjeiként nemigen lehettek alkalmasak titkolt vélemények kifürkészésére.

A lista hitelességét továbbá alaposan megkérdőjelezi az is, hogy az évi összköltségeket s persze ezzel együtt az egy-egy besúgónak biztosított összeget is hihetetlenül magasra teszi, s ebben teljesen egységes a rendelkezésre álló hat változat. A Nagy Iván-féle lista és a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött lista az összköltségeket évi 127 ezer Ft-ra becsüli, a Thallóczy-lista 130 900 Ft-ra, a Magyarország szöveggközlése pedig végösszegként 128 900 Ft-ot ad meg. Egy-egy névhez a listák évi 300–5000 Ft fizetést rendelnek hozzá. Az 1850-es években ezzel szemben a besúgói „átlagfizetések” havi 30–40 Ft körül mozogtak, egy-egy kivételes esetben emelkedhetett ez 100–120 Ft-ra. 1860-tól kezdve persze a kockázat növekedésével emelkedtek a tarifák is, Worafka rendőrigazgató három legjobban fizetett ügynöke 1861-ben havi 300, 200, illetve 120 Ft-ot kapott.⁷¹

Vezerle visszaemlékezése is árulkodik arról, hogy maguk a kortársak sem tekintették ezeket a listákat teljes mértékig hihetőknék; nyilván mindenki rokon- és ellenszenvei alapján döntött arról, kinek a besúgó létének ad hitelt, s kiének nem. A „meglepő nevek” jelenléte épp azt jelenti, hogy a besúgólista hosszú utóélete ellenére olyan személyiségek, mint például Rottenbiller Lipót esetében a róluk a közvéleményben kialakult képre nem nyomta rá tartósan bélyegét az e listán való szereplés.⁷² Ellenpéldaként említhetjük azonban Thaisz

⁶⁹ Worafka pesti rendőrigazgató jelentése Mecseyhez, Pest, 1860. okt. 28. HHStA, IB BM 26/1860. Az ő neve mellett feltüntetett évi 600 Ft-nyi fizetés meg is felelt az ő – legalábbis 1860 őszén kapott – díjazásának.

⁷⁰ Róluk bővebben lásd: Deák: *A besúgók és a közvélemény*, 19–21.

⁷¹ Worafka jelentése Mecsey rendőrmíniszterhez, Pest, 1861. júl. 25. HHStA, IB BM 59/1861.

⁷² A levéltári iratok ugyanakkor fényt vethetnek egyes személyek esetében olyan körülményekre, amelyek magyarázhatják a listára való felkerülést. Rottenbillerrel mint még hivatalban lévő polgármesterről például a következő jellemzést adja Károlyi László, a helytartótanács helyettes elnöke 1861. október közepén: „Ő határozottan 1848 év felé hajlik, de azon jellemmel bír, hogy sem egy, sem más helyen nem kívánja a dolgot elrontani. Pillanatnyi benyomásoknak könnyen enged, és mindenkor számítt. A közvéleménnyel dacolni, népszerűségét kockára vetni vagy félreismerést el-

Elek nevét, akihez a rendőrbesúgó múlt toposza szinte elválaszthatatlanul hozzátapadt, persze nem önmagában e listának köszönhetően, hiszen a közvélemény már 1864-ben is azt suttocta, hogy Thaisz volt az egyik árulója a Nedeczky István–Beniczky Lajos szervezkedésnek⁷³, annak ellenére, hogy a történeti kutatásoknak ebben a vonatkozásban mind-ezideig nem sikerült terhelő adatokat találniuk Thaisz egyébként valóban „rovott” életútjában.⁷⁴

1867-ben, ahogy 1860–1861-ben sem kapott a közvélemény segítséget az új kormányzó elittől a megelőző kurzus rendőrügynökeinek felderítésében. Ennek hiányában az a lelkesen terjesztett és hitelesnek tekintett besúgólistákkal sokkal inkább arra volt képes, hogy a megelőző kurzus népszerűtlen, joviális támogatóit kompromittálja, minthogy titkolt kollaboránsait felfedje. A bécsi rendőrminisztérium és a helyi rendőri szervek informátorainak túlnyomó többsége sikeresen elkerülte a lelepleződést, miközben kétségtelenül sokan kerültek fel a listára politikai, személyes stb. antipátiák nyomán. Az apokrif listák végeredményben leginkább arra deríthetnek fényt, milyen kép élt a besúgókról a közvéleményben, kiket gyanúsítottak leginkább efféle tevékenységgel, s nem arra, kik is szolgáltattak „hivattásszerűen” információkat polgártársaikról a rendőri hatóságoknak.

A „hivatalos” besúgólista

Steier Lajos Beniczky Lajosról írott könyvében 1924-ben megemlékezett egy hivatalos ügynöki listáról a bécsi *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* anyagából „Feljegyzések azokról a sze-

túrni sem kedve, sem ereje nincsen. Minél fogva tagadhatlanul áll az, hogy tőle a fennforgó válságos viszonyok között a kormánynak pártolást várni merőben önámítás volna. Azon vádat mindazonáltal, mintha ő szítná titkon a kormány elleni megelégedetlenséget, reá fogni mégsem merném. Sőt meg vagyok győződve, ha a közvélemény súlya nem nyomná, hajlandó volna mint rendszerező ember azt adandó esetben pártolni is, midőn most inkább csak negatív szerepet játszik. Izgatásairól semmi legkisebb tudomásom sincsen, sőt vele való érintkezéseimben egy nemét a lojalitásnak – mely szintoly távol van a servilismustól, mint az erőszakolástól, találtam fel benne. [...] Koller királyi biztos Úrral, amennyire tudom, ő egyébaránt bizodalmas lábon áll, de tapasztaltam, hogy egy neme a rivalitásnak, mely előbbi időből maradt fenn, létezik köztök, egyik a másiknak nem éppen buzgó barátja.” Károlyi sorai magyarázatot adhatnak arra, hogy Rottenbiller óvatos lavírozásával miért ébreszthetett gyanút a nemzeti ellenállás iránti lojalitásával kapcsolatban. Károlyi László, a helytartótanács helyettes elnökének jelentése Forgách Antal gróf magyar kancellárhoz, Buda, 1861. okt. 15. MOL D 185 1861:1041. Egy másik jelentés pedig a politikai viharok közepette a leginkább a zavartalan üzleti ügymenet iránt aggódó agg Emmerling Károly képét villantja fel. 1861. október közepén szerencsétlenségére az ő szállójában, az István főherceg szállójában szállt meg Pest megye újonnan kinevezett királyi biztosa, Kapy Ede, aki maga írja le, milyen bősziült hangulatban vette körül kődobáló és kiabáló tömeg a szállót a védelmére kirendelt katonaság ellenében is. „A szálloda lépcsőin vendéglősom leírhatlan aggodalommal értesített, hogy az éppen nála volt városi kapitánytól azon tudósítást vette, miszerint az ifjúság a kávéházakban csoportosul egy nagyszerű macskazenének végrehajtására – könnyek között, majdnem letérdelve rimánkodván, hogy távolítsam el ezen kellemetlenséget házától, mert az egészről a katonaság is értesítve lévén, attól lehet tartani, miszerint a számos ingerlések által felbőszült katonaságnak fellépése véres következményeket maga után vonand.” Kapy Endre Pest megyei királyi biztos jelentése Forgách Antal gróf magyar kancellárhoz, Pest, 1861. okt. 19. MOL D 185 1861:1049.

⁷³ Worafka jelentése Mecsey rendőrminiszterhez, Pest, 1864. márc. 18. (német nyelvű): a városban híresztelik, hogy a szervezkedést Almásy Pál árulta el, de sokak szerint Thaisz a bűnös. HHStA, IB BM 2041/1864. Vö. Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezedes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról. S. a. r. Steier Lajos. Budapest, 1924. 716.

⁷⁴ Thaisz szerepéről a szervezkedésben lásd legutóbb: Farkas: *Magyar függetlenségi törekvések*, 181.

mélyekről, akik az állami rendőrségi pénzalapból nyugdíjban, kegydíjban, időszakos támogatásban vagy ehhez hasonlóknak részesülnek” (*Notizen über Individuen, welche Pensionen, Gnadengaben, periodische Unterstützungen u. dgl. aus dem Staatspolizeyfonde beziehen*) címmel, idézte abból a Nedeczky–Beniczky szervezkedés fő árulójára, Asbóth Lajosra vonatkozó passzust, anélkül azonban, hogy az irat pontos lelőhelyét, illetve az azon szereplő többi személyt megnevezte volna.⁷⁵ Steier ezen túlmenően rendőrinformatorként megemlíti még Buda Sándort, Gelich Károlyt és Viola Károlyt.

Katona Tamás a Magyar Nemzet hasábjain folytatott, már említett vitában azt írta, Klebelsberg Kunó özvegye évtizedekkel később úgy emlékezett vissza, hogy férje kérte Steiertől a lista teljes közlésének mellőzését, mivel számos prominens alak, például a színész Egressy Gábor is szerepelt rajta. Ezt követően Katona megnevezi még Asbóthon kívül Buda Sándort a listán szereplők közül. Bajzik László nyomába eredt ezen listának, újra megtalálta eredetijét Bécsben, keletkezését 1867 második felére datálta, de a pontos lelőhely megadását ő is elmulasztotta. Annyit árult el, hogy ez egy huszonhat névből álló lista, de rajta csak két magyar neve áll: Görgey Artúr és Péchy Ferencé. Megjegyzi azonban, hogy a levéltári gyűjtődobozban további akták alapján talált még anyagot Wargha Istvánra, Buda Sándorra, Gelich Richárdra, Békessi Márkra, Lászlóffy Antalra, Szekulics Istvánra vonatkozóan. Frank Tibor két évvel később Zerffy Gusztávra vonatkozó kutatásai fényében megerősítette Katona Tamás információjának lehetséges hitelességét, utalva arra, hogy Egressy 1850-ben Törökországban valóban kapcsolatban állt Gabriel Jasmaggal, az osztrák titkosszolgálat keleti összekötőjével.⁷⁶ Mi is a helyzet tehát ezzel a történelmi vitákban említett „hiteles” listával?

A „Feljegyzések azokról a személyekről, akik az állami rendőrségi pénzalapból nyugdíjban, kegydíjban, időszakos támogatásban vagy ehhez hasonlóknak részesülnek” listát valójában 1867 tavaszán–nyarán állították össze Friedrich Ferdinand Beust gróf osztrák miniszterelnök utasítására, aki a rendőriminisztérium 1867. májusi feloszlata után átvette a rendőri ügyek irányítását, s – amint arról már szó esett – az informatori hálózat költségeit is radikálisan csökkenteni kívánta.⁷⁷ Ahogy a névsor címe is mutatja, itt nem az aktív informátorokról van szó, hanem azon személyekről, akik bármely jogcímen – s ez nem feltétlenül informatori múltat jelent – rendszeres juttatásban részesültek. A Magyarországgal kapcsolatba hozható személyek ezen a listán a következők:

Asbóth Lajos honvéd ezredes (évi 1200 Ft s fiának tanulmányai idejére, 1868 végéig még 600 Ft)⁷⁸,

Görgey Artúr (évi 4000 Ft, amely az internálásban élő Görgey létfenntartását fedezte),

Péchy Ferenc cs. kir. kamarás (évi 630 Ft, még 1848–1849-ben szerzett érdemek alapján)⁷⁹,

⁷⁵ Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos, 706–707., 726.

⁷⁶ *Min dolgozik Frank Tibor történész?* Magyar Nemzet, 35. évf. 247. sz. 1979. okt. 21.

⁷⁷ „*Notizen über Individuen, welche Pensionen, Gnadengaben, periodische Unterstützungen u. dgl. aus dem Staatspolizeyfonde beziehen.*” Keltezés nélkül. „Entlassene Konfidenten”. HHStA, Informationsbüro, Annexe, Karton 21. Ugyanitt található egy 16 fős lista is, ugyancsak dátum nélkül nagyon hasonló címmel (Verzeichniß jener Individuen, welche aus dem Staatspolizeifonde Pensionen, Gnadengaben und fixe Unterstützungen etc. beziehen.” Ez utóbbi tartalmazza azt is, hogy az illető az adott pillanatban mekkora összeget kapott, s hogy arról az összegről mikor történt uralkodói döntés.

⁷⁸ Asbóth 1864-ben a Nedeczky–Beniczky-féle szervezkedés leleplezéséért egy összegben már kapott 5000 Ft-ot. Vö. Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos, 727.

Gabriel Jasmagy (évi 1050 Ft – a már említett, többek között a törökországi magyar emigráció körében kifejtett ügynöki összekötő szerepéért)⁸⁰,

Ludwig Lewis (évi 400 Ft – pontosan nincs megnevezve az ok)⁸¹,

Karl Štúr (évi 70 Ft – pontosan nincs megnevezve az ok)⁸².

Ezen lista mellett azonban olyan névsorok is fennmaradtak ugyanennek a takarékosági láznak köszönhetően az államrendőrség iratanyagában, melyek 1867 tavaszán–nyarán még javában aktív ügynökök nevét tartalmazzák, s melyek érdekes módon eddig nem keltették fel a kutatók figyelmét.⁸³

Ezek az összeírások Pestről nyolc bizalmas levelezőt tartanak nyilván:

Gelich Richárd volt honvédtábornokot, az 1861 elején Pesten megalakult honvédegyleti választmány tagját, fedőneve: Gruber, havonta 150 Ft-ot kapott.⁸⁴

Szekulics István volt honvédezredest, az első magyar biztosítótársaság alkalmazottját, aki havonta 80 Ft-ot kapott.⁸⁵

Karl Czappel újságíró, aki 1865 októbere óta volt levelező, havi 100 Ft honoráriumot kapott (ő egyúttal a pesti rendőrigazgató informátorai között is szerepelt).

Franz von Gyra lovagot, Adam von Gyra lovag honvédezredest fia, aki korábban osztrák császári katonatiszt volt, majd piemonti katonai szolgálatba állt. 1866-ban Párizsban tett értékes bejelentéseket az osztrák követségen a poroszországi magyar légióról, ezt követően térhetett haza. Fedőneve: Ujváry, havonta 400 Ft-ot kapott.⁸⁶

⁷⁹ Pest-Pilis megye volt főispánja 1848 előtt, 1848-ban lojális szolgálatai elismeréseképpen évi 1200, illetve később 1500 Ft-ban részesült, az összeget azonban 1852-ben évi 600 Ft-ra mérsékeltek.

⁸⁰ Jasmagyról lásd: Frank Tibor: *Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe, 1820–1892*. Budapest, 1985. 46–48.

⁸¹ Vö. Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. 7. köt. Budapest, 1900. 1164–1167. Lewis már 1848–1849-től kezdve több rendőri szervvel is „bizalmi” viszonyba került Bécsben, majd Pesten. Az 1850-es években a pesti egyetemen az angol nyelv magántanára volt, 1860 után a magyarországi szabadkőműves szervezkedés ismert alakja. Kegydíját 1863 óta élvezte.

⁸² Karl Štúr a szlovák nemzeti mozgalom vezetőjének, L'udovit Štúrnek a fia, a 62. gyalogezred tisztje. A garnizon lelkészének javaslatára engedélyezte számára Mecséry rendőrminiszter havi 7 Ft kifizetését. A feljegyzésből nem világos, miféle szolgálatokat ismertek el ezzel.

⁸³ Alapvetően három levéltári jelzet alatt található iratanyagra támaszkodva, az egyes akták információit mozaikként egymás mellé téve lehetséges felrajzolni a rendőrminisztérium magyarországi levelezőinek körét: Aktacsomó cím nélkül. HHStA, IB BM 2363/1867.; „Entlassene Konfidenten.” HHStA, IB Annexe, Kt. 21.; „Konfidentenberichte.” HHStA, IB Annexe, Kt. 22–26.

⁸⁴ Vö. Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. 3. jav. kiad. Budapest, 2000. 353. Gelich rendőrügynöki voltát már régóta ismeri a szakirodalom. Vö. Károlyi Árpád: Előszó. In: *Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka*. S. a. r. Dr. Károlyi Árpád. Budapest, 1921. 16., 41.; Tábori Kornél: *A pesti kémrendszer*, i. m.

⁸⁵ Szekulics rendőrügynök voltát szintén felfedte már a történeti szakirodalom. Vö. *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852*. Kiadja Jánossy Dénes. Budapest, 1924. 1. köt. 1.

⁸⁶ A róla fennmaradt rendőrségi feljegyzés szerint a 33. gyalogezrednél szolgált, majd „könnyelmű csatangelés” miatt a hadbírság négyévi nehéz fogságra ítélte. Ő azonban Piemontba szökött. 1866 augusztusában jelentkezett a párizsi osztrák követségen. Az uralkodó 1867 elején részesítette amnesztiában. 1866 szeptembere óta azonban már Pesten tartózkodott mint fezőr. Sikerrel működött különösen „az emigráció diszkreditálásában”. Apjáról lásd még: görög nemzetiségű, ortodox vallású, 1849 után tizenkét évi várfogságra ítélik, 1852-ben kegyelmet kapott, ugyanabban az évben meg is halt. Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek*, 165.

Békessi (Friedner) Márk volt honvédtiszt és hírlapíró. Fedőneve: Friedner, havonta 100 Ft honoráriumot kapott.⁸⁷

Lichtenstein Ferenc Lajost, aki 1848–1849-ben a honvédhadseregben kormányfutár volt, majd emigráns, az 1860–1870-es években újságíró, 1867-ben a *Pester Correnpondenz* szerkesztője, csak közvetett úton állt alkalmazásban, honoráriumuk sem volt rögzített.⁸⁸

„Peterffy”-t, valószínűleg Péterffy József volt honvédkapitányt, aki az 1860-as évek közepétől újságíró volt, 1865-től a *Die Debatte und Wiener Lloyd* munkatársa. Csak közvetett úton állt alkalmazásban, havi 150 Ft honoráriumot kapott.⁸⁹

„Schwarz”-ot, aki valószínűleg Schwarzer Ferenc magán elmeorvosintézeti tulajdonossal azonosítható. Ő csak közvetett úton állt alkalmazásban, fedőneve: Ludwig, honoráriumuk havi 100 Ft. Őt azonban éles szemű elemzőként tartották számon, akire konkrét vizsgálatok nem bízhatók, tehát inkább politikai elemzőként, mint klasszikus rendőrügynökként „használták”.⁹⁰

Hat vidéki levelezőt tartottak nyilván ezek az 1867. tavaszi–nyári összeírások:

Anton Floszt Árokszállásról (Vas megye), havi 120 Ft honoráriummal.⁹¹

Wargha Istvánt Nagyváradról, aki 1848-ban a király személye körüli minisztérium alkalmazottja. A korona lelőhelyének felfedése után Londonban élt, ahonnan 1860 nyarán tért haza. Fedőneve: Adolf (Johnson), havi honoráriumuk 125 Ft.⁹²

Szemes Györgyöt Nagyszombatról, aki ott volt katonatisztként rokkantmenház lakója volt már idős emberként. Időnként küldött híreket a városból, ezért negyedévente kapott 40 Ft-ot.

Terzich Lászlót Újvidékről, fedőneve Szabó, havonta 50 Ft honoráriumot kapott.⁹³

Nikolaus Astryt Pancsováról, aki korábban határőrségi tiszt volt Zimonyban, havonta 60 Ft-ot kapott.⁹⁴

⁸⁷ Vö. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 1. köt. Budapest, 1891. 770–772. A rendőrségi feljegyzések szerint 1862–1863-ban az erdélyi hadparancsnokság küldte bizalmas misszióba Romániába. 1865 óta tartózkodott Pesten, s 1866 eleje óta álltak vele rendszeres viszonyban.

⁸⁸ Vö. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 7. köt. Budapest, 1900. 1183–1186. Lichtenstein a kapcsolatot közvetlenül Ludassy (Gans) Mórral tartotta.

⁸⁹ Vö. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 10. köt. Budapest, 1905. 862–866. Peterffy a kapcsolatot közvetlenül Ludassy (Gans) Mórral tartotta.

⁹⁰ Vö. Horánszky Nándor: *A Schwartz-er-család a magyar tudományos életben. Biobibliográfia*. Budapest, 2000. 8–11. A rendőrségi feljegyzés szerint Schwarz(er) közvetlenül Leopold Mandl-lal állt levelezői viszonyban, aki a minisztérium bécsi bizalmas levelezője volt (fivére pedig a legsikeresebb párizsi ügynök).

⁹¹ A rendőrségi feljegyzés szerint galíciái születésű, 1849-ben a honvédseregben szolgált, az emigrációból 1852-ben amnesztiával tért haza. 1860-ig telekkönyvi hivatalnok volt. 1861 májusában Belgrádba küldték bizalmas misszióval, majd Galíciában vették igénybe szolgálatait. 1865 eleje óta élt Árokszálláson. Az utóbbi időben már nagyon „kényelmesen” teljesített csak, ezért már többször figyelemztették.

⁹² Wargha 1853-ban egy összegben már kapott 60 ezer Ft-ot szolgálataiért. Wargháról és a rendőrséggel való kapcsolatáról lásd: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 14. köt. Budapest, 1914. 1427., illetve Lukács Lajos: *Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867*. Budapest, 1955. 78., 85–86., 106., 113., 120., 121.

⁹³ Korábban Győrben gyümölcskereskedő, Újvidéken egy nevelőintézetet működtetett. 1848–1849-ben is a bécsi kormányt szolgálta „sokféle módon”. Csak 1867 eleje óta állt a rendőrmisztérium „alkalmazásában”.

Buda Sándort Kolozsvárról, aki 1848-ban képviselő, 1849 után halálra ítélték, majd ítéletét 15 évi nehéz vasban töltendő sáncmunkára változtatták, 1856-ban szabadult. 1860 őszén Olaszországba szökött, s a magyar légión tiszte lett. 1862 óta állt kapcsolatban a minisztériummal, 1865-ben tért vissza Ausztriába. Jelenlegi teljesítményét jelentéktelennek minősítették, ennek ellenére havonta 200 Ft-ot kapott.⁹⁵

A bécsi levelezők között pedig a legnagyobb fizetést Ludassy (Gans) Mór kapta, aki újságíróként a magyar ókonzervatívok bizalmi embere volt, s az Apponyi György gróf által indított, már említett *Die Debatte und Wiener Lloyd* című lap főszerkesztője. Havi honoráriumra 333 Ft.⁹⁶

A Bajzik László által említett Lászlóffy Antal szamosújvári tisztviselő neve valóban előbukkan a fent említett összeírások egyikében, de vele a levelezői kapcsolat 1866 folyamán állt fenn, s akkor meg is szakadt.⁹⁷

Valóban igen bőséges információkat szolgáltatnak tehát számunkra ezek a hivatalos nyilvántartások, azonban – bár hitelességükhöz kétség nem fér – ezek a listák se a hön áhított, minden kétséget eloszlató hivatalos listák. Ugyanis azokra csak azon személyek nevét vették fel, akik az adott pillanatban a rendőrmisztériummal közvetlen bizalmi levelező kapcsolatban álltak, azaz a tartományi, kerületi rendőri szervek konfidenseit az adott időpontra vonatkozóan sem tartalmazták, visszamenő hatállyal pedig egyáltalán nem kívánták összeírni az egykori munkatársakat. Így aztán ezen listák és a csatolt információk alapján fontos és hiteles adatokhoz juthatunk az adott időpontban Bécsbe levelezőkről (még későbbi időpontokra vonatkozóan is, mivel a felfektetett aktákba gondosan bejegyezték a későbbi adatokat is), de e listák sem alkalmasak arra, hogy áttekintő képet adjanak a konfidensi hálózat kiterjedtségéről, személyi állományáról. Pusztán konfidens listák alapján tehát nem (sem) ismerhetjük meg a neoabszolútizmus rendőrségének tevékeny civil közreműködőinek teljes körét.

⁹⁴ Astry 1860 óta volt a minisztérium levelezője, de nevével az államrendőrség iratanyagában már a korábbi években is találkozunk. Szerbiai és határőrvidéki eseményekről küldött Bécsbe jelentéseket.

⁹⁵ Vö. *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. Szerk. Pálmány Béla. Budapest, 2002. 162–164. Besúgó múltjáról lásd például: *Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos*, 710.

⁹⁶ Ludassyról az első fennmaradt feljegyzés 1864 júniusából keltezett, nem tudjuk pontosan, mikortól küldött jelentéseket a minisztériumhoz. Két pesti levelezőt, Lichtensteint és Péterffyt is ő szervezte be, azok rajta keresztül tartották a kapcsolatot a minisztériummal, s kapták honoráriumukat.

⁹⁷ 1866 márciusában 200 Ft-ot, áprilisban pedig 100 Ft-ot utalnak ki számára, de egyúttal arra urasítják, hogy tudósításait szüntesse be. „Entlassene Konfidenten”. HHStA, IB Annexe, Kt. 21.

ÁGNES DEÁK

Lists of Informers from the Age of Neoabsolutism

Historical science in Hungary knows of four lists of informers from the age of neoabsolutism (1849–1865). The paper examines them one by one in an attempt to answer the questions: When, why and by whom were they compiled? How accurate are they? Who are listed in them?

The list found in the legacy of Antal Vörös, once a close colleague of Lajos Kossuth is trustworthy as it is based on official registers from the autumn of 1849. But it does not enumerate “classic” paid police informers but rather so called “social agents”, who openly supported the neoabsolutist regime which had suppressed the 1848-1849 War of Independence by military force.

In the autumn of 1860, there were two lists circulating simultaneously among Pest dwellers, one of them was a list of those who allegedly signed the ornamental tribute album for field marshal Julius von Haynau, commander-in-chief of the Austrian occupation army. According to the official investigation carried out at the end of 1860, however, those listed did not authenticate their “homage” with their own hand, and there was no evidence either that they knew of the fact that their name had been included.

Different versions of the other list distributed at that time listed, referring to police registers, the alleged police spies in Pest. These were circulating even in the years of the provisional period (1861–1865). By the spring of 1867 a list of 77 persons had been “canonized”, this version was distributed even in the age of Dualism by the opposition. But this list is not based on official registers, and there are only a few cases where espionage was proven.

Finally, in the spring and summer of 1867 Baron Friedrich Ferdinand von Beus, the Austrian prime minister ordered the official registration of the secret correspondents who worked for the ministry of police which had been dissolved in the meantime. This list, however, contains the names of those correspondents only who were active at the time therefore it cannot provide a general picture of the spy and informer network.

FARKAS KATALIN

A rendőrség és a magyar függetlenségi szervezkedések (1859–1866)

Az 1848. és 1849. évi eseményeket és a világo si fegyverletételt követő elnyomást látva jó néhányan jutottak Magyarországon arra a következtetésre, hogy hazájuk boldogulásának egyetlen útja a függetlenség kivívása, még akkor is, ha ez rendkívül nehéz, és óriási áldozatokat követel. Már az 1850-es évek elején történtek kísérletek az újabb szabadságharc előkészítésére, de a függetlenségi szervezkedések korszakának leginkább a Bach-rendszer 1859-ben bekövetkezett bukása és az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés közt eltelt éveket tekinthetjük. A szervezkedőket az egymással szoros an összefüggő külső és belső körülmények egyaránt bátorították ebben az időszakban. A Habsburg Birodalom sorozatos külpolitikai kudarcai, főként az itáliai háborúk, majd az Olaszországgal kialakuló konfliktus elhúzó dása Velence és Dél-Tirol miatt, valamint a német kérdésben kibontakozó és egyre élesebbé váló porosz–osztrák ellentét egyszerre gyengítették a bécsi udvart, és kínáltak lehetőséget a magyaroknak a külföldi szövetségesek keresésére. Olaszországon és Poroszországon kívül potenciális szövetségesként jöhettek szóba az ugyancsak a nagyhatalmi elnyomás ellen küzdő balkáni népek, különösen a szerbek, a románok és a horvátok. A külföldi kapcsolatok megeremtésében és fenntartásában az emigránsok játszották a főszerepet, akik ugyanakkor magyarországi politikusokkal és volt honvédtisztekkel is igyekeztek érintkezésbe lépni. A magyarországi szervezkedéseket nagyban segítette az 1860. évi októberi diploma kiadása után átmenetileg szabadabbá váló légkör, valamint az a tény, hogy a Habsburg Birodalom politikai és pénzügyi válsága miatt a kormányhatóságok és a rendőrség nem mindig léptek fel következetesen és hatékonyan.

A bécsi udvar 1859 után természetesen tisztában volt azzal, hogy Magyarországon felerősödtek a függetlenségi törekvések, és ez fokozott veszélyt jelent a Habsburg Birodalomra nézve. A külföldön és Magyarországon működő besúgók folyamatosan figyelték a gyanús nak tekintett személyeket, a helyi hatóságok jelentést tettek az udvarel lenes megmozdulásokról, az 1851-ben létrejött „*Polizeiverein*” pedig biztosította a hét legnagyobb német állam rendőri együttműködését. A birodalmi hatáskörrel rendelkező rendőrminisztérium és az októberi diploma után újjáalakuló magyarországi hatóságok közti súrlódások azonban megnehezítették az udvarel lenes szervezkedésekkel szembeni fellépést. A rendőrminisztérium irányításával a nagyobb városokban működő rendőrigazgatóságok és kirendeltségeik időről időre összeütközésbe kerültek a megyei és a városi törvényhatóságokkal, a Helytartótanács és a Kancellária pedig igyekezett elérni, hogy a magyarországi rendőri ügyek az ő ellenőrzésük alá kerüljenek. Törekvéseik nem jártak sikerrel, a Karl Mecséry báró, rendőrminiszter magyarországi hatáskörét megkérdőjelező Forgách Antal kancellárt 1864-ben le is váltották.¹

¹ Sashegyi Oszkár: *Az abszolutizmuskori levéltár*. Budapest, 1965. 103.

Az emigránsok és a magyarországi szervezkedők különböző módokon törekedtek a lepleződés esélyének csökkentésére. Az emigránsok többnyire szóbeli üzeneteket küldtek magyarországi társaiknak, és időnként még egymás közti levelezésükben is álneveket használtak, illetve egyezményes kifejezésekkel utaltak bizonyos tárgyakra vagy tevékenységekre. Teleki László gróf egy Kossuth Lajoshoz írt levelében „Benő” és „Mór” néven emlegette a pesti forradalmi bizottmány két katonai vezetőjét, vagyis Beniczky Lajost és Maróthy Jánost.² Klapka György egy Éber Nándornak címzett levelében következetesen „kelmenek” nevezte az egyébként valóban textilszállítmányként feladott fegyvereket.³ Az üzeneteket és esetenként pénzüsségeket általában hivatalosan rokonlátogatásra külföldre utazó személyek vitték be az országba. Köztük volt a nagybátyját, Teleki Lászlót látogató Tisza Kálmán, a sógorához, Jósika Miklós báróhoz utazó Podmaniczky Frigyes báró, de a legnagyobb segítséget e tekintetben Károlyi Gábor és Gyula grófok nyújtották az emigránsoknak. Ez utóbbiak nemcsak származásuknak köszönhetően utazhattak viszonylag szabadon, hanem azért is, mert ürügyként szolgált számukra az a tény, hogy apjuk, Károlyi György gróf Magyarországon, anyjuk Zichy Karolina grófnő pedig emigrációban élt. A magyarországi szervezkedésben is jelentős szerepet játszottak a rokoni és baráti kapcsolatok, amelyek megkönnyítették a bizalmas értesülések továbbítását. Különösen gyakori volt a volt honvédek összeköttetéseire épülő szervezés. Éppen ezért jelentettek nagy veszélyt a függetlenségi törekvésekre a besúgóvá vált egykori honvédek, amint ezt az ún. „Almásy–Nedeczky-féle szervezkedést” feljelentő Asbóth Lajos esete is megmutatta. Az ugyanakkor megnehezítette a rendőrség helyzetét, hogy a szervezkedések gyakran több szálon futottak, mögöttük több egymással laza kapcsolatban álló csoport állt.

A jelen tanulmány célja az, hogy összevesse a rendőrmisztérium, illetve a magyarországi kormányhatóságok értesüléseit a kutatás jelenlegi állása alapján ismert tényekkel, és megállapítsa, mennyire voltak valós ismeretei az említett testületeknek a magyar függetlenségi szervezkedésekről. A tanulmány – a jelzett időhatárokon belül – három olyan rövid periódusra összpontosít, amelyek során a kedvezőnek tűnő külpolitikai körülmények felerősítették a magyar függetlenségi törekvéseket. A rendőri értesülések forrásai többnyire a rendőrmisztériumnak a Helytartótanácsához és a Kancelláriához küldött bizalmas közlései.

Itáliai háborúk és magyar remények (1859–1861)

III. Napóleon francia császár és Camillo Benso di Cavour gróf, a Szárd-Piemonti Királyság miniszterelnöke 1858 júliusában egy kis francia fürdővárosban, Plombières-ben titkos megállapodást kötött arról, hogy kiűzi Itáliából az osztrákokat, és egy szövetségi államot hoznak létre a félszigeten a pápa vezetése alatt. Az Ausztria elleni háború tervei között kezdettől fogva szerepelt a magyar szabadságharc újrakezdésének támogatása is. Cavour, párizsi olasz emigránsok közvetítésével, már 1858 márciusában Torinóba hívta a Cannes-ban tartózkodó Teleki László grófot, és ismertette vele a piemonti kormány Ausztria-ellenes elképzeléseit. Teleki azt javasolta Cavournak, hogy katonai kérdésekről Klapka György tábornokkal, a komáromi vár külföldön is híressé vált egykori védőjével tárgyaljon. Teleki javaslatának köszönhetően Klapka először Teodoro Santa Rosa piemonti államtitkárral tárgyalt augusztusban Aux-les-Bains-ben, majd szeptemberben Cavourral Torinóban, decemberben pedig Jérôme Napoléon herceggel Párizsban. Újabb torinói és párizsi tárgyalások

² Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) R 90. 3450. Teleki–Kossuth, 1860. nov. 7.

³ MOL R 86. Klapka–Éber, 1864. márc. 18.

után 1859 januárjában sikerült megállapodnia mindkét állam vezetésével arról, hogy azok fegyveres és anyagi segítséget nyújtanak a magyar függetlenség kivívásához.⁴

A magyar függetlenség szempontjából kedvezően alakuló külpolitikai helyzet 1858 és 1859 fordulóján szükségessé tette a magyarországi szervezés elindítását, amelyben kulcsszerepet kapott az emigrációból éppen akkor hazaköltöző Almásy Pál. A debreceni országgyűlés egykori alelnöke már 1857 decemberében közölte barátjával, Telekivel, hogy családi gondjai miatt vissza akar térni Magyarországra, de az amnesztiát csak egy évvel később kapta meg. Hazautazására valamikor 1859 januárjában vagy februárjában került sor.⁵ A vonatkozó forrásokban több jel is arra utal, hogy hazatérte után, minden bizonnyal Teleki utasítására, ő szervezte meg az úgynevezett „pesti központi bizottmányt”,⁶ amely az emigránsok tárgyalásainak értelmében az újabb szabadságharc előkészítését tűzte ki célul. Klapka egy 1859. február 28-án kelt levelében arra kérte Telekit, hogy a lehető legrészletesebben számoljon be az emigránsok tárgyalásainak eredményeiről és a várható nemzetközi fejleményekről a pesti bizottmány Párizsba érkező küldöttjének, Komáromy Györgynek.⁷ Teleki és Komáromy találkozójára márciusban került sor. Komáromy a reformkor óta igen jó barátja volt Almásynak, és hozzá, illetve Telekihez hasonlóan Párizsban élt a világosi fegyverletételt követő években.⁸ Az emigrációval ekkor kapcsolatba lépő, Teleki és Almásy kapcsolatai alapján szervezett pesti bizottmány vagy más néven „hazafias cselekvési párt” tehát már létezett, akkor, amikor 1859 májusában, a francia diplomácia nyomására Klapka és Teleki Kossuthtal együtt létrehozta a Magyar Nemzeti Igazgatóságot.

A pesti bizottmány tagja lett Almásyn és Komáromyn kívül az egykori párizsi emigráns társaság egy harmadik alakja, Lónyay Menyhért, valamint Teleki unokaöccse, Tisza Kálmán, továbbá Komáromy fiatal barátja és rokona, a császári seregből másfél évvel korábban kilépett Csáky Tivadar gróf is. A katonai szervezést kezdetben két tekintélyes egykori honvédtiszt, Beniczky Lajos ezredes⁹ és Maróthy János huszárőrnagy irányította.¹⁰ 1860 ta-

⁴ Horváth Zoltán: *Teleki László 1810–1861. I.* Budapest, 1964. 386., 396.; Lengyel Tamás: *Klapka György emlékiratai és emigrációs működése.* Budapest, 1936. 25–27.

⁵ MOL R 216. 1. t. Teleki–Vukovics, 1857. dec. 3., uo. Teleki–Vukovics, 1858. jan. 29., uo. Horváth–Vukovics, 1858. dec. 11., uo. Horváth–Vukovics, 1859. jan. 20., uo. Horváth–Vukovics, 1859. márc. 16., uo. Horváth–Vukovics, 1859. márc. 18.; vö.: Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján 1860–61.* Budapest, 1967. 313.

⁶ A két esemény közti kapcsolatot elsősorban Teleki nyilvánvaló szándékai, Almásyval való barátsága, valamint Almásynak a bizottmányban betöltött vezető szerepe támasztja alá. A feltételezést ugyanakkor megerősíti az a tény is, hogy Almásy hazatérése és a bizottmány megalakulása között igen rövid idő telt el.

⁷ Lengyel: *Klapka György*, 30.

⁸ Görög Livia (sajtó alá rendezte): *Teleki Sándor emlékezései.* Budapest, 1958. 465–466.; Óvári-Avary Károly (fordítás és jegyzetek): *Mednyánszky Cézár emlékezései és vallomásai az emigrációból.* Budapest, 1930. 92–96.

⁹ Beniczky Lajosnak (1813–1868) a pesti központi bizottmány tevékenységében való részvétele különösen érdekes, mivel 1860-ban két memorandumot is intézett Albrecht főherceg helytartóhoz, amelyben felajánlotta, hogy jelent az ország hangulatáról. Még ugyanazon év nyarán 4000 forintot kapott a kormányzattól azért, hogy megpróbálja rávenni a nemeseket a passzív ellenállás feladására. Tevékenységét előbb betegsége szakította félbe, majd a bécsi politikában csalódva végleg felhagyott azzal. Magyarország újkori történetének forrásai. Steier Lajos: *Beniczky Lajos élete, működése, halála.* Budapest, 1924. 720–721.

¹⁰ Teleki egy 1860 tavaszán kelt levelében Lónyayt, Almásyt, Komáromyt, Csákyt és Tiszát nevezi meg „hazai ügynökként”, Beniczkyt pedig „guerillafőnökként”. Egy 1860 őszi íródott levelében pedig már két katonai vezetőről „Benőről” (Beniczkyről) és „Mórról” beszél. Az utóbbi Kossuth ké-

vaszán elhagyta a bizottmányt Lónyay, aki ezután Deákhoz közeledett,¹¹ miközben új tagokkal is bővült a szervezet: Podmaniczky Frigyesel és a katonai szakértőnek számító Ivánka Imrével. Az utóbbi kettő együtt küzdött Tisza Kálmánnal a református és az evangélikus egyház autonómiáját jelentős mértékben korlátozó protestáns pátens visszavonásáért, így valószínűleg az ő révén kerültek a bizottmányba 1860-ban.¹² A csoporthoz lazábban kötődtek a Károlyi-testvérek, Sándor és Ede is.

1859 nyarán, az itáliai háború idején a bécsi udvarban tudni vélték, hogy III. Napóleon 3 millió frankot adott Kossuthnak, és a dunai fejedelemségeken keresztül be akar törni Magyarországra.¹³ A hír, bár azon a valós értesülésen alapult, hogy III. Napóleon támogatásáról biztosította a magyar emigránsokat, konkrét részleteiben minden valóságalapot nélkülözött. III. Napóleon soha nem ajánlotta fel közvetlen háborús beavatkozását a magyar függetlenség érdekében, Kossuth és társai pedig soha nem kaptak ekkora pénzüsszeget egyetlen külföldi kormánytól sem. Ráadásul a következő hetek és hónapok külföldi fejleményei nem igazolták az újabb magyar szabadságharc kirobbanásával kapcsolatos várakozásokat. Az 1859 tavaszán kitört francia–piemonti–osztrák háború elméletileg alkalmat teremtetett volna a magyarok bevonására, de erre nem került sor, mivel III. Napóleon császár Villafrancában sietve fegyverszünetet kötött Ferenc Józseffel. 1859 őszén a közép-itáliai kis államok sorra elűzték uralkodóikat, majd népszavazás útján csatlakoztak Piemonthoz. 1860 májusa és szeptembere között Garibaldi a torinói kormány tudtával, de hivatalos támogatása nélkül elűzte a Bourbonokat a nápolyi trónról, így Dél-Itália is a születőben lévő egységes Olaszország részévé válhatott. Cavour azonban francia támogatás nélkül nem mert újabb háborút kezdeni, ráadásul az egyesülő területek egységes állammá szervezése is lekötötte a figyelmét, így a magyar szabadságharc kirobbanása is várattott magára.¹⁴

Az osztrák sereg itáliai vereségeinek következtében Magyarországon megélénkült a politikai élet, és a pesti központi bizottmány tagjai több esetben nemcsak résztvevői, de szervezői is voltak a különböző önkényuralom ellenes megmozdulásoknak. Tisza, Podmaniczky és Ivánka a protestáns pátenssel szembeni ellenállást irányították,¹⁵ Károlyi Ede nemzeti célú gyűjtéseket rendezett,¹⁶ Csáky pedig a hatóságok által nem engedélyezett Kazinczy-bált tartott Szepes megyei hotkóci kastélyában, ami után elő is állították.¹⁷ A bizottmány tagjai tehát a hatóságok látókörébe kerültek mint a nemzeti ellenállás vezetői, arról azonban nincsen adatunk, hogy a rendőrség 1860 ősze előtt tudott volna a forradalmi szervezet létezéséről. Ez nem is meglepő, hiszen kedvező külpolitikai körülmények és pénz hiányában a bizottmány nem tudott érdemi munkát végezni, ráadásul 1860 nyarán már a bomlás első jelei is megmutatkoztak. Komáromy a Magyar Nemzeti Igazgatóságnak 1860 júniusában írt

sőbbi irataiból azonosítható: Maróthy Jánost jelöli. (MOL R 90. 3278. Teleki–Kossuth, 1860. ápr. 22., uo. 3450. Teleki–Kossuth, 1860. nov. 7.) – A bizottmány létrejöttéről lásd még: Szabad: *Forradalom és kiegyezés*, 131.

¹¹ Szabad: *Forradalom és kiegyezés*, 131.

¹² Podmaniczky Frigyes: *Naplótöredékek*. III. (1850–1875). Budapest, 1888. 80–91.

¹³ Wertheimer Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. I. Budapest, 1910. 123.

¹⁴ A cura di Sabbatucci, Giovanni–Viddotto, Vittorio: *Storia d'Italia 1. Le premesse dell'unità dalla fine del Settecento al 1861*. Bari, 1994. 412–426.

¹⁵ Podmaniczky: *Naplótöredékek*. III., 80–91.

¹⁶ Szabad: *Forradalom és kiegyezés*, 19–20.

¹⁷ MOL D 161. 1860: 164., 501., 1048.

jelentésében arra panaszkodott, hogy a tagok többsége a forradalmat csak „utolsó rossznak” tekinti, és annak kirobantásától elzárkózik.¹⁸

A külpolitikai helyzet 1860 szeptemberében jelentősen megváltozott, a magyar emigráció vezetői ekkor érték el legígéretebb diplomáciai sikerüket. Cavour és a Magyar Nemzeti Igazgatóság három tagja Torinóban megállapodást írt alá a két nemzet katonai és politikai együttműködéséről egy esetleges Ausztria elleni háborúban. A piemonti miniszterelnök ilyen módon igyekezett biztosítani országát, attól tartott ugyanis, hogy az osztrákok megtámadják Piemontot, miközben annak seregei délre vonulnak, hogy megakadályozzák Giuseppe Garibaldi Róma elleni támadását.¹⁹ A megegyezés értelmében közös háborús célnak tekintették Magyarország függetlenségének kivívását, és ígéretet tettek arra, hogy nem kötnék különbékét. A háború kirobbanása után az olaszországi magyar légio és egy Dalmáciában partra szálló 30–40 ezer fős olasz segélysereg támogatta volna a magyarországi harcokat, miközben román és szerb területről is nyomultak volna be katonák az országba. Ez utóbbi elősegítése végett 1859 márciusa óta Klapka többször is tárgyalta Alexandru Ion Cuza román fejedelemmel a magyar szabadságharcához szükséges fegyverek román területen történő tárolásáról. A Magyar Nemzeti Igazgatóság 1860 őszén emlékiratot intézett a fejedelemhez, amelyben az Ausztria elleni együttműködés fontosságát hangsúlyozta, az olasz kormány pedig ugyanekkor különböző hadi felszereléseket és pénzt indított útnak Genovából Galac irányába. Klapka Belgrádba is ellátogatott, majd Kossuth Londonban megbeszélést folytatott Obrenović Mihály szerb trónörökössel, aki 1860. szeptemberi trónra lépte után hajlandónak is mutatkozott az együttműködésre. Az emigráns vezetők természetesen a hazaiakat is tájékoztatták a kedvező fejleményekről. Teleki az éppen nála járó Tisza Kálmánon keresztül utasította a bizottmányt arra, hogy igyekezzenek megnyerni a magyarországi nemzetiségeket a szabadságharc ügyének, és küldjenek mihamarabb egy hadi szakértőt külföldre, hogy most már a katonai szervezés részleteiről is tárgyalhassanak. A fegyverkezésre és a nemzetiségek körében folytatandó propagandára a Magyar Nemzeti Igazgatóság a piemonti kormánytól kapott pénzből 100 ezer frankot küldött be az országba Károlyi Gyula gróffal.²⁰

A magyar emigránsok tevékenységének megélénkülésére 1860 őszén a bécsi udvar is felfigyelt. Franz Folliot de Crenneville tábornok, Ferenc József főhadsegéde 1860 októberében azt jelentette uralkodójának, hogy értesülései szerint Kossuth és Garibaldi partraszállást készítenek elő a Trieszthez közeli Monfalconénál és a dalmáciai Carlopagónál (a mai Karlobagnál), majd onnan Pécs felé nyomulnak előre egy önkéntes sereggel.²¹ Valójában mindössze annyi történt, hogy Kossuth a piemonti kormány kérésére levélben próbálta meg eltéríteni a Nápolyban tartózkodó Garibaldit a Róma elfoglalásával kapcsolatos terveitől, és helyette felajánlotta neki a tervezett dalmáciai partraszállás irányítását.²² A vörös-

¹⁸ Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból. A villafrancai béke után.* II. (a továbbiakban: KLI II.) Budapest, 1881. 474–475. Komáromy jelentése a Magyar Nemzeti Igazgatóság tagjainak, 1860. jún. 15.

¹⁹ *Le premesse dell'unità dalla fine del Settecento al 1861*, 423–426.

²⁰ KLI II. 549–573.; Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból III. A remény és csapások kora. 1860–62.* (a továbbiakban: KLI III.) Budapest, 1882.; vö.: Szabad: *Forradalom és kiegyezés*, 114–125. A pénz beküldését Pulszky Ferenc intézte. (MOL R 90. 3598. Kossuth–Ludvig, 1861. jan. 21.; MOL R 295. 22. t. Pulszky–Klapka, 1860. szept. 20., uo. Pulszky–Klapka, 1860. szept. 27.; KLI III. 44–46., 77–78.)

²¹ MOL D 161. 1860: 79. – vö.: Szabad: *Forradalom és kiegyezés*, 58.

²² MOL R 90. 3376. Kossuth–Garibaldi, 1860. szept. 14. Közli: Nyulásziné Straub Éva (szerk.): *A Kossuth-emigráció olaszországi kapcsolatai 1849–1866.* Budapest, 1999. 393–398.

inges vezér azonban, bár a Pápai Állam megtámadásáról egyelőre lemondott, nem fogadta el a felkérést, hanem visszavonult Caprera szigetére.

A rendőrminisztérium 1860 és 1861 fordulóján az esetleges magyar függetlenségi szervezkedés felderítendő, átfogó nyomozásba kezdett, amelyre minden bizonnyal Crenneville jelentése nyomán kapott parancsot. A Balkánon működő ügynökeivel igyekezett ellenőriztetni a főhadsegédnek azt az értesülését, amely szerint a magyar emigránsok arra készülnek, hogy fegyvereket csempésszenek be Moldvából Magyarországra. A gyanú beigazolódtott, de a veszélyt átmenetileg sikerült elhárítani, mivel a török kormány az osztrák és az orosz diplomácia nyomásának engedve 1861 januárjában lefoglaltatta az Itáliából érkezett fegyvereket, és átadta Cuzának.²³ A rendőrség ugyanakkor Magyarországon is nyomozásokat folytatott. 1860 novemberében a kassai rendőrigazgató azt jelentette Meccsérynek, hogy Kossuth az összehívandó országgyűléssel Napóleon herceget magyar királlyá, magát pedig nádorrá akarja választani.²⁴ Decemberben a rendőrség megtudta, hogy olyan hírek kerengnek az országban, amelyek szerint Kossuth Varasdon át egy sereggel az országba fog érkezni, Nagykanizsán ideiglenes kormányt alakít, majd országgyűlést hív össze.²⁵ Meccséry 1861 februárjában arra a megállapításra jutott, hogy Magyarországon létezik egy erős párt, amely nem veti el a nyílt ellenállást, és amely fel akar szerelni egy felkelő sereget fegyverekkel, vagyis katonai előkészületeket hajt végre.²⁶

A Magyar Nemzeti Igazgatóság tagjai az 1860. szeptemberi szerződés megkötése után valóban elvárták a pesti bizottmánytól a katonai szervezés megindítását, amint ezt a Telekinél járó Tiszával közölték is. Az emigráns vezetők október végére hívták ki az általuk ismert két katonai szakértő egyikét, Beniczkyt vagy Maróthyt, miután az olasz kormány alkalmazásában álló és az olasz–magyar katonai törekvések egyeztetésével megbízott Vetter Antal haditervet dolgozott ki.²⁷ Végül a bizottmány egy új tagja, Ivánka Imre indult külföldre, és csak november 13-án érkezett Zürichbe, ahol Telekivel tárgyalt, majd továbbutazott Londonba, hogy Kossuthtal és Vetterrel is egyeztessen.²⁸ Ivánka egy névsort adott át az emigránsoknak, amelyen a hadseregszervezésben részt vevő 21 tisztnéve és működési területük (személyenként néhány megye) volt feltüntetve.²⁹ Egyúttal ismertette a szervezés

²³ A Cuzával folytatott tárgyalásokról és a fegyverszállításokról: MOL R 295. 8. t.; KLI III. 55–71., 203–212., 248–260. Vö.: Szabad: *Forradalom és kiegyezés*, 120–124., 301–303., 405–407.; Kovács Endre: *Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon*. Budapest, 1977. 397–408.; Lukács Lajos: *Magyar politikai emigráció 1849–1867*. Budapest, 1984. 137–142., 162–164.; Borsi-Kálmán Béla: *Klapka György, Genf és a románok 1847–1868*. In: Hermann Róbert–Urbán Aladár–Borsi-Kálmán Béla–Csetri Elek: *A kompromisszumok embere. Tanulmányok Klapka György tábornok (1820–1892) életéről*. Kolozsvár, 2000. 109–123.

²⁴ Wertheimer: *Gróf Andrássy Gyula*, 160–161.

²⁵ MOL D 161. 1860: 8228. Vö.: Szabad: *Forradalom és kiegyezés*, 215–216.

²⁶ Wertheimer: *Gróf Andrássy Gyula*, 170.; Szabad: *Forradalom és kiegyezés*, 316–317.

²⁷ Vetter Antal altábornagyot Kossuth 1859 decemberében ajánlotta Luigi Carlo Farini figyelmébe. Kossuth eredetileg az Olaszországban létrehozandó idegenlégió parancsnokának ajánlotta Vettert, de az végül nem alakult meg. Vetter ehelyett 1860. dec. 12-én az olaszországi magyar légió főfelügyelője lett. MOL R 90. 2947a. Kossuth–Farini, 1859. dec. 16. közli: *A Kossuth-emigráció*, 347–348., magyar fordításban: KLI II. 346–348. Vö.: Lukács: *Magyar politikai emigráció*, 160–162.; Lukács Lajos: *Az olaszországi magyar légió története és anyakönyvei 1860–1867*. Budapest, 1986. 61.

²⁸ MOL R 90. 3450. Teleki–Kossuth, 1860. nov. 7.; MOL R 295. 22. t. Teleki–Klapka, 1860. nov. 19., uo. Teleki–Klapka, 1860. nov. 27.; KLI III. 187–191.

²⁹ A névsorban Zerdahelyi Imre, Beniczky Lajos, Máriássy János, Földváry Károly és Sándor, Virág Gedeon, Posta Ferenc, Maróthy János, Kis Pál, Komáromy György, Asbóth Lajos, Damaszkín Já-

lehetőségeit, aminek alapján Kossuth és Vetter arra a megállapításra jutott, hogy a harcok kezdetekor egy 80 ezer fős hadseregbe és 14 ezer lóra számíthatnak. A megbeszélés eredményéről Vetter értesítette Cavourt és Luigi Carlo Farini hadügyminisztert.³⁰ Részben a szervezés költségeire szolgált a Károlyi Gyulával beküldött 100 ezer frank, amely mellé decemberre Kossuth még 50 ezer frankot, egy hónappal a háború kitörése előttre pedig 15 napi zsoldra és ellátásra elegendő pénzt ígért, hogy elkerüljék az esetleges fosztogatásokat. Ivánkát arra utasították az emigráció vezetői, hogy az év végéig készítsen pontos hadrendet, vagyis rá várt az a feladat, hogy a katonai egységekbe beossza a beszervezett vagy beszervezendő embereket.³¹

Még Ivánka útja előtt, 1860 októberében letartóztatták a Franciaországból hazatérő Károlyi Edét, akiről tudták, hogy kapcsolatban áll az emigrációval. A mozgalmat kompromittáló iratot nem találtak nála, csak egy sorozat Garibaldi-képet és három csipkézetten félbevágott névjegykártyát, ami valamiféle titkos azonosításra szolgálhatott. A gróftot Grazba internálták.³² A rendőrök figyelmét nem sokkal később Asbóth tevékenysége is felkeltette, noha úgy tűnik, nem tudtak az Ivánka-féle 21 fős parancsnoki kar létezéséről, amelynek Asbóth is tagja volt. 1860 novemberében a rendőrminisztérium közölte a Kancelláriával, hogy Asbóth elhagyta a Krassó megyei Resicát, ahol amnesztiája óta élt, és Pestre ment, hogy lépéseket tegyen a nemzetőrség visszaállítása érdekében. Azt is megtudták róla, hogy Károlyi grófnétól várt pénzügyi segítséget terveihez, vagyis ha pontatlanul is, de értesültek Asbóth törekvéseinek emigrációs hátteréről. Figyeltetni kezdték, majd miután más honvédek kíséretében „forradalmi beszéd” keretében üdvözölte a Krassó megyei főispánt, Gozdsu Manót, 1861 februárjában elfogták, és Josefstadtbba vitték. Májusban viszont már szabadon is engedték, ráadásul decemberben még 660 forint kártalanítást is fizettek neki „Emlékiratok az 1848–49-iki hadjáratból” című műve elkobzása miatt.³³ Ivánka, akinek 1860 októberében még engedélyezte a Helytartótanács, hogy feleségével Svájcba, Franciaországba és Belgiumba utazzon, 1860 végén szintén rendőri megfigyelés alá került. A rendőrség ugyanis megtudta róla, hogy vezetője annak a bizottmánynak, amely kapcsolatban áll az emigrációval. Egy besúgó szemtanúja volt annak is, hogy Ivánka részt vett a pesti honvédegyelet egy tanácskozásán, nyilvánvalóan azért, mert annak segítségével kívánta folytatni az emigráció által rábízott katonai szervezést.³⁴

A pesti honvédegyelőző egylet 1861. január 20-án alakult meg a Vadászkürt fogadóban, a nemzeti ellenzék kedvelt találkozóhelyén. Korelnöke Rohonczy Lipót,³⁵ pénztárosa Vidacs

nos, Mukits Ernő, Bezerédy Lajos, Döry Lajos, Hollán Ernő, Kürthy István, Ádám Ferenc, Pap Lajos, Ivánka Imre és Cs[ernovics Péter] neve szerepelt. (MOL R 295 8. t. – vö.: KLI III. 646–648.)

³⁰ MOL R 90. 3436. Leveleskönyv 18. sz. Közli: A Kossuth-emigráció, 428–432. (magyar fordításban: KLI III. 193–199.); MOL R 90. 3494. Vetter–Kossuth, 1860. dec. 6.

³¹ KLI III. 187–191.; KLI III. 191–193. Kossuth–Teleki, 1860. nov. 27.

³² Szabad: *Forradalom és kiegyezés*, 57–58.

³³ MOL D 185. 1860: 261., uo. 1861: 88., 178., 202., 243., 245., 265., 291., 469., 485., 486.

³⁴ MOL D 161. 1860: 5521.; Szabad: *Forradalom és kiegyezés*, 280.

³⁵ Rohonczy Lipót (1807–1861. nov. 3.) földbirtokos, mérnök és honvédtiszt volt. Bécsben végzett az Akadémia hadmérnöki karán. 1821 és 1847 között a 7. könnyűlovas ezrednél szolgált, majd leszerelt, és gazdálkodott. A szabadságharc idején huszárezredesi rangot ért el. A fegyverletétel után Aradon kötél általi halálra ítélték, de az ítéletet 18 évi várfogságra változtatták. 1850 nyarán kegyelmet kapott, utána birtokán gazdálkodott. (Nagy Iván: *Magyarország nemesi családjai, címeik és leszármazási táblázataik*. Pest, 1857–1868. IX. 759.)

János, jegyzője Gánóczy Flóris³⁶ lett. A honvédegylet bizottmányában többnyire tekintélyes egykori főtisztek kaptak helyet. Az egylet nyilvánosan vállalt feladata az volt, hogy gyűjtést rendezzen a rászoruló honvédek, illetve a szabadságharcban részt vettek özvegyei, árvái számára, a munka nélkül maradt egykori katonáknak pedig segítsen munkát találni. A pesti honvédegylet megalakulása nyomán országos mozgalom bontakozott ki, vidéken, az egyes megyékben is létrejöttek honvédegyletek, legtöbb közülük február és március folyamán, az ország keleti-északkeleti felében. Néhány be is jelentette működését a pesti honvédegyletnek, ez azonban nem vált általános gyakorlattá. A megyei honvédegyletek, ha példának is tekintették a pestit, akkor is helyi kezdeményezésre, spontán módon alakultak meg, amelyet bizonyítanak eltérő alapszabályaik is.³⁷

Az udvar a politikai viszonyokra jellemző módon jó ideig nem tett lépéseket a honvédegyletek betiltására, jóllehet meglehetősen veszélyesnek tartotta azok tevékenységét, ezért a rendőrségtől és a kormányhatóságoktól elvárta, hogy szigorú megfigyelés alatt tartsák őket, és ha kell, akadályozzák működésüket. Február 13-án a Nemzeti Színház zenés segélyestet rendezett a pesti honvédegylet javára, amely nyilvánvalóan alkalmat nyújtott a hazafias eszmék erősítésére, ezért Ferenc József rosszállását fejezte ki, és utasította a kormány szerveket, hogy a jövőben ne engedélyezzenek hasonló rendezvényeket. Ezek után a rendőrség a könyomóval együtt megsemmisítette a pesti honvédegyletnek az aradi vértanúkról készített metszeteit, a komáromi honvédegyletnek a szőnyi csata évfordulójára tervezett ünnepségét pedig betiltotta.³⁸ A hatóságok gyanították, hogy a honvédegyletek a szabadságharc emlékének ápolása mellett titkos összeírásokat készítenek a hadra fogható honvédekről. A gyanú nem lehetett alaptalan. Bár közvetlen bizonyítékunk nincs rá, a honvédegyletek nemzeti szellemű működése, tagságuk politikai elkötelezettsége és a segélyező honvédek összeírása igen valószínűvé teszik, hogy készültek névsorok a függetlenség érdekében hadra fogható személyekről. A rendőrmínisztérium augusztusban azt közölte a Helytartótanáccsal, hogy a pesti honvédegylettel egy „honvédelmi bizottmány” áll kapcsolatban, amely felszólította a többi honvédegyletet a tisztek és altisztek összeírására és a névsorok Pestre küldésére. A honvédegyleti körökben valóban megfogalmazódott az orszá-

³⁶ Gánóczy Flóris (1825–1913) ügyvéd, a szabadságharc idején hadbíró főhadnagy volt. 1861-ben Pest megye tiszti ügyészévé választották, az önkényuralom visszaállításakor mondott le. A dualizmus korában törvényszéki bíróként dolgozott, és újra vezetője lett a pesti honvédegyletnek. (Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1891–1914. III. 999–1000.)

³⁷ A Békés megyei honvédegylet levéltárában annak saját iratai mellett megtalálható még Sopron, Csanád, Győr, Abaúj, Sáros, Borsod, Kolozs, Szatmár, Szepes és Krassó megyék honvédegyletének alapszabálya, illetve néhány egyéb irata. Ezeket a felsorolt megyék honvédegyleti vezetői tájékoztatásul küldték el a Békés megyeieknek. (Hadtörténelmi Levéltár, Budapest /a továbbiakban: HL/ VI. 15. 39. d.) A Hadtörténelmi Levéltárban ezen kívül még egy megye, Torna honvédegyletének iratai találhatók meg. (HL VI. 18. 42. d.) A Somogy megyei egylet alapszabálya az Országos Széchényi Könyvtárban (A Somogy megyei Honvédszegélyező Egylet alapszabályai. Kaposvár, 1861.), a Zala és a Tolna megyei egyleteké pedig az érintett megyék levéltáraiban találhatók. A Máramaros megyei egylet megalakulásáról az alelnök, Várady Gábor emlékirataiban olvashatunk. (Várady Gábor: *Hulló levelek*. Máramarossziget, 1892. II. 196.) A honvédegyletek pontos számáról Gánóczy a „Honvédek könyvének” első kötetében még nem tudott nyilatkozni, de reménykedett abban, hogy a második kötetben már megteheti ezt. Végül erre sem került sor, az azonban éppen Gánóczy fenti kijelentése miatt valószínűsíthető, hogy a pesti honvédegylet megpróbált adatokat gyűjteni a többiről. (Vahot Imre – Gánóczy Flóris (szerk.): *Honvédek könyve. I. Történelmi adattár az 1848-diki és 1849-diki magyar hadjáratból*. Pest, 1861. 150–161.)

³⁸ MOL D 185. 1861: 201.; Szabad: *Forradalom és kiegyezés*, 528–529.

gos összefogás igénye, így tehát ez az értesülés is hihetőnek tűnik.³⁹ A rendőrség tudomása szerint a névsoroknak augusztus 21-ig kellett a fővárosba érkezniük.⁴⁰ A szervezés kibontakoztatására azonban már nem volt idő, mert az országgyűlés feloszlata után a honvédegyletek további működését megtiltották. A pesti honvédegylet előre értesítette a többi a várható feloszlata, így azok még időben elrejtették pénzüket és irataikat. A fővárosiak által összegyűjtött pénz a pénztáros, Vidacs János gyárának számlájára került, míg más helyeken – a rendőrség értesülései szerint – nőegyletekbe mentették át a vagyont. A honvédegyletek feloszlata után még hónapokig folytak nyomozások azok tevékenységével kapcsolatban. A nyomozások következtében került sor az 1862 májusában Vidacs János lakásán tartott házkutatásra, amely azonban semmilyen eredményt nem hozott.⁴¹

Elmondható tehát, hogy Mecsérynek az a megállapítása, mely szerint katonai előkészületek történtek a magyar függetlenség kivívásának érdekében, megállta a helyét. A megállapítás másik fele, vagyis, hogy az előkészületeket „egy erős párt” irányította, azonban nem fedte a valóságot. Ivánka végül nem küldte el az emigránsoknak a kért hadrendet, és valószínűleg abba is hagyta a szervezést, miután 1861 márciusában Almásy lemondását követően felbomlott a pesti forradalmi bizottmány.⁴² Almásy számára – birtokai visszaigénylése miatt – kellemetlenné válhatott a mozgalomban játszott vezető szerepe, az arról való lemondáshoz pedig ürügyül szolgálhatott az ismét kilátástalanná váló nemzetközi helyzet, Kossuth többször is hangoztatott bizalmatlansága⁴³ és Teleki „hazarablása” is. Teleki, aki kezdeményezője volt a szervezkedésnek, nem vette át a bizottmány vezetését Almásytól. Ésszerű magyarázatnak tűnik, hogy azért nem, mert hazaérkezése után mint volt státusfoglaló rendőri megfigyelés alatt állt, így ez a lépés túl kockázatos lett volna. Ráadásul a bizottmány egykori tagjai, akik 1861 áprilisától többnyire a Határozati Párt vezéralakjaiként folytatták politikai szereplésüket, már az országgyűlés kezdetén nyilvánvalóvá tették Teleki előtt, hogy többé nem kívánnak kilépni a törvényes keretek közül. Nem akarták vállalni az országgyűlés feloszlata kockázatát, ezért akár a felirat tartalmi elfogadására is hajlottak. Magatartásuk hátterében az állt, hogy nem tartották megfizethetőnek a sikeres szabadságharc árát, vagyis a nemzeti jogok jelentős mértékű bővítését és a politikai rendszer általános demokratizálását, mert az az ő liberális nemesi körök befolyásának csökkenésével járt volna.⁴⁴ Teleki számára drámai lehetett a felismerés, hogy azok a politikusok,

³⁹ A honvédegyletek levelezést folytattak egymással, ami mutatja, hogy tisztában voltak a közös céllal. Gánóczy és Vahot a „Honvédek könyvének” megjelentetésével országos fórumot akart teremteni az egyletek számára, Sáros megye honvédegylete pedig körlevélben szólította fel a többi az összefogásra. (HL VI. 15. 39. d.)

⁴⁰ MOL D 191. 1861: 8157.

⁴¹ MOL D 185. 1861: 646., 740. Vö.: Szakács Margit: *Vidacs János politikai pályafutása*. Folia Historica I. 1972. 109.

⁴² KLI III. 594.

⁴³ Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból I. Az 1859-ki olasz háború korszaka*. Budapest, 1880. (a továbbiakban: KLI I.) 47–48.; KLI III. 594.; Koltay-Kastner Jenő (szerk.): *Tanárky Gyula naplója (1849–1866.)*. Budapest, 1961. 181.; Szabad: *Forradalom és kiegyezés*, 137–138.

⁴⁴ Kónyi Manó tudomása szerint Almásy átadta az emigrációból hazatértek és az emigránsokkal kapcsolatot tartók vezetését Telekinek rövid idővel az utóbbi hazatérte után. Teleki állítólag kijelentette, hogy számíthatnak Napóleon segítségére, amennyiben nem próbálnak békülni az udvarral, majd megkérdezte társait, hajlandók-e követni őt ebben. Kónyi értesülése szerint hosszú csend után Andrássy Gyula azt válaszolta, hogy kételkedik Napóleon szavaiban, ezért a békülést akarja, de ha a forradalom elkerülhetetlenné válik, támogatni fogja azt. A Kónyi által leírt történet, bár konkrét részleteinek hitelessége nem ellenőrizhető (a szerző „hiteles forrásból szerzett értesülésnek” nevezte, de a forrást nem nevezte meg), jól szemlélteti a Teleki és a bizottmány tagjai közti

akiket közvetve vagy közvetlenül ő bízott meg a hazai szervezkedéssel, és akiket a kételkedő Kossuthtal szemben is védelmezett, cserbenhagyták őt, hiszen eltávolodtak a Magyar Nemzeti Igazgatóság céljaitól, ezért öngyilkos lett.⁴⁵

A bizottmány feloszlása után az ekkorra már kéttagúvá szűkült Magyar Nemzeti Igazgatóság Komáromyt bízta meg a szervezkedés folytatásával, elsősorban azzal, hogy elkészítse az előző év ősze óta várt hadrendet.⁴⁶ Komáromy megbízatása ellenére hónapokig nem lépett kapcsolatba az emigránsokkal, majd Kossuth sürgetései és fenyegetőzése után 1861 augusztusában készített egy jelentést a katonai szervezésről.⁴⁷ A beszámolóhoz egy táblázatba foglalt kimutatást is mellékel. A táblázatban szerepel, hogyan osztották Magyarország megyéit 13 körzetre, kik állnak parancsnokként az egyes körzetek élén, illetve hány gyalogos és lovas katonára lehet számítani az egyes körzetekben. Bizonyos körzetekben, ahol jelentős volt a szerb, illetve román nemzetiségűek aránya, Komáromy „biztos” és „nem biztos” elemeket különböztetett meg. A kimutatásban 126 400 „biztos”, és további 14 700 „nem biztos”, vagyis összesen 141 100 katona szerepel. A jelenleg rendelkezésre álló források alapján csak feltételezni lehet, hogyan készülhetett Komáromy számos kételyt ébresztő jelentése, de az biztosnak tekinthető, hogy legfeljebb csak tervezetről van szó. Ráadásul Komáromy, miközben egyedüli megbízottként képviselte a Magyar Nemzeti Igazgatóságot Magyarországon, a valószínűleg tényleges szervezést folytató honvédegyleteket megbízhatatlannak tekintette, a függetlenség iránt elkötelezett szélsőbaloldali politikusokhoz pedig határozati képviselőtársaihoz hasonlóan nem fűzték szoros kapcsolatok. A rendőrség által leleplezett gyanús tevékenységek tehát valójában nem váltak egy országos méretű, egységes irányítás alatt álló szervezkedés részeivé.

Az 1861. évi országgyűlés berekesztése után sem a hatóságok szigorodó fellépése, sem a külpolitikai helyzet nem kedvezett a függetlenségi szervezkedésnek, a rendőrség továbbra is figyeltette a nemzeti ellenzék vezető alakjait. Értesülései szerint 1861 augusztusában Pesten a Határozati Párt mintegy 40 tagjának részvételével egy „középponti bizottmány” alakult, amelynek vezetői Tisza, Nyáry Pál, Széchenyi Béla gróf, Vay Béla báró és Szapáry Gyula gróf voltak. A bizottmány állítólag a párttagok közti összeköttetés fenntartását, a megyei események állandó figyelését és a külfölddel való kapcsolattartást tűzte ki célul.⁴⁸ Az értesülés hitelességét vagy legalábbis pontosságát azonban megkérdőjelezi az a tény, hogy Széchenyi, Vay és Szapáry a Felirati Párt tagjai voltak.⁴⁹ Mindenesetre akár létezett valamiféle bizottmány, akár nem, tény, hogy a volt határozati párti képviselők időről-időre az országgyűlés feloszlása után is találkoztak egymással. Erre részben baráti összejövetelek, részben titkos pártértekezletek szolgáltattak alkalmat.⁵⁰

elvi ellentétet, és egyúttal alátámasztja, hogy az utóbbiak nem kívánták folytatni a forradalmi szervezkedést. Kónyi Manó (szerk.): *Deák Ferenc beszédei* III. Budapest, 1903². 113–114.

⁴⁵ Szabad: *Forradalom és kiegyezés*, 314.

⁴⁶ KLI III. 595–596.

⁴⁷ MOL R 90 3791. Jósika–Kossuth, 1861. júl. 22.; KLI III. 638–639. Almásy–Jósika, 1861. júl. 28.; MOL R 90 3803. Jósika–Kossuth, 1861. aug. 3.; KLI III. 642–643. Kossuth–Jósika, 1861. aug. 11.; KLI III. 646–648. (Komáromy jelentése – vö.: Lukács: *Magyar politikai emigráció*, 200.).

⁴⁸ MOL D 191. 1861: 13 627.

⁴⁹ Toth, Adalbert: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*. München, 1973. 318., 320., 335.

⁵⁰ Podmaniczky: *Naplótöredékek*. III., 145.; Jókai Mór: *Egy nagy élet apró emlékei* III. *Svábhegyi idillek*. Budapest, é. n. 28. Vö.: Kozári Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest, 2003. 67.

A szélsőbaloldali politikusokat a rendőrség nemcsak megfigyelés alatt tartotta, de 1862 elején intézkedéseket is foganatosított ellenük. Ekkor került sor házkutatásra Vidacs Jánosnál, továbbá ekkor tartóztatták le Szilágyi Virgilt és Mezei Lipótot. Szilágyit az általa alapított *Jövő* című lapban közölt demokratikus hangvételű cikkei miatt vetették fogságba, Mezeit pedig Peschierában tartóztatták le, mert tudták róla, hogy Kossuthnál járt látogatóban. 1862 novemberében felségsértés címén mindkettőjüket tíz év fegyházra ítélte a pesti katonai bíróság. Mezei vallomásában közölte, hogy Kossuthtól szerzett ismerete szerint Komáromy feladata Magyarországon a gerillasereg szervezése, és ezzel megerősítette a hatóságok korábbi gyanúját. A rendőrség már 1861 őszén arról értesült, hogy Komáromy szabadcsapatokat szervez a Tisza vidékén, de az ezzel kapcsolatban elrendelt nyomozások nem vezettek eredményre. Nyilvánvalóan azért nem, mert Komáromy valójában nem végzett ilyen tevékenységet, legfeljebb csak beszélt róla néhányaknak. Johann Coronini-Cronberg gróf magyarországi hadfőparancsnok 1862 márciusában mindenesetre azt javasolta a Helytartótanácsnak, hogy ne adjanak ki útlevelet Komáromy részére.⁵¹ Egy levél alapján valószínűsíthető, hogy Komáromy ekkor éppen Drezdában tartózkodott.⁵² Drezdából vagy nem tért haza 1862 tavaszán, vagy a Helytartótanács mégis adott neki útlevelet, ugyanis nyáron Svájcba utazott, ahol azután hamarosan le is telepedett.

A lengyel felkelés időszaka (1863–1864)

A lengyel felkelés 1863. januári kirobbanása és az ezzel összefüggésben megélénkülő európai diplomácia újra mozgásba lendítette a magyar függetlenségért küzdő erőket. 1863 tavaszán az olasz vezetés abban reménykedett, hogy a lengyel felkelés áterjed Galíciára, és így kedvező alkalom nyílik a lengyelek, az olaszok, a magyarok, valamint a szerbek és a románok Ausztria elleni háborújára.⁵³ A torinói kormány ezért ismét tárgyalásokat kezdett a magyar emigrációval, amelynek belső viszonyai a Magyar Nemzeti Igazgatóság 1862 májusában történt felbomlása óta jelentősen megváltoztak. Az 1862 nyarán Svájcba érkező Komáromy, Károlyi grófnénak és az olasz hadsereg egyik magyar tábornokának, Bethlen Gergely grófnak a segítségével, kapcsolatba lépett az olasz kormánnyal, majd Klapkával is.⁵⁴ Komáromyt hamarosan követte a magyar emigráció arisztokrata központjának számító Genfben Csáky Tivadar,⁵⁵ aki az 1861. évi országgyűlésen szintén határozati párti képviselő volt. Komáromy és Csáky Klapka befolyására is építve igyekeztek meggyőzni az olasz kormányt arról, hogy ők egy erős magyarországi szervezetet képviselnek, miközben Kossuth már nem rendelkezik jelentős befolyással a hazában. Komáromynak és Csákyknak a Kossuth elszige-

⁵¹ MOL D 185. 1862: 81.; MOL D 191. 1862: 3114.

⁵² MOL R 295. 22. t. Komáromy–Klapka, ?. A levél csonka, első része hiányzik, ezért keltezés nem található rajta. Komáromy a levélben jelezte, hogy március 10-ig tud Drezdában maradni. Itt még magázta a tábornokot, akit 1862 szeptemberében – személyes megismerkedésük után – már tegezett. (Vö.: MOL R 295. 22. t. Komáromy–Klapka, 1862. szept. 12.) A levél tehát valószínűleg 1862 februárjában vagy márciusának elején íródott.

⁵³ A lengyel felkelés nyomán kialakult nemzetközi helyzetről és tervekről lásd Cialdea, Basileo: *L'Italia nel concerto europeo 1861–1867*. Torinó, 1966. 237–340.; Kovács Endre: *A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak*. Budapest, 1967. 210–269.; Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939*. Budapest, 1994. 126–127.

⁵⁴ Ministero degli Affari Esteri, Archivio Storico-diplomatico, Róma (a továbbiakban: MAE ASD) Moscati VI/215. Komáromy–Rattazzi, 1862. aug. 1.; MOL R 296. 11. t. Bethlen–Komáromy, 1862. aug. 28., uo. Bethlen–Komáromy, 1862. aug. 30., Uo. Bethlen–Komáromy, 1862. szept. 13., uo. Bethlen–Komáromy, 1862. szept. 16.; MOL R 295. 22. t. Komáromy–Klapka, 1862. szept. 12.

⁵⁵ MOL R 216. 1. t. Horváth–Vukovics, 1862. dec. 3., uo. Horváth–Vukovics, 1863. jan. 5.

telésére irányuló törekvései mögött az egykori határozatiak és a volt kormányzó politikai nézetei közti elvi különbségek álltak, amelyek már az 1861. évi országgyűlés során napvilágra kerültek, de amelyek még élesebben kiütöztek a Dunai Szövetség tervének megjelenése nyomán. Komáromy és Csáky külföldön annyit el is értek, hogy 1863 tavaszán a Minghetti-kormány nemcsak Kossuthral, de Klapkán keresztül velük is érintkezésbe lépett. Kossuth éppen Marco Minghettitől szerzett tudomást Komáromyék ellene folytatott tevékenységéről.⁵⁶ A volt kormányzó nem rejtette véka alá dühét Komáromyval szemben, akit éppen ő bízott meg két évvel korábban az emigráció magyarországi képviselőjével. Minghetti is figyelmeztette, hogy az, aki az ő megkerülésével lép fel a magyar függetlenséget akarók nevében, nem jár tisztességes úton.⁵⁷ Kossuth figyelmeztetése azonban nem változtatott azon a tényen, hogy az adott körülmények között az emigrációval is kapcsolatot tartó magyarországi függetlenségi szervezkedés 1863-ban két szálon indult el.

1862 és 1863 során Kossuthot számos csapás érte, mind a magánélet, mind a politika terén. 1862 elején Szilágyi Virgil és Mezei Lipót letartóztatása nyomán a szélsőballal fenn tartott kapcsolatai megszűntek, a határozati többség pedig a Dunai Szövetség tervének megjelentetése után végleg szakított vele. Leánya halála, valamint felesége súlyos és fájdalmas betegsége igen megviselte, ami természetes módon politikai cselekvőképességét is visszavetette. A lengyel felkelés kirobbanása azonban újra erőt adott neki, és 1863 tavaszán, bár nem az ő kezdeményezésére, de újjáéledtek a hazával való kapcsolatai. 1863 márciusában levelet kapott Galacból Vidacs Józseftől,⁵⁸ aki bátyja, János ajánlközását tolmácsolta. A pesti székhelyű családi gépgyárat irányító Vidacs János a rendőrségtől való félelmében nem mert Magyarországról írni a volt kormányzónak. Arra kérte öccsét, hogy úgy hivatkozzon rá Kossuth előtt, mint a „Szűr átadójára”, amivel egy korábbi ajándékozásra utalt, az idősebb Vidacs-fiú ugyanis az előző évben a londoni világkiállítás meglátogatásakor hosszabb külföldi utat tett, és ekkor személyesen is találkozott a volt kormányzóval.⁵⁹ 1863 márciusi üzenetében arra panaszkodott, hogy Magyarországon a forradalmi előkészületek vezetése olyan emberek kezébe került, akik nem tettek semmit, ezért felajánlotta, hogy tekintettel a kialakult nemzetközi helyzetre, ő hajlandó Kossuth utasítását követve új szervezkedésbe kezdeni.⁶⁰

A volt kormányzó üdvözölte Vidacs János elhatározását, és egy emlékiratot készített, amelyben forradalmi bizottmány létrehozására utasította őt. A bizottmány egy elnökből és csak az elnököt ismerő kettő vagy négy tagból kellett, hogy álljon. Felhívta a figyelmet a plakátok nyomtatására alkalmas titkos sajtó szükségességére.⁶¹ Az emlékiratot egy küldönc vitte haza, és a további kapcsolattartás is ügynökök segítségével történt, akik titokban utazva hozták-vitték a híreket. Közülük néhány Vidacs János megbízottja volt, Kossuth pe-

⁵⁶ KLI V. 479–489.

⁵⁷ MOL R 90. 4184. Horváth–Kossuth, 1863. júl. 29.; *Kossuth Iratai V. Történelmi tanulmányok*. Sajtó alá rendezte: Helfy Ignác. Budapest, 1895. (a továbbiakban: KLI V.) 487.

⁵⁸ Vidacs József 1860-ban a Vidacs-gépgyár galaci üzletének vezetője lett. Rendszeresen levelezett Dunyov Istvánnal, és toborzásokat folytatott magyar fiatalok körében, akiknek azután segített Itáliába szökni, hogy ott a magyar légióba beállhassanak. Szakács: *Vidacs János*, 104–106.

⁵⁹ Kossuth az 1866. évi háború után – korábbi magyarországi kapcsolatait bemutatva –, utalt arra, hogy Vidacs János 1862-ben nála járt. (*Kossuth Iratai VII. Történelmi tanulmányok*. Sajtó alá rendezte: Kossuth Ferenc. Budapest, 1900. (a továbbiakban: KLI VII.) 149–155. Kossuth–Szilágyi, 1866. okt. 18.) Vö.: Szakács: *Vidacs János*, 111.

⁶⁰ MOL R 90. 4132. Vidacs József–Kossuth, 1863. márc. 14.

⁶¹ MOL R 90. 4132. Az emlékirat fogalmazványa Vidacs József levelének hátoldalán olvasható, április 12-i keltezéssel. A szöveg két változatot foglal magában.

dig Károlyi Gábor segítségét használta fel.⁶² Májusban Kossuth, miután értesült a bizottmány megalakulásáról, újabb emlékiratot fogalmazott. A külföldi kormányok bizalmának visszanyerése végett fontosnak tartotta, hogy az új forradalmi bizottmány a lebukás kockázata nélkül ugyan, de adjon életjelet magáról, és jelezze a hozzá való hűségét. Javaslatokat tett egy 55 500 fős gerillasereg felállítására is. A hadseregszervezést úgy képzelte el, hogy a bizottmány minden tagja beszervez 10-10 ezredfőnököt, az ezredfőnökök 10-10 századost, a századosok 10-10 tizedest, és így tovább. Az anyagi alapot a beszervezett tagok pénzbefizetésével kívánta biztosítani. Utalt arra, hogy a korábbi forradalmi szervezetből a tisztikar (vagyis az Ivánkák által 1860-ban szervezett parancsnoki hálózat) talán még működésbe hozható. Felhívta Vidacs figyelmét, „egy tiszta jellemű, sokat szenvedett, ősz tábornokra”, akinek a nevét azonban óvatosságból nem írta le.⁶³ Más forrásból kiderül, hogy Asbóth Lajosra célzott ezzel, aki ekkor már a bécsi rendőrség besúgója volt, és 1863 márciusában – nyilván provokatív céllal – felajánlotta szolgálatait Kossuthnak.⁶⁴

Minden jel arra utal, hogy Vidacs János Kossuth utasításait szorosan követve kezdte meg titkos tevékenységét 1863 áprilisában. Későbbi fejleményekből rekonstruálható, hogy a szervezést a volt pesti honvédegylet vezetőinek körében indította el. Közülük a bizottmány tagja lett Sebes Emil, továbbá valószínűleg Clementisz Gábor, Gelich Richárd és Szatmáry Mihály is.⁶⁵ Talán ők alkották a négyfős bizottmányt, amelynek elnöke Vidacs volt. Pontosan nem tisztázható keretek közt, de bekapcsolódott a szervezkedésbe a Vidacs-gyár könyvelője, Berényi Adolf is.⁶⁶ Ésszerűnek tűnik, hogy az anyagi fedezetet legalábbis kezdetben a volt pesti honvédegyletnek a Vidacs-gyár számláján őrzött pénzéből biztosították, de egy későbbi vád szerint gyűjtést is rendeztek.⁶⁷ Májusban megkezdtek a katonai szervezést. Az általuk megbízhatónak tekintett személyeket levélben szólították fel gerilla-

⁶² Vidacs János 1863 májusában levélben kérte Irányit, hogy legyen szívélyes a sorait felmutató emberekkel, és igazítsa őket útb. (MOL R 90. 4158. Irányi–Kossuth, 1863. máj. 10.) Júliusban Horváth Mihály arról értesítette Kossuthot, hogy átadta a megbízást Károlyi Gábornak, aki hazaindult. (MOL R 90. 4184. Horváth–Kossuth, 1863. júl. 29.)

⁶³ MOL R 90. 4159. „Emlékirat haza”, 1863. máj. 10. Az emlékiratra Kossuth utólag, valószínűleg iratai kiadásának előkészítésekor ráírta, hogy „Nincs befejezve, nem közlendő.” Ugyancsak utólag készített jegyzeteiben bírálta saját magát amiatt, hogy Vidacsékat konspirációra szólította fel, amikor köztudott, hogy a magyar nemzet nem képes titkos mozgalmak szervezésére. Utalt arra is, hogy az emlékirat egy részét elégette.

⁶⁴ MOL R 90. 4140. Asbóth–Kossuth, 1863. márc. 20. Asbóth 1862-ben lett besúgó. 1863 tavaszán levelet írt Kossuthnak és Klapkának, és miután választ kapott tőlük, felajánlotta a rendőrségnek, hogy kiutazik, és tárgyalásokat folytat velük. A hatóságok azonban nem engedélyezték külföldre utazását. (Steier: *Beniczky Lajos*, 707–710.)

⁶⁵ Sebes részvétele Gelich későbbi feljelentéséből derül ki. (Steier: *Beniczky Lajos*, 710.) Clementisz is gyanúsítottként szerepel a bírósági iratokban, de nem találtak ellene bizonyítékot. (HL IV. 19. 123. cs.) Sebeshez és Clementiszhez hasonlóan Gelich (besúgóként) és Szatmáry is részt vett az ún. „Almásy–Nedeczky-féle összeesküvésben”. Nedeczky a Vidacs által kezdett szervezkedést vitte tovább, ezért valószínűsíthető, hogy az említett személyek már 1863 tavaszán tagjai voltak a titkos bizottmánynak. Ugyanezen logika alapján sejthető, hogy az 1861-ben működő honvédegylet más tagjait, Lezsák Lajost, Nagy Jenőt és Horváth Jánost, valamint Lángh Ignác ügyvédet és Gáspár Lajos volt honvédszázadost is még Vidacs szervezte be. 1864 márciusában, Nedeczky lelepleződéskor őket is letartóztatta a rendőrség. Gáspár 1866-ban Vidacs megbízottjaként járt Kossuthnál. A Vidacs- és a Nedeczky-féle szervezkedés közti folytonosságot megerősíti Pálffy Móric helytartó 1864 márciusában kelt jelentése is, amelyben utalt rá, hogy Magyarországon már jó ideje, a Jámbor–Somogyi-féle szervezkedéstől függetlenül létezett egy forradalmi comité. (HL IV. 19. 120. cs.)

⁶⁶ HL IV. 19. 124. cs. Vö.: Szakács: *Vidacs János*, 112–113.

⁶⁷ HL IV. 19. 124. cs. Vö.: Szakács: *Vidacs János*, 113.

sereg szervezésére. Az első gerillacsapat megalakítását valószínűleg Pesten tervezték,⁶⁸ a másodikét Csanád megyében, a harmadikét pedig Pest megyében.⁶⁹ A konspiráció feltételezhetően jórészt a volt honvédegyleti kapcsolatokon keresztül zajlott. Pest megyében Beleznay Ferenc grófot⁷⁰ bízták meg a szervezéssel, akit a bizottmány egyik tagja ajánlott. A címzett tudtára adták, hogy lengyel módra egy titkos központi bizottmány alakult Pesten, amely céljának tekinti titkos albizottmányok szervezését megyénként és városonként; gerillacsapatok, majd később ezekből honvédsereg, valamint nemzetőrsereg felállítását, annyi tagból álló ideiglenes kormány megalakítását, ahány nemzetiség élt Magyarországon, és végül az ország osztrák uralom alóli felszabadítását. A levélben utalás történt arra is, hogy a bizottmány „a nemzetiségek és hitvallások testvériség elve alapján [történő] végleges rendezésére” országgyűlés összehívását is tervezi. Beleznayt a bizottmány az általa szervezendő III. gerillacsapat ezredesi rangú parancsnokává nevezte ki. Arra utasították őt, hogy szemeljen ki volt honvédeket vagy „más függetleneket”, és álneveket adva nekik egy közeli erdőbe küldje őket, „kezdetben requirálásból és katonás szerzésmódból élelmezvén, és balták-fejszék, más védelmi eszközökkel fegyverezvén fel azokat”.⁷¹ A szervezkedésben részt vevők a honfoglaló vezérek neveit használták álnévként. Beleznay a „Tuhutum” nevet kapta a bizottmánytól, a hozzá írt levelet pedig „Árpád”, vagyis minden bizonnyal Vidacs írta alá.⁷² A későbbi vád szerint Vidacs közleményt nyomtattatott ki a katonai szervezésről, amelyhez egy kísérőlevélben mellékelte a gerillavezetők címeit is, és egyenruhákat készíttetett a Soroksári úton.⁷³ Ugyancsak tanúvallomások szerint Vidacs a szervezkedésben résztvevők előtt Kossuth megbízására hivatkozott. Berényin keresztül egy másik titkos mozgalom vezetői, Somogyi József és Jámbor Endre kapcsolatot teremtettek a Vidacs-féle bizottmánnyal, és együttműködést ajánlottak annak. Jámborék már áprilisban megjelentek egy proklamációt, melyben az általuk szervezett Országos Védelmi Bizottmány fegyverbe szőlította a lakosságot. Vidacs kitért a felkérés elől, és azt válaszolta, hogy eljön majd

⁶⁸ A pesti gerillacsapat szervezését semmilyen közvetlen bizonyíték nem támasztja alá. A rendelkezésre álló forrásokból csak a Csanád megyében szervezett II. gerillacsapat és a Pest megyében szervezendő III. gerillacsapat terve olvasható ki.

⁶⁹ MOL D 185. 1863: 1408.; MOL D 186. 1. cs. 1863: sz. n. Vö.: Szakács: *Vidacs János*, 112–113.

⁷⁰ Beleznay Ferenc gróf (1810–1867) református családból származott. 1822 és 1826 között a bécsi hadmérnöki akadémián tanult, 1826 és 1829 között az 5. huszárezrednél szolgált, majd kilépett. Harcolt a szabadságharcban, alszázadosi rangot ért el. 1867-ben és talán már 1861-ben is tagja volt a pesti honvédegyletnek. (Bona Gábor: *Kossuth Lajos kapitányai*. Budapest, 1988. 106.)

⁷¹ MOL D 186. 1. cs. 1863: sz. n. Szakács Margit ezt a levelet is a Jámbor–Somogyi-féle bizottmánynak tulajdonította. (Szakács: *Vidacs János*, 112.) A Jámbor–Somogyi-féle szervezkedés azonban Országos Védelmi Bizottmány név alatt jelentetett meg áprilisban proklamációt, míg a Beleznaynak küldött levelet a „központi titkos bizottmány” nevében írták. A levélben kétszer is utalás történik a nemzetiségi kérdés rendezésének szükségességére, ami a Kossuthal kapcsolatot tartó Vidacs szerzőségét erősíti meg. Ez utóbbi mellett szól az az érv is, hogy mind Beleznay, mind a hasonló tartalmú levelet kapó Wolnhoffer Vidacshoz és társaihoz hasonlóan honvédtiszt volt, és feltehetően részt vett az 1861. évi honvédegyleti mozgalomban.

⁷² A kutatás jelenlegi állása alapján nem bizonyítható, de logikusnak tűnik, hogy Vidacs álneve Árpád, a központi bizottmány másik négy tagjé pedig Előd, Ond, Kond és Tas lehetett. Közülük valaki szervezhetette az I. gerillacsapatot, míg a II. gerillacsapat parancsnoka, Wolnhoffer Gyula lehetett Huba, és így juthatott a III. gerillacsapat parancsnokának, Beleznaynak a Töhötöm álnév. Mindez azt is sejteti, hogy 1863 tavaszán–nyarán ők heten alkothatták a szervezkedés vezérkarát.

⁷³ HL IV. 19. 124. cs. Vö.: Szakács: *Vidacs János*, 113.

az ideje a két „párt” egyesülésének. Somogyi vallomása szerint Vidacs később felszólította őket, hogy csatlakozzanak szervezkedéséhez, de ő ezt elutasította.⁷⁴

A lengyel felkelés kirobbanása után éberebbé váló rendőrség több forrásból is értesült az országban folyó titkos szervezkedésekről. Beleznay Ferenc a neki címzett levelet továbbította a Pest megyei főispánnak, Kapy Edének.⁷⁵ Csanád megye főispáni helytartója, Csörgeő Antal azonban csak hónapokkal később szerzett tudomást arról, hogy Wolnhoffer Gyula makói csendbiztos a „II. gerillacsapat, illetőleg honvédezred” nevében összeírási ívet köröztetett, amelyet valamikor június 14. után Pestre küldött.⁷⁶ Asbóth Lajos már májusban elküldte a rendőrségnek a Jámbor–Somogyi-féle szervezkedés áprilisi proklamációjának hozzá eljuttatott példányát.⁷⁷ Wagner János a Trattner–Károlyi nyomda művezetője pedig feljelentette Sógor György betűszedőt, mert illegális munkán kapta. Sógor a Jámbor–Somogyi-féle csoporthoz tartozott, ezért a rendőrség házkutatást tartott a két vezetőnél. Miután megtalálták náluk az áprilisi proklamációt, elfogták őket, majd társaikat is.⁷⁸ Gelich időközben feljelentette Vidacsot és Sebest,⁷⁹ így náluk is házkutatásra került sor. A rendőrség ezúttal semmilyen terhelő bizonyítékot nem talált, mégis letartóztatta őket.

A hatóságok tisztában voltak vele, hogy két egymástól független szervezkedés zajlott az országban, de végül csak a proklamáció szerzőit tudták egyértelműen azonosítani. Így törtenhetett meg, hogy miközben Jámbort és Somogyit halálra ítélték, Vidacsot és Sebest néhány hónap múltán szabadon engedték.⁸⁰ Pálffy Mórincnak, a Helytartótanács elnökének Forgách Antal kancellárhoz intézett levele szerint Vidacsot „nem eléggé igazolt magaviselete s tettei” miatt tartóztatták le.⁸¹ A rendőrség tudott „a gyártulajdonos Vidacs” emigrációs kapcsolatairól, a Beleznayhoz írt levél szerzőjét azonban nem tudta azonosítani.⁸² Vidacsot mint az emigrációval kapcsolatot tartó személyt a rendőrségi iratok együtt emlegették Almásyval, a Károlyiakkal, Ivánkával és Maróthyval,⁸³ ami arra utal, hogy nem voltak tisztában az emigráció belső viszonyaival. Kossuth júliusban Vidacs Józseftől értesült a letartóztatásokról, és bár súlyos csapásnak nevezte azokat, arra buzdította a hazaiakat, hogy nevezzenek ki új vezetőt, illetve, ha feloszlott a bizottmány, alakítsanak újat. Mivel

⁷⁴ HL IV. 19. 124.cs. Vö.: Szakács: *Vidacs János*, 113.

⁷⁵ MOL D 186. 1. cs. 1863: sz. n.

⁷⁶ A főispáni helytartó 1863. nov. 17-én tett jelentést a Kancelláriának. Csörgeő Wolnhoffer mellett elfogott még néhány helyi földbirtokost és iparos mestert: Nemcsik Lászlót, Nagy György Józsefet, Kocsis Ferencet, Vaszil(y) Ferencet, Szüts Józsefet, Polgár Pétert, Szép Ferencet és Halász Mihályt. A vád szerint mindannyian aláírták a Wolnhoffer által köröztetett aláírási ívet. (MOL D 185. 1863: 1408.; HL IV. 19. 125. cs.) Többségüket a kihallgatás után szabadon bocsátották, Wolnhoffert és az agitációval gyanúsított Vaszilt viszont a pesti katonai törvényszék elé állították, amely végül 1864 márciusában felmentette őket. (MOL D 191. 1864: 543., 2114.) Vaszil Ferenc a szabadságharc idején főhadnagyi rangot ért el, később szolgabírósági írnok lett Makón. (Benedek Gábor: *Kollektív amnézia. Honvédtiszt hivatallalálás a Bach-korszakban*. In: Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem – vívmányok és korlátok*. Budapest, 2003. 412.) 1861-ben a Csanád megyei honvédegylet pénztárosa volt (HL VI. 15. 39. d.), ami megerősíti a Vidacs- (majd Nedeczky-)féle szervezkedés és a volt honvédegyletek közötti szoros kapcsolatot.

⁷⁷ MOL D 185. 1863: 595. Vö.: Lukács Lajos: *Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867*. Budapest, 1955. 421–422. (forrásközlés)

⁷⁸ HL IV. 19. 124.cs. Vö.: Szakács: *Vidacs János*, 113.

⁷⁹ Steier: *Beniczky Lajos*, 710.

⁸⁰ MOL D 191. 1863: 11 820. Vö.: Szakács: *Vidacs János*, 115.

⁸¹ MOL D 185. 1863: 828. – vö.: Szakács: *Vidacs János*, 113.

⁸² MOL D 191. 1863: 3759., 10 953.

⁸³ MOL D 191. 1863: 3759.

a rendőrség és a kormányhatóságok nem tudták teljesen felszámolni a Vidacs-féle szervezkedést, a volt kormányzó hazai háttere nem szűnt meg. Vidacs Józseffel továbbra is levelezett,⁸⁴ és rajta keresztül kérte az otthoniakat, hogy jelöljenek ki új vezetőt a bizottmány élére, erre azonban nem került sor.

1863 szeptemberében Kiss Miklós bemutatta Kossuthnak Nedeczky Istvánt mint olyan személyt, akinek Somogy és Zala megyei kapcsolatai hasznosak lehetnek a Magyarországra való fegyveres betörés alkalmával.⁸⁵ A volt kormányzó hamarosan azzal bízta meg az eredetileg az olaszországi magyar légióba készülő Nedeczkyt, hogy irányítsa a Vidacs János le tartóztatása óta vezető nélkül maradt magyarországi bizottmányt.⁸⁶ Az újjászervezett titkos társaság neve Országos Függetlenségi Bizottmány lett. Ahogyan korábban Vidacsot, úgy Nedeczkyt is megbízta Kossuth azzal, hogy a bizottmány proklamáció megjelentetésével adjon életjelet magáról, és egyúttal tegye világossá mind a magyar, mind a külföldi közvélemény előtt a volt kormányzóhoz fűződő kapcsolatait.⁸⁷ Ezúttal azonban maga gondoskodott a proklamációk kinyomtatásáról és az országba való beküldéséről, Helfy Ignác közreműködésével. A proklamáció egyes példányait a Nedeczky irányítása alatt álló szervezet elküldte az ország különböző részein tartózkodó ügynökeihez, akik azután a december 17-ről 18-ra virradó éjszaka kiragasztották azokat.⁸⁸ A Nedeczky-féle szervezet, csakúgy mint a korábbi Vidacs-féle bizottmány, valószínűleg nagyrészt a honvédegyleti kapcsolatok hálójára épült, és főként Pesten, valamint a dunántúli megyékben rendelkezett tagokkal. A vidéki ügynökök feladata a proklamáció terjesztésén kívül a hadra fogható személyek összeírása volt. Elképzelhető, hogy tevékenységük során felhasználták a honvédegyletek 1861-ben készített összeírásait és talán megmentett vagyonát is.⁸⁹

A Helytartótanács már december 16-án átküldte a Kancelláriának a Proklamáció egy nyomtatott példányát, amelyet az Országos Függetlenségi Bizottmány Perényi Zsigmond bárónak küldött. Az 1849-ben kivégzett idősebb Perényi Zsigmond báró 1845-ben született fia ekkor éppen jogi tanulmányokat végzett a pesti egyetemen. A bizottmány feltehetően az egyetemi ifjúsággal igyekezett kapcsolatot teremteni az ő révén. Perényi a Proklamációval együtt átadta a hatóságoknak a bizottmány hozzá írt levelét is. A bizottmány egy meg nem nevezett személy ajánlása alapján arra szólította fel a levél címzettjét, hogy december 17-én éjjel ragassza ki a proklamációt. Egyúttal azt is közölte vele, hogy az említett napon Pesten

⁸⁴ MOL R 90. 4186. Vidacs József–Kossuth, 1863. aug. 1., uo. 4196. Vidacs József–Kossuth, 1863. szept. 5.

⁸⁵ MOL R 90. 4201. Kiss–Kossuth, 1863. szept. 20.; MOL R 295. 22. t. Kiss–Klapka, 1863. szept. 22.; vö.: Lukács: *Magyar politikai emigráció*, 290–298.

⁸⁶ Kossuth az 1866. évi háború után egy Szilágyi Virgilnek írt levelében – korábbi magyarországi kapcsolatait bemutatta – úgy említette Nedeczkyt mint „alárendelt, ismeretlen egyéniséget”, akit azért bízott meg azzal, hogy segítsen újjászervezni a Vidacs János által 1863-ban létrehozott bizottmányt, mert korábban kérése ellenére senki nem jött ki a hazából az említett bizottmány tagjai közül. (KLI VII. 149–155. Kossuth–Szilágyi, 1866. okt. 18.)

⁸⁷ MOL R 90. 4216. Kossuth Lajos rendeletéből az Országos Függetlenségi Bizottmány a Nemzethez, 1863. nov. 24.

⁸⁸ Könnyen lehet, hogy az időzítés tudatos volt. Éppen tizenöt évvel azelőtt, 1848. december 18-án jelent meg ugyanis Kossuth egy felhívása „A magyar néphez. A népfelkelés és szabad mozgó (guerilla) csapatok iránt” címmel. A felhívás értelmében néhány száz fős önkéntes, saját eszközeikkel felfegyverzett lovas és gyalogos csapatok jöttek létre, amelyek feladata az ellenséges seregek „nyugtalanítása”, utánpótlási útvonalainak elvágása volt. Kossuth akkori döntése a császári és királyi seregek Magyarország ellen indított összpontosított támadásával volt magyarázható. Hermann Róbert (szerk.): *Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc története*. Budapest, 1996. 232–234.

⁸⁹ Mérey Károly Somogy megyei főispáni helytartó 1863. december 20-án azt jelentette a Helytartótanácsnak, hogy Nedeczky egyes hírek szerint meglopta a honvédegylet pénztárát. (HL IV. 19. 125. cs.)

színházi és utcai tüntetés lesz „Éljen Kossuth” és „'49. vagy halál” felkiáltásokkal, amelynek megismétlését tervezték a szabadságharc minden jeles csatájának évfordulóján.⁹⁰ Asbóth ugyancsak elküldte a rendőrségnek a proklamáció hozzá eljuttatott példányát.⁹¹ A rendőrség a következő napokban megfigyelte, hogy a legtöbb proklamáció Vas és Fejér megyében jelent meg, és – tévesen – az utóbbiban sejtette a nyomtatás és terjesztés központját.⁹² Pálffy Móric helytartó felszólítására Pestről és Budáról, valamint Vas, Veszprém, Zala, Győr, Komárom, Fejér, Baranya, Bács-Bodrog, Somogy és Gömör megyék főispáni helytartóitól érkezett olyan tartalmú jelentés, amely szerint az adott területeken megtalálták az Országos Függetlenségi Bizottmány kiragasztott proklamációit.⁹³ A hatóságok tudomására jutott az is, hogy Pozsonyban 1864 januárjában valaki névtelen levélben tüntetésre hívta a jogakadémia, a gimnázium és az evangélikus líceum tanulóit,⁹⁴ Szombathelyen pedig a főgimnázium 7–8. osztályos diákjai lemásolták és terjesztették a proklamációkat.⁹⁵ A rendőr-miniszter 1864. február 13-án azt tudatta a Kancelláriával, hogy másnap tüntetések lesznek Magyarország városaiban.⁹⁶ Semmilyen forrás nem szól azonban arról, hogy a tüntetésekre ténylegesen sor került.

1863-ban a Klapka–Csáky–Komáromy-csoport is szervezkedést kezdeményezett Magyarországon. Csáky és Komáromy létrehozta a Magyar Forradalmi Comitét, amelynek katonai vezetője Beniczky Lajos lett, míg Leszkay Kálmánt, egy beregi földbirtokost a rendőrség létrehozásával, Maróthy Jánost szabadkőműves szervezkedéssel, Pest 1861. évi főkapitányát, Thaisz Eleket pedig a pénzügyek kezelésével és a külfölddel történő kapcsolat-tartással bízták meg.⁹⁷ 1863 őszétől az olasz kormány jelentős összegeket folyósított a Klapka–Csáky–Komáromy-csoportnak, mert a következő év tavaszán háborúra készült Ausztria ellen.⁹⁸ 1864 februárjában írásos megállapodást is kötött az olasz vezetés Klapkával, de semmilyen biztosítékot nem adott Olaszország hadba lépésére nézve.⁹⁹ Klapka 1863

⁹⁰ MOL D 185. 1863: 1575.; MOL D 186. 1863: 236.

⁹¹ Lukács: *Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak*, 422–423. (forrásközlés)

⁹² MOL D 185. 1863: 1575.; MOL D 186. 1863: 1377.

⁹³ HL IV. 19. 125. cs. Borsod, Békés-Csanád, Bihar, Csongrád, Moson, Pozsony, Sáros, Szabolcs és Szatmár megyék és a Hajdúság főispáni helytartója azt jelentette, hogy területükön nem találtak proklamációkat, ami megerősíti, hogy az alföldi területekre nem terjedtek ki Nedeczkyék kapcsolatai.

⁹⁴ MOL D 191. 1864: 140.

⁹⁵ MOL D 191. 1864: 703.

⁹⁶ MOL D 186. 1864: 1377.

⁹⁷ MOL R 296. 1. t. „Forradalmi comité”, k. n.; MOL R 296. 8. t. „A forradalmi ügyvezetés szervezete Magyarhonban”, k. n. A két dokumentum egyikén sem található keltezés, de tartalmuk alapján a „Forradalmi comité” című korábban íródott. „A forradalmi ügyvezetés szervezete Magyarhonban” címet viselő irat mindenképpen 1863 januárja után keletkezett, mert ekkor alapították meg magyar emigránsok (köztük Maróthy és Thaisz) Genfben Klapka és Csáky vezetésével az Ister-páholyt (HL IV. 19. 121. cs.; Abafi Lajos: *A szabadkőművesség története*. Budapest, 1900. 436.), ami megteremtette a magyarországi működési lehetőséget a Maróthy által irányított szabadkőműves osztály számára. Az is biztos, hogy a leírás a comité elnökeként szereplő Beniczky 1864. márciusi le tartóztatása előtt íródott. Bonyolítja a helyzetet, hogy a feljegyzés kelte nem feltétlenül azonos a comité alapításának dátumával.

⁹⁸ MOL R 295. 22 t. Artom–Klapka, 1863. szept. 16. (Isacco Artom Visconti-Venosta külügyminiszter kabinetfőnöke volt.); Borsi-Kálmán Béla: *Együtt vagy külön utakon. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatának történetéhez*. Budapest, 1984. 169–177.

⁹⁹ Az ötponos megegyezés a következőket tartalmazta: az olasz kormány által Magyarország felfegyverzésére 1863 októbertől folyósított pénzek nem haladhatják meg az egymillió frankot; ezen

őszétől Éber Nándor, Zglinicky Jenő és Vaisz Vilmos közreműködésével fegyvereket vásároltatott Svájcban és Angliában. Összesen 80 ezer fegyvert akart bejuttatni Magyarországra, ezek egy részét román területen keresztül a Dunán, egy másik részét pedig Ausztria felől vasúton kívánta becsempészni. A dunai szállítást csak a tavaszi jégolvadás utánra tervezte, míg Bécs és Klagenfurt indóházaiba összesen 16 ezer fegyvert juttatott el a szervezkedés lelepleződéséig.¹⁰⁰ A fegyverek magyarországi központokba történő beszállítása a Beniczky által létrehozott katonai szervezet feladata lett volna, ennek azonban éppen a nyugati országrészben nem voltak ügynökei.¹⁰¹ Valószínűleg emiatt került sor a Nedeczky- és a Beniczky-féle szervezet közötti megállapodásra, nem sokkal a lelepleződés előtt.

A rendőrség több forrásból is tudott arról, hogy Magyarországon az emigrációval összeköttetésben álló függetlenségi szervezkedés folyik. Erről árulkodtak az önkéntes feljelentések (például Perényinek, Asbóthnak vagy a szombathelyi főgimnázium igazgatójának feljelentése), illetve a proklamációk megjelenése is. Ráadásul a rendőrség azt is tudni vélte, hogy Klapka – álnévre kiállított svájci vagy angol útlevéllel – Magyarországra készül, és az egyik Károlyi-fiú fogja őt elbújtatni valamelyik családi birtokon.¹⁰² A katonai előkészületek részleteiről és az azokban részt vevő személyekről azonban szinte semmit nem tudott volna Asbóth beszámolója nélkül. Asbóthot Kossuth valószínűleg nemcsak Vidacsnak, de 1863 őszén Nedeczkynek is a figyelmébe ajánlotta. Ezt bizonyítja az is, hogy amikor Kossuth megtudakolta, milyen feltételek mellett valószínűleg meg a felkelés, Nedeczky Pestre hívta a Krassó megyében élő Asbóthot, akit felkért a felkelés irányítására, és egyúttal kérdéseket

felül a belügyminiszter vásároltat még 2–3 ezer huzagolt puskát Angliában, 5 ezret pedig Svájcban, és ezeket Erdélybe, illetve Magyarországra küldi; a hadba lépés pillanatában Torinó további 500 ezer frankot bocsájt Klapka rendelkezésére a háború költségeinek fedezésére; ebből Klapka 25 ezer frankot átad Ordegának, aki ezt az osztrák és magyar tartományok szláv közvéleményének befolyásolására költi; a cselekvés pillanatáról később, az európai események függvényében határoznak. Vö.: Borsi-Kálmán: *Együtt vagy külön utakon*, 168–169. (szó szerinti közlés).

¹⁰⁰ MOL R 295. 22. t.; a cura di Moscati, Ruggero: Documenti diplomatici italiani IV. Róma, 1974. (a továbbiakban: DDI IV.) 519–521., Klapka–Visconti-Venosta, 1864. febr. 18. Vö.: Borsi-Kálmán: *Együtt vagy külön utakon*, 169–176.

¹⁰¹ E feltételezést több adat is alátámasztja. Gelich jelentése szerint Hollán Ernő tudott ugyan a fegyverekállításának tervéről, de nem folytatott titkos forradalmi tevékenységet. Vagyis Beniczky minden bizonnyal hiába próbálta meg rávenni a szervezkedésben való részvételre Hollánt, akinek 1860-ban Vas és Zala megye volt kijelölt működési területe. (Steier: *Beniczky Lajos*, 717.) Teleki Sándornak az 1882-ben, Almásy halála alkalmából a *Budapesti Hírlap*ban közölt cikke szerint Almásy Josephstadt-ból való szabadulása után állítólag azt mesélte neki, hogy mivel Zala, Veszprém és Vas megyékben nem volt bizalmas emberük, elment Deákhoz, és tőle kért segítséget. Almásy Teleki által idézett szavai szerint Deák a következőt válaszolta: „Pali! Sokat gondolkodtam, nem tudok senkit; az utolsó Csányi Lászlót felakasztották, ügyeljenek magatokra.” Teleki Sándor: Almásy Pálról. *Budapesti Hírlap*, 1882. nov. 12. 312. sz. A történet egy másik változatát a szervezkedésről egyelőre ismeretlen forrásból, de sokat tudó Ludvig már Almásy szabadulása előtt ismerte, és 1866-ban meg is írta Kossuthnak: „Nem is gondolnád, hogy maga Deák szervezési szolgálatot tett. Azt kérdezték tőle, kit ismer X. megyében erélyes, becsületes hazafinak. Nemde, egy második Csányi kellene? volt a felelet. Az ám. Majd gondolkozom, ha ismerek olyat – és meg is nevezett egyet, a nélkül, hogy kérdezte volna, mi végett történt a tudakozódás. A tudakozódó fel is használta a jó útbaigazítást”. (KLI VII. 96–98. Ludvig–Kossuth, 1866. szept. 12.) A két történet, ellentmondásai ellenére nemcsak a Beniczky-féle szervezkedés hiányosságait világítja meg, hanem azt az érdekes tényt is sejteni engedi, hogy Deák tudott valamennyit az 1863–1864 fordulóján zajló szervezkedésekről.

¹⁰² MOL D 191. 1863: 15 773. Klapka természetesen nem utazott Magyarországra.

intézett hozzá.¹⁰³ A volt kormányzóra hivatkozva tudni akarta, hogy hány és mely megyékben folytatható olyan gerillaharc, amelyet négy–öt hétig fenn tudnak tartani, s hogy ez alapján mennyi emberrel, felszereléssel, fegyverrel és pénzzel kell számolni, illetve, hogy a szükséges anyagi feltételek biztosítása esetén mennyi idő kell a szervezéshez. Nedeczky később Asbóth kérésére írásba is adta a megbeszélésen elhangzottakat.¹⁰⁴ Asbóth válaszában a Mátra, a Bakony és a Tisza környékén javasolta a gerillaseregek felállítását, és kétmillió frankra becsülte a várható költségeket. Asbóth nem sokkal később meglátogatta Beniczkyt, aki felvázolta neki a gerillasereg felfegyverzésének tervét.¹⁰⁵ A Beniczky-féle szervezkedésről valószínűleg Nedeczky beszélt neki.¹⁰⁶ Könnyen lehet, hogy ugyanakkor Asbóthnak más forrásból is tudomása volt Beniczkyék tevékenységéről, ugyanis Pestre érkezése után rendszeresen látogatta a Nemzeti Kört, amely kedvelt találkozóhelye volt mindkét csoport tagjainak. Sőt az sem zárható ki, hogy Beniczky őt is megpróbálta beszervezni, hiszen ő is tagja volt az 1860-ban összeírt, Ivánka-féle parancsnoki karnak. A februárban vagy március elején körvonalazódó elképzelések szerint Beniczky lett volna a gerillaharc katonai vezetője, míg Asbóthot az alsó-magyarországi, Máriássy Jánost pedig a felső-magyarországi seregek irányításával bízták meg.¹⁰⁷

Asbóth 1864. március 2-án tett jelentést értesüléseiről, amelyek alapján két nappal később Pálffy Móric helytartónál döntés született a letartóztatásokról, amelyekre március második felében került sor.¹⁰⁸ Asbóth jelentése több túlzást is tartalmazott, melyekkel a szerző – minden bizonnyal a magasabb fizetség reményében – saját szerepének jelentőségét igyekezett növelni. Pálffy március 15-én készített beszámolójában – Asbóth feljelentése alapján – összesen 42 gyanúsítottat sorolt fel, köztük a balközép és a szélsőbal több vezetőjét.¹⁰⁹ Tisza Kálmán, Tisza Lajos, Podmaniczky Frigyes, illetve Kállay Ödön, Madarász József és Böszörményi László minden bizonnyal tudott a titkos szervezkedésről, de nem valószínű, hogy részt vett a felkelés előkészítésében. A hatóságok is tisztában voltak Asbóth túlzásaival, így az említett politikusok letartóztatására – Madarász kivételével – nem került sor. Asbóth jelentése 80 ezer fegyver becsempészéséről is szólt, tényként állítva be ezzel

¹⁰³ Asbóth Lajos, fia, Asbóth János utólagos feljegyzései szerint februári pesti tartózkodása idején a Vadászkiút fogadóban szállt meg, és ott találkozott Nedeczkyvel. (1849–1866. *Adalékok a kényuralom ellenes mozgalmak történetéhez. Az Asbóth-család irataiból.* Budapest, 1888. 167–180.) Steier ezzel szemben azt állítja, hogy Asbóth és Nedeczky Gáspárnál találkoztak (Steier: *Beniczky Lajos*, 718). Könnyen elképzelhető, hogy több találkozóra is sor került.

¹⁰⁴ Az Országos Függetlenségi Bizottmány pecsétjével ellátott levelet Asbóth természetesen átadta a rendőrségnek. (HL IV. 19. 120. cs.)

¹⁰⁵ Asbóth Lajos 1864. február 28-án jelentést tett a rendőrségnek Beniczkyvel való megbeszéléséről. (Steier: *Beniczky Lajos*, 712.) Asbóth Beniczkyvel való találkozásáról egy több mint két évvel később keletkezett levél is beszámol. A levelet Ludvigh János írta Kossuthnak, neki ugyanis akkor jutott tudomására, hogy a szervezkedést Asbóth adta fel, és ezt az értesülését megosztotta a volt kormányzóval is. A levél szerint Asbóth Beniczkynél történt látogatása után Almásyhoz is elment, de az nem fogadta őt. (MOL R 90. 4402. Ludvigh–Kossuth, 1866. máj. 20.) Az Almásynál történt látogatásról Asbóth János is ír, ő azonban nem említi annak kudarcát. (1849–1866. *Adalékok a kényuralom ellenes mozgalmak történetéhez*, 167–180.)

¹⁰⁶ 1849–1866. *Adalékok a kényuralom ellenes mozgalmak történetéhez*, 167–180.

¹⁰⁷ 1849–1866. *Adalékok a kényuralom ellenes mozgalmak történetéhez*, 165–166.

¹⁰⁸ Steier: *Beniczky Lajos*, 714. Letartóztatták Almásyt, Nedeczky Istvánt, Beniczkyt, Clementiszt Gábor, Gáspár Lajost, Szelesteyi Lászlót, Lezsák Lajost, Salamon Lajost, Nedeczky Jenőt, Zambelli Lajost, Németh Bélát, Máriássy Bélát, Véges Vilmost, Spóner Tivadart, Nagy Jenőt, Horváth Jánost és Madarász Józsefet, valamint Asbóthot, akit így kívántak fedezni.

¹⁰⁹ HL IV. 19. 120. cs.

Klapka hosszabb távú terveit. A hatóságok lefoglalták ugyan a Székesfehérvár, Nagykanizsa, Esztergom, Vác, valamint Klagenfurt indóházaiban talált fegyvereket, de ezek száma összesen is csak egy-két ezret tehetett ki. Mivel ezt kevésnek találták a tervezett felkelés általuk feltételezett méreteihez képest, ezért 50–100 forint jutalmat helyeztek kilátásba minden láda felfeltett fegyverért.¹¹⁰ A vasútállomásokon tárolt puszkák megtalálásában valószínűleg jelentős szerepet játszott az a tény, hogy a szállítással megbízott Zambelli Lajos a fogságban nemcsak elmondta, de le is írta Asbóthnak a fegyverek szállításának általa ismert részleteit.¹¹¹ 1864. november 24-én a pest-budai katonai bíróság első fokon halálra ítélte Nedeczkyt és Beniczkyt, Almásyt viszont felmentették. 1865. február 6-án a legfelsőbb katonai bíróság Nedeczkyre és Beniczkyre 20, Almásyra 16 éves börtönbüntetést szabott ki. Az elítéltek Theisenstadtban és Josefstadtban raboskodtak az 1867-ben kapott amnesztiáig.¹¹²

Az 1866. évi porosz–olasz–osztrák háború és Magyarország

A függetlenségi szervezkedésekre az újabb és egyben utolsó alkalmat az 1866 nyarán lezajló porosz–olasz–osztrák háború szolgáltatta. A háború kirobbanásakor az olasz vezető körök egy része továbbra is számolt a dalmáciai partraszállás lehetőségével, Poroszország pedig érdekeinek hatékonyabb érvényesítését remélte a magyar szabadságharc kirobbantásával való fenyegetőzéstől. Az olasz kormány a magyarokkal folytatandó tárgyalások feltételének tekintette, hogy az emigráció rendezze belső viszályait, ezért Kossuth 1866. június 17-én írásbeli megállapodást kötött a „Magyar Nemzeti Comité” nevében fellépő Csákyval. A szerződés tartalmazta, hogy a belügyeket a comité irányítja addig, amíg a volt kormányzó nem lép Magyarország területére, a külügyeket viszont Kossuth intézi, aki összeköttetésben áll Csákyval, a comité külföldi képviselőjével.¹¹³ Kossuth június 26-án, kilenc nappal a háború kirobbanása után megállapodást kötött az olasz kormánnyal a dalmáciai partraszállásról, az olaszországi magyar légió újjászervezéséről és a firenzei vezetés által a magyar emigrációnak nyújtandó pénzügyi támogatásról. A megállapodás a dalmáciai partraszállás időpontját nem tartalmazta.¹¹⁴ Időközben Csáky és Komáromy Poroszországba utaztak, ahol Kossuth utasításait figyelmen kívül hagyva tárgyaltak Bismarckkal. Írásbeli megállapodást nem kötöttek, de Komáromy 400 ezer porosz tallért (körülbelül másfél millió frankot) átvett a porosz vezetéstől a magyarországi szervezkedésre, a poroszországi magyar légió felállítására és a balkáni fegyverszállításra.¹¹⁵

¹¹⁰ MOL D 185. 1864: 418.; HL IV. 19. 121. Vö.: Steier: *Beniczky Lajos*, 717. Steier megállapítása szerint Zambellinél Vácott 100 fegyvert és bajonettet találtak, Nagykanizsán 396 fegyvercsövet, Esztergomban 110 kardot, 104 puszkát és 20 revolvert, Klagenfurtban pedig 475 fegyvert.

¹¹¹ MOL R 90. 4402. Ludvigh–Kossuth, 1866. máj. 20. Asbóth állítólag nagyothallására hivatkozva kérte Zambellit, hogy írja le, amit mondott. A levélből nem derül ki, kitől szerezte ismereteit Ludvigh, mindenesetre érdekes, hogy ekkor már tudott dolog volt Asbóth árulása.

¹¹² Steier: *Beniczky Lajos*, 716–724.; Lukács: *Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak*, 354.

¹¹³ MOL R 90. 4435. Kossuth–Irányi, jún. 8.; MOL R 296. 11. t. „Bases de l'entente avec la Hongrie et la manière de procéder”, 1866. jún. 18.; MOL R 296. 6. t. jún. 28.; *Kossuth Iratai VI. Történelmi tanulmányok*. Sajtó alá rendezte: Kossuth Ferenc. Budapest, 1898. (a továbbiakban: KLI VI. 145–147.) Cerruti–Kossuth, 1866. máj. 26.; KLI VII. 113–118.; A cura di Moscati, Ruggero: *Documenti diplomatici italiani VI*. Róma, 1983. (a továbbiakban: DDI VI.) 769–770. Türr–Cerruti, 1866. jún. 7.; *Tanárky Gyula naplója*, 323.; KLI VII. 113–118.;

¹¹⁴ KLI VII. 114–118., 194–195.

¹¹⁵ MOL R 296. 7. t. 1867. aug. 22. (Komáromy elszámolása a porosz kormánytól kapott pénzzel); Kienast, Andreas: *Die Legion Klapka*. Bécs, 1900. 107–115.

A bécsi udvar természetesen számolt a magyar szabadságharc veszélyével. Az Olaszország és a Poroszország elleni háború azonban óriási katonai erőket kötött le, így különösen nagy jelentősége volt annak, hogy a rendőrség elejét tudja-e venni az esetleges fegyverszállításoknak és a hadseregszervezésnek. Az 1866. július 25-én a Kancelláriához eljuttatott bizalmas rendőri közlés szerint Klapka Párizsban Berlinből származó pénzt adott át Ébernek.¹¹⁶ Az értesülés mindössze egyetlen ponton nem felelt meg a valóságnak: Éber a pénzt nem Klapkától, hanem Komáromtól kapta. Komáromy a porosz kormánytól kapott pénzből adott át 300 ezer frankot Ébernek, akit azzal bízott meg, hogy készítse elő a román fejedelemségekbe irányuló fegyverszállítást, és szervezzen segélysereget, amely majd betör Erdélybe.¹¹⁷ Később a rendőrség arról is értesült, hogy Éber a fejedelemségekbe érkezett. Tudtak ugyanakkor arról is, hogy Türr szintén Bukarestben tartózkodott egy ideig, ahonnan Belgrádba utazott.¹¹⁸ Türr Kossuth megbízásából folytatott szervezkedést a Balkánon.¹¹⁹ Mindeközben az osztrák diplomácia az oroszsal együtt igyekezett nyomást gyakorolni a szerb és a román kormányra, hogy semmilyen módon ne vegyenek részt az Ausztria elleni háborúban. Törekvéseik sikerrel jártak, mert sem a belgrádi, sem a bukaresti vezetés nem kötelezte el magát a magyaroknak nyújtandó segítségre.¹²⁰

A hatóságok nagy erővel igyekeztek leleplezni az udvarelles tevékenységeket Magyarországon is. A rendőrség Kelet-Magyarországon és Pest-Budán aggasztónak értékelte a lakosság hangulatát, miután értesülései szerint a fővárosban, Kassán, Miskolcon, Debrecenben, Zilahon és Szegeden „forradalmi izgatások” történtek, egyesek lázító beszédek tartottak, az adó és a sorozás megtagadására szólították fel a lakosságot.¹²¹ Sokan valóban megszöktek a sorozások elől, de egyáltalán nem biztos, hogy ez minden esetben politikai okokkal magyarázható. Az viszont egyértelmű politikai állásfoglalásnak tekinthető, hogy a Magyarországra internált ötven velenceit a vasútállomásokon lelkes csoportok „Éljen Viktor Emánuel! Éljen Garibaldi! Éljen Olaszország!” kiáltásokkal fogadták. Egyes értesülések szerint arra is volt példa, hogy parasztok rátámadtak katonai alakulatokra, többeket pedig letartóztattak kokárdaviselés miatt.¹²² Pulszky Ferenc felesége, aki ekkoriban költözött Magyarországra, férjéhez írott levelében arról számolt be, hogy az országban az izgatottság egyre nő.¹²³ A königgrätzi csatát követő napokban történt udvarelles megnyilvánulások mögött azonban nem fedezhető fel egyetlen, az egész országra kiterjedő titkos szervezet. A megmozdulások valószínűleg inkább helyi és sokszor spontán jellegűek voltak.

Az 1866. évi háború idején Magyarországon több kis titkos csoport folytatott szervezkedést, valószínűleg egymástól függetlenül. Többségük valamilyen módon szélsőbaloldali körökhöz kötődött, és az ország keleti felében, illetve a fővárosban tevékenykedett. A hatóságok értesülései szerint Zemplén, Abaúj, Gömör, Torna, Heves, Borsod és Szabolcs megyék-

¹¹⁶ MOL D 185. 1866: 925.

¹¹⁷ MOL R 25. 1. t. Komáromy–Éber, 1866. júl. 7.; MOL R 296. 11. t. Komáromy–Csáky, 1866. júl. 10.; MOL R 296. 7. t. (Csáky, továbbá Éber utólagos elszámolása)

¹¹⁸ MOL D 185. 1866: 1083.

¹¹⁹ KLI VI. 294–295. „Utasítás Türr István altábornagy úrnak Flórenczbe”, 1866. jún. [26].

¹²⁰ A cura di Moscati, Ruggero: Documenti diplomatici italiani VII. Róma, 1983. (a továbbiakban: DDI VII.) 125–128. Scovasso–Visconti-Venosta, 1866. júl. 24.; uo. 120. Türr–Visconti-Venosta, 1866. júl. 23.; KLI VI. 439–440. Kiss József–Kossuth, 1866. júl. 20.

¹²¹ MOL D 185. 1866: 926.; MOL D 191. 1866: 1438., 4838. Vö.: Lukács: *Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak*, 363.

¹²² DDI VII. 51. Scovasso–Visconti-Venosta, 1866. júl. 7., uo. 71. Scovasso–Visconti-Venosta, 1866. júl. 12. – vö.: Lukács: *Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak*, 365.

¹²³ Pulszky Ferenc: *Életem és korom. II.* Sajtó alá rendezte: Oltványi Ambrus. Budapest, 1958. 440.

ben újjáalakultak a honvédegyletek, amelyek adományokat gyűjtöttek, a fiatalok körében agitáltak, és állítólag Károlyi Edén keresztül kapcsolatot tartottak az emigránsokkal.¹²⁴ Pesten minden valószínűség szerint újrakezdte működését a Vidacs János által 1863-ban létrehozott bizottmány.¹²⁵ Vidacs 1866 júniusának végén meglátogatta Kossuthot Olaszországban.¹²⁶ Nem sokkal hazatérte után, július 22-én reggel Kossuthnak tulajdonított proklamációk jelentek meg a budai épületek falain, amelyek terjesztése mögött a rendőrség Vidacsot sejtette.¹²⁷ A forrásokból nem derül ki, hogy erre, illetve bármi más tevékenységre Kossuth adott-e utasítást Vidacsnak. A volt kormányzó ugyan a pesti comitéval nem sokkal korábban kötött megállapodása értelmében nem szólhatott bele a hazai szervezésbe, az azonban nem zárható ki, hogy véleményét, tanácsait elmondta Vidacsnak. Pesten egy másik függetlenségi eszméket valló politikus, Szilágyi Virgil ellen is eljárás indult forradalmi tevékenység miatt. Augusztus elején, valószínűleg a Klapka-légió betörésének hírére, néhány társával együtt dezertálásra hívta fel a katonaság egyes tagjait, ami miatt 5-éről 6-ára virradó éjszaka elfogták.¹²⁸ Ugyanezekben a napokban a katonai törvényszék vizsgálatot indított három Szatmár megyei szélsőbaloldali képviselő, Maróthy János, Domahidy Ferenc és Pongrácz Géza ellen. A csendőrség Maróthy rozsályi lakhelyén házkutatást tartott, állítólag még a padlót is felszaggatta, de semmit sem talált. Maróthyt letartóztatták, mivel azonban később magára hagyták, távozott a csendőrségről. Maróthy helybéli képviselőtársai az országgyűlés elnökénél, Károlyi György szatmári főispán pedig a Helytartótanács elnökénél tiltakozott az eljárás és különösen a képviselői mentelmi jog megsértése miatt. A vád egyébként az volt, hogy Maróthy és társai az országgyűlés összehívásakor a kormány elleni „szenvedélyes kifakadásra” akartak „alkalmat szolgáltatni”, hogy megakadályozzák a kiegyezést.¹²⁹

¹²⁴ Kienast: *Die Legion Klapka*, 153–154., 311. A szerző különböző hatóságok jelentéseire hivatkozva közli, hogy a honvédegyleti szervezkedésben részt vettek Károlyi Ede, Andrassy Manó, Zsarnay Imre és Lükő Géza képviselők (Torna), Darvas Imre földbirtokos (Borsod, Szabolcs), Nagy János ügyvéd (Nagykálló), Balogh honvédtiszt (Zemplén), Luzsénszky Pál báró (Abaúj), Szentmiklósy (Gömör), Csiky Sándor képviselő (Heves) és Jekelfalusy (Borsod). A keresztnév nélkül említett Balogh és Jekelfalusy nem azonosítható, de figyelemre méltó, hogy a Jekelfalusyak rokonságban álltak a Csákyakkal és így Komáromy Györggyel is (Nagy: *Magyarország nemesi családjai*, V. 328–329.). Szentmiklósy talán Szentmiklósy Antallal azonos, aki őrnagyi tisztséget viselt a szabadságharcban. Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49-es szabadságharcban*. Budapest, 2000. 654–655.

¹²⁵ 1866 nyarán és őszén a Vidacs-féle bizottmány három képviselője is járt külföldön: Vidacs, Gáspár és Horváth. (MOL R 90. 4527. Helfy–Kossuth, 1866. jún. 27., uo. 4756. Ludvigh–Kossuth, 1866. okt. 17.; Koltay-Kastner Jenő (szerk.): *Tanárky Gyula naplója*, 338–340.) Az utóbbi kettő feltehetően Gáspár Lajossal és Horváth Jánossal azonosítható, akik részt vettek a Nedeczky-féle szervezkedésben, és valószínűleg már a Vidacs által 1863-ban létrehozott comiténak is tagjai voltak.

¹²⁶ MOL R 90. 4527. Helfy–Kossuth, 1866. jún. 27. Helfy Csákytól kért 100 frankot Vidacs utaztatására, mert valószínűleg azt hitte, hogy a hazai küldött a Csáky–Komáromy-féle comité tagja. Csáky nem adott pénzt.

¹²⁷ MOL D 185. 1866: 926.; MOL D 191. 1866: 1438.

¹²⁸ MOL D 191. 1866: 5227. Szilágyi társai Deák Gedeon volt szabadsapatbeli tiszt, Kalmár Dezső, Sántay Sándor, Müller Lajos, „technikusok”, vagyis a Polytechnikum hallgatói, valamint Leitner Ödön „oláh theologiai jelölt”, vagyis görög katolikus teológus növendék voltak. Az említetteket „az állam hadihatalma ellen esküszegésrei csábítás által elkövetett bűntény” gyanújával tartóztatták le.

¹²⁹ MOL D 191. 1866: 5227.

A fenti csoportok egyike sem azonosítható azonban egyértelműen a szervezettel, amelynek nevében Csáky és Komáromy külföldön felléptek. Kossuth szerint Komáromy, júniusi megállapodásuk alkalmával azt állította, hogy a pesti comité tagjai „egy  rs  rs gos felkelés kit r s t fogják eszközölni”.¹³⁰ Csáky, ugyancsak júniusban, azt mondta Theodor von Bernhardin k, az Olaszországban tartózkodó porosz titkos megb zott nak, hogy  rs gos h l ozattal rendelkeznek Magyarországon, és elsősorban a Tisza vidékén jelent s katonai  r  áll mögöttük.¹³¹ Az említett nyilatkozatokat Csáky  s Komáromy valószínűleg a pesti comit t l májusban kapott értesülésekre alapozta. Magyarországi társaik ugyanis jeleztek, hogy három területen összesen 18 ezer katonával rendelkeznek, de a sereg l ts z ma a felkelés kirobbanása után hamar 100 ezerre nőhet. Határozott választ kértek arra a kérdésre, hogy megkezdhetik-e az előkészületeket, a szervezés költségeit pedig legalább 100–140 ezer osztrák forint ra (vagyis 250–350 ezer frank ra) becs lt k.¹³² Komáromy a Bismarckkal július elején kötött szóbeli megállapodás után azonnal fels z l totta a hazaiakat a felkelés előkészítésére, és a porosz k rm nyt l kapott másfél millió frank egy részét beküldte az országába.¹³³ Az utasítás és a pénz is július 17- n érkezett meg Pestre. Az előbbit Károlyi Gábor, az utóbbit pedig testvére, Károlyi Gyula adta át a comit nak. A hazaiak válaszát Károlyi gr fn  harmadik fia, Károlyi István július 20- n juttatta el Kom romy khoz. Károlyi gr fn  értesülései szerint az otthoniak azt állították, hogy k szben állnak a felkelésre.¹³⁴ Csáky ezek után közölte Kossuth l, hogy a július végére tervezett betöréssel egy időben k robban a szabadságharc Magyarországon.¹³⁵

Kom romyn k – korábbi terveitől és rem nyeit l eltérően – valószínűleg csak a bal-közép párt néhány fiatalabb tagját sikerült megnyernie. Közülük egy ébernek írott levelében név szerint is megemlítette Keglevich Béla  s R day László gr fokat.¹³⁶ Mindez egybevág Klapka azon Cs ky kt l szerzett  rtes l s vel, amely szerint a bizottmány tagjai 1866 első hónapjaiban k cser l dtek, és a régiek helyébe fiatalok jöttek.¹³⁷ R day László a neves reformkori politikus, Ráday Gedeon fia volt.¹³⁸ Keglevich Béla az 1850-es évek végén kapcsolódott be az arisztokrata társasági életbe, ahol hamar igen kedveltté v lt. 1860-ban feleségül vette a néhai miniszterelnök, Batthyány Lajos l ny t, ami növelte tekintélyét a nemzeti ellenzék köreiben, ugyanakkor a rendőrség érdeklődését is maga után vonta. 1861-ben  rs ggy l si k pv sel  lett, és fiatal k ra ellenére bizalmas viszonyt alakított ki a határozati vezérkar tagjaival. 1865-ben újra k pv sel v  választották.¹³⁹ Egy nagyjából húsz  vv l később keletkezett forrás szerint Komáromy ezután kérte fel  t, hogy álljon az „el gedetle-

¹³⁰ KLI VII. 119.

¹³¹ Bernhardt, Theodor von: *Aus dem Leben Theodor von Bernhardis. VII. Der Krieg gegen Oesterreich und seine unmittelbaren Folgen*. Lipcse, 1897. 32–35.

¹³² MOL R 296. 13. t. 1866. máj. 8.

¹³³ MOL R 296. 11. t. Komáromy–Csáky, 1866. j l. 12.

¹³⁴ KLI VI. 443–444. Károlyiné–Kossuth, 1866. j l. 26.; MOL R 296. 11. t. Komáromy–Csáky, 1866. j l. 12.; A pénz beküldéséről a későbbi elsz m l sok is tanúskodnak. (MOL R 296. 7. t.) – v .: Kienast: *Die Legion Klapka*, 192–194.

¹³⁵ DDI VII. 116. Csáky–Kossuth, 1866. j l. 22.

¹³⁶ MOL R 25. 1. t. Komáromy– ber, 1866. dec. 28.

¹³⁷ MOL R 90. 4420. Irányú–Kossuth, 1866. máj. 31.

¹³⁸ Színnyei: *Magyar  rok élete és munkái*, IX. 550.

¹³⁹ Színnyei: *Magyar  rok élete és munkái*, V. 1336–1337.; Ruszoly József: *Országgyűlési k pv sel v laszt sok Magyarországon 1861–1868. Az 1848.  vi pozsonyi V.  s kolozsvári II törvénycikkek gyakorlata k rm nyhat s gi és hazai helyhatósági levéltári források alapján*. Szeged, 1999. 241–244.

nek” élére, amit a fiatal gróf két feltétellel vállalt. Kizárta a Kossuthal való együttműködést, a mozgalom célját pedig a külföldi fejlemények alakulásától függően kívánta meghatározni, tehát sem a függetlenség, sem a kiegyezés mellett nem akarta magát elkötelezni.¹⁴⁰ Vagyis amikor Komáromyék az 1866. évi háború előestéjén megállapodtak Kossuthal a magyar függetlenségi háború előkészítéséről, a hazaiaknak tett ígéretükkel ellentétesen cselekedtek. A bizottmány tagjainak számát nem ismerjük, és arra sem kaphatunk választ a korabeli iratokból, hogy a „comité” tényleges szervezetet jelentett-e, vagy csak egy baráti, politikai kapcsolatok mentén létrejött csoportot. Nem ismerjük tevékenységének részleteit sem. Az azonban biztosnak tűnik, hogy tagjai mind a balközépből kerültek ki. Szilágyi Virgil a háború után kijelentette, hogy egyetlen szélsőbaloldali képviselő sem vett részt a Csáky–Komáromy-féle szervezkedésben,¹⁴¹ és állítása a balközép és a szélsőbal kapcsolatának ismeretében hihetőnek tűnik.¹⁴²

A balközép képviselőkből álló comité, vagyis a „politikai organisatio” mellett Komáromyék egy „katonai organizatiót” is szükségesnek tartottak. A leginkább kézenfekvő feltételezésnek az tűnik, hogy a katonai szervezésre irányuló törekvések valamilyen módon összefüggtek a honvédegyleti mozgalom újjáéledésével. Ezt a feltételezést a rendőrség által megnevezett honvédegyleti vezetők személyes kapcsolatrendszerének vizsgálata támasztja alá. Közülük Luzsénszky Pál, Zsarnay Imre és Károlyi Ede már korábban is összeköttetésben állt Komáromyékkal.¹⁴³ Ők, valamint Lükő Géza balközép párti képviselőként vettek részt az 1865-ben megnyílt országgyűlésen.¹⁴⁴ Darvas Imre pedig az ugyancsak balközép

¹⁴⁰ Keglevichnek a Csáky–Komáromy-féle bizottmánnyal való együttműködéséről Somogyi Zsigmond „Magyarország főispánjainak albuma” című művében olvasható leírás. A művet 1889-ben adták ki, de mivel Somogyi úgy ír Keglevichről, mint Heves megye még hivatalban lévő főispánjáról, ez az írás biztosan 1886-ban vagy 1887-ben keletkezett. Nagyon valószínű, hogy az igen részletes, anekdotikus elemekkel tarkított életrajz adatainak forrása maga Keglevich volt, így valószínűleg ő mesélt Somogyinak az 1866-os eseményekről is. Az életrajz szokatlan módon közli Keglevichnek az 1866. évi háború idején „Spectator” címen megjelentetett röpiratát is, amelyben a következők olvashatók a mozgalom céljairól: „Pactálni, de nem mindenáron. Forradalomtól sem ijedni vissza, sőt, ha kell, elé is idézni azt, de ezt sem mindenáron. A minden áron való pactálást a régi conservatív párt embereire hagyni. A minden áron való forradalmat a szélsőbalnak hagyni ... Készen állni arra az esetre, ha a külviszonyok alakulásai a magyar államnak Ausztria nélkül való fennállására esélyt idéznének elő; de készen állni az esetre is, ha a külviszonyok ránk csak részben kedvező alakulása esélyes béke megkötésére int.” Somogyi Zsigmond: *Magyarország főispánjainak albuma*. Szombathely, 1889. 211–214.

¹⁴¹ KLI VII. 171–178. Szilágyi–Kossuth, 1866. dec. 17.

¹⁴² A határozati többség és a szélsőbal közti távolságtartás már az 1861. évi országgyűlés idején megfigyelhető volt. Komáromyék már akkor sem vonták be a szervezésbe függetlenségi elveket valló párttársaikat. Madarász József emlékirataiból kiderül, hogy 1865-ben a balközép képviselők kiutasították pártértekezleteikről a szélsőbaloldali képviselőket, és ezért a két irányzat külön tartotta frakcióüléseit. Madarász József: *Emlékirataim 1831–1881*. Budapest, 1883. 355. Vö.: Szabó Csilla: *A politikai elit függetlenségi ellenzékének szervezeti formálódása Magyarországon az 1860-as években: a '48-as párt megalakulása*. Századok, 133. évf. (1999) 3. sz. 534.

¹⁴³ Károlyi Ede részt vett az 1858-ban alakult „hazafias párt” tevékenységében. Zsarnay Imre Károlyi Edével Csákyval és Komáromyval együtt alapítója volt 1861-ben a Szent István páholynak (MOL P 1081. 2. cs.), Luzsénszky Pál pedig az 1863-ban Csáky és Komáromy által létrehozott „Magyar Forradalmi Comité” tagjaként működött MOL R 296. 8. t. „A forradalmi ügyvezetés szervezete Magyarhonban”, k. n.

¹⁴⁴ Ruszoly: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868*, 241., 244.

képviselő Bónis Samu sógora volt.¹⁴⁵ Lükő és Zsarnay ugyanakkor nemcsak párttársai, hanem nagy valószínűséggel barátai is voltak a Csáky–Komáromy-féle comité magyarországi irányítójának, Keglevich Bélának. 1861-ben és 1865-ben ugyanis Torna megye két választókerületében Zsarnayt és Keglevichet választották képviselőnek. 1865-ben Keglevich, akit Heves–Külső-Szolnok megyében is megválasztottak, visszalépett, és Lükőt ajánlotta maga helyett.¹⁴⁶ Elképzelhető, hogy az említett balközép párti képviselők – az 1861-ben történetekhez hasonlóan – az eredetileg inkább a szélsőbalhoz kötődő honvédegyletektől igyekeztek a katonai szervezéshez szükséges adatokhoz jutni. Amennyiben így történt, a 18 ezer fős seregről szóló jelentés valószínűleg honvédegyleti összeírások alapján készült becslések, illetve tervezetek eredményét tartalmazta. Az mindenesetre biztos, hogy a 18 ezres hadsereg tényleges létezését sem a források, sem a későbbi események – a Klapka-légió betörésének visszhang nélkül maradása – nem igazolják.¹⁴⁷ Azt, hogy nem folytathatták az országban ilyen nagyarányú szervezkedés, alátámasztja a rendőri értesülések hiánya is. Az 1866. évi háború augusztusban véget ért, miután Olaszország fegyverszünetet, majd Poroszország békét kötött Ausztriával. A nagyhatalmak elérték céljaikat a magyar szabadságharc kirobbanása nélkül is, ami véget vetett a magyar függetlenségi szervezkedéseknek.

*

A rendőrség változó és változatos eredményekkel végezte munkáját a magyar függetlenségi törekvések leleplezése terén 1859 és 1866 között. Az emigráns vezetők terveiről és tetteiről többnyire meglehetősen homályos értesülésekhez jutottak, miközben fő céljaikat ismerték, hiszen azok nagyjából kikövetkeztethetők voltak a nemzetközi körülményekből. Teleki „hazarablása” bizonyos értelemben kivételt képez, ez azonban a Magyar Nemzeti Igazgatóság tagjának óvatlanságával magyarázható. Egyébként nyilvánvalóan nehéz volt egy-egy emigráns vezető közelébe férkőzni, ezért az ismeretek általában másod-harmadkézből származtak, és így törvényszerűen torzulnak, mire eljutottak a rendőrséghez. Ennél lényegesebben nagyobb sikerrel szerzett ismereteket a rendőrminisztérium az emigráció balkáni ügynökeinek tevékenységéről. Viszonylag nagy pontossággal ismerték a tervezett fegyverszállítások részleteit és a tárgyalások tartalmát. Informátoraik minden bizonnyal szerb és román kormánykörökből származtak, ami megbízható értesülésekhez segítette a bécsi udvart, és lehetőséget adott az ellenlépésekre, vagyis a diplomáciai nyomásgyakorlásra. A magyarországi szervezkedésekről számos különböző forrásból szereztek tudomást, ezért az értesülések megbízhatósága is igen tág határok között mozgott. Általánosságban jellemző volt, hogy nehezen tudták azonosítani egy-egy udvarellenes megnyilvánulás politikai hátterét vagy társadalmi támogatottságát, és sokszor bizonyítani sem tudták az értesülések valóságtartalmát. Minden bizonnyal az állandó félelemnek tudható be, hogy gyakran jelentéktelen, spontán megmozdulások mögött is országos méretű szervezkedést gyanítottak. A magyar politikai élet és az emigráció megosztottsága, továbbá a megfelelő nagyhatalmi támogatás hiánya lehetetlenné tette az újabb szabadságharc hatékony előkészítését, így tehát nem a rendőrségen múlt, hogy erre nem került sor.

¹⁴⁵ Nagy: *Magyarország nemesi családjai*, III. 246–247. Darvas Imre 1875-ben országgyűlési képviselő, 1877-ben pedig Abaúj-Torna megye főispánja lett. Somogyi: *Magyarország főispánjainak albuma*, 27–29.

¹⁴⁶ Ruszoly: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868*, 241., 244.

¹⁴⁷ Kossuth a háború után egy Bernát nevű, Magyarországról érkezett személytől úgy értesült, hogy Zemplén megyében folyt valamiféle szervezés, „s kitörés is volt volna, de parancs jött [Pestről], hogy nem kell mozogni”. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Levelestár, Kossuth Lajos Szilágyi Virgilhez, 1866. dec. 19.

KATALIN FARKAS

The Police and Pro-Independence Movements in Hungary (1859–1866)

The paper examines the intelligence the police of the Habsburg Empire gathered about the Hungarian pro-independence movements between 1859 and 1866 as well as the reliability of these. The main sources for police intelligence were the confidential reports sent to the Governor's Council and the Chancellery by the ministry of police.

Efforts to start yet another war of independence were linked to the wars fought for the creation of a unified Italy. Opportunities came in 1860, 1863 and 1866 for the Italians and Hungarians to force Austria into a multifront war with the help of the Serbs and the Romanians. Simultaneously with the war in Northern Italy an army of Italian volunteers would have landed in Dalmatia to help the fighting in Hungary. In the meantime, weapons and volunteer forces would have been infiltrated into Hungary from Serbian and Romanian territories. Because of that, preparation for a new Hungarian war of independence was under way not only in exile, but in Hungary and the Balkans as well.

The ministry of police in Vienna mostly was not able to gather anything more than very vague intelligence about the plans and the actions of the Hungarian leaders in exile. But it was much more successful in collecting information about the agents of the emigration living in the Balkans which gave them the possibility for countermeasures, that is, for diplomatic pressure. As their sources about the movements in Hungary were manifold, the accuracy of the intelligence varied considerably. It was most probably due to constant fear that insignificant and spontaneous actions were often suspected to be nationwide plots. But ultimately the deep divisions in Hungarian politics and the exile leadership as well as the lack of support from a great power rendered effective preparation work impossible.

UGRAI JÁNOS

Szoknyák, versek, viszályok

Egy lelkész kétszeres rangvesztése

Bevezetés

A 18–19. század fordulóján közel két évtizedig szolgált öt gyülekezetet a Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkésze, Csenkeszfai Poóts András. A neki tulajdonított, a papi tevékenységgel összeegyeztethetetlen szokásai, habitusa mindenhol nagy felháborodást váltottak ki, ami miatt a gyülekezeteket megosztva, botrányos módon hagyta el aktuális községét. Végül az 1800-as évek elején távozott a lelkészi kötelékből, sőt felekezetéből is. Pályája mégsem nevezhető rövidnek: számos meglehetősen súlyos és az ellene valló tanúk dacára sokáig szerencsésen került ki a konfliktusokból. Botrányainak sora több szempontból is érdekes. Egyrészt figyelemreméltó személyes sorsa, hiszen forrásaink azzal a ritka lehetőséggel kecsegtetnek, hogy nyomon követhetjük valakinek egymást követően kétszer is végbement társadalmi lecsúszását, rangvesztését. Másrészt a református egyház szempontjából is tanulságos, hogy a többször megbotló, súlyos vétkek miatt elmarasztalt lelképásztor hogyan került rendre új szolgálati helyre, és mi okból siettek a segítségére akár befolyásos pártfogók is. Harmadrészt Poóts olyan erővel osztotta meg gyülekezeteit, amelynek következtében a református egyházon kívüli világi, illetve más felekezetű egyházi szereplők is szerepet kaptak a személye körüli viharok lecsendesítésében – vagy éppen gerjesztésében.

A lelkész pályája a történeti irodalom előtt nem ismeretlen. Az elsősorban Poóts irodalmi működését tanulmányozó Mitrovics Gyula a prédikátort övező botrányokról is beszámolt száz évvel ezelőtti közönségének. A későbbi híres esztétikus-neveléstudós debreceni professzor pályája legelején, tizenkilenc évesen írt Poótsról, majd néhány év múlva a prédikátor legfontosabb költeményét elemezte.¹ Ő elsősorban „az önmagával és a balvégzet megmérhetetlen hatalmával” való küzdelmet és a minden részletében megdőbbentő vádakra túlságosan kihívóan reagáló, de összességében mégiscsak méltánytalanul meggyanúsított, első felesége kicsapongását feledni nem tudó Poóts szerencsétlen sorsát hangsúlyozta. Emellett a lelkész versíró és ékesszóló tehetségéről, valamint rendre megbicsakló jóakarataról tett említést Mitrovics.² Összességében tehát egyrészt nem lépett túl a botrányok vizsgálatakor a személyes szinten: a szerencsétlen – sokszor vétkező, de mindig megbánást tanúsító – lelkész és az őt romlásba taszítók (hűtlen feleség, a feleséget elcsábító szerető, a papjukat érdemtelenül bevádoló ismeretlenek) konfliktusainak a sorozataról szólt. Másrészt legalább két okból nem vett tudomást minden botrányról: részben számos, általunk fellelt iratot nem ismert. A másik ok, hogy – talán információinak hiányosságaiából

¹ Ifj. Mitrovics Gyula: *Csenkeszfai Poóts András élete*. Protestáns Szemle, 2. évf. (1890) 505–522.; Mitrovics Gyula: *Aeneas Sylvius „De duobus amantibus”-ának magyar átdolgozói*. Irodalomtörténeti Közlemények, 6. évf. (1896) 13–41.

² Mitrovics: *Csenkeszfai Poóts András élete*, 509–510.

adódóan – elfogultnak tűnik Poóts irányába: akkor is igyekszik menteni a lelkipásztort, amikor számára is nyilvánvaló hőse jellemhibája. (Például kissé megengedő Poótszal szemben, amikor arról ír, hogy a lelkész rövid munkanélkülisége idején többször is felajánlotta Esterházy Károly gróf egri püspöknek, hogy katolizál, ha az egri püspök közbenjár az érdekében, és szerez neki a földesúrnál legalább egy gazdatiszti állást.³) Ugyanakkor megjegyezzük, hogy néhány évvel későbbi műelemzésében már Mitrovics is szigorúbb hőseivel szemben. Bár új, érdemi információt nem közöl Poóts életéről, a korábban leírtak közül inkább a lelkészre rossz fényt vetőket emeli ki, s ezúttal kevésbé igyekszik menteni a felelősség alól.⁴

Az alábbiakban előbb új források bevonásával igyekszünk kiegészíteni a Mitrovics által ismertetett botrányorozatot, majd Poóts sajátos pályafutását próbáljuk értelmezni nemcsak a személyek, hanem az egyházközségek, egyházmegyék és az egyházkerület szintjén is. Mindezek alapján várhatóan a száz évvel ezelőttől eltérő választ kell keresnünk arra a kérdésre, hogy minek köszönhette a megújuló bizalmat a „szoknyák, versek és viszályok papja”, Csenkeszfai Poóts András.

Felkészülés és pályakezdés

Csenkeszfai Poóts András születésének és halálának dátuma is kétséges. Születési évéről Mitrovics bizonytalanul nyilatkozik: 1740–1747 között született szintén lelkipásztor apja akkori szolgálati helyén, a Borsod megyei Edelényben. A pontosabb meghatározást szerinte az teszi lehetetlenné, hogy az edelényi tűzvész elpusztította az anyakönyvi iratokat. Mivel a precízen vezetett tiszánánai iratok között nem találta meg Poóts anyakönyvét, Mitrovics számára egyértelmű volt, hogy még Edelényben, s nem pedig apja későbbi helyén, Tiszanánán születhetett a későbbi prédikátor.⁵ Azonban két adat is kételyeinket erősíti, s arra utal, hogy Poóts Tiszanánán látta meg a napvilágot. Egyrészt egy 1786 elején született levélben a Poótsot az egyházkerület vezetésének bepanaszló nánai hívek türelmetlenségüknek adnak hangot, mondván a lelkész hiába ígérte, hogy „30 esztendő vagyok, Kristus Urunk is harminc esztendő korában szenteltetett meg, azután fogott a tanításhoz, én is ezután megmutatom, hogy jó papja leszek kigyelmeteknek.”⁶ Másrészt Mitrovics egy másik, általunk is megerősíthető adata szintén a későbbi születést valószínűsíti: Poóts ugyanis 1765-ben lett tógátus, azaz a Sárospataki Református Kollégium teológus hallgatója, ennek nyomai máig megmaradtak.⁷ E két adat együttesen kizárja az 1747 előtti, s kétségesessé teszi az 1747. évi születést is. Poóts ugyanis 1776-tól szolgált apja segédlelkészeként Tiszanánán, s apja halála után, 1777-ben lett a gyülekezet lelkipásztora – előtte alkalmat sem nyílt megígérni a híveknek, hogy megjavul. Elvileg előfordulhatott ugyan, hogy közvetlenül lelkésszé

³ Mitrovics: *Csenkeszfai Poóts András élete*, 516–517.

⁴ Mitrovics: *Aeneas Sylvius*, 21–22.

⁵ Mitrovics: *Csenkeszfai Poóts András élete*, 505. Szinnyei József munkájában meglepően hosszan olvashatunk Poóts életéről, de az életrajzi lexikon mindössze ismétli Mitrovics információit, hozzá képest semmilyen további érdemleges adattal nem szolgál. Ezért a továbbiakban Szinnyei munkáját nem idézzük. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. X. kötet. Budapest, 1905. 1424–1429. hasáb.

⁶ A Tiszaníneni Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TREKL.) A. XXI. 7677.

⁷ Hörsik Richárd: A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777. Sárospatak, 1998. 289. (Eszerint 1765-ben az érdemrangsorban Szalai Péter mögött a második helyet foglalta el Poóts András. Mitrovics azt állítja, hogy e kiváló helyet mindvégig megőrizte, ezt azonban egyelőre nem tudjuk ellenőrizni.)

választása előtt, tehát már 1777-ben hitet kellett tennie a méltóságjelsebb viselkedésre, de ezt több szempont is kétségessé teszi. Egyrészt nehezen hihető, hogy a nánaiak pusztán néhai apjára tekintettel megelégedtek volna egy rendezetlen életű lelkésszel. Másrészt az is kétséges, hogy az 1777. évi lelkészválasztás körüli esetleges huzavonának ne maradt volna fenn valamilyen írásos nyoma; illetve hogy a nánaiak majd' kilenc évig vártak volna a megjavulni csak nem akaró, fogadalmát megszegő lelkész bepanaszolásával. Ráadásul a minden jel szerint tanulmányaiban gyorsan és eredményesen haladó, az akadémiai képzés idején is végig eminens Poóts András az akkori rend szerint 14–15 évesen kerülhetett be a tógátusok közé.⁸

Mindezek alapján – pontos adatok és perdöntő bizonyíték hiányában – úgy tűnik, 1750 körül, már Tiszanánán született ifjabb Poóts András. Az 1748-tól itt szolgáló apja nagy tudományú, példás életű személy hírében állt, aki közmegebecsülésnek örvendett, fontos egyházmegyei tisztségeket (tanácsstag, jegyző) töltött be. Nagy gonddal nevelte gyermekeit, nemcsak fiát, hanem Julianna nevű leányát is. Így az elemi ismereteket az atyai házból sajátíthatta el András, ezt követően pedig azonnal – tehát a kétes, bizonytalan minőségű partikulákat, alacsonyabb rangú iskolákat kihagyva – a pataki kollégiumba mehetett tanulni. Mitrovics szerint különösen görög nyelvi tanulmányaiban tűnt ki a többiek közül. Érdemeit az iskola előjárói is elismerték, hiszen miután teológiai stúdiumainak végeztével nem juthatott ki rögtön peregrinációra, két évig osztálytanítóként, *publicus praeceptor*ként foglalkoztatták egykori növendéküket. A Heves vármegyei hivatalok késlekedése miatt végül csak 1774-ben indulhatott külföldi tanulmányútra. Egyelőre nem tudjuk, hogy mely egyetemeiket, akadémiákat látogatta a következőkben, csak az tűnik biztosnak, hogy 1776-ban tért haza, és rögtön betegeskedő apja mellé rendelték segédlelkésznek.⁹

Ez az év azért is kiemelkedően fontos volt a számára, mert ekkor vette feleségül a ragyogó szépségűnek mondott Miskolczi Zsuzsannát. Az ifjú asszony szintén jeles lelkészcsaládból származott, apja Miskolczi Bodnár Mihály a zempléni egyházmegyében, Tiszalúcon szolgált.¹⁰ A Miskolczi Bodnár-familia elismertségére s nem utolsósorban erős érdekérvényesítő képességére utal az a tény, hogy Tiszalúcon nem kevesebb, mint nyolcvanhat éven át szolgáltak a család egyenes ági leszármazottai. Már Poóts újdonsült apósa is apja helyére került a Hernád partjára, s a halála után – szintén Mihály keresztnévű – fia vehette át a gyülekezetet. Ifjabb Miskolczi Bodnár Mihály 47 évi szolgálat után Lúcon halt meg, s őt 21 év erejéig József fia követte a prédikatori szószéken.¹¹ A lelkéshi mobilitás ilyen mértékű hiánya egészen kivételesnek számított a korszakban, még a nem perlekedő, fizetésükkel sem elégedetlenkedő, nyugodt vérmérsékletű lelkészek is átlagosan tizenöt-tizenennyolc év után új szolgálati helyre költöztek. További, részletes elemzést igényel ugyan, de szinte bizonyos,

⁸ PhD-disszertációmban – igaz, néhány évtizeddel későbbi korra vonatkozóan – részletesen vizsgáltuk az akadémiai képzést kezdők átlagéletkorát. Eszerint a teológiai fakultásra belépők közül 1816-ban a legtöbben 16–17 évesek voltak, de a 14–15 éves elsőéves hallgató sem számított ritkaságnak. Ugrai János: Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793–1830. Kézirat, Debrecen, 2004. (A disszertáció hamarosan megjelenik a L'Harmattan Kiadó gondozásában.) Poóts gyors iskolai előrehaladása (csak a pataki kollégiumban tanult, előtte partikulában nem vesztegette az idejét) egymagában is magyarázat lehet a 14–15 éves kori kezdésre, ráadásul az 1760-as években még legalább két évvel rövidebb volt a kollégiumban a gimnáziumi képzés, így a 14–15 éves kori főiskolai kezdés lényegesen gyakoribb lehetett, mint fél évszázaddal később.

⁹ Mitrovics: *Csenkeszfai Poóts András élete*, 506–509.

¹⁰ TREKL. A. XXIV. 8866.

¹¹ TREKL. D. CXXXI. 74.207.

hogy ezt a mozdulatlanságot nemcsak a család lelkésztagjainak a gyülekezettel való felhőtlen kapcsolata, hanem a család anyagi, netán helyi hatalmi pozíciói is konzerválták. Ez egyzersmind – legalább hipotetikusán – valószínűsíti Poóts felesége családjának tekintélyét, az egyházkerületben is érvényesülő súlyát.¹² S ez hamarosan nem lehetett közömbös Poóts András számára sem. Poóts és Miskolczi Zsuzsanna frigyét ugyanis Mitrovics így értékeli: „E lépésétől kezdődik Poóts életének hányattatása, örök vívódása önmagával és a balvégzet megmérhetetlen hatalma ellen ...”¹³ A következő esztendőben egyébként meghalt idősebb Poóts András, és fia a falu rendes lekipásztorává vált. (Ez az a pont, ahol a gyülekezet könnyű szívvel megeléghetett volna segédlelkészü fegyelmetlenségeit, és alkalmazása helyett mást hívhattak volna meg a parókiára, ha valóban ekkorra esett volna Poóts ígéret-tétele.)

Tiszanánát Mitrovics kifejezetten virágzó, gazdag jövedelmű gyülekezetként jellemzi, ahol az idősebbik Poótsnak jobb sora volt, mint előző szolgálati helyén, Edelényben.¹⁴ Az

¹² A református gyülekezeteknek bizonyos korlátok között joguk volt lelkészüktől megválni, illetve új lelkészt választani. Ennek a jognak a gyakorlását évente adott időszakban érvényesíthették. A szakítás leggyakoribb okai között a lelkész részéről a gyülekezet által biztosított elégtelen juttatásokat; a gyülekezet részéről pedig a lelkész hanyagságát és fegyelmetlenségét jelölték meg. Mindkét fél részéről rendszeresen előfordult a gyülekezetben kiobbant viszálykodásra vagy egyes presbiteri tagokkal való összekülönbözésre hivatkozás s a másik fél hibáztatása. További oka lehetett a lelkész elküldésének egy másik kiszemelt jelölt pozícióba juttatása. Ilyenkor vagy mondvasinált ürügyeket kreáltak a hívek prédikátoruk ellen, vagy nyíltan bevallották motivációjukat. Ugyanakkor az úgynevezett helyosztó gyűlések döntései gyakran a gyülekezetek kívánságaival ellentétesek voltak: arra is találtunk példát, hogy az egyházközség határozott kívánsága ellenére a faluban hagyták a kifogásolt lelkészt; de arra is, hogy máshová rendelték a szeretett lekipásztort; vagy a meghívott prédikátort nem az előre egyeztetett helyre küldték. A sokféle szereplő (lelkész, presbiter, gyülekezet világi gondnoka, egyszerű hívek, másik gyülekezet hívei és vezetői, egyházmegyei és egyházkerületi vezetők) miatt gyakorlatilag megszámlálhatatlanul sokféle variáció létezett a lelkészi szolgálati helyek feltöltésére, elosztására. Ezek közül a legkritikább esetben fordult elő, hogy megszakítás nélkül majd' egy évszázadon keresztül ugyanazon család öröközhette utódaira ugyanazt a lelkészi tisztséget. Ilyen kivételes eset mindenképpen indokoltá teszi a részletes – e tanulmány kereteit meghaladó – elemzést. A református papmarasztás, -küldés alapelveiről, illetve említésre méltó példáiról két jól használható feldolgozás áll rendelkezésünkre. Mindkettő a Tiszáninneni Egyházkerületől némileg eltérő gyakorlatot folytató Tiszántúli Egyházkerületre vonatkozik: Barcsa János: *A tiszántúli református egyházkerület történelme*. II. kötet, 1711–1822. Debrecen, 1908. 133–139.; Rác István: *Protestáns patronátus*. Debrecen, 1997. 95–105. Ám ezek az értékes általános ismeretek nem mentesítik a kutatót az egész probléma beható tanulmányozásától, az egyes papmarasztási és -küldési esetek tipizálásától és tanulságainak levonásától.

¹³ Mitrovics: *Csenkeszfai Poóts András élete*, 509.

¹⁴ Ahhoz, hogy egy-egy lelkész szolgálati helyének a megváltozását megfelelően értékelni tudjuk, és eldönthessük, hogy a változás szakmai – anyagi előrelépést jelentett-e a számára, számos módszertani nehézséget kell legyőznünk. Ismernünk kellene az előző és az új gyülekezet lélekszámát, egyházi értelemben vett fegyelmettségét, elszántságát (tehát adakozási hajlandóságát) és a lakók anyagi erejét, valamint a parókiális földek nagyságát, jövedelmezőségét. Az ezeken alapuló lelkészi jövedelmek összehasonlítása ráadásul a természetbeni juttatások nagy aránya miatt további orvoslандó problémát jelent. Ezen kívül az sem elhanyagolható szempont, hogy a falu felekezetileg mennyire homogén, illetve a település földesura mennyire támogatja vagy akadályozza a reformátusok életét. Ezeknek a szempontoknak a figyelembevételéhez nincs egységes, minden gyülekezetre kiterjedő forrásunk, ezért ezen adatokat különböző iratokból kell összegyűjtenünk. E hosszú munkának egyelőre még az elején járunk, s közvetlen bizonyítékok hiányában csak feltételeesen tudjuk Mitrovics kijelentését megerősíteni, miszerint Tiszanána az átlagosnál népesebb és jövedelmezőbb volt. A lelkész mellett működő falusi tanító díjlevele szerint Nána közepesen jól fizet

kétségtelen, hogy a hevesi református közösség viszonylag sok lelket számlált, s ezáltal a lelkész javadalmazása az átlagosnál nagyobb lehetett, de ennek ellenére a falu református hívei közel sem élhettek nyugalomban. Tiszanána egyházigazgatási szempontból egyfajta végvárnak számított, mivel a borsodi egyházmegyéhez tartozó település az egyházkerületi központtól meglehetősen távol, az egri katolikus püspöki székhelyhez viszont igen közel fektült. A periférikus helyzet és az erős katolikus centrumhoz közeli pozíciója már az idősebb Poóts idején is meghatározta a közösség mindennapjait. Ismerjük a lelkész 1763. évi panaszát, amelyben arról számolt be szuperintendensének, hogy a falu földesura meghagyta, költözzön ki az addigi parókiáról, és a hívek építsenek egy újat, mert a katolikus plébánosnak szüksége van a helyiségekre. Az időközben Pápa környéki birtokaira elutazott, s ezzel a reformátusoknak időt hagyó birtokos azt is kijelentette, hogy „órák múlva” a templom is követi a lelkészlak sorsát.¹⁵ Ifjabb Poóts András szolgálatának idején is újra elő-előfordultak hasonló problémák. A katolikus plébános és a helyi tisztartó közös fellépése például 1785-ben veszélyeztette a kaszálásból a lelkésznek járó szénaadag kiadását, illetve a falu kálvinista lakóinak körében erősen agitáltak az áttérés érdekében.¹⁶

Tiszanánától az egri tömlöcig

Egy olyan szolgálati helyre került tehát előbb apja segítőjeként, majd utódjaként Poóts András, ahol a hívek különösen erős pártfogásra szorultak, s a prédikátorra a napi feladatokon túl komoly erőpróbák vártak. Néhány évi szolgálatot követően azonban egészen más ügyek vonták el energiájának nagy részét. Mitrovics adatai és forrásaink révén egyaránt 1785-re tehető, amikor Poóts személye és esetleges vétkei kerültek a figyelem középpontjába. Mitrovics szerint ekkorra vált végképp menthetetlenné a lelkész házassága, mert a világszép, de romlott erkölcsű, buja felesége félrelépett Csabai András kecskeméti matézis-professzorral, majd megszökött, és egy botrányos válóper keretében minden kapcsolatot megszakított szerencsétlen férjével.¹⁷

Az általunk fellelt első iratok szintén 1785-ből valók, ám egészen más értelemben szólnak Poóts Andrásról. Márciusban egyházmegyei vizsgálat folyt Szathmári Paksi Ábrahám borsodi esperes vezetésével Tiszanánán a lelkész személyéről, aki ellen több asszony is vallomást tett. Négyen vallottak arról, hogy a prédikátor elcsábította őket vagy erőszakoskodott velük. A harmincéves Somodi Sámuelné Gál Mária még viszonylag ártalmatlan történetről számolt be. Őt a lelkész a kertjébe hívatta, mondván, meg akar ismerkedni vele, mire ő azzal utasította el a meghívást, hogy aki vele akar ismerkedni, az menjen be az ő házába. A huszonnégy éves Szanyiszló Andrásné Fejir Erzsébet viszont már tettelegességgel fajúló incidenst mondott el. Őt Poóts a már megtervezett leánykérés előtt kicsalta a pitvarba, ahol szeméremtestét a lány kezébe tuszkolva kényszerítette sokáig a tisztátalan közösülésre, „hadd én legyek úgymond az első”. A szintén 24 éves Oláh Györgyné Juhász Judit,

helység lehetett az 1770–1780-as években. Dienes Dénes (szerk.): *Megkívántatik a rectorban, hogy légyen kevelység nélkül való ...* A Sárospataki Református Kollégium partikulái 1773–1826. Sárospatak, 2001. 26.

¹⁵ TREKL. A. XI. 3276.

¹⁶ TREKL. A. XXI. 7541–7542, A. XXI. 7544, A. XXI. 7562.

¹⁷ Mitrovics: *Csenkeszfai Poóts András élete*, 509–514. Mitrovics az eset leírásakor egy magángyűjteményben lévő kéziratra hivatkozik, amelyet nem találtunk meg. Édes Albert műfordító kéziratáról van szó, amely Mitrovics írásának keletkezésekor Édes Ábrahám birtokában volt. Az Édes család iratait a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában őrzik, de a viszonylag szerény terjedelmű anyag nem tartalmazza a kérdéses forrást.

Poóts egykori szolgálója pedig ugyancsak pironkodva árulta el, hogy a tiszteletes a szeméremtestét előbb a kezébe nyomta, majd „sokszori kényszerítése után csakugyan levette lábáról és vele közösködött”. További két tanú másokat érintő, általuk évekkal korábban hallott sérelmekről tudósította a bizottságot. A tractuális eljárók azzal a sajátos indokkal fejezik be a kihallgatási jegyzőkönyvet, hogy azért nem folytatták tovább az „*inquisitiót*”, mert a mintegy ötven helybeli panasz meghallgatásának „holnap se lenne vége”. A jegyzőkönyv azonban nemcsak sérelmeket tartalmaz. Az oskolamester, az átányi leányiskola tanítója, aki öt hónapig élt Poóts házában, Poóts közvetlen szomszédja és további tizenöt tanú – mindannyian férfiak – a prédikátor ártatlansága mellett tett bizonyosságot.¹⁸ A többiek által azonosan előadott vádak az egyházmegyei deputáció április végén megalapozatlannak találta, a Poóts ellen vallókat pedig vádlóknak titulálta. Felszólította továbbá az eklézsiát, hogy tekintse Poóts Andrást rendes lelkészének, s „izgágaságot ne csináljanak”.¹⁹

A döntés azonban nem csillapította le a kedélyeket. Már augusztusban utasította Szalay Sámuel szuperintendens a jegyzőkönyvet vezető Szathmári Paksi Ábrahámot, hogy olyan körülmények vizsgálatát folytasson, amely mindenkit méltó bánásmódban részesít.²⁰ 1786 januárjában pedig a nánai hívek előljárói levélben panaszolták be prédikátorukat a szuperintendens előtt: már az egész országban híre ment Poóts gyalázatoságának, „fajtalan életével lelkük hóhérvá” vált. Többszöri fogadkozása ellenére sem változott meg, s a közöség ebbéli csalódása oly nagy, hogy most már azt sem bánják, ha sohasem lesz papjuk. A levél végén leszögezik, ha nem intézkednek, soha többé nem folyamodnak Miskolcra dolguk orvoslásáért.²¹ A hívek deklarációjával együtt érkezett meg az egyházkerületi vezetéshez Poóts feleségének, Miskolczi Zsuzsannának a levele is. Az asszony szintén kifejtette, a pap megjavulására semmi remény, a felmentő ítélet után csak bátrabb lett, s őt is és közös lányukat is „örökös és eltörülhetetlen gyalázattal” fenyegeti. Az is a tudomására jutott, hogy férje, amikor az elmúlt év végén a közeli Átány lelkészét helyettesítette, fondorlatosan úgy intézte, hogy kettesben maradjon az ottani prédikátor feleségével, akivel szintén erőszakoskodott – egész éjszaka igyekezett rávetni magát a nőre. Bár az érintett, Szívós Jánosné elmondása szerint „a dolgát ugyan vélem el nem végezhetette, de az férfiúi magot reám két ízben is kibocsájtotta, mint egy folyatő bika”. Az esetnek melleleg volt egy tanúja is, a gazdaasszony ugyanis hol az ajtóban hallgatózott, hol pedig az ablakban kukucsált a dulakodás idején. A felháborodott Poótsné azt is hangsúlyozta, hogy ez már közel sem az első eset, nyolc éve nem lehet megfékezni az urát. Mindezek alapján panasz végén kérvényezte, hogy a szuperintendens szentesítse válási igényét.²² Természetesen Poóts romlottságát hangsúlyozta a feleség által érintett Csabai András is. A „Poóts András szüleinek keserősége” és az „Igy kellett volna Poóts Andrásnak szólni” című, 1786-ban Sárospatakon kelt verseiben egyértelműen a lelkész „rútságával, bújá veszettségével” magyarázza a botrányokat és Miskolci Zsuzsanna sorsát, s szerinte csak Poóts tehet arról, hogy „mocskos hírével van e világ tele”.²³

Mitrovics a hűtlen feleség rovására írja, hogy mindezeket követően Poóts András olyan botrányt robbantott ki, amelynek világi hatóság közbelépése vetett véget. A „felborult lelki

¹⁸ TREKL. A. XXI. 7522.

¹⁹ TREKL. A. XXI. 7543.

²⁰ TREKL. A. XXI. 7591.

²¹ TREKL. A. XXI. 7677.

²² TREKL. A. XXI. 7680.

²³ Csabai András Poótsról szóló versei kéziratos formában fellelhetők az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárban (a továbbiakban: OSZK Kt.): Quart. Hung. 1089. ff. 50–55.

egyensúlyú” prédikátor ugyanis feltörte a gyülekezet ládáját, és kiszórta az utcára az úrvacsorai szent edényeket. Ezért – közel egyéves vármegyei vizsgálatot követően – hat hónapi börtönbüntetést kapott, amelyet az egri megyei tömlöcben töltött le 1786-ban.²⁴

A hányattatás éve

Poóts András börtönben ülve alkotta meg legmaradandóbb irodalmi művét, azt, amely „talán egyedüli bizonyítéka költői képességének”.²⁵ Neje hűtlensége és saját kálváriája miatt úgy tombolta ki magát, hogy Aeneas népszerű szerelmi regényét szabadon, még a szerkezetét is megváltoztatva, verses formában ültette át magyar nyelvre – gyakran kifejezetten szabadosan utalva felesége csalárdságára.²⁶ Tanulmányunknak nem tárgya Poóts alkotásainak irodalomtörténeti elemzése, de kiemeljük, hogy a szerzővel alapjában rokonszenvező Mitrovics valódi kritikát fogalmaz meg a nagy költői erejű, de túlságosan csapongó, nemcsak az eredeti szövegtől, hanem a tárgytól is fékezhetetlenül eltérő lelkész aránytalan, ellentmondásos művéről. Sőt azt a tanulságot vonja le, hogy a görögül kiválóan tudó Poóts valójában távol állt a klasszikus kor gondolkodásától, kifejezései, képei, jellemábrázolásai alapján sokkal inkább sorolható a népies verselők sorába, mint az eredeti tehetségű műfordítók közé – olyannyira, hogy helyenként határozottan utánozza nagy példaképét, Gyöngyösi Istvánt.²⁷ Akár Poóts egész életére is jellemző Mitrovics végső, csak a műre vonatkozó jellemzése: „A szépet a részletekben keresi s nem a részek összhangjában.”²⁸

Poóts Andrást még 1786 folyamán eltanácsolták Tiszanánáról. Ám ebbe nem nyugodott bele, s az őt támogató hívek segítségét felhasználva hosszabb békétlenséget gerjesztett a faluban. Erre reagálva 1786 karácsonya előtt újabb deputációt rendelt el az esperes.²⁹ Poóts visszatérési kísérlete azonban még hónapok múltán is súlyos problémát okozott a községben: az új lelkész, az Emődről odarendelt Kováts György 1787 márciusában a szuperintendenshez, sőt Heves vármegye főispánjához is segítségül fordult. Azt állította, hogy Poóts számos helyi egyháztag támogatását bírva vissza akarja szerezni a helyét, noha ez megítélése szerint több okból is lehetetlen. Egyrészt az ispán, a földesúr, a szuperintendens és a gyülekezet tagjai egyszer már egyetértettek Poóts bűnösségében, olyannyira, hogy az egri tömlöcöt is megjárta, és mégis ő az új lelkész. Másrészt a bűnös semmiképpen sem térhet vissza egykori falujába, hiszen abban az esetben az ellenségein könnyen bosszút tudna állni. Harmadrészt Poóts jelenlegi viselkedése is alkalmatlanságát támasztja alá, hiszen nem megalázkodással, hanem állandó lármázással, „zenebonákkal” hirdeti a faluban, hogy ő a rendes pap.³⁰

²⁴ Mitrovics: *Csenkeszfai Poóts András élete*, 514. A közbotrányokozás vármegyei, közgyűlési rövid bejegyzései (tanúvallomások, döntések, fellebbezések, szabadulás stb.) az 1785. június 1. – 1786. december 21. közötti időre vonatkozóan: Heves megyei levéltár. IV. – 1/a. 43. 261, IV – 1/a. 45. 123, 163–164, 287–288, 528, 568, 641, 715–716, 762–763, 1099, 1102, 1772–1773.

²⁵ Mitrovics: *Aeneas Sylvius*, 22.

²⁶ Poóts András „Sénai Lukrécia ...” kezdetű műve egyéb versekkel együtt olvasható: Csenkeszfai Poóts András ifjúi versei. Pozsony, 1791.

²⁷ Mitrovics: *Aeneas Sylvius*, 34–40.

²⁸ Mitrovics: *Aeneas Sylvius*, 40. Poóts egyébként kisebb-nagyobb verseket korábban és később is írt. Még pataki diákként (1773-ban) írt halotti verset Dessewffy Tamás, bodrogkeresztúri prédikátorként 1788-ban Vajai Vay Mihály emlékére. OSZK Kt. Quart. Hung. 380. f. 1–18, illetve: OSZK Kt. Quart. Hung. 1089. ff. 58–70.

²⁹ TREKL. A. XXI. 7840.

³⁰ TREKL. A. XXII. 7923, A. XXII. 7931.

Az új prédikátorral párhuzamosan a tiszánai egyházközség elöljárói is felléptek Poóts ellen. Azzal érveltek, hogy akkor sem viselkedett tisztességesen, amikor asszonya vele volt, most pedig ráadásul egyedül is él. Sőt, mivel az egyszerű emberek egy részét megtevesztette, pártoskodással is joggal vádolják. Visszatérése óta állandóan mulatozik, törvénytelen gyűléseken hirdeti a maga igazát, az ellenzőit szüntelenül fenyegeti és gyalázatosan szidja, álhíreket terjeszt, és nem adja át az új prédikátornak a parókiához tartozó melléképületeket és kertet. A bírák a vármegyének és a földesúrnak egyaránt elküldött leveléből az is kiderül, hogy mintegy tucatnyi hangos támogató segíti Poótsot, akik közül ő még saját kurátort is kinevezett. Így immár nemcsak a „szüzességnek, hanem a békességnek és minden jó rendtartásnak is ostroma”.³¹ A kiküldött deputáció végül a panaszosoknak adott igazat: bár a bűnösnek is meg kell bocsátani, Poóts pedig az egri árestomban már megbűnhődött mindezt, de a *tractus* semmiképpen sem ismerheti őt el tagjának.³²

Minden bűne megbocsátva: a bodrogkeresztúri évek

Távozását követően Poóts András két évig hivatal nélkül élt Hejőcsabán, majd 1788-ban vagy 1789-ben a bodrogkeresztúri gyülekezet lelkésze lett. Bodrogkeresztúr – múltját, nagyságát és a hívők buzgalmát tekintve egyaránt – a zempléni egyházmegye egyik legtekintélyesebb településének számított. Bodrogkeresztúrra kerülni egy Poótsnál sokkal kevésbé ellentmondásos prédikátornak is nagy tekintélybeli és anyagi előrelépést jelentett volna.³³ Gyakorlatilag teljes megbocsátásban részesült tehát az egyház részéről. Jól jellemzi akkori megítélését, hogy a környék helvét hitvallású földesurainak egyik legfontosabbika, az ekkoriban egyházkerületi főgondnokként az egyház életében kulcsszerepet betöltő Báji Patay József 1789. decemberi levelében nemcsak azt tanúsította, hogy meggyőződött Poóts erkölcsi és szakmai rátermettségéről, hanem kifejtette, alkalmasnak tartja őt akár a sárospataki eklézsiába is meghívni. Báji Patay szerint Poóts András a pataki hívek mellett a helyi kollégium ifjúságának is nagy hasznára lehetne. (A levél végére egyébként rá van vezetve a válasz, miszerint a szuperintendencia tudomásul veszi a főkurátor ajánlását, s továbbítja Sárospatakra a javaslatot. A rövid válaszban az áll, hogy már hallottak is pozitív reakciókat a patakiak részéről, de a végső döntést a helyieknek közösen kell meghozniuk.)³⁴

Poóts András Bodrogkeresztúron újra megházasodott. Második feleségének, Palóczi Zsuzsannának a személye még figyelemreméltóbb, mint a szintén lelkészcsaládból való első neje. Új asszonya révén ugyanis a legfontosabb zempléni lelkészcsaládba került be: az egyszer már nagyot botlott Poótsnak az apósa a nagyra becsült sárospataki prédikátor, Palóczi Pál, sógora pedig a zempléni esperes, Palóczi György lett.³⁵ A bodrogkeresztúri iratok között egyelőre csak kevésbé lényeges adatokat találtunk Poóts működését illetően. Ezek közül az a levél a legfontosabb, amelyben 1793 végén, tehát Keresztúrra érkezését követően négy-öt évvel határozottan hangot ad elvagyódásának. Csendesesen nézi és „szenyvedi” az egyháztagok anyagi jellegű csatározásait, s ezek miatt inkább elmenne Olaszliszkára papnak, ha „a sógor méltóztatik eszköz lenni benne”.³⁶ Néhány hét múlva ugyanebben az ügyben keresi meg rokonát – felettesét, mivel előző levelére nem kapott választ. Ebben a levél-

³¹ TREKL. A. XXII. 7932.

³² TREKL. A. XXII. 7954.

³³ Dienes Dénes: *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)*. Sárospatak, 2001. 9–14.

³⁴ TREKL. A. XXIII. 8611. Végül nem Poótsot, hanem Igaz Sámuel választották pataki lelkésznek.

³⁵ TREKL. A. XXIX. 10. 784, R. A. II. 5/1 247.

³⁶ TREKL. R. A. II. 5/1. 247.

ben magabiztosan kijelenti: „készebb vagyok ideig várakozásba lenni, mint valami rossz hellyel világomat megkötni: külföldben is processusom, s más feltett céljaim lévén, melyek által többet reménylek holmi mismás jövedelemnél.”³⁷

Az elvágódás valódi okát illetően ismét erőteljesen különbözik Mitrovics verziója és az általunk fellelt tanúvallomásokból és egyéb levelezésekből kibontakozó kép. Mitrovics szerint Bodrogkeresztúron minden csendben-rendben indult, Poóts az egyházi épületek renoválásával és a végül 1791-ben felszentelt új templom építésével foglalkozott. A már-már idilli hétköznapiakat az borította fel, hogy őszintén egymásba szeretett a pap és egy zsidó lány, s a kezdeti tartózkodás után nem tudtak parancsolni szívüknek, és szerelmük beteljesedett. A Poóts iránt hálát érző keresztúriak ugyan e vétséget nem nézhették el, de az igazi okot elfedve mindössze az elhelyezését kérték, s egy év tétlenséget követően így 1796-ban újra szolgálatba állhatott.³⁸ Mitrovics történetét illetően legalább két pontban azonban kétegyeink támadnak: egyrészt a később szép számban Poóts ellen valló bodrogkeresztúri lakosok egyáltalán nem említenek fájdalmas – tragikus, igaz szerelmet. Másrészt Poóts 1793 végi saját kezű levelei önmagukban tanúsítják, hogy kapcsolata az egyháztaggal közel sem volt eszményi.

Már Ungváron szolgált Poóts, amikor az ottani panaszok miatt utólag ellenőrizte az egyház vezetése a bodrogkeresztúri viselt dolgairól szóló pletykákat. 1799-ben, távozását követően négy évvel derült ki, hogy a Bodrog partján eltöltött hét év során sem volt hűtlen korábbi önmagához. Második felesége, Palóczy Zsuzsanna nyolc év múltán szintén válásért folyamodott.³⁹ A válás és általában Poóts viselkedése ekkor már komoly fejtörést jelentett az egyház vezetőinek. Más ügyek mellett erre is kitért például a szuperintendensnek írott levelében Rozgonyi József, a sárospataki kollégium soros vezetője, rector-professzora. Kifejtette, hogy mindenképpen meg kellene előzni a válást, valahogy ki kellene eszközölni az újabb botrány elkerülését, s Poótsot „tekintvén talentumait, conserválni [kellene], hogy végképpen el ne veszne”.⁴⁰ A Poóts ungvári botránykeltése nyomán indított vizsgálódás során derült ki a tanúvallomásokból, hogy az ottani hívek hallottak már bodrogkeresztúri viselt dolgairól is. Ismét felbukkant a már-már szokványos vád, a gyakori paráznság és a kétes kapcsolatok sora, de ezen kívül pénzügyi fegyelmezetlenségeinek (zavaros kölcsön-szerződések, kifizetetlen tartozások, a templomra ilyen-olyan ürügyekkel beszedett pénz pontatlan elkönyvelése) is híre ment. Azt is tudták Ungváron, hogy a bodrogkeresztúri egyháztagek végső elkeseredésükben az egyházközség ládájának kulcsát is elvették a lelkésztől, elzárva ezzel az ingóságoktól és az ingatlanokra vonatkozó hivatalos dokumentumoktól.

A keresztúri ügyekben csak Poóts távozását követően, ungvári lelkész korában, nyilvánvalóan a válás indokoltságát alátámasztandó indítottak következetes vizsgálatot. Ezúttal nyolc 29–51 év közötti leány és asszony vallomása bizonyította, hogy Poóts Andrásról és sűrűn elővillanó szeméremtestétől a környékbeli hölgyeknek sehol sem lehetett nyugtuk: a lelkészlakban, az éj leple alatt az utcán vagy a temető mellett ugyanúgy előfordultak atrocitások, mint az illető nők saját lakásán, de még a templom szentsége sem fékezte a lelkipásztor buja vágyait. Többször előfordult, hogy a botrányos eseteket a prédikátor szerencsétlen felesége is látta, akire melleleg számos alkalommal tett nagy nyilvánosság előtt a mai olvasó számára is megbotránkoztatóan súlyos, becsmérő kifejezéseket. Mindezek

³⁷ TREKL. R. A. II. 5/1. 248.

³⁸ Mitrovics: *Csenkeszfai Poóts András élete*, 515–519. Melleleg erre az időre teszi Mitrovics Poóts álláskereséssel egybekapcsolt, fentebb már említett, elutasításra talált katolizálási kérelmét.

³⁹ TREKL. A. XXVIII. 10. 324.

⁴⁰ TREKL. A. XXVIII. 10. 327.

alapján a bodrogkeresztúri egyházi előjárók ki is állították azt a bizonyáglevelet, amelyben elismerik Pálóczi Zsuzsanna szenvedéseit és emberi nagyságát, s ezzel a válás dolgában ártatlan, szenvedő félnek ismerték el.⁴¹

Az újabb lesüllyedés: egy évtized Ung vármegyében

Poóts végül hat év után hagyta el vagy kényszerült elhagyni Bodrogkeresztúrt. Ezt követően, 1796-ban ismét új egyházmegyébe, a szintén periférikus helyen fekvő, kicsiny faluba, az Ung megyei Pinkócra került. Pinkócon mindössze egyetlen évet töltött, 1797-ben már Ungvárra költözött. E nagy és gazdag településen nem élt nagy számú református hívő, ennek megfelelően nem alkottak kifejezetten erős gyülekezetet.⁴² Így egy lelkész számára nem lehetett túlságosan vonzó a város, különösen, hogy más felekezetek erős ungvári jelenléte nyilván nehezítette a mindennapi feladatok teljesítését.

Poóts itt sem bizonyult átlagos lelkésznek, s ezúttal sem csak az épp akkor zajló válás és az azzal kapcsolatos procedúra jelentett rendkívüli eseményt az életében. 1801-ben kelt Bosnyák Pál egyháztagnak a szuperintendenshez és a vármegyéhez egyaránt elküldött panasza, amelyben leírja, hogy a vele vitában álló prédikátor az egyik összeszólalkozás hevében – ráadásul a főszolgabíró és az alispán jelenlétében – őt és „zsivány pajtásait” vádolta meg a négy és a tíz esztendővel azelőtti csicseri tűzvész okozásával.⁴³ A helyi lakosokkal való további összetűzésekre utal a lelkész levélváltása az ungvári egyházi előjárókkal, akik a bodrogkeresztúriakhoz hasonlóan 1801-ben már elzárták lelképásztoruk elől a ládát, s azt Poóts többszöri kérésére sem nyitották ki.⁴⁴ A Poóts elleni erők vezetőjének több tanú is Pálóczi Horváth György ungi algondnokot nevezte meg. Egyikőjük, Boksay András görög katolikus plébános azt is igazolta, hogy Pálóczi Pinkócon igen becsmérően szólt Poótsról.⁴⁵ A Poóts–Pálóczi konfliktust egyébként mindkét érintett elismerte egy-egy levélben. Ezúttal – tőle szokatlan módon – Poóts hátrált meg, bocsánatért és az illető jóindulatáért esedezett, amiért felindultan bizonyíthatatlan dolgokat írt az algondnokról.⁴⁶

Poóts Ungváron számottevő helyi tábor tudott maga mellé állítani. Előbb Vásárhelyi Pap József erdömester írt a védelmében – egy erdömestertől elképzelhetetlen szabatossággal – kérvényt, amelyben a szuperintendenst és a főgondnokot egyaránt arról tudósítja, hogy Poóts ártatlanul szenved a gyülekezet négy-öt tehetős tagjának zsarnokságától, akik távoli helyekről toborozzák a lelkész elleni tanúkat annak érdekében, hogy megszerezzék a pap által használt szőlőt. Vásárhelyi kifejti, nem akar a lelkész prókátora lenni, de nagyon félti a gyülekezetet, hiszen a marakodás lealacsonyítja a közösségüket, s ez különösen veszélyes a nem egyvallású városban.⁴⁷ További negyvenhárom helyi lakos tett hitet Poóts ártatlansága mellett, levelük végén kijelentik, hogyha a szuperintendencia az ármánykodók javára dönt, többé papot nem fizetnek.⁴⁸ Szándékuk komolyságát alátámasztandó a hívek

⁴¹ TREKL. A. XXIX. 10. 781–785.

⁴² A görög katolikus püspök székhelyén, Ungváron 1840-ben a lakosságnak a 6,5%-a, 428 fő volt református hitű, ezzel a kálvinisták felekezete csak a negyedik legnagyobb volt a városban. Deák, Ernő: *Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone. (1780–1918)*. Wien, 1989 II/2. Bd. 634–639.

⁴³ TREKL. A. XXIX. 10. 786–787.

⁴⁴ TREKL. A. XXIX. 10. 790–792.

⁴⁵ TREKL. A. XXIX. 10. 801.

⁴⁶ TREKL. A. XXIX. 10. 794.; A. XXIX. 10. 798–799.; A. XXIX. 10. 801.

⁴⁷ TREKL. A. XXIX. 10. 788–789.

⁴⁸ TREKL. A. XXIX. 10. 793.; A. XXIX. 10. 797.

új kurátort neveztek ki a békétlenkedő és igazságtalan Horváth Ferenc helyett.⁴⁹ A helyi hívek jelentékeny csoportja mellett számos más felekezetű is Poóts Andrást támogatta: a már említett Boksay mellett Réday József római katolikus főesperes és ungvári plébános, valamint Tárkovics Gergely ungvári görög katolikus pap egyaránt kiállt a református lelkész mellett.⁵⁰ Ugyancsak kedvező nyilatkozatot tett rá nézve Rásky György, Ung vármegye hajdúja, aki kijelentette, egy Poótsnak tulajdonított teherbeejtés mégsem az ő lelkén szárad, az illető nő, a hamis vádló Lakatos Erzsébet „becstelen kurva a legnagyobb hamissággal.”⁵¹

Az ungvári botrányok 1801-ben a következőképpen zárultak: Meghallgatták Poóts mindenkre vonatkozó, engesztelést kérő beszédét; az egész gyülekezet előtt felolvasták a konzisztórium békére intő felhívását. A konzisztórium kimondta: a vitatott földdarabok továbbra is a prédikátor használatában maradhatnak; a Pálóczi Horváth-pártiak is elfogadták az újonnan választott kurátort, Szabó Józsefet; de az egyházfi maradt a régi, Balog András. Poótsot megintették a jegyzőkönyv-vezetés pontatlanságai miatt, és elhanyagolható nagyságú, 1 váltóforint 41 krajcárnyi összeg megfizetésére kötelezték; ugyanakkor a leváltott kurátornak, Horváth Ferencnek húszszor annyit, 18 Rf 58 xr-t kellett megfizetnie; Bosnyák Pál Poóts elleni felvetéseit pedig érdemben nem vizsgálták.⁵²

Poóts András azonban nem maradt Ungváron. A feszültségek elsimításának az is a részét képezte, hogy kilátásba helyezték, ismét máshová rendelik lelkésznek. Ez azonban az ungváriakat azért nem nyugtatta meg, mert az egyházmegyei vezetés nem intézkedett azonnal Poóts távozásáról és pótlásáról. Még 1802 közepén is arról panaszkodtak, hogy nem dőlt el, Poóts mikor és hová távozik, s így ők több mint egy éve pap nélkül vannak. Poóts szintén arról számolt be, hogy a megoldás előtti hónapok nagyon terhesen alakultak a számára, sok helyi hívő – Horváth Ferencsel az élen – azon mesterkedik, hogy őt ne ismerjék el lelkészüknek, s így ne fizessék ki neki az évi járandóságát.⁵³ Az újabb egyházmegyei döntés ismét biztosította a gyülekezetet, hogy hamarosan új prédikátort kapnak, s amíg Poóts látja el a napi teendőket, az egyház nem szól bele abba, hogy ki ismeri el papjának, s ki jár templomba. A *tractus* azt is megtiltotta, hogy a hívek egymást kényszerítsék a jelenlétre vagy a távolmaradásra.⁵⁴

A tractuális vizsgálóbizottság mindenképpen szeretne volna meghallgatni Poótsot, aki azonban – orvosi tanúsítvánnyal – betegsége hivatkozva távol maradt.⁵⁵ A folyamat gyorsításában érdekelt egyháztagok azonban azt bizonygatták, hogy Poóts erőtlől duzzadva járkel az utcákon, dolgozik a szőlőben, tehát hamis indokkal csupán az időt húzza.⁵⁶ A jelek szerint elgondolása célt ért: a településről való elrendelés ötlete után közel két évvel, 1803 tavaszán még mindig csak Poóts hivatalos fórum – ezúttal a főkonzisztórium ülése, tehát egyházkerületi testület – elé való rendeléséről döntöttek. Igaz, ezúttal előre kikötötték, semmilyen kifogást nem fogadnak el esetleges távolmaradására.⁵⁷ A határozott felhívás ellenére a szikszói gyűlésen ismét elmulasztotta a megjelenést, egyik támogatója szerint „nem kevés akadályoztatása” okán nem mozdult ki Ungvárról. A hívek ugyanis utazásának

⁴⁹ TREKL. A. XXIX. 10. 797.

⁵⁰ TREKL. A. XXIX. 10. 800–803.

⁵¹ TREKL. A. XXIX. 10. 805.

⁵² TREKL. A. XXIX. 10. 861.

⁵³ TREKL. A. XXIX. 11. 100–101.

⁵⁴ TREKL. A. XXIX. 11. 107.

⁵⁵ TREKL. A. XXIX. 11. 101–102.

⁵⁶ TREKL. A. XXIX. 11. 108.

⁵⁷ TREKL. A. XXIX. 11. 231.

idejére tervezték az új pap behívását.⁵⁸ Poóts ezúttal is kijelentette, az első idézésre egészségi okokból nem tudott megjelenni, a Szikszóra távozás pedig szerinté időben egybeesett az ungvári hívektől való búcsúval.⁵⁹

Ungvárról 1803 húsvétja előtt végül mégis eltávozott a lelkész, s új helyre, a néhány héttel azelőtt számára kirendelt, szintén Ung megyei Mokcsakerészre indult. Azonban a szikszói konzisztórium ülésén ezúttal sokkal súlyosabb szankciókkal kellett volna szembenéznie: a körülmények ismeretében végül távollétében döntöttek az egyházkerület vezetői a papi hivataltól való eltiltásáról. A döntést meghallván, a mokcsai és kerécsi egyháztagok levélben folyamodtak újonnan megismert, „szeretett papjuk” megtartása érdekében.⁶⁰ Úgy tűnik, az egyház vezetői akceptálták a kérést, Poóts András ugyanis egészen saját elhatározásáig hivatalában maradhatott. Végül 1806-ban lemondott tisztségéről, s korábbi életét nem meghazudtolva áttért a római katolikus hitre. A lemondását nyugtázó tractuális gyűlésen elhangzott, hogy távozását nem személyesen intézte, ezért már az első hetekben kikerült az egyház irányítóinak látóköréből. További sorsáról csak szóbeszéd révén nyertek némi információt.⁶¹

A kalandos életű, kétszer elvált, botrányok sorát kiváltó, végül hitét is elhagyó, ugyanakkor többek szerint is tehetséges versíró, nagy tudású Poóts András további sorsa ismeretlen. Csáji Pál szerint 1812-ben halt meg Ungváron.⁶²

Tanulságok és kérdőjelek

Különböző időben és helyen nyilatkozatot tevő tanúk sorának vallomásai azt erősítik, hogy Poóts András nem tartozott a makulátlan erkölcsű lelkipásztorok közé. Ezek és válásai alapján nyugtalan természetű, hedonista életvitelű személyként jellemezhetjük, aki azonban egyes személyiségjegyeivel mindenhol a maga oldalára tudta állítani az emberek egy részét. Esetenként kifejezetten befolyásos személyek pártfogását is meg tudta szerezni – elegendő csak második apósára vagy az őt Bodrogkeresztúrra beajánló főgondnok lelkes támogatására gondolnunk. Poóts tisztes családi háttérrel rendelkezett, s eleinte úgy tűnt, nem hoz szegényt megbecsült, fontos egyházmegyei tisztségeket is kapó prédikátor apjára. Eminens kollégiumi teljesítménye alapján két évig taníthatott Sárospatakon, majd peregrinációban vett részt. E tényezők eddigi kutatásaink alapján arra utalnak, hogy a Tiszán-inneni Egyházkerület lelkészeinek élcsoportjába tartozott. Az egyházkerület közel 164, azonos időben szolgáló lelkészének önéletrajzi nyilatkozatát elemezve arra jutottunk, hogy a peregrináció majdnem minden második ekkor szolgáló lelkésznek (44,5%-uknak) megadatott, s a kétéves külföldi tartózkodás is átlagosnak volt mondható. *Praesesként* vagy egyéb fontos diákisztviselőként viszont csak a prédikátorok mintegy negyede (23,2%) működhetett a pataki kollégiumban. Különösen nagy kiváltságnak számított továbbá, ha valaki megengedhette a fiának, hogy a kezdetektől a pataki kollégiumban tanuljon, s így a lehető legszisztematikusabb képzésben részesüljön. Ilyen induló előnyt az 1807–1808-ban szolgálatot teljesítő lelkészeknek csak a 13,4%-a tudhatott a magáénak.⁶³

⁵⁸ TREKL. A. XXX. 11. 356.

⁵⁹ TREKL. A. XXX. 11. 364.

⁶⁰ TREKL. A. XXX. 11. 390.

⁶¹ TREKL. A. XXXII. 12. 228–229.

⁶² Csáji Pál: Az abaúj-torna-sárosi református egyházmegye eklézsiáinak névsora, 1565–1965. A Tiszán-inneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Kézirattára. 4310–4311.

⁶³ Ugrai János: *Egy páratlan forrás oktatástörténeti tanulságai. Református lelkézi önéletrajzok elemzése 1807-ből*. Magyar Pedagógia, 103. évf. (2003) (103.) 211–228. A szóban forgó önéletrajzi

Természetesen külön, nehezen megválaszolható kérdés, hogy a lelkész elsőrangú iskolai előmenetele, görögtudása, versírói tevékenysége, külföldi tapasztalatainak hatása, tehát „magasabb műveltsége” milyen szerepet játszott az egyszerű hívek körében, s mindez hogyan módosította az illetőnek az egyházközségen belüli megítélését. Valószínűleg ezeket a tényezőket a gyülekezet tagjai nem értékelték megfelelően, s főként nem használták ki a mindennapok során. Ennek ellenére megítélésünk szerint a (befolyásos) hívek a lelkész előéletének ehhez hasonló pozitív elemeit mind a papválasztáskor, mind a későbbiekben a gyülekezet – tehát végső soron önmaguk – presztízsét növelő tényként mérlegelték, s esetleg más gyülekezetekkel szembeni rejtett versengésükkor, közösségi identitásuk erősítésénél alkalmazták. Kissé leegyszerűsítve a problémát: egyszerre csodálhatták őszintén a világlátott lelkipásztor prédikációit, illetve dicsérhették büszkén saját papjukat a szomszéd községben. Így könnyen előfordulhatott, hogy egy-egy, a lelkész alkalmasságát megkérdőjelező szituáció esetén az adott gyülekezet bizonyos csoportja nagyobb súlyt helyezett ezekre az adott kérdésben másodlagos fontosságú jegyekre, s elnézőbb volt hibázó lelkészével szemben, mint a hívek másik, a konkrét konfliktus rendezésében valamiért jobban érdekelt csoportja. Ráadásul arról sem feledkezhetünk meg, hogy minderre maga a lelkész is rájátszhatott: az átlagnál összetettebb, értékesebb műveltségének elemeit (ékekészítés, vitakészség, irodalmi vagy külföldi példákra hivatkozás stb.) felhasználva biztosíthatta a maga számára az erre fogékonyak hosszú távú támogatását. Ennél is bonyolultabb módon erősítette egy-egy lelkész pozícióját, ha a családjában, felmenői között volt kiváló prédikátor. Ugyanis egyrészt erre is lehetett hivatkozni, másrészt pedig közvetlen, személyes kapcsolati tőkét lehetett kovácsolni ebből a szerencsés körülményből.⁶⁴

Azonban a kiemelkedő háttér és a minden igényt kielégítő tanulmányi előmenetel ellenére újra és újra súlyos botrányok támadtak Poóts körül. Ezek még a Mitrovics által hangsúlyozott szerencsétlen körülmények elfogadása esetén is súlyos jellemhibákat bizonyítanak. Parázna kalandjai, erőszakos fellépései, pénzügyi visszaélései és második feleségét sértő durva, írásban is vállalt megnyilvánulásai mellett személyisége a kétségtelenül megnyerő jellemvonások folytán szinte minden helyszínen szélsőségesen megosztotta a gyülekezetet, s tevékenysége akár felekezeteken kívüliek sorozatos beavatkozását is gerjesztette. Poóts vétkei és bűnei nem egyedülállóak a korszakban, tetteihez hasonló esetekre számtalan példát lehet idézni minden társadalmi rétegből és minden földrajzi egységből, bár templomi vagy temetőbeli vehemens támadásai a kortársakat is meglepték.⁶⁵ Mivel azonban lelkészről van szó, az esetek súlyossága és folyamatossága mindenképpen kirívó, s talán megkockáztathatjuk: kivételes.

nyilatkozatok – az abaúji lelkészek biográfiájával kiegészítve – olvashatók önálló forráskiadványban: Ugrai János (szerk.): *„Kis világnak világos kis tüköre.”* Debrecen, 2004. (Sajnos a lelkészi pályáról éppen 1807 előtt távozó Poóts András életének állomásait ebből az összeírásból nem tudjuk rekonstruálni.)

⁶⁴ E problémák fontosságára Vári András hívta fel a figyelmemet. Ezt és a tanulmány többi részéhez fűzött javaslatait is hálásan köszönöm neki.

⁶⁵ Ezt illusztrálандó néhány munka: Hajdú Lajos: *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában.* Budapest, 1985. 23–32.; Kósa László: *Hétszilvafás nemesek a protestáns egyházakban.* Confessio, 15. évf. (1991) 4. sz. 30–39.; Kósa László: *„Hét szilvafa árnyékában”.* Budapest, 2001. 196–215.; Zsupos Zoltán: *Szitok, átok, káromkodás Rimaszombatban a XVIII. században.* In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXX–XXXI. 1991–1992. Miskolc, 1993. 457–483.; Ugrai János: *Fegyelmi vétségek Sárospatakon, a felvilágosodás korában.* Magyar Pedagógia, 101. évf. (2001) 3. sz. 285–300.

Ugyanakkor bizonyos jelek alapos mérlegelése megkívánja, hogy ne zárjuk ki teljesen annak a lehetőségét, hogy Poóts néhány tettét vagy jellemhibáját esetleg tendenciózusan felnagyították az ellenérdekelt felek. Mindenképpen elgondolkodtató, hogy az első nagy botrány, a lelkész tiszánánai heveskedése időben egybeesett a nagy tekintélyű lelkészcsaládból származó feleség félrelépésével. Az első kihallgatás-sorozat, amelyet, emlékezhetünk, egészen furcsán rekesztettek be a küldöttek, néhány fiatal nő és néhány férfi gyökereken ellentétes vallomásával, és Poóts felmentésével zárult. Kimondatlanul is a hűtlen asszony pártján álló „vádlnaknak” nevezte az egyházmegyei *deputatio* a panaszosokat. Amikor a szuperintendens közbelépett (a következő év elején), akkor a férj, a feleség és a szerető közötti konfliktus már eszkalálódott. Hiszen a Poótsot versekben mocskoló csábító nyilván nemcsak költői tehetségét kívánta ország-világ előtt megmutatni, hanem már a kiadás előtt is úton-útfélen hirdette műveinek lényegét, a tiszánánai pap paráznságát. Nem véletlenül hivatkozhattak már a Poóts-ellenesek arra, hogy országszerte rossz a gyülekezet híre erkölcsstelen papjuk miatt. Nyilván a válni készülő asszony érdekeit is szolgálta, hogy szeretője csúfságokat terjesztett férjéről, vagy hogy – részben bizonyosan általa felkért – tanúk vallottak Poóts ellen. Egy ilyesfajta, inkább Mitrovics verzióját erősítő szereposztásban Poóts valóban húzhatta a rövidebbet. S ez elvezethetett odáig, hogy részben az ellene hangolt gyülekezet nyomására, részben az elszenvedett igazságtalanságokkal szembeni védekezés során válhatott a külső, pártatlan szemlélő számára is pártoskodóvá vagy elzárni való hőzöngővé. Ezt erősítheti az a fölöttébb furcsa tény is, hogy a neki tulajdonított, szintén egészen durva bodrogkeresztúri vétségekre csak utólag, néhány évvel az elköltözése után derült fény.

A nánai per koncepciózusságával egyébként elvileg magyarázható lenne Poóts későbbi teljes rehabilitációja. Ha első szolgálati helyén valóban önhibáján kívül csaptak össze a feje fölött a hullámok, akkor megérdemelhette a megbocsátást s a magas rangú zempléni pártfogók támogatását. (Bár a tények lehető legjobb indulatú értékelésekor is túlzásnak tűnik a támogatók lelkesedése, például az ismert kálvária után Poóts erkölcsi példamutatásának ajánlása a kollégiumi tanulók épülésére.) Ám ez a lehetőség egy újabb ellentmondást tartalmaz: ha Poóts nem kis részben a befolyásos, az érdekeit vele szemben is hatékonyan érvényesítő Miskolczi Bodnár-család ármánykodásának köszönhetette meghurcoltatását, akkor hogyan kerülhetett aztán éppen abba az egyházmegyébe, ahol olyan stabil pozíciókkal rendelkező első feleségének familiája?

Mindenesetre vitán felüli, hogy Poóts András lényegében minden szolgálati helyén megosztotta a gyülekezetet, s többnyire aktív közbelépésig fajuló (letartóztatás, ládakulcs elzárása, állandó vádaskodások) konfliktusok támadtak körülötte. Még a vele történt események kifejezetten jóindulatú interpretálásából sem hiányoznak olyan meghökkentő fordulatok, mint a két válás, titkos szerelem, szintén titkos katolizálási kérelem, majd valóban végrehajtott katolizálás vagy egészen döbbenetes hangvételű, mocskolódó levél írása.

Poóts András lelkipásztori szolgálatának alapos megvizsgálása azonban az egyház és a szűkebb környezet szempontjából is tanulságos. A sokszori súlyos botlás sem bizonyult ugyanis elegendőnek arra, hogy a lelkésztől az egyházkerület megváljon. Igaz, egy alsóbb szintű egyházigazgatási egység, a borsodi egyházmegye hozott ilyen határozatot. A szuperintendencia a botránnyok közel két évtizedes sorozata után elhatározta ugyan a kizárást, de a lelkész az időhúzás taktikájával és az új egyházközség híveinek megnyerésével sikeresen meggyőzte feletteseit alkalmazásának engedélyezéséről. Minden botrány ellenére végül saját elhatározásából távozhattott posztjáról. A legkeményebb szolgálati büntetés elmaradása ellenére Poótsot többször is igyekeztek fegyelmezni: nyilvánvalóan viselkedése okozta,

hogy pályája során három *tractus*ban is dolgozott.⁶⁶ Az áthelyezések azonban alaposan megkéstek. Bodrogkeresztúrból is évekkal a ládakulcs elzárása után került máshova, és Ungváron is igen sokáig húzódtott az ügye.

A bodrogkeresztúri gyülekezetbe kerülés pusztá ténye és körülményei (a főgondnok ajánlása és új apósának személye) egyaránt azt sejtetik, hogy az egyházmegyék, illetve az egyházközségek között sem működött jól és gyorsan a kommunikáció. A fogadónylatkozatban szó sem esik a börtönviselt Poóts tiszánai ügyeiről. Ez jelentheti azt, hogy maguk az ajánlók sem voltak tisztában támogatottjuk szeplős múltjával. Sokkal valószínűbb azonban, hogy ők ugyan tudtak a Poóts körüli botrányokról, de megtehették, hogy erről – valamilyen emberbaráti vagy személyes okból – nem számoltak be a zempléni híveknek. Mindkét eshetőség az egyházon belüli információáramlás elégtelenségére utal.

Egyébként könnyen lehet, hogy az egyházkerület felsőbb vezetésének hezitálása, körülményes eljárása s végső soron egészen következtlen problémamegoldása nem a Poóts Andrásnak járó kitüntetett figyelemmel magyarázható. Minderre ugyanis más példát is találhatunk ezekből az évtizedekből. A Poóts-hoz hasonlóan külföldöt járt, tudós tiszteletesként becsült, egy helyen a doktor előnévvel is illetett Göde István például peregrinációjából hazatérve kétszeres adósságba verte magát. Előbb egy magyarországi református prédikátorhoz férjhez ment holland asszonynak küldött testvéri segítséget, 10 holland arany forintot nem adott át, majd pedig a pozsonyi harmincadvámon feltartóztatott könyves ládáját nem váltotta ki. A szuperintendens előbb a könyveket váltotta ki 42–44 Rft-ot áldozva e célra az egyházkerületi pénztárból, majd úgy döntött, hogy adósságai rendezéséig nem adja oda Gödének a könyveket. Ennek ellenére a fiatal lelkipásztor szép szavakkal, üresnek bizonyuló ígéretekkel elintézte felettesénél, hogy visszakapja „tulajdonát”. Szalay Sámuel, az egyházkerület vezetője tehát ekkor is nehezen magyarázható jóindulattal viseltetett a más tulajdonát jogtalanul bitorló, saját holmijával pedig kevésbé törődő fiatal lelkészével, s bizalmával Göde István is könnyedén visszaélt. Az egyházkerületi irányítás nehézségét jellemzi, hogy Göde 1784-ben elkövetett véttségét még öt év múlva sem rendezték megnyugtatóan. Sőt az eljárást – Poóts ügyéhez hasonlóan – ezúttal is súlyosbította az információhiány: külföldről hazatérően a pályakezdő lelkész – a püspökkel szembeni adósságokat maga mögött hagyván – közel másfél évre eltűnt felettesei szeme elől. Szalayék csak annyit tudtak róla, hogy valahol Szatmárban vagy Ugocsában él, s csak akkor jelentkezett, amikor az egyik gyülekezet meghívta őt papjának.⁶⁷

Az egyházi ítélkezés lassúsága, következtelensége és esetenként indokolatlan engedékenység mellett igen feltűnő az egyházközségek megosztottsága, viszálykodásra való hajlama, amit elsősorban a prédikátor ungvári éveiben tapasztalhattunk. Ezt akár szokványosnak is nevezhetjük, sűrűn előfordult ugyanis máshol is hasonló belviszály. Szintén Ungváron volt a lehangsúlyosabb a lelkész és a gyülekezet világi vezetői közötti érdekkülönbség és -konfliktus – ez is inkább tipikus problémának tekinthető, semmint kivételnek.⁶⁸ Külön hangsúlyozzuk a Poóts-csal és az ügyét vonakodva rendező egyházi vezetéssel egyformán elégedetlen hívek elkeseredéssel vegyes fenyegetését, miszerint ha nem intézkednek gyorsan és hatékonyan, akkor többet nem kérnek maguknak lelkészt. A tiszánaiak ilyen jellegű sorai azért tűnhettek az egyházkerületben veszélyesnek, mert az

⁶⁶ Ritkán fordult elő, hogy egy-egy lelkész akár egyszer is egyházmegyét váltott volna pályafutása során. A Poóts által „bejárt”, földrajzi értelemben vett terület nagysága (Dél-Borsodtól Ung vármegyéig) pedig – jelenlegi ismereteink szerint – egészen kivételes.

⁶⁷ TREKL. A. XXIII. 8681.

⁶⁸ Barcsa János: *A tiszántúli református egyházkerület történelme*. 1908. II. kötet. 112–143.

alföldi református gyülekezetek döntő többsége a szomszédos Tiszántúli Egyházkerülethez tartozott, Nánával tehát egy „végvárat” tékoztak volna el. Az ungváriak hasonló panasza – fenyegetése pedig egy felekezeti heterogén s elsősorban nem kálvinista vidék fontos központjának elvesztését vetítette előre.

Ritka volt azonban, hogy az egyház, amennyiben a különböző problémákat nem tudta elintézni saját hatáskörén belül, kívülállók segítségére vagy véleményére támaszkodott.⁶⁹ Poóts András ügyében viszont Tiszanánán és Ungváron egyaránt előfordult ilyen. A nánai külső beavatkozók egy részének (földesúr, tiszttartó) aktivitása könnyen magyarázható a gyülekezet kiszolgáltatott helyzetével, azonban az ispán bekapcsolódása és a lelkész világi börtönbe vetése mindenképpen feltűnő, és megfelelően illusztrálja a prédikátor körüli botrányok súlyosságát. Az ungvári eseményekbe beavatkozó különböző felekezetű lelkészek fellépése részben ugyancsak a település felekezeti heterogenitására és más felekezetek tekintélyére vezethető vissza, részben viszont az egyházi rendűek felekezeti határokon túli összetartására is adalékot szolgáltat.

Mindezek alapján kijelenthetjük, Poóts András lelkési pályájának viszonylagos hosszúsága, az egyház vezetői, befolyásos pártfogói részéről feléje irányuló bizalom többszöri megújulása, valamint a botrányainak kivizsgálását állandóan jellemző vonatottság egyértelműen túlmutat a szerencsétlen vagy másokat szerencsétlenné tevő, talajt vesztett prédikátor személyén. E körülmények a gyülekezeti, egyházmegyei és egyházkerületi szinteken szerveződő s e szintek mindegyikén a híveknek (illetve a hívek bizonyos csoportjainak) nagy autonómiát biztosító református egyház mint intézmény működési zavarára utalnak.⁷⁰ Az egyházszervezet működését alapvetően meghatározó tényezők (a gyülekezetek papmarasztási jogával, az egyházmegyék hatáskörének növekedésével, az egyházmegyei és egyházkerületi igazgatási apparátus népesebbé és szakszerűbbé válásával kapcsolatos változások, illetve az egyház papi és világi erői közötti, továbbá a különböző felekezetek egymáshoz való viszonya) jelentőségére hívja fel a figyelmünket az, hogy milyen könnyen tudta akár egyetlen lelkész is semlegesíteni az egyház legelemibb önvédelmi mechanizmusát.

*

Összességében megállapítható, hogy Csenkeszfai Poóts András lelkési pályája során sűrűn próbára tette hívei és felettesei türelmét. Úgy tűnik, kétségtelenül súlyos vétkei ellenére az egyház vezetői kifejezetten elnézőek voltak vele szemben, büntetésként csak a viszonylag gyakori áthelyezések és az új helyszínek közötti, a korszakban általánosnak nem mondhatóan nagy távolság említhető. Mindenhol, ahol megfordult, kivíta a hívek egy jelentékeny részének határozott, aktív cselekvésre ösztönző felháborodását. De az is igaz, hogy a lelkész – nyilvánvaló képességeinek köszönhetően – szinte mindenütt képes volt a gyülekezet egy adott esetben népes csoportját maga mellé állítani, s ezzel békétlenséget szítani a településen. Poóts viselkedése több alkalommal is személyén és aktuális gyülekezetének határain túl terjedő problémát jelentett az egyházkerület vezetésének, s világi hatóságok, illetve más

⁶⁹ A sárospataki kollégiumban például határozottan törekedtek egy-egy nagyobb botrány „falakon belüli” elintézésére és a külvilág, a támogatói kör minél szélesebb informálására. Ugrai: *Fegyelmi vétségek Sárospatakon*, 285–300. Igaz, ez a fajta befelé fordulás egy zárt intézménynél lényegesen jobban kivitelezhető és jobban is indokolható, mint egy egyházközség – az adott település életét átszövő – napi ügyeinek az esetében.

⁷⁰ Az egyház felépítésére vonatkozóan: Barcsa: *A tiszántúli református egyházkerület történelme*, II. kötet, 42–143.; Rácz István: *Protestáns patronátus*. Debrecen, 1997. A működési zavarra vonatkozóan egy korábbi esettanulmányunk: Ugrai János: *Egy XVIII. század végi deákzenidülés nyomában*. Aetas, 18. évf. (2003) 2. sz. 30–43.

felekezetűek beavatkozását eredményezte, továbbá kétszer is az egyházkerület fennhatósági területének csökkenésével fenyegetett. Poóts András működésének aprólékos tanulmányozásával ráadásul olyan további kutatásokat igénylő motívumoknak a nyomaira is bukkanhattunk, amelyek a kétszáz évvel ezelőtti hazai társadalom egyik fontos intézményének, a református egyháznak a változását és működési zavarait tükrözik.

JÁNOS UGRAI

Skirts, Poems, Conflicts: The Double Demotion of a Reformed Minister

In our paper we follow the career of a Reformed minister who seriously contravened regulations and norms many times. The career of András Poóts – who was imprisoned by the secular authorities, suspended more than once and expelled from his parish just to find trust at another – is an excellent representation of the rural conditions in late 18th- and early 19th-century Hungary. The infamous minister was successful in taking advantage of the divisions inside his congregations, the malfunctions of the church organization, the opportunities stemming from the marginal role of the Reformed church in certain areas, and last but not least the moral standards of the society. The case study contributes to our knowledge of these general phenomena.

BORBÉLY JÁNOS

Heinrich Hentzi Magyarországon

„Sárkányölő Szent Györgytől” a „vaskísértetig”

Magyarországon mintegy szitokszóként jelent meg a 19. század második felében a mostani dolgozat fő témáját ihlető Heinrich Hentzi neve, aki a halála után nagyjából félszázadon át tért vissza szellemként újra meg újra, több alkalommal „kísértett” a társadalmi, politikai életben. Ehhez nagymértékben hozzájárult az uralkodói akarat, ugyanis Ferenc József szobrot állított hű katonájának, mert 1849. májusában haláláig védelmezte a budai várat, s ezzel megtörte a rebellis magyarok, az 1849 tavaszán győzelmet győzelemre halmozó honvédsereg lendületét. Heinrich Hentzi emlékművét 1852. július 11-én leplezték le a budavári Szent György téren.¹ A magyar közvélemény természetesen sosem szívlelhette a monumentális alkotást, hiszen a neoabszolutista egységesítő törekvésekre emlékeztetett, azoknak mintegy szimbólumaként. Továbbá Hentzi nálunk nem számított hősnek, csak esküszegőnek, aki letette az esküt a magyar alkotmányra, mégis osztrák kézre akarta játszani Péterváradot. Hentzit különösen a pestiek vandálnak tartották, amikor katonai indokok nélkül bombáztatta a várost. Ráadásul az osztrák tábornok emlékműve az első politikai emlékmű lett Budán, melynek a helye is sértő volt, hiszen a Szent György tér a dualizmus folyamán otthont adott a honvédelmi miniszter, a honvéd vezérkari főnök és a miniszterelnök rezidenciájának is – ezeket mintegy komor módon figyelmeztette a bécsi katonai körök álláspontjára, arra, hogy nem adták még fel az egységes monarchia gondolatát. Ferenc József ugyan mindvégig hű maradt az 1867-ben kimunkált dualista rendszerhez, de érzelmileg nem tudott megválni a kiegyezéssel programját vesztő szobortól, Hentzi emlékműve így maradt eredeti helyén.² A hadsereg számára példa- és eszményképet jelentett Hentzi – így időnként mindig akadtak olyanok, akik „életre” keltették szellemét, ehhez elég volt egy koszorúzás, olykor egy koszorúzási kísérlet. S rögtön előjöttek a köztudatban a régi tragikus emlékek az önkényuralmi korszak idejéből. Ezért aztán a Hentzi emlékmű dualizmuskori története részben tárgyalható úgy is, mint a közjogi harcok egyik szegmense, hiszen Hentzi „feltámasztásai” alkalmával beleszólt a közjogi vitába, motívumokat adott az önálló magyar hadsereget követelő függetlenségi propagandának. A sorozatos botrányok, a *Hentziádák* azért is megérdemelnek némi figyelmet, mert két esetben, 1892-ben és 1898-ban a „Hentzi ügyek” megrendítették az aktuális kormányok helyzetét. A *Hentziádák* egyben azt is jelzik,

¹ Pesti Napló (a továbbiakban: PN), 3. évf. 1852. július 14. A Hentzi-emlék leleplezésének ünnepélyéről a Magyar Hírlap után a következőket közöljük.

² Egészen 1899-ig állt a Szent György téren, amikor is a Hadapródiskola udvarára, kvázi rezervátumba szállították át. 1918-ban bontották szét. Liber Endre 1934-ben megjelent munkájában is meglehetősen élesen ír az emlékműről, ami jelzi, hogy milyen mértékben nem volt „bevett” monументum az emlékoszlop – Liber Endre: *Budapest szobrai és emléktáblái*. Budapest, 1934. 64.

hogy az uralkodó és a nemzet között az érzelmi, lelki szférában zajló kiegyezési folyamat mindvégig bizony gyötrelmes, ellentmondásos és felületes maradt.

A Hentzi-emlékmű a folklórt is megihlette: valószínűleg a „Bach-husár” mintájára jött létre a „Hentzi-husár” kifejezés, amellyel főként nemzetietlennek, hazaárulónak tekintett politikusokat bélyegeztek meg; de ezt a szóösszetételt skandálták azok a tüntetők is, akik 1899-ben a Hentzi emlékmű újjáavatásáról visszatérő honvédeket fogadták. Hogy a tábornok és vasoszlopa mennyire talált el érzékeny pontokat a kortársak szívében, ez három példával is bemutatható: 1886-ben Menyhárt Béla hadnagy öt tisztársával verekedett meg, akik a később tárgyalandó Jansky ügy kapcsán a magyarokat szidalmazták.³ 1895. április 1-jén egy elkeseredett ember, bizonyos Szeless Adorján az emlékművön akarta megbosszulni csalódottságát, hogy nem tudott biztos egzisztenciát teremteni önmagának és családjának – ez az esemény egyébként később a család szempontjából sorsfordítónak, a felemelkedés kezdetének bizonyult. Mondhatjuk úgy is, hogy Hentzi „képében” mosolygott rájuk a szerencse. 1895-ben polgári peres ügyben is felmerült Hentzi neve (ez az eset ráadásul nem a Szeless-féle akció teremtette „hangulatban” történt, hanem azt megelőzően, február 14-én), ugyanis Schmier Alajost egy kocsmában „Hentzi fajzatnak” nevezte Ditmár György – ezért fordulhatott elő, hogy nemcsak a parlamenti és utcai *Hentziádák* során vitatták meg a tábornok személyét és szobrának mibenlétét, hanem a bírósági tárgyalóteremben is.⁴

Csendélet

A neogót stílusban készült emlékszobor 66 bécsi láb magas, súlya 1,2 tonna. Főalakzata öntött vasból készült és haldokló katona, valamint babérkoszorút tartó angyal szoborcsoportját ábrázolta. A három lépcső, illetve a tetőzet alapanyaga gránit. A szintén öntött vas talapzaton 6 irattábla volt látható, a legelöl, főhelyen elhelyezett tábla felirata: „Hentzi tábornok, vele Allnoch ezredes 418 vitézzel együtt itt haltak hősi halált a császár- és hazáért.”⁵ A következő 5 táblán voltak feljegyezve a többi elesettek, köztük 32 tiszt. A főalakzat fölött, annak mintegy oltalmára egy gót dóm emelkedett a tetején kereszttel. A hat sarokpilléren a katonai erényeket (zászlóhoz való hűség; hit; lovagiasság; éberség; önfeláldozás) ábrázoló allegorikus alakok álltak. Szatmári Gizella szerint az ornamentális díszítés szintén neogótikus stílusban készült, az erények megjelenítése önémet előképekre visszatekintő, historizáló jellegű. Az oszlopokon elhelyezett allegorikus alakokat Hans Gasser (1817–1868) mintázta. A fő szoborcsoport Franz Bauer (1798–1872) munkája, míg az egész emlékmű építészeti kivitelezője Wilhelm Paul Eduard Sprenger (1798–1854).⁶ A Sándor palota előtti teret, ahol a szobor állt, a hős tábornokról nevezték át *Hentzi Platz*nek, mivel korábban a tér Szent György nevét viselte, így aztán némileg meredek gondolati átkötéssel mondhatjuk azt is, hogy a tavaszi hadjárat impulzusát megszakító Hentzi felvette sárkányölő Szent György szerepét, ahol a sárkány a magyar függetlenségi eszme volt.

³ Clair Vilmos: *Magyar párbaj*. Budapest, 2002. 304.

⁴ PN 46. évf. 1895. április 10. Hentzi-fajzat. A bíróságon végül is vétkesnek ítélték Ditmárt becsületsértés büntetében. A verdikt 10 forint büntetés megfizetését vagy egy napi elzárását írt elő.

⁵ PN, 3. évf. 1852. július 14. A Hentzi-emlék leleplezésének ünnepélyéről a Magyar Hírlap után a következőket közöljük.

⁶ Szatmári Gizella: *A Hentzi-emlékmű*. In: Mikó Árpád–Sinkó Katalin (szerk.): *Történelem-kép – Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Budapest, 2000. 686–688. Honvédek könyve. Történelmi adat-tár az 1848-iki és 1849-iki magyar hadjáratból. Kiadja Vahot Imre. 1. köt. Pest, 1861. 110., 125.

Podmaniczky Frigyes a „csendélet” kifejezést használta emlékirataiban az 1850-es évek hangulatának jellemzésére. A folyamatos rendőri zaklatások, házkutatások, a mindenütt jelenlévő besúgók miatt kortársaihoz hasonlóan Podmaniczky sem merte leírni politikai gondolatait, így az 50-es éveket tárgyaló naplókban, visszaemlékezésekben nyomát sem leljük annak, hogyan vélekedtek ekkoriban a Hentzi emlékműről. Ennek ellenére valószínű, hogy a hatvanas évek elején Hentzi ott volt a „levegőben”: nemcsak a Szent György téri szobor folytán, ugyanis a Redout romjai változatlanul láthatók voltak, emlékeztettek a tábornok cselekedeteire. A romokat csak 1861-ben kezdték eltakarítani, hogy egy még pompázatosabb épületet alkossanak. Ekkoriban nyílttá vált egy időre a '48-as kultusz (honvédszégyező egyletek alakulnak; hazafias estélyeken emlékeznek a honvédek tetteire; sor kerül az első honvéd-emlékek felállítására Szegeden, majd Csornán; és könyvek jelennek meg a szabadságharcról). A '48-as időkre való emlékezésben bizonyára a hazaáruló, szőszegő Hentzi is megjelent mint a magyar dicsőség ellenpontja, de persze nem a kiadott művekben, mert az ilyen munkákat a cenzúra valószínűleg elkobozta volna: jó példa erre a Vahot Imre által szerkesztett *Honvédek könyve*, amely első kötetében „elszánt vitézségű Hentzi tábornoknak” nevezi az osztrák parancsnokot, „ki sirját lelte a várban”.

1867-ben aztán megtörténik a kiegyezés, s ennek keretében Ferenc József királlyá koronázása. Az alkotmány visszaállításával és az eskü letételével a király hihetetlen népszerűségre tett szert, amit növelt felesége, Erzsébet magyarok iránti szimpátiája. A király Deák Ferenc javaslatára tett egy gesztust a szabadságharc résztvevői felé: az 50 ezer forintos koronázási ajándékot egy honvéd-menház részére ajánlotta fel. Ezzel megindult a lelki kiegyezés hosszú folyamata. A közvéleménynek nagy szüksége is volt a gesztusokra a neoabszolutizmus elnyomó rendszere után. 1848 kultusza végre ismét szabad teret kaphatott⁷ – ahogy az 1863-ban született Herczeg Ferenc írja Emlékezéseiben: „az én gyermekkoromban a negyvennyolcas indulatok még világító felhőként ültek a város tetői fölött, örökös készenlétben, hogy tüzes szózáport zúdítson az emberek nyakába.”⁸

Miért nem rombolták le akkor 1867 után a Hentzi-emlékművet? A probléma kulcsa a kiegyezés tartalmában rejlik. A kiegyezés olyan háromoldalú (magyar politikai elit – uralkodó – osztrák politikai elit) kompromisszum, amely azért kötött meg, mert előzetesen mindhárom fél felismerte, hogy önmagában nem elég erős aspirációi eléréséhez. Természetesen mindhárom oldalon mások voltak a kiegyezést motiváló indokok: a magyarok vállalták a birodalom kötelékében való maradást, cserébe a nemzeti önrendelkezés nagy részének visszaállítását igényelték, s hogy érvényesíthessék nemzetpolitikai elképzeléseiket a magyarországi nemzetiségekkel szemben. Az osztrák-német liberálisok azon kívül, hogy nagy súlyt fektettek a polgári átalakulásra és az alkotmányosságra, a birodalmi centralizációt tartották nagyon fontosnak, ami a magyar függetlenség híveinek reményeit gyengítette.⁹ Az uralkodó részéről a kiegyezést tekinthetjük úgy is, mint az erőszakos egységesítő törekvések kudarcából levont következtetést: az abszolutizmusnak bizonyos terekről vissza kell vonulnia, főleg a magyar alkotmányosság javára, egyébként pedig elegendő más formát

⁷ A Vasárnapi Újság cikkeket közölt a szabadságharc csatáiról. Buda ostromáról szólva Hentzit hősnak ismerte el, de megemlítette Pest bombázását is, amit óvatosan „bosszúnak” nevezett, amit Görgey ágyúí váltottak ki. – Vasárnapi Újság (a továbbiakban: VU), 14. évf., 1867. július 7.; december 15. 1848–9-diki csataterék

⁸ Herczeg Ferenc *Emlékezései*. Budapest, 1985. 53.

⁹ Hogy az osztrákok köreiben mennyire nem voltak hagyományai a szuverenitásnak, a különállásnak, mutatja a „decemberi alkotmányban” a císlajtán tartományok elnevezése: „a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok.” In: Aetas, 17. évf. (2001) 3–4. sz. 238–243.

öltenie, arculatváltáson átesnie. A jelzett tényezők miatt 1867-ben a kiegyezési törvények révén két, egymástól gyökeresen eltérő legitimációs elv került egymás mellé.¹⁰ Ahogy az 1867. évi XII. törvénycikkben olvashatjuk: „őszinte örömmel üdvözölte az országgyűlés Ő császári s apostoli királyi Felségének ezen legmagasabb elhatározását, mely szerint az alkotmányos kormányzat rendszerét az egész birodalomban megállapítani óhajtván, ez által trónjának fényét s a birodalom erejét és hatalmát mindannyi népeinek a közügyek iránti érdekeltségére, mint természetszerű s ennélfogva legszilárdabb alapra kívánta fektetni.”¹¹

Az egyik oldalon ott az uralkodó, aki hatalmát Isten kegyelméből eredeztette, míg a másik oldalon az az országgyűlés található, amely megbízatását elvileg a nép választásától származtatta. Angliában a kétféle legitimációs elv konfliktusa úgy oldódott fel, hogy a király lemondott jogosítványai jelentős részéről, s a kormányzást átengedte a parlamentnek felelős kormánynak. A kiegyezés azonban Magyarországon nem hozta létre az „angol mintájú” alkotmányos monarchiát: az „alku” a rendi dualizmus keretei között kötött. Péter László szerint a régi, két pólusos alkotmány nyomait viseli magán; nem az derül ki belőle, hogy az ország kiegyezett Ausztriával, hanem hogy az ország kiegyenlítette a függőben maradt dolgait a királlyal.¹² Azzal a királlyal, aki továbbra is fontos hatalmi tényezőként volt jelen a napi politika szintjén is: az országgyűlést bármilyen okból feloszlathatta, ülését elnapolhatta vagy berekeszthette.¹³ A törvénykezés hatékonyabb befolyásolásának lehetőségét biztosította az uralkodó számára az ún. előszentesítési jog, amelynek lényege az volt, hogy a mindenkori magyar kormány csak a király előzetes jóváhagyásával nyújthatott be törvényjavaslatot.¹⁴ Ráadásul az 1867. évi március 17-i minisztertanácson elfogadott titkos szabályzatban még az is szerepelt, hogy a kormány a hitelintézetek és hitbizományok alapításának engedélyezésétől kezdve a gazdasági és politikai ügyek egész sorában is csak az uralkodó előzetes engedélyével intézkedhet.¹⁵ Ferenc József élt az írásbeli egyezség által megerősített jogával, a királyi akarat határozottan rá is nyomta bélyegét a belpolitika alakulására. A felemás politikai rendszer, ami nem egészen abszolutizmus, de nem is angol mintájú alkotmányos monarchia, az oka annak, hogy a népharag ellenében a dualista kormányok inkább megvédik azt az emlékművet, amelynek sorsa hivatalosan kizárólag az uralkodói szándéktól függ.

Ferenc József nehezen tudta elfogadni 1848–1849 hazai kultuszát, ami végül is érthető, hiszen fiatalon trónra lépve rögtön szembesülnie kellett birodalma széthullásának eshetőségével, és szorult helyzetében kénytelen volt az orosz cár előtt mintegy megalázkodva katonai segítséget kérni – nyugodtan mondható, hogy az uralkodó számára a szabadságharc időszak a életének egyik legnagyobb traumája lehetett, főleg mivel jelezte a Habsburg-monarchia gyengeségét. A király ágya fölött mindvégig ott függött a „magyar rebellió” sveczelb szempontból tragikus, de hősiess pillanatait ábrázoló két festmény: „az egyikén sűrű löporfűstből emelkedik ki Allnoch ezredes mennybe szálló alakja, miután sikertelenül próbálja felrobbantani a Lánchídat [1849.] május 21-én a Budára nyomuló honvédsereg előtt.

¹⁰ Gerő András: *Magyar polgárosodás*. Budapest, 1993. 278.

¹¹ *Magyar törvénytár 1836–1868. évi törvénycikkek*. Budapest, 1896. 333.

¹² Péter László: *Az Elbától keletre*. Budapest, 1998. 250.

¹³ *Magyar törvénytár 1836–1868. évi tc.* Budapest, 1896. 333.; Hanák Péter: *Magyarország a monarchiában*. Budapest, 1975. 316.

¹⁴ Csizmadia Andor–Kovács Kálmán–Asztalos László: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, 1986. 209.; Boros Zsuzsanna–Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon, 1867–1944*. Budapest, 1999. 10., 15.

¹⁵ *Magyarország története tíz kötetben. 1848–1890*. Budapest, 1978. 766–767.

A másikon Hentzi tábornok látható, elfogásának pillanatában, a budai várban.”¹⁶ Ez a két kép, illetve a mögöttük megbújó súlyos emlék valamennyire magyarázza azt is, hogy Ferenc József miért ragaszkodott még a kiegyezés után is olyan sokáig ahhoz, hogy a Hentzi-emlékmű a budavári Szent György téren maradjon.

A „hivatalos” Magyarország, főleg a kormány, illetve a mögötte álló kormánypárti országgyűlési képviselők úgymond fátylat borítottak az 1867 előtti időkre, megszávták a neoabszolutizmus hivatalnoki karának nyugdíját – ezzel részükről lezártak tekintették a nemzet számára gyászos időszakot. Olyannyira, hogy hivatalos megemlékezés 1848 kapcsán egészen 1898-ig nem is volt.¹⁷ A dualista korszak elején ez a hozzáállás voltaképpen ténylegesen a kiegyezési mű védelmét szolgálta, hiszen 1867. október 6-án valószínűleg azért volt szükséges egyenesen betiltani a honvédegyesületek megemlékező gyűlését, mert Heves vármegye felirata és Kossuthnak a váci választókhoz írott levele nyomán amúgy is felbolydult közvélemény esetleges újabb tiltakozó hulláma beláthatatlan politikai károkat okozhatott volna. Később elsősorban az uralkodó „érzékenysége” tekintettel nem tartottak állami megemlékezéseket.¹⁸ 1870-ben sor került az 1849. október 6-án Pesten kivégzett Batthyány Lajos újratemetésére – a ceremónián természetesen jelen volt a kormány, de nem mint testület, Andrássy és minisztertársai magánemberként vettek részt a gyászünnepélyen. A Batthyány mauzóleumot 1874-ben nemzeti adakozásból emelték, s minden különösebb ünnepség nélkül avatták fel.¹⁹ Tisza Kálmán miniszterelnök 1882-ben Helfy Ignáccal vitatkozva „polgárháborúnak” nevezte a szabadságharcot, ezen a szabadelvűpárti Mikszáth Kálmán és főleg a függetlenségek is felháborodtak, de a kifejezés mindenképpen jelezte, hogy a dualista monarchiáért elkötelezett miniszterelnököknek milyen módon kellett fogalmazniuk, ha a király „emlékeit” szem előtt akarták tartani.²⁰

A függetlenségi retorikában a régi gravaminális vagy sérelmi ellenzékiesség továbbélésének, ha tetszik, újjászületésének lehetünk tanúi. Az 1848-ra hivatkozó politikusok az államjogi közösséget szerették volna eltörölni, illetve a demokrácia kiépítését befejezni.²¹ A függetlenségi érvrendszerben a szuverenitás hiánya után az alkotmányos intézményeken esett csorba esett a legsúlyosabban a latba. A demokrata elvekért szinte már doktrinér módon küzdő Irányi Dániel 1869–1892 között minden országgyűlési ciklus előtt dörgedelmeket szórt a király által levezényelt megnyitási ceremónia ellenében. A megnyitási ceremónia elvetése azért is érdekes, mert rávilágít arra, hogy hol van a helye a 48-as párt politikájában a Hentzi emlékműnek. Irányi ugyanis az ellen tiltakozott, hogy a megnyitási ünnepség helyéül szolgáló királyi várakon ilyenkor is az uralkodóház szimbóluma, a fekete-sárga lobogó lengedezett a magyar nemzeti trikolór helyett. Az Irányi-féle megnyitó-bojkottot motíválta a császári-királyi udvari főhivatalnokok megjelenése is. Mindebből a „Ház töretlen Catoja” azt a következtetést vonta le, hogy a birodalmi egység koncepciója az udvarban még távolról sincs elejtve.²² Végigolvasva a ciklusok elején mondott Irányi-féle tiltakozó szónok-

¹⁶ Hanák Péter: *Ferenc József hálószobája*. Budapesti Negyed, 6. évf. (1998) 4. sz.

¹⁷ Hanák Péter: *1898, a nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a monarchiában*. In: Hanák Péter (szerk.): *Kert és műhely*. Budapest, 1988. 114–115.

¹⁸ Képviselőházi Napló (a továbbiakban: KN) 1896–1901. 24. köt. 20–29. 1899. október 23.

¹⁹ Urbán Aladár: *Gr. Batthyány Lajos emlékezete*. Aetas, 16. évf. (2000) 1–2. sz. 139–140.

²⁰ Mikszáth Kálmán: *Apróságok a Házból*. In: Mikszáth Kálmán összes művei, 63. köt. Budapest, 1973. 194.; KN 1881–1884 2. köt. 265.

²¹ Mérei Gyula: *Magyar politikai pártprogramok: 1867–1914*. Budapest, 1934. 188.

²² KN 1881–1884 1. köt. 4. 1881. szeptember. 26.; KN 1884–1887 1. köt. 3–4. 1884. szeptember. 27.; KN 1887–1892 1. köt. 4–5. 1887. szeptember. 28.

latokat, feltűnő, hogy a Hentzi-emlékmű kimaradt belőlük. Ez nemcsak azért figyelemreméltó, mert „fájdalmasan” érinti a témájára általában szeretettel gondoló kutatót, hanem főleg amiatt, mert Hentzi vasoszlopát grandiózus mérete révén egyszerűen nem lehetett nem észrevenni, a várpalota felé sétáló Irányinak, akárcsak a többi képviselőnek mindenképpen szembesülnie kellett a neoabszolutizmus politikai ideológiáját hirdető emlékművel. Különösen Irányi jogászai kvalitásait és a szimbólumok iránti érzékenységet tekintve furcsa ez a „hallgatás.” Létezhet, hogy egyszerűen megfeledezett a későbbiekben oly sok politikai felbolydulást, keserűséget okozó szoborról? Akárhogy is nézzük, a kiegyezés utáni politikai rezsim alkalmat adott e hallgatásra, mert ugyan a hadsereg kívül maradt az alkotmányossági kontrollon, nem sikerült elérni a szuverén, teljes értékű magyar haderő felállítását, s a Citadella és a budai vár is megmaradt formailag a fővárost fenyegető erősségnek, de a szoborhoz köthető sértő katonai demonstrációk nem történtek ekkoriban. A svecgelb eszme Budára előretolt bástyájából Hentzi egy ideig alvó jelképpé vált, amelynek létezéséről elsősorban a halottak napján történő koszorúzásokkor lehetett tudni, tulajdonképpen egy politikailag semleges ünnepen.²³ 1882. januárjában, a költségvetési vita idején, amikor kormány és ellenzék között az első igazi éles pengeváltás zajlott a Hentzi-emlékmű eltávolításáért, Tisza Kálmán miniszterelnök nem értette, Helfy Ignác és Herman Ottó miért akkor veszi elő a szobor-kérdést, miért nem tették meg a kiegyezés óta eltelt tizenöt év alatt egyszer sem.²⁴ Nem mehetünk el szó nélkül az 1877. december 16-án történt események mellett sem, ekkor ugyanis tüntetők egy csoportja, látván, hiába érkeztek a Sándor palota elé, Tisza miniszterelnök nem fog velük szóba állni, dühük levezetéseként bevették a palota néhány ablakát, majd átvonultak az 1852-ben állított Hentzi-emlékműhöz, és bemocskolták.

Az esemény közvetlen kiváltó oka egy ellenzéki tiltakozás az önálló magyar külpolitika hiánya miatt. Ugyanis ekkoriban már folyt a jelentős orosz sikereket, területfoglalást hozó orosz–török háború. Az Andrássy Gyula vezette osztrák–magyar külpolitika azonban a semlegesség mellett tört lándzsát. A magyar közvélemény pedig már a reformkortól kezdve folyamatosan tartott attól, hogy az orosz birodalom, az „éjszakai kolosszus” – ahogy még Wesselényi Miklós nevezte – a hazai szláv nemzetiségeket megtévesztve szétbomlasztja Magyarország integritását. A szabadságharc leverése mintegy erősítette ezt a félelmet. Másrészről törökbarátsághoz vezetett, amiért a szultán akkor befogadta az emigránsokat. A törökbarátság oka volt még az is, hogy úgy gondolták, a szuverén Porta akadályozhatja az orosz előretörést. Ezt a nézetet azonban természetesen csak a függetlenségek képviselték nyíltan, a hasonlóan gondolkodó szabadelvűek megmaradtak a Tisza–Andrássy-tengely semlegességi politikája mellett. Az 1877. december 16-án a miniszterelnök palotája elé vonuló népgyűlés szónokai között ott voltak a függetlenségek is, névszerint emlithető Verhovay Gyula, Eötvös Károly, Sztúpa György és Helfy Ignác. A gyűlés egyértelműen a törökök érdekében történő akár katonai beavatkozás szükségességét demonstrálta. Tisza azonban az előzetesen kért 25 tagú küldöttséget sem volt hajlandó fogadni. A függetlenségek ekkor

²³ Kossuth 1886-ban azt írja a hatvanas évekről Nyáry Jenőnek, hogy „akkor nem merték volna Budavár bevételének évfordulójakor azzal insultálni a magyart, hogy Hentzy sirját tüntetőleg megkoszorúzzák.” – *Kossuth Lajos iratai*, 10. köt. Budapest, 1904. 198. Ezt erősíti az is, hogy amikor az első delegációban a hadügyminiszter képviselője, Grivics tábornok az önálló magyar hadsereget követelő interpellációra keményhangú, fekete-sárga szellemű választ adott, a tiltakozásra a miniszter azonnal eltávolította a küldöttségből. Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*. 1. köt. Budapest, 1934. 48.

²⁴ KN 1881–1884 2. köt. 262–264. 1882. január. 26. Arra már csak a függetlenségek emlékeztek – nem csoda, hiszen egyetlen alkalom volt, hogy az ellenzéki oldalról egy képviselő már 1869-ben követelte a Hentzi-emlékmű eltávolítását (a beszédre Helfy Ignác utalt 1882-ben).

csalódottan távoztak, de a tömeg egy része maradt, és a Sándor palota ablakait rongálta meg, illetve megdobálták Hentzi emlékoszlopát, meg a velük szemben fellépő rendőröket.²⁵ A képviselőházban az eset kapcsán leginkább arról folyt a vita, sérült-e Tisza képviselői immunitása. Hentzi neve bizony fel se merült, ami egyértelműen utal arra, hogy a vasoszlóp a köztudat homlokterében nemigen lehetett jelen a hetvenes években. A *Hentziádák* nyitánya az említett 1882-es vita volt, amely hevességevel megalapozta az 1886-os tiltakozó hullám elkeseredett hangulatát.

Abcug Jansky, abcug báró Fejérváry

A közös haderő teljes egészében Ferenc József hatáskörébe tartozott, ő pedig mindennapi ruhaviseletével is hangsúlyozta, hogy nagy jelentőséget tulajdonít a fegyveres testületnek, ugyanis előszeretettel járt egyenruhában. Hogy milyen sokat számított számára a hadsereg, az is jelzi, hogy 1858. augusztus 22-én Rudolf trónörökösét születésének másnapján a 19. gyalogezred ezredesévé és tulajdonosává nevezte ki (más kérdés, hogy az uralkodó militarizmusa erősen extrém formát tudott ölteni: az alig két éves Rudolf már egyenruhát kapott, és előfordult olyan tragikomikus eset, hogy a tulajdonképpen hintaló nyergében ülő trónörökösnek vezényelni kellett az előtte megjelenő 19. ezred tisztikarát).²⁶ Az uralkodó hozzáállása természetesen növelte az amúgy is nagy csatákban edződött hadsereg öntudatát. A birodalom egyik legfontosabb összetartó ereje a hadsereg, ezt az 1848–1849-es magyar szabadságharc is bizonyította. A hadsereg tulajdonképpen a nemzetek feletti birodalmi egységet is szimbolizálta, itt érvényesült az állampatrióta felfogás, erős volt a dinasztiahoz való kötődés, ami egyben kizárta a liberalizmus és a nacionalizmus megjelenését.²⁷

A nemzeti ideológiától és szabadelvűségtől mentes hadsereg szinte predesztinálva volt arra, hogy a közjogilag mindig is nagyon érzékeny Magyarországon konfliktusokba keveredjen.²⁸

A hadsereg nimbuszának nálunk nem kedvezhetett a szabadságharc és az utána következő megtorlás sem. Így aztán nem csoda, hogy a passzív rezisztencia időszakában a nők általában tüntetőleg nem táncoltak katonatisztekkel a bálokon.²⁹ 1856-ban Tisza Kálmán egy vadászünnepélyen inzultált is egy „osztrák” tisztet, aki egy bihari szépasszonynak csapta a szelet – az eset eredménye Tiszára nézve véres párbaj lett.³⁰ Ezen a párbajon kívül még több összecsapásról lehet tudni a kiegyezésig, amit az erősen feszült viszony indikátoraként értékelhetünk. Az ellenszenv más módon is megnyilatkozott: 1851-ben tisztek kígyúyolása miatt több embert elfogtak. 1858-ban egy Mohácshez közeli faluban bizonyos Beck nevű kapitányt vert meg a haragos nép.³¹

Magyarországon a kiegyezés után a közös hadseregnek azért sem lehetett tekintélye, mert mint említettem, kívül esett az alkotmányossági kontrollon. A függetlenségi párt közjogi követelései között a kezdetektől fogva nagy szerepet kapott a ténylegesen önálló ma-

²⁵ Hajdu Tibor: *Tisztikar és középosztály – Ferenc József magyar tisztjei*. Budapest, 1999. 73.; PN, 28. évf. 1877. december 17. A népgyűlés

²⁶ Hamann, Brigitte: *Rudolf, a trónörökös és a lázadó*. Budapest, 1990. 22.

²⁷ Heiszler Vilmos: *Az osztrák katonai vezetés és az osztrák–magyar monarchia külpolitikája 1867–1882 között*. Budapest, 1984. 29.

²⁸ Heiszler: *Az osztrák katonai vezetés*, 10., 14.

²⁹ Berzeviczy Albert: *A nemzeti ellenállás módjai és eredményei az abszolutizmus alatt*. In: Budapesti Szemle, 221. köt. (1931) 161–172.

³⁰ Clair: *Magyar párbaj*, 256.

³¹ Hajdu: *Tisztikar és középosztály*, 13.

gyar haderő követelése,³² mivel lényegében nem sikerült magyar szellemet csepegtetni a közös hadszervezetbe.³³ Ezt mutatta az egri zászlóügy: 1879. október 24-én Seemann ezredes eltávolította a laktanya oromzatára kitűzött magyar zászlót, mondván, rongynak nincs helye a laktanyában. A későbbi hivatalos magyarázatok azzal próbálták menteni az ezredet, hogy a zászló piszkos volt, csak a szégyentől kívánta óvni a nemzeti színeket. Ez persze kevésnek bizonyult a botrány megakadályozásához. Ráadásul nem sokkal később az ezredet előléptették.³⁴

A függetlenségi agitációt erősítette Bartha Miklós esete. 1880. november elején Bartha Kolozsváron a helyi, *Ellenzék* című lapban megírta az egyetemisták panaszait: az egyéves önkénteseket Dienstl kiképző hadnagy magyar kutyáknak nevezte, és kegyetlen módon bánt velük. Dienstl erről tudomást szerezve, elégtételt követelt, ám Bartha nem volt hajlandó vele megvívni, inkább a bíróságot ajánlotta a tisztnak. Erre a hadnagy egy Rüstow nevű tisztársával karöltve berontott az *Ellenzék* szerkesztőségébe, s olyan szörnyen összekaszabolta a „könnyelmű” újságírót, hogy annak jobb keze örökre nyomorék maradt.³⁵ Kolozsvár törvényhatósága rendkívüli közgyűlésen foglalkozott az ügygel, az itt megfogalmazott petíciót küldöttség vitte az uralkodóhoz. Az *Ellenzék* szerkesztését ideiglenesen Ugron Gábor vette át, aki éles hangú cikkekben kritizálta a katonai kegyetlenkedéseket, a „szoldateszka” szellemet. A képviselőházban Tisza a kérdésnek elébe menve megkísérelte lecsillapítani a kedélyeket: november 16-án a kormánypárti Péchy Manó interpellált Bartha megtámadása ügyében. Tisza válaszában közölte, hogy a bűnösöket már elfogták, s szerinte a békés viszonyt különben sem kellene egyes esetek miatt háborgatni. A függetlenségiek nyilván nem értettek egyet ezzel, különösen nem tetszett nekik, hogy Tisza csak kihágásnak minősítette az esetet, amivel szerintük a miniszterelnök el akarta tussolni a kérdést. A király november 18-án fogadta a kolozsvári küldöttséget. Azonban a küldöttek sem könyvelhettek el jelentős eredményt, mivel az uralkodó se látta problematikusnak a hadsereg és a civilek kapcsolatát: „a vizsgálat eredményéhez képest minden meg fog történni. Elvárom egyébiránt, hogy önök és küldőik nem fogják megegedni, hogy a nem eléggé sajnálható ilyen esemény bárki által, bármily úton azon barátságos viszony és jó egyetértés megzavarására felhasználhassék, mely különösen Erdélyben a lakosság és a katonaság közt eddig örvendetesen fennállott és mi remélem továbbra is fenn fog állani.”³⁶ Kolozsváron egy ideig nehezen emésztették a felemás királyi nyilatkozatot, főleg, hogy Dienstl-t „szokás szerint” előléptették és áthelyezték, Rüstow pedig Albrecht főherceg uradalmában nyert alkalma-

³² Mérei Gyula: *Magyar politikai pártprogramok*, 188–189.

³³ Deák István: *Volt egyszer egy tisztikar*. Budapest, 1990. 118. Az oktatás és az érintkezés nyelve a német volt a hadseregben. A magyar kormány 1904-ben érte el, hogy a közös hadsereg hazai iskoláiban kötelezővé tették a magyar nyelven való oktatást. 1886-ban pedig a mérsékelt ellenzék részéről Grünwald Béla indítványozta a delegációban, hogy a katonai iskolákban legyen tantárgy a Monarchia közjogi szerkezete. Érdekes módon az indítvány nem a hadügyminiszter ellenállásán bukott meg, leginkább az osztrák kormány tiltakozott ellene azon az alapon, hogy szerintük az elkészült tankönyv a birodalom egységét támadja és sok benne a hamis doktrína. Apponyi Albert: *Emlékirataim*. Budapest, 1922. 146. Persze azt is látni kell, hogy magyar szellemet úgy nehéz pumpálni a hadseregbe, ha a fiatalok nem nagyon választják a katonai pályát, hiszen a tisztikarban a magyarok arányát tekintve a dualizmus során mindvégig jelentős alulreprezentáltságról beszélhetünk. Hanák: *Magyarország a monarchiában*, 239.

³⁴ Szatmári Mór: *Húsz esztendő parlamenti viharai*. Budapest, 1928. 11.; Madarász József: *Emlékirataim 1831–1881*. Budapest, 1883. 514.

³⁵ Madarász József: *Emlékirataim 1831–1881*, 514.

³⁶ Hajdu: *Tisztikar és középosztály*, 15.; Gratz: *A dualizmus kora*, 1. köt. 244–245.

zást. Az indulatok akkor kezdtek csillapodni, amikor országgyűlési képviselővé választották a sérült Barthát.

1886 minden korábbinál³⁷ súlyosabban érzékeltette, hogy a közös hadsereg tisztikara nem érti a magyar hagyományokat, és nem is tiszteli azokat, így ez az év egyszersmind a legerélyesebb függetlenségi próbálkozás időszaka a teljesértékű, szuverén magyar hadsereg elérésére. A függetlenségi gépezetet a Heinrich Hentzi sírjánál történő koszorúzás indította be, így mondható, hogy az életében mindig császárhű katona harminchét évvel a halála után először 1886-ban „váltott” „tábort”, és később kiderült, örökérvényűen a függetlenségi politika szakértője lett.

Az ominózus koszorúzást Ludwig Jansky tábornok találta ki és hajtotta végre.³⁸ A kegyeleti cselekedet önmagában még kevés lett volna ahhoz, hogy a derék tábornok elődjéhez hasonlóan bekerüljön a képzeletbeli, de annál népesebb „magyarfaló panteonba”, hiszen a budavári hősök sírját mindenszentek idején rendszeresen koszorúzták. Jansky azonban május 21-ét, úgymond a „hősök elesésének napját” jelölte meg az emlékezés időpontjául. Ez nemcsak amiatt nem volt szerencsés választás, mert ugyanezen a napon az egykori honvédek a keserűes győzelemre emlékeztek, hanem elsősorban azért, mert Jansky koszorúzása ráirányította a figyelmet a szinte már „elfeledett” Hentzi-emlékműre, arra, hogy ott áll a miniszterelnöki palota és a honvédelmi minisztérium szomszédságában, miközben a győztes honvédeknek még mindig nincs szobra a fővárosban. Reflektorfénybe került Hentzi személye is, záporoztak rá az árulásáról, szőszegéséről, vandalizmusáról szóló átkok. És mindez Jansky révén visszaszállt a közös hadseregbe. Néhányan, főként függetlenségek, le is vonták a következtetést: az a hadsereg, amelyik felújítja az abszolutizmusokori politikai kurzus szimbólumának számító Hentzi-kultuszt, az nem a nemzet szolgálja, csak ellensége lehet. Ebbe az irányba hatott az is, hogy elterjedt a hír: Jansky napiparancsba adta, hogy vegyenek rész a Budapesten állomásozó közös hadsereg tisztjei a koszorúzáson, amiből adódóan a magyarok sem hiányozhattak.³⁹ A Pesti Napló pár nappal később részletet közölt a Hentzit méltató Jansky beszédéből: „Uraim! Aki önmagát tiszteli, az a multját is becsületben tartja. E célból állunk ma egy genie tábornok és néhány genietiszt sírjánál, kiknek neve a fegyvernem egy dicsőséges fegyvertettével s a cs. kir. hadsereg dicsőséges emlé-

³⁷ Itt több olyan párbajt lehetne emlegetni még, amelyek nemzeti sérelmek folytán zajlottak le, vagy egyszerűen csak a polgári és a katonai ethosz feloldhatatlan konfliktusa miatt voltak elkerülhetetlenek. Egy példa 1881-ben Wilhelm Lendl százados esete, aki Verhovay Gyula sajtópere kapcsán tett megjegyzése miatt keveredett vitába egyik tisztársával: Hajdu: *Tisztikar és közeposztály*, 80. p.; Clair: *Magyar párbaj; Herczeg Ferenc emlékezései*, 158. Bizonyára 1886 után is számtalan ösztetűzés lehetne találni, ha végigböngészünk az egyes városok iratanyagát, ahol katonaság állomásozott. Én most csak egy szegedi esetet említek: 1903. október 6-án a Klauzál téren álló Kossuth szobrot megkoszorúzták a helyi polgárok. Ezt megtudva a helybeli katonai állomásparancsnokság megbízásából Horváth Sándor főhadnagy felszólította a rendőrséget, hogy távolítsák el a koszorút, amit a rendőrség illetéktelenség címén megtagadott. Horváth erre közlegényekkel szedette le, majd elküldte a rendőrségre. A rendőrök azonban a koszorút egyszeri kérésre visszaadták a polgároknak. Az újabb koszorúzás hírére a katonák már kivont karddal vonultak ki a Kossuth szoborhoz, és a fegyvert a koszorúra vigyázó rendőrré szegezve, ismét megfosztották a szobrot a kegyeleti virágoktól. Az eset kapcsán a közgyűlésben az önkormányzati jogok megsértését emlegették, és tiltakozó feliratot küldtek a belügyminisztériumhoz és a képviselőházhoz. Csongrád Megyei Levéltár I.V. B. 1402. a, – Szeged szabad királyi város törvényhatósági gyűlésének jegyzőkönyvei. 1903. október 8.

³⁸ Heiszler Vilmos: *A Jansky-ügy*. In: Gerő András (összeáll.): *Skandalum*. Budapest, 1993. 76–91.

³⁹ PN 37. évf. 1886. május 22.

kével van összekötve. Tisztelet emléköknek! Béke poraiknak!”⁴⁰ A budai vár 1849-es parancsnokát, aki az ostrom idején sokáig közvetlen védekezés helyett inkább a katonailag jelentéktelen pesti házakat rombolta, egy ilyen személyt Magyarországon zseninek titulálni – ez talán egyedül elég lett volna indítékul a zajos és később véressé váló tüntetésekhez. Ennek megfelelően a Jansky-ügy gyorsan behálózta az országot, amit elősegített a sajtó alakulóban lévő befolyása, ugyanis Szalay Imre és Ugron Gábor függetlenségi képviselők 1886. május 22-én a képviselőházban interpellációjukat a párt lapjának, az Egyetértésnek aznapi cikkére alapozták.

1886. május 22-én az egyetemi ifjúság tüntetett Jansky ellen. Az eseményen főleg a jogászok voltak jelen, Szomjas Lajos hallgató szerint így kívántak mintegy nemzeti ünnepélyvel válaszolni a közös hadseregbeli tábornok teremtette kihívásra. Bita Dezső rektor hiába kérte, hogy ne tüntessenek Jansky ellen, mert azzal esetleg kellemetlen helyzetbe hozhatják az intézkedésre készülő kormányt. Mintegy 300 fő indul el az egyetemi olvasókörből a Múzeum körút 29. alatt található Jansky lakáshoz, itt negyedórán át macskazenét adnak és beverik a lakás ablakait. Majd valaki kiadja a később szokássá váló jelszót: „fel a Hentzi szoborhoz!” A Károly kaszárnánál füttykoncertet tartanak, de Budára nem jutnak át, mert lovasrendőrök lezárták előttük a Lánchidat. Ekkor a többség felkeresi Hentaller Lajost és Ugron Gábort, a függetlenségi prominens vezetőit, az utóbbi ki is használja az alkalmat, hogy a független Magyarország szükségességéről szónokoljon, de egyúttal nyugalomra int, mivel a miniszterelnök még nem szólalt meg az ügyben – a gyűlés ez a része tehát nyugodtan, a himnusz eléneklésével, a rendőrök beavatkozása nélkül zárul este tízkor. Egy kisebb csoport azonban szétszóródva és egyenként mégis átment Budára, ahol Tisza rezidenciája előtt abcugoltak, a Hentzi emlékoszlopot pedig záptojásokkal dobálták meg. Egy másik társaság a krisztinavárosi temető felé vette az irányt, Hentzi sírjáról akarták a koszorút eltávolítani, ám az éber rendőrség időben közbelépett. A határozott, de nem erőszakos fellépés véget vetett a demonstrációnak.⁴¹

Másnap hasonló tüntetésre került sor az egyetemi ifjúság részéről. A lovasrendőrség figyelme csak a Lánchídra terjedt ki, így a fiatalok újfent feljutottak a várba, és száznál többen vették körbe a Hentzi-emlékművet. „Abcug Jansky!” kiáltásokkal fogadták a helyszínrre érkező rendőröket, akik szétszatlatták a tüntetőket.

Tisza Kálmán május 24-én válaszolt. Beszédének első felével halk nemtetszést keltett, amikor megpróbálta Jansky tettének élet elvenni, jelentőségét kicsinyíteni: „a lehangoltság kínos érzete fogta el a kedélyeket, míg a hivatalos mentegetőzés tartott” – írja Mikszáth.⁴² Aztán tapintatlannak és helytelennek nevezte a tábornok koszorúzási akcióját, mondván, aki hivatalt tölt be, annak ügyelnie kell arra, hogy olyat ne tegyen, ami félremagyarázásra adhat okot. Kijelentette, hogy a továbbiakban is kötelességének tartja a nemzeti önérzetet minden sérelemtől megóvni. Állásfoglalása erejét megduplázta annak hozzáfűzésével, hogy a mértékadó katonai körök véleménye az övével megegyezik – valószínűleg Edelsheim-Gyulay Lajos magyarországi főhadparancsnokkal egyeztetett.⁴³

Elképzelhető, mekkora ovációval fogadta a képviselőház egésze ezt a határozott kiállást, de mégis érdemes ismét Mikszáthot idézni: „minden szemben megcsillant valami abból a régesrégí fényből – s egy hatalmas »helyeslés« rázkódtatta meg a falakat. Helyeslés jobb-

⁴⁰ Uo. május 27. Jansky üggyhöz; Heiszler Vilmos: *A Jansky-ügy*, 76–91.

⁴¹ PN 37. évf. 1886. május 23. Az egyetemi ifjúság tüntetése.

⁴² Mikszáth Kálmán: *A T. Házból*. In: Mikszáth Kálmán összes művei. 72. köt. Budapest, 1978. 224–226.

⁴³ KN 1884–1887 12. köt. 267–268. 1886. május 24.

ról, balról, középről. Lázasan hömpölygő szűnni nem akaró fönséges moraj; a megismíttatott oroszlán mormogása. Hiába néztünk körül, nem volt már itt se jobboldal, se baloldal, hanem odabent ült az egész nemzet. S a piros országcímer úgy fénylett, úgy nevetett az elnök feje fölött. És Tisza még tovább tudta fokozni ezt a hatást. Egypár önérzetes, büszke szó következett még, mely felvillanyozta az egész Házat.⁴⁴ A „fekete-sárga” demonstrációt tehát „piros-fehér-zöld” ellentűntetés követte, ám az ügy ezzel nem ért véget, csak most kezdődött igazán: Ugron Gábor viszontválaszában figyelmeztetett, hogy a hadsereg még mindig a „múlt idők” szellemét őrzi.⁴⁵ Ugron volt az is, aki a Hentzi-emlékoszlopra ismét ráirányította a figyelmet – szónokolt a tábornok barbár és gyáva cselekedeteiről, ezzel kimondva-kimondatlanul az eltávolítás szükségességét hangsúlyozva. De egyelőre a mérsékelt ellenzék híve, a Pesti Napló meglepéssel és reményekkel teli cikket írt a május 24-i parlamenti ülésről – egyenesen a király üzenetét vélték felfedezni Tisza beszédében, úgy gondolták, ezek után reális követelés a nemzetet megalázó oszlop ledöntése.⁴⁶ 24-én Tisza beszéde az egyetemistákat is fellelkesítette, olyannyira, hogy fáklásmenetet terveztek a miniszterelnök tiszteletére, s elhatározták a tiltakozások beszüntetését.

Május 25-én jött aztán a „mértékadó” katonai körök válasza. Albrecht főherceg, a hadsereg főfelügyelője Szarajevóban, az itt állomásozó 15. hadtest bankettjén elmondott pohárköszöntője konkrétan nem említette a budapesti eseményeket, de mégis nyilvánvaló volt, hogy kihez szól az újabb, a „dualista paritástól” látványosan mentes svarcgelb kinyilatkoztatás: „Ő Felsége, legfőbb, leghőbbben szeretett hadurunk egészségére! Hoch! Ó Felségét bizonyára különös elégtétellel fogja eltölteni, ha jelentést kap azon kitűnő szellemről, mely a 15. hadtestet lelkesíti, amaz egyes csapatok kitűnő állapotáról, melyek mint a hazai kultúra előörsei, egyszersmind kitartással és önfeláldozással igazi római műveket alkottak és alkotnak most is. A 15. hadtest örök változtatban a többi hadtestek szellemétől áthatva, kicsinyben mutatja azt, mi az egész cs. k. hadsereget egy megrendíthetetlen testté teszi. Az összes néptörzsek fiai hűségben, odaadásban, szolgálatkészségben versenyezve egymással, testvéreikül egyesítve érzik magukat a császári fekete-sárga lobogó alatt. Midőn felhívom önöket, hogy a derék 15. hadtest és előtte tündöklő lovagias parancsnoka, az igazi katonai erények ápolója egészségéért igyanak, vonjuk be összes bajtársainkat a monarchia egész véderejében hoch kiáltásunkba.”⁴⁷ Kiderült, hogy semmiféle elégtételről nem lehet szó, Tisza helyzete így felülről rendült meg, ugyanis az uralkodóval nem beszélte meg a kényes kérdésben elmondott válaszát. S ekkor Belcredi gróf egykori osztrák miniszterelnök is felszólalt Bécsben, a *Reichsrat*-ban. A birodalom és a béke védelmében elsőrangúnak tartotta az erős és egységes, jó szellemű hadsereg fenntartását, és ebből a szempontból dicsérte – Jansky nevének kimondása nélkül – az összetartást szilárdító kegyeleti cselekedeteket.⁴⁸ Erre a legenyhébb reakció a Pesti Naplóból érkezett: „Lám Bécsben s a katonapárton a dualismust nem ismerik husz évi gyakorlat után sem.”⁴⁹ Újra fellángolt a régi sérelem, hogy a közös hadsereg szervezetében, vezényletében és szimbolikájában a magyar elem nincs jelen. Sikerrrel senki nem tehetett volna kísérletet arra, hogy a nyakas ellenzékieknek megmagyarázza: egy kifelé egységet mutató, de amúgy soknemzetiségű monarchiában nem létezhet nemzeti jellegű haderő, a hadseregnek a birodalom egységét, nemzetekfelettségét

⁴⁴ Mikszáth: *A T. Házból*, 224–226.

⁴⁵ Mikszáth: *A T. Házból*, 22–226.

⁴⁶ PN 37. évf. 1886. május 25. A leleplezett Hentzi-szobor

⁴⁷ PN 37. évf. 1886. május 27. Albrecht főherceg toasztja

⁴⁸ PN 37. évf. 1886. május 28. Belcredi beszéde a Reichsratban

⁴⁹ PN 37. évf. 1886. május 28. Belcredi kontra Tisza

kell jelképezni, és természetes módon csak a dualista államalakulat legfőbb kötőerejéhez, a dinasztiahoz húzhat.

A magyarbarátságról ismert Rudolf trónörökös is Albrecht véleményét támogatta (pedig kettejük között meglehetősen feszült volt a viszony Albrecht vaskalapos konzervativizmusa miatt), ami jelezte a realitásokat: „a magyarok a Hentzi ügyben nagy ostobaságot követtek el, mert a Monarchia egyetlen nemzetének sincs annyira szüksége erős hadseregére, mint a magyaroknak, akik a többi nép támadása közepette csak addig bírnak megmaradni, amíg Ausztria és az osztrák hadsereg erősen áll a talpán.”⁵⁰

A sértett nemzeti önérték azonban némileg érthető módon nem törődhetett a realitásokkal – újabb utcai tüntetések következtek és persze parlamenti felháborodás, hiszen a seb friss volt és mélynek látszott, elégtételre nem volt remény.

A svecgelb demonstrációra az ellenzék újabb Tisza-választ szeretett volna kiprovokálni: május 31-én Csanády Sándor interpellált a Hentzi-émlékmű eltávolítását követelve, gróf Apponyi Albert pedig a közös hadsereg szellemét kifogásolta. Tisza azonban tulajdonképpen megismételte az 1882-ben Helfy Ignác indítványára adott választát, mivel leszögezte, Hentzi a hősiességéért kapta a szobrot, szó sem lehet a magyar nemzet meggyalázásáról. Figyelmeztette az ellenzéket, ne szítsák az ellentéteket a nemzet és a hadsereg között. Hiába várta mindenki, hogy a miniszterelnök majd Albrechtnek és Belcredinek is megadja a méltó, magyar szellemű választ.⁵¹

Jansky pedig visszatért Magyarországra, visszatérése konkrétan is jelezte Tisza meggyengült befolyását, ugyanis május 21. után ő kezdeményezte, hogy kapjon három hónap szabadságot. Jansky felbukkanása először Pécsen váltott ki tüntetést és macskazenét. Ezután Budapest lakosai is tanúi lehettek egy különös kavalkádnak: az egyetemi ifjúság mellett egyre inkább az iparosok, tanoncok vitték a prímét a megmozdulásokon, mondhatni, itt szociális elégedetlenség nyilvánult meg a nacionalista frusztráció formájában. Június 5-én még az egyetemistáké a főszerep: Bartha Sándor joghallgató mond hazafias szónoklatot, elégetik a Pester Lloyd június 4-i számát, amelyben Falk Miksa arról közölt cikket, hogy Tisza valószínűleg visszavonni kényszerül a május 24-én mondott beszédét. Ezúttal a rendőrség sokkal szigorúbban lép fel, így a tüntetők el sem jutnak a Várig. A következő napon viszont öt hallgató, név szerint Melly Béla, Platthy György, Szomjas Lajos, Rácz Géza, Andraánszky Jenő kért elégtételt a rendőrfőkapitánytól, amiért az intézkedés hevében Máltás Hugó kapitány „kutyáknak” nevezte őket. A képviselőházban is menetrendszerűen érkeztek a képviselői immunitást védő és a kegyetlen rendőrséget emlegető szónoklatok, mivel a rendőrök az azonosítószámuk elrejtésével képviselőket is inzultáltak.⁵²

Az eset után mindenesetre az egyetemi ifjúság Lechner Ágoston rektor nyomására úgy döntött, hogy felhagy a tüntetésekkel.⁵³ A munkások magukra maradva radikalizálódtak, de ezzel egyidőben a rendőrség fellépése is erőszakosabb lett, kivonult a katonaság, a szuronyrohamok egy segéd halálát okozták – ez pedig a következő három napon újabb indulatokkal megerősített zavargásokhoz vezetett. Végül Splényi Ödön rendőrkapitány ötletére körülférták a tömeget, körülbelül 2000 ember maradt a kordonon belül, akik közül a nők

⁵⁰ Hamann: *Rudolf*, 266–267.

⁵¹ KN 1884–1887 12 köt. 283–287. 1886. május 31.

⁵² KN 1884–1887 12 köt. 348. 1886. június 7. Irányi Dániel beszéde

⁵³ PN 37. évf. 1886. június 7. Különfélék

és a „tisztességesebb külsejű” emberek eleresztése után nagyjából 600 tüntetőt vittek fogdába, s ezzel lezárult a Jansky-tüntetések zajos korszaka⁵⁴

Ezzel azonban csak a felszíni forrongásoknak lett vége, ugyanis Bécsben senki nem kívánt elégtételt szolgáltatni a sérelmekért, sőt július 16-án a Pesti Napló közölte a botrányos szenzációt, hogy báró Edelsheim-Gyulay magyarországi főhadparancsnokot nyugdíjazzák, ami főleg azért gerjesztett felháborodást, mert mindenki a tábornoknak a Jansky ügyben tett és a császárvárosban dezavualt nyilatkozatát sejtette a nyugdíjazás mögött. Ezt a felháborodást erősítette, hogy Jansky meg előléptetésben részesült.

Ferenc József ugyan neheztelt Tiszára is május 24-i nyilatkozata miatt, de a miniszterelnöknek ekkoriban még nem létezett a király számára elfogadható alternatívája a Szabadelpártnak, így Tisza augusztus elején Ischlbe látogatva ki tudott csikarni egy „békítő kéziratot”.⁵⁵ A kézirat készítője, valószínűleg Tisza, kínos gondossággal fogalmazott, ügyelt arra, hogy egyik oldal érzékenységet se sértse meg. Így azonban egy olyan szöveg jött létre, amelynek értelme néhol nehezen bogozható ki, ráadásul a megsebzett nemzeti öntudat ki-elégítésére semmiképpen nem lehetett alkalmas: nagyon burkolt formában ismerte el, hogy Jansky tette bizony kifogásolható volt. Edelsheim nyugdíjazásáról viszont azt írja, hogy csupán „katonai szolgálati tekintetekből” volt rá szükség, vagyis annak semmi köze a magyarokhoz vagy alkotmányos aggályaikhoz. A kézirat teljes mellszélességgel elsősorban a hadsereget illetve a nemzet és a haderő kapcsolatát óvja. Még akkor is, ha az alkotmány is előfordul az iratban: „kötelessége a hadseregnek, nemcsak a monarchiának kifelé való védelmét, hanem minden politikai pártküzdelmektől távol állva a belső rend fenntartása érdekében a törvények s ennek folytán a törvényesen fennálló alkotmányos intézmények oltalmát is foglalja magában.” Ennek a mondatnak az erejét ellenben elvette a kézirat lezárása, amely szinte csak a hazai közönségtől várja el, hogy tegyen meg mindent a jó viszonyért, sőt az országot meg is fenyegeti, hogy ne legyenek törvényellenes izgatások. Vagyis a kézirat szerint a hadsereg szellemével, felfogásával kapcsolatban nem merülhetnek fel problémák.⁵⁶

Egy ilyen koncepciójú kézirat természetesen nem elégítette ki az ellenzéket, amely a legnagyobb propaganda hadjáratot ekkor indította az önálló hadsereg érdekében: 1886. augusztus 1-jén népgyűlést tartottak a fővárosban. A vezérszónokok: Kaas Ivor, Eötvös Károly, Herman Ottó; a függetlenségekkel szimpatizáló egyetemi ifjúság részéről Takács Zoltán.⁵⁷

Az augusztus 15-i nyíregyházi népgyűlés kérvénye is az önálló magyar hadseregért szállt síkra, csakúgy, mint Szabolcs vármegye közönsége. A június 13-án tartott szombathelyi népgyűlés pedig azt követelte, hogy a magyar hadsereg esküdjön fel a magyar alkotmányra.⁵⁸ Borsod, Bereg, Csanád, Fejér, Gömör, Kishont, Heves, Hunyad, Jász-Nagykun-Szolnok, Somogy, Ugocsa, Zala megye, valamint Arad és Székesfehérvár szabad királyi városok feliratban kérelmezték, hogy a képviselőház hozzon olyan intézkedéseket, amelyek

⁵⁴ PN 37. évf. 1886. június 11. A tüntetések; Vasárnapi Újság, 33. évf. 1886. június 13. A tüntetések napjai

⁵⁵ PN 37. évf. 1886. augusztus 11. A királyi kézirat. – Az irat augusztus 7-én kelt.

⁵⁶ PN 37. évf. 1886. augusztus 11. A királyi kézirat.

⁵⁷ Takács majd a véderőtörvény elleni tiltakozásokkor is vezető szerepet visz 1889-ben; továbbá 1895-ben a Hentzi emlékmű merényletje, Szeless Adorján védőjének kiadva magát próbált ismert-ségre szert tenni az egyébként művelt, több nyelven beszélő értelmiségi.

⁵⁸ KN 1884–1887. 13 köt. 4–5. 1886. szeptember 18.

biztosítják, hogy a hadsereg tiszteletben tartsa a magyar alkotmány szellemét és a nemzeti közérzületet.⁵⁹

A függetlenségek arra hivatkozva kérik a királyi kézirat hivatalos közzétételét, hogy az nem Tiszához, a magánemberhez szól, hanem az ország miniszterelnökéhez, tehát az országgyűlésnek joga van azt megvitatni. Tisza szerint azonban a kézirat nem szorul megvitatásra, mivel az önmagában rendezte a sérelmeket. A kérvényi bizottság ennek alapján a kérvényeket elintézettnak nyilvánította. Györffy Gyula, a bizottság tagja különvéleményének hangot adva ezzel nem értett egyet, ő szintén indítványozta az önálló hadsereg felállítását – ezzel voltaképpen a függetlenségi párt álláspontját tolmácsolta. A mérsékelt ellenzék részéről Apponyi Albert határozati javaslatában nem kívánt független hadsereget, csak olyan intézkedéseket, amelyek a hadsereg szellemét a magyar alkotmányossággal összhangba hozzák. A vita szeptember közepétől mintegy egy hónapig tartotta izgalomban a parlamentet, de az október 14-én lezajló végszavazáson aztán a kényelmes szabadelvű többség a kérvényi bizottság véleményét elfogadva, *ad acta* tette a kérvényeket.⁶⁰

A későbbi Hentzi-ügyekben, 1892, 1898 és 1899 esetén is van közös hadseregellenes éle a függetlenségi agitációnak, de ez ekkor már nem ölt oly nagy mértéket, mint 1886-ban. A Hentzi ügyek és a közös hadsereg elleni függetlenségi fellépésben egyébként nincs meg a teljes viszonyosság: Hentzit ugyan felhasználják a k. u. k. haderő elleni demonstrációkra, de a véderővitákon el sem hangzik Hentzi neve – hogy 1903-ban nem utal rá senki, ez annyira nem meglepő, de hogy 1889-ben sem? Három évvel az országot felforgató Jansky eset után? Ez mutatja Hentzinek a magyar politikai életben elfoglalt helyét. Időről-időre szükség volt a „feltámasztásokra” ahhoz, hogy a függetlenségek valóban sértőnek kiáltsák ki a jelenlétét. S ezt nem cáfolja az a tény, hogy 1889-ben voltak tüntetések, ahol elhangzott a „fel Budarára !” jelszó, mert ezeken a megmozdulásokon a munkásság töltötte be a vezérellem szerepét, s persze az egyetemi ifjak, akiket a véderőtörvény módosítása valóban érzékenyen érintett.⁶¹

Iugum Caudinum

1892. június 8-án, az uralkodó negyedszázados magyar királyi jubileuma alkalmából Budapestnek a székesfőváros címet adományozta. A főváros pedig viszonzásul díszpolgárává választotta Ferenc Józsefet. Állítólag ekkoriban vetette fel gróf Szapáry Gyula miniszterelnök, hogy rendezhetnének egy olyan ünnepséget, amely a nemzet és az uralkodó végleges összebékítését, az ellentétek kiegyenlítését szimbolizálná. 1892-re célegyenesbe érkezett a budavári Dísztéren a Honvéd-emlék felállítása. Ivánka Imre, a honvéd szoborbizottság elnökének gondolata volt, hogy a szobor leleplezési ceremóniáját a kiengesztelődés nagy-szerű manifesztációjává lehetne emelni. Mégpedig úgy, hogy az emlékművet közösen koszorúzná meg a honvédek központi választmányának elnöke és Rudolf Lobkowitz magyarországi főhadtestparancsnok: díszlövészek és a Himnusz eléneklése után átvonulnának a Szent György térre, ahol szintén közösen, a honvédek és Lobkowitz koszorúznának, ezúttal persze már a másik oldal, az egységes monarchia mártírjának, Heinrich Hentzinek az emlékoszlopánál, miközben a Gotterhalte hangjai csendülnének fel.⁶²

⁵⁹ KN 1884–1887. 13. köt. 4–5. 1886. szeptember 18.

⁶⁰ KN 1884–1887. 13. köt. 269. p. 1886. október 14.

⁶¹ KN 1887–1892. 7–9. köt.; KN 1901–1906. 11. köt.; PN 40. évf. 1889. január 30. A tüntetés; Szabó Dániel: *A véderőtüntetések résztvevői*. Korall, 5. évf. (2004) 17. sz. 43–60.

⁶² Szatmári Mór: *Húsz esztendő parlamenti viharai*. Budapest, 1928. 41.; Gratz: *A dualizmus kora*, 1. köt. 288–289.

A terv azonban idő előtt kiszivárgott, mivel Tibád Antal akkori belügyi államtitkár magyar hazafiságával összeegyeztethetetlennek tartotta a Honvéd-emlék és az áruló Hentzi vasoszlopának közös koszorúzását, így aztán 1892. október 15-én este, mielőtt a felavatási ünnepség Ivánka-féle programja a lapok útján megjelenhetett volna, a függetlenségi képviselők az Abbázia kávéházban Eötvös Károly vezérletével már azon törték a fejüket, hogyan lehetne megakadályozni azt.⁶³ Október 16-án reggel a többi között ilyen hangú felhívás jelent meg az ellenzéki lapokban: „Hogy ezt magyar ember tegye: az hihetetlen; hogy 48–49-iki honvéd tegye: undorító és iszonyatos. Az osztrák kényuralom bőrtönözte, lövette, akasztotta, de meg nem gyalázta a magyart. Az országos honvédbizottság elnöksége most megtagadja multját, megfertőzteti elhúnyt bajtársainak emlékét s meggyalázza a magyar nemzetet.”⁶⁴ Ivánka Imre ötlete rövid idő alatt hatalmas lavinát okozott, nem volt kétséges, hogy a politikai életben lesznek áldozatai. A „mérsékelt” ellenzéki Pesti Napló is kikelt a terv ellen, amit ízléstelen tréfának minősített. Csak Lobkowitz egyedüli koszorúzását tartotta volna „szép és nemeslelkű” cselekedetnek, mert ő az előtt az alkotmányos szabadság előtt hódolna ezzel, amire a király felesküdt. A program többi részéről szólva: „misztifikációnak tartjuk ezt a bejelentést, mert nem képzelünk olyan embert Magyarországon, aki ha a leghívebben is ragaszkodik ahhoz, amit Deák Ferenc 1867-ben mondott, hogy »vessünk fátylat a múltra« nem képzelünk olyan embert Magyarországon, aki ezt most már oda módosítsa, hogy immár arra a múltra nem fátyolt, hanem koszorút tegyünk.”⁶⁵

A képviselőházban október 17-én olvassa fel báró Bánffy Dezső, a ház elnöke a budai honvédszobor-bizottságnak az 1892. november 2-i ünnepélyes leleplezésre szóló ünnepélyes meghívóját. Ekkor még csak annyi történt, hogy Eötvös Károly indítványozta, a levelet tűzzék a másnapi ülés napirendjére, mert hozzá kíván szólni. A javaslatot a szabadelvű többség Szapáry Gyulával az élen elfogadta – kijelenthető, hogy a levél felolvasásával a kormány megkezdte haláltusáját. A függetlenségi párt kitűnő szövetségesre tett szert Hentzi-ben, s az ellenzék ügyesen ki is használta az újabb szobor-ügy okozta közfelháborodást saját propagandájának erősítésére: vidéki párt- és népgyűlések sorban hozták a közös koszorúzást ellenző határozataikat, a sajtó tele volt a régi és a mostani Hentzi ügyekkel, s közben a veterán honvédek is megmozdultak: Nyíregyházáról id. Krúdy Gyula küldött a fővárosba tiltakozó iratot, a debreceni honvédegyesület is gyűlésre hívta tagjait.⁶⁶

A közvélemény már izzott, de a botrány teljes kitörése előtt Horváth Gyula még rávette Bánffy házelnököt, hogy tartson pártközi értekezletet, ahol az ellenzéki frakciók voltaképpen egéruat ajánlottak a kormányfőnek, ám Szapáry hajthatatlan maradt, továbbra is ragaszkodott a koszorúzás eredeti programjához. A „Hentziáda” folytatódott október 18-án a képviselőházban. A függetlenségi vezérszónoka Eötvös Károly volt. Erkölcsi lehetetlenségnek tartotta a Honvéd-emlék tervezett módon való felavatását, amelyből szerinte egyenesen a nemzethalál víziója következik: „sem a tisztelt túloldal, sőt a honvédszobor-bizottság elnöke sem tudna egyetlen esetet felhozni a világtörténet egész folyamában, hogy midőn egy nemzetet meggyaláztak, mindent, ami előtte szent volt, eltiportak: akkor e hódító vitézi tetteinek emlékezetét vagy az a nemzedék vagy egy későbbi nemzedék megkoszorúzta volna. Erre példa a világtörténelemben nincs. Ha az a program, mely előttünk van, végrehajtatik, ez lesz az első példa a világtörténelemben; de meglehetősen bizonyossággal meg

⁶³ Gratz: *A dualizmus kora*, 1. köt. 140.

⁶⁴ Gratz: *A dualizmus kora*, 1. köt. 142.

⁶⁵ PN 43. évf. 1892. október 15. Misztifikáció

⁶⁶ Szatmári: *Húsz esztendő parlamenti viharai*. Budapest, 1928. 163.

lehet mondani, hogy második példa nem fog reá következni.”⁶⁷ Határozati javaslatában egyrészt helyeselte, hogy a közös hadsereg nevében koszorúzzák meg a Honvéd-emléket, mert ezzel Magyarország iránti kötelességüket teljesítik. Másrészt tiltakozott az ellen, hogy a honvédek viszonzásul megkoszorúzzák a Hentzi-emlékművet, ez ugyanis a nemzeti önérték súlyos sértése volna, ezért felszólította a kormányt, hogy minden lehetséges eszközzel akadályozza ezt meg.⁶⁸

Apponyi Albert, a mérsékelt ellenzék vezére emlékirataiban úgy nyilatkozik, hogy hajlandó lett volna elfogadni a közös koszorúzás programját, de személy szerint hiányolta a kormányfőtől a terv fogadtatásának előzetes felmérését.⁶⁹ 1892-ben elmondott parlamenti beszédében is azt hangsúlyozta, valóban szükséges az érzelmi disszonanciák, ellentétek kiegyenlítése, de szerinte ennek módja csakis az önálló magyar hadsereg lehet. Határozati javaslatában felszólította a kormányt, hogy vizsgálja felül eredeti tervét, s először tájékoztadjon a közérzületről, hogy milyen formában lehetne valóban közmegegyezéssel ünnepet tartani, vagy jelöljön ki egy 25 tagú bizottságot, amely megállapítja a felavatási ceremónia részleteit.⁷⁰

Apponyi szónoklata révén létrejött az ellenzéki egységfront a Szapáry-féle békítési kísérlet ellenében, ami érthető, hiszen a merész terv alig hat évvel az óriási politikai vihart okozó Jansky eset után született. Igazi vitáról nem beszélhetünk, mert ugyan Szapáry mögött hűségesen ott állt az egész Szabadelvűpárt, ám meglehetősen kedvetlenséggel, ugyanis csupán hárman próbáltak ellenállni az ellenzéki fillippikáknak, ami ilyen erősen érzelmi jellegű kérdés esetén nem magyarázható azzal, hogy nem akarták az ülésszak idejét úgy-mond elvesztegetni replikázással. A Szapáry mellett felszólaló képviselők nevét érdemes ide jegyezni: báró Podmaniczky Frigyes, 1848-ban honvéd huszárkapitány, Vadnay Károly, aki fiatalkora ellenére szintén beállt a honvédseregbe és Rohonczy Gedeon.

A disputa érzelmi vonásait mutatja, hogy többször jelenik meg a nemzethalál-vízió, Eötvös után az 1849-ben tizenhárom évesen önkéntesként harcoló Illyés Bálint is imigyen fakad ki: „önnön kezünkkel akarják velünk kitépni dicsőségünk könyvének lapjait egymásután, hogy utoljára ne maradjon más, mint az üres táblázat, amelynek első lapján ott fénylik ugyan aranybetűkkel: »A magyar nemzet története«, de belől egy nagy üresség, egy nagy sötétség, hátsó lapon pedig eme végzetes szó »fuit«; mi ne akarjuk, hogy az utódok nemzetünk történelmének táblájára eme szavakat írják: »meghalt öngyilkosságban«. Mi élni akarunk, élni akarunk, de becsülettel.”⁷¹ A tervvel kapcsolatos leggyakoribb ellenzéki kifejezések: ’szégyenletes merénylet’, ’érzelmek és nézetek abberrációja’, ’szolgalelkűség’, ’hiperlojalitás’. A legfrappánsabb kifejezést talán Gulner Gyula használta, aki történelmi

⁶⁷ KN 1892–1897. 6. köt. 42. 1892. október 18.

⁶⁸ KN 1892–1897. 6. köt. 42. 1892. október 18. A határozati javaslatot aláírták: Olay Lajos, Endrey Gyula, Visontai Soma, Helfy Ignác, Illyés Bálint, Szemere Huba, Tompa Antal, Fornszek Sándor, Pogrányi József, Madarász Imre, Szalay Károly, Horváth Ádám, Noszlopy Gyula, Pázmándy Dénes, Vikár József, Vörös József, Nánásy Ödön, Lukáts Gyula, Hentaller Lajos, gr. Károlyi Gábor, gr. Zichy Herman, Kováts József, Kún Miklós, Babp Emil, Csávolszky Lajos, Konkoly-Thege József.

⁶⁹ Apponyi Albert: *Emlékirataim*, 203.

⁷⁰ KN 1892–1897. 6. köt. 48. 1892. október 18. Apponyi határozati javaslatát aláírták: Beöthy Ákos, Horváth Gyula, Bottlik Lajos, Helley József, Bolgár Ferenc, Deésy Zoltán, gr. Bethlen Bálint, Kund Jenő, Ernusz Kelemen, Nagy István, Fernbach József, Frey Ferenc, dr. Drakulics Pál, Purgly János, Bernát Béla, Gulner Gyula, Bánó József, Ugrom Zoltán, Kovács Albert, Aczél Péter, Ábrányi Kornél., Hodossy Imre, Horánszky Nándor.

⁷¹ KN 1892–1897. 6. köt. 91. 1892. október 20.

hasonlaltal élve „*Iugum Caudinum*nak” nevezte a közös koszorúzást.⁷² Többen hangoztatták, hogy a koszorúzás helyett inkább a Hentzi-emlék mihamarabbi eltávolításáról kellene intézkedni.⁷³

Az eltávolításról természetesen szó sem lehetett, de a nemzet megalázásának tekintett közös koszorúzás sem valósult meg – ha parlamenti határozaton múlt volna, elképzelhető, hogy a kormánytöbbség némán is megszavazza, csak hogy a Honvéd-emléket az országos honvédegyleti szövetség állította, és így a leleplezés szintén ezen testület kompetenciájába tartozott, s a honvédegyletek országos központi választmányának ülése véget vetett a politikai viharoknak. Nyílt színvallást ők ugyan nem vállaltak, ám október 22-i határozatuk értelmében a november 2-ára hirdetett felavatási ünnepet elhalasztották, mivel az érdemi döntést a később összeülő országos gyűlésre bízták.⁷⁴ A függetlenségi képviselők, akik pedig már mindenre elszántan a Hentzi emlék élőlánccal való körbevételével kívánták megakadályozni a „gyalázatot”, diadalittasan mehettek az Abbázia kávéházba kártyázni, no meg hallgatni Eötvös Károly végeérhetetlen anekdota-folyamát. Az ellenzék teljes sikert aratott, a Szapáry-kormány is megbukott, igaz, ebben nemcsak a Ferenc József által lelkesen üdvözölt koszorúzási program elvetése játszott szerepet, hanem elsősorban az egyházpolitikai reformok nyomán kialakult uralkodó–miniszterelnök konfliktus.⁷⁵

1893. május 21-én felavatják a Dísz téren Zala György alkotását, a Honvéd-emléket. A nagy nemzeti ünnepen végül nem volt tüntetés Hentzi emlékműve ellen, holott rendkívüli katonai készülődés övezte az emlékmű leleplezését: egy-egy csapat katona őrizte a Hentzi-emléket a Várban, illetve a tábornok sírját a krisztinavárosi temetőben. Igaz, a demonstráció esélyeit eleve csökkentette, hogy Sélley Sándor főkapitány az ünnepség napján lezáratta a Dísz- és a Szent György teret, csak azok léphettek be, akiknek jegyük volt a ceremóniára. A honvédeknek szigorú parancs tiltotta meg, hogy ezen a napon elhagyják a laktanyájukat. De jelen volt Bánffy Dezső házelnök és a parlamenti képviselőknek mintegy fele. Asbóth János (az 1849-ben a dísztéri várkapu ostromát vezető Asbóth Lajos tábornok fia) pedig gondoskodott arról, hogy legyen vitatémája a pártköröknek, ugyanis egyedülként nemcsak a Honvéd-emlék leleplezésén vett részt, de elment a krisztinavárosi temetőbe is, és a lovasgyász jegyében koszorút tett Hentzi sírjára.⁷⁶

Eseménykép az ifjúságnak

A Hentzi-emlékmű eltávolítására a Szent György térről 1898 végén került sor. Az esemény az uralkodó és a nemzet közötti pillanatnyi érzelmi azonosulás következménye volt: 1898. szeptember 10-én Svábjában a Genfi tó partján egy olasz anarchista, Luigi Lucheni megölte Erzsébet királynét. Ferenc József és a magyar közvélemény látszólag egymásra talált a gyászban, az uralkodó a levert hangulatú nemzetet szolidaritásáért megajándékozta azzal a gondolattal, hogy a királyné szobrát annak idején majd a Szent György téren állítsák fel

⁷² KN 1892–1897. 6. köt. 101. 1892. október 21. A „*Iugum Caudinum*” utalás a Kr. e. 321-ben történt caudiumi csatára, ahol a közép-itáliai samnissok tönkrevették a római seregeket, a hadifoglyokat pedig elengedésük előtt megalázták: a caudiumi szorosban fegyvertelenül, alsóruhában kellett elvonulniuk a samniss fegyveresek sorfalai között, és többen áldozatul estek annak, hogy a győztesekre „kihívó” pillantást vettek. Harmatta János (szerk.): *Az ókori Róma története*. Budapest, 1992. 88.

⁷³ KN 1892–1897. 6. köt. 96. 1892. október 21.

⁷⁴ PN, 43. évf. 1892. október 22. A honvéd ünnep elhalasztása

⁷⁵ KN 1892–1897. 6. köt. 145. 1892. november 7.

⁷⁶ PN 44. évf, 1893. május 21. A holnapi szobor-leleplezés; uo. május 23. Hentzi sírja, Hentzi szobra

a Hentzi emlékmű helyére. Ahogy a Vasárnapi Újságban olvashatjuk: „az áldott emlékü királyné alakja fog állni a helyen, hol a szomorú idők háborgó érzésével járt eddig a magyar ember. A Hentzi szobor többé nincs, a fájdalmak helyét az engesztelés angala megváltotta.”⁷⁷ Ferenc József nevezetes gesztusára valószínűleg azért is kerülhetett sor, mert ezzel akarta elterelni a függetlenségek figyelmét a gazdasági közösséget fenntartó Ischli klauzuláról (amelyet 1903 végéig tartó hatállyal kötött Bánffy Dezső kormánya 1898. augusztus 4-én, az ellenzék pedig szeptember 5-én hirdetett ellene obstrukciót). Az eufória nem három napig tartott, hanem közel egy hétig, ekkor azonban Kossuth Ferenc az *Armeeblatt* című újságból, a bécsi katonai körök egyik szócsövéből értesült arról, hogy a korábbiakkal ellentétben a Hentzi emlékből nem úgy lesz síremlék, hogy a temetőben található katonasírok között állítják fel, hanem úgy, hogy a katonák földi maradványait újra végső nyugalomra helyezik a budai Hadapródiskola udvarán, és itt lesz felállítva, felszentelve az osztrák tábornok emlékoszlopa is. Kossuth hazafiságát különösen a tudósítás itt következő sorai lobbantották lánggra: „a katona érti azt, hogy most alaposan megváltozott helyi viszonyok közepe és egy rendkívüli esemény benyomása alatt a harcosemléket más helyre viszik és egyáltalában nem suttyomban adják át a katonai ifjúság hív őrizetének és becsülésének. Hentzinek és társainak szobra a változás következtében örökös ragyogásából semmit se veszít. Álljon a császártól és királytól újonnan megalapítva, szemben a magyar fővárossal, megváltva az igazságtalan népgyűlölet átkától, egy olyan ház előtt, amelyben a hadsereg ifjúsága a katonai hűség evangéliumára tanítgatván, hajthatatlan harcosokká nevelkednek – csudálattal tekinthet fel az ifjúság Hentzire és társaira.”⁷⁸ Ebből nyilvánvalónak tűnt, hogy a katonai iskola udvarán az emlékmű nem síremlék lesz, hanem a növendékek számára példaadó szimbólumnak szánják. Az áthelyezéssel járó újraszentelést Kossuth november 11-én keményhangú beszédben bírálta a parlamentben. Ezzel több mint egy hétig tartó, bekiabálásokkal tarkított vitát indított el, ugyanis Bánffy Dezső miniszterelnök addigi politikájával igencsak népszerűtlenné vált az ellenzék körében, és most a „szobor-ügy” kihagyhatatlan lehetőséget nyújtott számukra a kormányfő helyzetének meggyengítésére, esetleg megbuktatására.⁷⁹

A kormányfőt alapvetően két tényező miatt tartotta ellenségének az ellenzék. Egyrészt mert 1896-ban az Apponyi Albert által meghirdetett „*treuga dei*” helyett a választások erőszakos és korrupt módon való levezénylésével megkísérelt megsemmisítő csapást mérni a függetlenségekre, másrészt pedig a már említett 1898-as Ischli klauzula miatt. Ebben a légkörben robbant az *Armeeblatt* cikke majd Edmund Krieghammer hadügyminiszter rendelete. Eötvös Károly a nemzet legszentebb, legszebb érzülete kijátszásának, a királyné halála felett érzett kegyelet felhasználásának nevezte az újabb felállítást. Barta Ödön a nemzet arcucsapásáról beszélt. Hasonló szellemben nyilatkozott Rátkay László is, aki szerint a szobor áthelyezése súlyosabb tördöfés, mint az 1852-es első felszentelés, ugyanis a nemzet

⁷⁷ VU 46. évf. 1899. november 6. A királyné szobrának helye. A kezdeti lelkesedés ellenére mégis évekbe tellett, amíg Erzsébet emlékszobra elkészült. A művészeti bizottság két pályázati kiírás után sem talált megfelelő szobortervre. 1903-ban már olyan hangok hallatszottak, hogy talán túlságosan sok az összegyűlt pénz: az emlék kezd elhaladni a monumentalitás felé – a törekény, világtól elvonult asszony ábrázolása egyszerűbb eszközökkel sokkal inkább megoldhatóbb lenne. Sokan vélték úgy, hogy maga a Szent György tér sem alkalmas a királynéhoz illő szobor felállítására, mert az ember nagyságú szobor nem illik az exponált és környezeténél fogva is jelentős térre, inkább igénytelenebb, csendesebb hely, szabad természet jobban megfelelne. Éber László: *Erzsébet királyné emlékszobra*. Budapesti Szemle, 115. köt. (1903) 285–294.

⁷⁸ KN 1896–1901 18. köt. 134. 1898. november. 11

⁷⁹ *A magyar országgyűlés története 1867–1927*. Szerk. Balla Antal. Budapest, 1927. 163.

azóta kiegyezett uralkodójával.⁸⁰ A függetlenségi oldal a nemzet sorsára nézve tragédiaként tüntette fel a tervezendő áthelyezést. Barabás Béla szolt imígyen: „ezt kellett megérnünk, hogy Hentzi szobrát ma odaállítják az iskolába tantárgyként, buzdítóként, lelkesítőként arra, hogy a magyar szégyellje hazáját, szégyellje azt és csak az előtt hódoljon, aki hazá-
árul.”⁸¹ Pichler Győző alkotmánysértést emlegetett, vélekedése szerint elszállítható új helyére a szobor, de akkor magyar vér fog folyni, Hentzi emléke magyar vérrrel fogja festeni pirosra a földet.⁸² Olay Lajos arról beszélt, hogy a miniszterelnök nem is magyar, inkább a király és a császár miniszterelnöke, annak érdekében, hogy a kegyeit kereshesse, kész a nemzet legszentebb érzelmeivel szembeszállni.⁸³

A nemzethalál vízió, a herderi jóslat ismételt felújítása, vagyis a nemzeti érzelmekre való hivatkozás alkalmasnak látszott arra, hogy legalább néhány kormánypárti képviselőt maga mellé állítson. Hentzi tehát 1892 után másodszer is a függetlenségi párt zászlóvivője lett, úgy nézett ki, küszöbön áll egy újabb kormánybuktatás. Annál is inkább, mert a Szabadelvűpárt ismét igencsak letaglózva nézte, ahogy a függetlenségiek fényesebbnél fényesebb beszédekkel dörögnek a kormányoldal felé, mindössze egy „honatyá” volt képes csak visszavágni, ő azonban báró Fejérváry Géza volt, a honvédelmi miniszter, aki posztjából adódóan közel állt az uralkodói körökhöz, sőt itthon a „Nagy Labanc” hírében állt. Személyénél érdemes kicsit elidőzni, mert fellépése megmutatja, hogy az ország szempontjából milyen jelentősége volt 1898–1899-ben a Hentzi-ügynek. Fejérváry 1833. március 15-én született a csehországi Josefstadtnban. A neoabszolutizmus idején, 1851-ben lett hadnagy, részt vett az 1859. évi és az 1866-os háborúban – miközben haladt felfelé a katonai ranglétrán, 1862-ben a bárói rangot is elnyerte. Lojalitása alkalmassá tette arra, hogy Ferenc József egyik hű katonájából bizalmi ember legyen, Fejérváry ugyanis neveltetéséből adódóan úgy vélekedett, hogy Magyarország stabil jövője csak a Monarchián belül képzelhető el, s ennek a tézisnek átgondolt, ellentmondásoktól mentes képviselését vállalta is, mert a nemzeti romantizmus igen kevésbé hatott rá. Jól tudta, hogy az egykoron Albrecht főherceg nevével fémjelzett bécsi „katonapárt” amúgyis elégedetlen a kiegyezés politikai rendszerével, nem érdemes borzolni a kedélyeket Hentzi-ügyekkel, amelyeknek a nemzetre nézve sértő élet, mint látható volt, nem nagyon érezhette. Fejérváry az 1898. november 17-én elhangzott parlamenti beszédében először azzal próbálta leszerelni a Hentzi-emlék kapcsán a kormány felé zúduló elégedetlenséget, hogy leszögezte, az emlékmű felett az uralkodónak van kizárólagos rendelkezési joga. A honvédelmi miniszter nagyon felkészült előadására, ugyanis a szabadságharc kapcsán valóságos rendhagyó történelemórát tartott a tisztelt háznak, ráadásul tarsolyában kétféle stratégia is megbújt. Először Hentzi személyéről kísérelte meg elterelni a figyelmet, a tábornok jelentőségét bagatellizálta, mondván, ez a szobor nemcsak az ő tiszteletére lett állítva – Hentzi egy a négyszázhusz köteleességteljesítés közben elesett katona közül, akiknek a tiszteletére Ferenc József a szobrot állította.⁸⁴ Mikor látta, hogy nem érhet célt, magát Hentzit próbálta meg felmenteni a ráhulló vádaktól, azon az alapon, hogy rengeteg a tévedés a szabadságharcról szóló könyvekben, szerinte az objektív látásmód érdekében a hivatalos aktákhoz kell visszatérni – és itt kezdődött a rendhagyó kiselőadás. Fejérváry helytállóan megcáfolta a Hentzi magyar származásáról szóló mítoszt, már vitathatóbb volt a tábornok 1848-ban a magyar alkotmányra letett esküjének

⁸⁰ KN 1896–1901 18. köt. 230–231. 1898. november 17.

⁸¹ KN 1896–1901 18. köt. 236–237.

⁸² KN 1896–1901 18. köt. 233–236.

⁸³ KN 1896–1901 18. köt. 238.

⁸⁴ KN 1896–1901 18. köt. 239–244.

meg nem történné nyilvánítása. Az igazi felháborodást persze az okozta, hogy a miniszter Pest bombáztatását is védelmébe vette, amikor kijelentette, ha idegen országban lenne hasonló körülmények között, lehet, hogy ő is hasonlóan cselekedne. Erre Bartha Miklós fel szólította, hogy inkább a *Reichsrat*-ban adja elő a beszédét. Hentaller Lajos pedig a vitanap második felének mintegy esszenciájaként „*advocatus diabolinak*” nevezte a honvédelmi minisztert.⁸⁵

November 21-én ugyanő Fejérváry előadásának mintájára, csak persze ellenkező előjellel tartott történelemórát a Házban. Rámutatott arra, hogy a szobrot igenis Hentzinek állították, ezt mutatta a Szent György tér átkeresztelése és a felavatási ünnepségre szóló meghívó is. Hentzi árulásával kapcsolatban viszont támadási felületet adott, hogy úgymond nem tudott „hivatalos” aktákra hivatkozni, „csak” a Közlönyre, a „Horváth Mihályra” meg Mészáros Lázár emlékirataira – ám ügyesen járt el, amikor Pest bombázásának indokolatlanságát Hentzi 1849. május 4-i levelével igazolta. Fejérváry természetesen nem érthetett egyet gondolatmenetével: „az igazság sohasem tetszik, azt én nagyon régen tudom.” Igazság szerint mindketten szelektíven kezelték a forrásokat a maguk nézetének alátámasztására. Az indulatok ezután elszabadultak: hatalmas zaj és bekiabálások zavarták a miniszter beszédét, aki erre „becsületrontó és bojkottírozó” pártnak titulálta a függetlenségiakat, ezzel az incidenssel az ülés érdemi része félbe is szakadt, mert az ellenzék innentől nem hagyta szóhoz jutni Fejérváryt, amíg az nem kér bocsánatot kijelentéséért.

Ugyanezen a napon egyébként az egyetemisták is tüntetést rendeztek, másnap a képviselőházban az ellenzéknek új lendületet adott, hogy a rendőrség beszorította a hallgatókat az egyetem udvarára – így a Hentzi emlékmű elleni tiltakozást össze lehetett kötni az egyetemi autonómia védelmével és a rendőri brutalitás kárhoztatásával. Sima Ferenc függetlenségi képviselő grandiózus beszédében összefoglalta a kérdés lényegét: Bánffy félrevezette a királyt, amikor azt mondta, hogy a nemzet a legnagyobb megelégedettséggel fogadja majd a szoborát helyezést – holott a helyzet az, hogy csak katonákkal szállítható át a szobor.⁸⁶ Bánffy végül nem a legújabb Hentzi ügybe bukott bele, de az is hozzájárult ahhoz, hogy a kormánypárt nem tudta elfogadtatni a költségvetést, s ezzel kicsúszott a talaj a lába alól.⁸⁷

Még a kormány bukása előtt, 1898. decemberében bontani kezdték az emlékművet, s a függetlenségi moraj ellenére a Hadapródiskola udvarán felállították. A felszentelés napján, 1899. augusztus 12-én a Debrecen című lapban Ady Endre eképpen írt az ünnepségről: „Ott ég-e a székenpír minden honfi arcán, vagy már szégyenleni sem tud a magyar? Érti-e a nemzet azt a pofoncsapást, melyet a mai napon, a félszázados évforduló egyik legszomorúbb napján, legádázabb ellenségeitől kapott? ...Van még magyar büszkeség? ... Vagy tán magyar sincs többé a hazában? ... Megtörtént ...”⁸⁸ Bizony volt szégyenpír, ami egy tüntetésben nyilvánult meg, ahol az ünnepségről visszatérő honvédek a tömeg felháborodott „Hentzi-huszar” kiáltásokkal fogadta. Szeptember végén a parlamentben ismét meddő vita zajlott le arról, hogy vajon emlékmű vagy egyszerű síremlék-e a szobor. Széll Kálmán természetesen senkit nem tudott meggyőzni az ellenzéki oldalon az utóbbi állásponttól. Volt

⁸⁵ KN 1896–1901 18. köt. 247.

⁸⁶ KN 1896–1901 18. köt. 247.

⁸⁷ Bánffy kormányát terhelte 1898. december 2., Ferenc József regnálásának ötvenéves jubileuma, amit hivatalosan a lojalitás jegyében ünnepelni kellett. Még akkor is, ha így csak erősebben törték fel a sérelmek, hiszen a királyi jubileum nálunk inkább a magyar közjog lábbal tiprásának szomorú évfordulója volt. Hanák: *Kert és műhely*, 123.

⁸⁸ Ady Endre: *A magyar becsület világosa*. Debrecen, 38. évf. 1899. augusztus 12.

igazsága az érzelmekre erősen ható Adynak abban, hogy a múlta fátylat borító nemzet megérdemelte volna, hogy végérvényesen eltávolítsák a keserű emlékeket idéző szobrot.

Elképesztően széles és mély szakadék választotta el 1899. augusztus 12-ét, mondjuk, 1896. június 8-tól, a Millenium egyik központi eseményétől, amikor a király részvételével káprázatos ünnepi felvonulás zajlott a fővárosban. Augusztus 12-e ráklépésnek tekinthető 1897-hez képest is, ekkor ugyanis Ferenc József tíz magyar történelmi egyéniség szobrának felállítását ajánlotta meg.⁸⁹ Pedig az 1897-es gesztus önmagában figyelemreméltó állomása a lelki kiegyezésnek.⁹⁰ Részben van igaza Nagy Ildikónak, aki szerint a megajánlás a „milleniumi ünnepek ideológiájának ellentételezéseként született meg, vagyis a magyar történelem nemzeti felfogásával szemben az állampatrióta értelmezés jegyében”.⁹¹ A királyi szobrok koszorúja valóban ünneplhető adomány volt, azért is, mert a királyi udvartartás költségeinek terhére született, ennek különösen az adott súlyt, hogy magyar történelmi személyiségek leendő szobrairól volt szó. Részben olyan személyiségekről, akik a Habsburg szempontok szerint is „szalonképesnek” minősíthetők, mert az uralkodóház által szentnek tartott katolikus vallást követték: Szent Gellért, Anonymus, Pázmány Péter, Hunyadi János, Zrínyi Miklós, Werbőczy István és Tinódi Lantos Sebestyén. Három egyéniség meglehetősen „kilógott” ebből a sorból: Bocskai István, Bethlen Gábor és Pálffy János. Őket látva elmondható, hogy nem csupán a Millenium ellenpontozásáról van szó. Ez a szándék természetesen jelen van, hiszen egyértelmű, hogy egy magyar szempontú bizottság nem a fenti szoborcsoportot álmodta volna meg, mert szinte tünetőleg hiányzik egy személy, aki a nacionalizmus századát képviseli – de az a tény, hogy a Habsburgok két ádáz ellensége ott van a sorban, és megjelenik Pálffy János is, aki mintegy semlegesítendő Bocskait és Bethlent, a függetlenségi harcok 18. századi pacifikátoraként aposztrofálható, mutatja, hogy itt tulajdonképpen a lelki kiegyezés egyik állomásáról beszélhetünk.

Hogy a látványos összeborulások ellenére milyen gyötrelmes volt a lelki kiegyezés folyamata, érzékelteti az a küzdelem, ami II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozataláért folyt. A Habsburgok az 1715. évi 49. tc. 2-3. § révén II. Rákóczi Ferencet a nemzet ellenségének minősítették, s ezzel gátolták hazatérését.⁹² A kiegyezés után 1873. március 8-án Zemplén megye feliratban kéri az egykori fejedelem földi maradványainak hazai földben való végső nyugalomra helyezését. Erre a kérésre június 14-én Szláv József miniszterelnök úgy nyilatkozott, hogy foglalkozik az ügygel, de nem könnyű, mert nem lehet pontosan meghatározni Rákóczi nyughelyét. Szláv jótékonyan megfélemlített a másik, egyelőre áthághatatlan látszó problémáról, nevezetesen arról, hogy a hazahozatal sokban múltott azon is, vajon Ferenc József képes lesz-e megbékélni a kuruc fejedelem emlékével, azzal a fejedelemmel, aki az általa vezetett szabadságharc folyamán keresztülvitte a Habsburg Ház trónfosztását is. Nagyon sokáig erre nem nyílt esély.⁹³ Így lényegében Szlávéhoz hasonló választ adott Tisza Kálmán 1878-ban a „Nagy Kuruc”, Thaly Kálmán interpellációjára,

⁸⁹ Gratz: *A dualizmus kora*, I. köt. 354. A kézirat 1897. szeptember 25-én jelent meg. Századok, 31. évf. (1897) 751–752.

⁹⁰ Beőthy Zsolt: *A királyszobrok*. Budapesti Szemle, 92 köt. (1897) 337.

⁹¹ Nagy Ildikó: *Az emlékműszobrászat kezdetei Budapesten – szobrok és szobrászok*. Budapesti Negyed, 9. évf. (2001) 2–3. sz. 217.

⁹² Magyar Törvénytár – 1657–1740. évi törvénycikkek. Budapest, 1900. 480.

⁹³ Pedig Thaly Kálmán nyomán sokan vágya volt, hogy a fejedelem születésének 200. évfordulója, vagyis 1876. március 27. legyen országos ünnep, és addigra gondoskodjanak a hamvai hazaszállításáról is. Századok, 26. évf. (1892.) melléklet 25–70. II. Rákóczi Ferenc hamvai. Egyébként a hazahozatal álma már korábban megfogalmazódott, legalábbis ez derül ki a Vasárnapi Újság 1862. február 9-i számából, amely arról számolt be, hogy adakozás indult a kegyeleti aktus érdekében.

amely ismét csak Rákóczi hamvainak magyar földre szállítását szorgalmazta. 1889. október 7-én ugyan Thaly a konstantinápolyi Szent Benoit templomban sikeresen a nyomára akadt a fejedelem földi maradványainak, azonban hiába indítványozta Bereg megye, majd Kassa is 1893-ban benyújtott kérvényében a hazahozatalt, e téren nem történt semmi, és nem is történhetett, amíg a másik „érintett”, a Habsburg uralkodó nem mondta rá az áment.⁹⁴ Ezért aztán 1899-ben Thaly a parlamentben erősen csalódottan jegyezhetette meg, hogy miközben újraavatták a még mindig a régi abszolutisztikus szellemet képviselő Hentzi emléket, Rákóczi hamvai ennek ellentétéként továbbra is Konstantinápolyban nyugszanak.⁹⁵ Rákóczi és társai hamvainak hazaszállításáról végül gróf Tisza István miniszterelnök eszközölt ki királyi kéziratot 1904. április 18-án. Ennek közvetlen előzménye az volt, hogy napra pontosan egy hónappal korábban ért véget a még 1903-ban a véderőtörvény nyomán kezdődött obstrukció, sikerült elérni a költségvetés megszavazását, az „*exlex*” időszak lezárult. Ezúttal tehát a kedélyek végleges lecsillapításának szándéka áll az uralkodói jóakarát mögött – emiatt akár azt is lehetne mondani, hogy szó sincs lelki kiegyezési folyamatról, összehétközésről, hiszen a gesztusok, úgy tűnik, számítók, és csak a politikai konszolidációt szolgálják. Ezen nincs mit csodálkozni, mert Ferenc József a „birodalmát” elhivatottan kormányzó uralkodóként ugyan viszonylag kevés fantáziával volt megáldva, de a meglévő eszközeit jól alkalmazta országa összetartására. Lelki kiegyezésről elsősorban a hazai közvélemény oldalán beszélhetünk, a folyamat pozitív hozadéka itt jelent meg, míg a király csak látszatra, a közszerepléskor lett, úgymond, magyarbarát. Ahogy a fentebb említett 1904-es kéziratban olvashatjuk: „a magyar történelem kiváló alakjai közül egyedül II. Rákóczi Ferenc hamvai nyugszanak idegen földben, s e hamvak hazaszállítása a nemzetnek ismételten kifejezett közóhajt képezi. Hála legyen érte az isteni gondviselésnek: azok az ellentétek és félreértések, amelyek súlyosan nehezédtek elődeinkre hosszú századokon át, ma már egy végképp letűnt korszak történelmi emlékeit képezik. Király és nemzet kölcsönös bizalma és az alkotmány visszaállított békés uralma megteremtették a trón és nemzet között a sikeres egyesült munkásság alapfeltételét képező összhangot. Késérőség nélkül gondolhatunk tehát vissza mindannyian a mögöttünk álló borús korszakra, s király és nemzet egyesült kegyelele keresheti fel mindazok emlékezetét, kiknek vezető szerep jutott a letűnt küzdelmekben.”⁹⁶ Ennélfogva utasítom, hogy II. Rákóczi Ferenc hamvai hazaszállításának kérdésével foglalkozzék és erre vonatkozó javaslatait elvárom.”⁹⁷

⁹⁴ A teljes igazsághoz az is hozzátartozik, hogy Thaly megígérte a konstantinápolyi szerzeteseknek, hogy két évig nem beszél senkinek a megtalált fejedelemről, és utána sem folytat agitációt a hamvak hazaszállításáért. Így fordulhatott elő, hogy az adott szavát megtartva, csak 1892. május 15-én, a Magyar Történelmi Társulat negyedszázados ünnepén jelentette be az örömhírt. A szerzetesek körében való erős Rákóczi-tiszteletet mutatja, hogy Thaly 1894-ben is úgy nyilatkozott a parlamentben, hogy nehéz lesz oly módokat találni, hogy a lazaristák önként adják ki Magyarországnak Rákóczi és Zrínyi Ilona hamvait. Századok, 28. évf. (1894) 472–474. p. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozatala

⁹⁵ KN 1896–1901 24. köt. 74–77. 1899. október 10.

⁹⁶ 1894. április 2-án tömegek gyászoltak Kossuth temetésén, de hivatalos, állami temetést nem lehetett rendezni a dualizmust elutasító „Turini remetének”. A temetésen többek között Herman Ottó mondott beszédet: „vártuk, hogy az a bizonyos cipruság erre a sírra is el fog érkezni [utalás arra, hogy Erzsébet királyné ott volt Deák ravatalánál 1876-ban, s egy cipruságot helyezett arra]. Vártuk, de nem jött. Nincs hát kibékülés, nincs, nincs...” – Pethő Sándor: *Világostól Trianonig*. Budapest, 1925. 100.

⁹⁷ *Magyarország műemlékei*. III. köt. Szerk. b. Forster Gyula. Budapest, 1913. 5–19.

Tisza István kormányát azonban elődjéhez hasonlóan megingatta az ismét fellángoló obstrukciós válság, amit a kormányfő 1904. november 18-án a házzsabályok szigorításával kívánt meggátolni, amire az ellenzék válaszul szintén erőszakos lépéssel reagált: december 13-án összetörte a képviselőház bútorzatát. Innen nem volt más kiút, új választásokat kellett kiírni. Csakhogy az ellenzéki koalíció győzelme 1905-ben elfogadhatatlan volt az uralkodó számára, a válság tovább gyűrűzött – egészen 1906-ig, amikor a koalíció megkapta a lehetőséget a kormányalakításra. Ekkor végre sor kerülhetett Rákóczi hamvainak hazahozatalára: 1906. október 24-én szentesíti az uralkodó az 1906. XX. tc.-t, amely a fejedelmén kívül elrendelte Zrínyi Ilona és Thököly Imre valamint még néhány egykori bűjdosó földi maradványainak hazaszállítását is (Rákóczit és édesanyját a kassai dómban, míg Thökölyt a késmárki evangélikus templomban helyezték végső nyugalomra). A törvény hatálytalánította a hírhedt 1715: XLIX tc. 2-3. §-át. Továbbá a királyi költségvetés terhére 555 ezer koronát különített el a hazaszállítás és egy majdan felállítandó emlékmű költségeire.⁹⁸ Ilyenformán két kormány mondhatta azt, hogy Rákóczi hazahozatalának elérésével hozzájárult a nemzet és uralkodó megbékítéséhez, mindkettő beszélhetett sikerről és eredményről, de ez a többes szám egyben kétségbe vonja a „siker” mélységét, és hangsúlyozza az összebékítés felületességét.

A sorsfordító „áprilisi tréfa”

1899-ben Thaly Kálmán arról álmodozott, hogy érkezik majd egy „jóságos mennydörgös mennykő”, amely elpusztítja a Hentzi-emlékművet, ezt a „vaskísértetet”.⁹⁹ Korábban már több alkalommal is tervezték a szobor diverzáns módon való elpusztítását (1881; 1886; 1893; 1895), ezek közül csak az utóbbi esetben sikerült egyáltalán a tényleges merénylet-kísérletig eljutni – ebben a fejezetben az 1895-ös merénylet kerül bemutatásra.

1895. április 1-jén a főváros lakói hatalmas dörgésre ébredtek – néhányan kezdetben azt hitték, hogy a Citadella ágyúi szólaltak meg, hogy a közelgő árvízre figyelmeztessenek. Bánffy Dezső miniszterelnök, a „dobokai basa”, aki az éjszaka meglehetősen álmatlanul forgolódott, s a nagy zajra szintén felébredt (a lakása a Hentzi emlékmű szomszédságában található Sándor palotában lévén), valószínűleg az első között ismerhette meg a tényt, hogy valaki fel akarta robbantani a Hentzi-emlékművet.¹⁰⁰

A robbantási kísérlet mikéntjéről Szincsák Mihály szolgált először információkkal: április 1-jén hajnali fél egy után éppen hazafelé tartott, amikor észrevette, hogy valaki követi. Szólt is a miniszterelnöki palota őrének, Lestyánszki Ferencnek, de a gyanús alak ekkor már elfutott a Szent György téren álló Hentzi-emlék felé, valamit dobott a szoborra, amitől az kigyulladt, ő maga pedig kisvártatva eltűnt a József főherceg palotája és a királyi várak közötti szűk sikátoron keresztül. A merénylet azonban, köszönhetően annak, hogy a merénylet megzavarták, azon kívül, hogy megijesztette a vár és környéke lakóit, leginkább az épületek ablakait rongálta meg – a szobornak nemigen lett baja, csupán a „Für Kaiser und Vaterland” feliratrészeletnél volt némi sérülés rajta. Szincsák a következő személyleírást adta az ismeretlen robbantóról: 35 év körüli magas, bajszos és szakállas férfi, drappszerű felöltő és fekete kalap volt rajta.

⁹⁸ *Magyarország műemlékei*, III. köt. 5–19.

⁹⁹ KN 1896–1901. 24. köt. 32. 1899. október 3.

¹⁰⁰ PN 46. évf. 1895. április 3. A budavári merénylet. A történetet feldolgozza még: Buza Péter: *Szenzációk nyomában a békeidők Budapestjén*. Budapest, 1989. 24–40.

A robbantási kísérlet főleg amiatt lehetett kinos a Bánffy-kormány számára, mert, mint említettem, Ferenc József, annak ellenére, hogy 1867-ben lemondott az emlékmű által is szimbolizált birodalmi egység gondolatáról, továbbra is kötődött Hentzihez mint a birodalmi egység mártírjához. A rendőrség ennek megfelelően rögtön nagy erővel fogott hozzá az ügy szálainak felgöngyölítéséhez. Segítségükre jött az is, hogy mindjárt 1-jén jelentkezett a kapitányságon egy „szerencselovag”, bizonyos Tóth Ödön nevű orvos, aki valószínűleg a rá kirótt büntetés mérséklése reményében közölte, szerinte Szeless Adorján, az Olvasd! című lap szerkesztője lehet a tettes. Tóth elmondta, hogy többször mulatott együtt Szelessel, március 26-án a Rácfürdőben találkozott vele, Szelessnél egy cukorsüveg alakú csomag volt, S érdeklődésre el is árulta, hogy dinamitot rejt, és hogy ezzel fel fogja robbantani a Hentzi szobrot, amiből bizonyára forradalom lesz, ő pedig csinos keresethez jut.¹⁰¹

Szeless Adorján 1858. május 20-án született Nagyváradon, mégpedig igen előkelő nemesi családban látta meg a napvilágot, hiszen a Kis Jáci Szeles-család a 16. század közepéig vezette vissza a családfáját. 1848 ezt a családot is két pártra szakította: Adorján apja, Szeles Mihály aulikus nemesként természetesen nem vett részt a forradalomban; míg az ő nagybátyját, Lajost, aki ekkoriban országgyűlési képviselő, később másodalispán és kormánybiztos Pest megyében, a szabadságharc bukása után tíz évi várfogságra ítélték, Komáromban együtt raboskodott Madarász Józseffel, büntetése töltése közben, 1852-ben halt meg.¹⁰² Szeles Mihály hivatalt vállalt a neoabszolutizmus közigazgatásában: 1850 után a Bihar megyei cs. k. törvényszék tanácsosa, 1862-től pedig Pest megye másodalispánja, majd alispánja. Nem tudni, hogy e merev, konzervatív álláspontja mérgezte-e meg az apa-fiú kapcsolatot, mindenesetre a lázadó Adorjánt az atya kitagadta az örökségből, ő pedig mintegy válaszként az utolsó, még a szülői házhoz kötő szálát is elvágta: nevét Szelesről Szelessre változtatta.¹⁰³ A pénzhíányt akkor kezdte igazán érezni, amikor katonatisztként meg akart nősülni (felesége Halassy Etelka lett), mivel a kauciót nem tudta letenni, le kellett szerelnie. Civilként telekkönyvi, majd vasúti hivatalnok lett, fizetése azonban nem volt elegendő az időközben három gyermekkel bővült családjá eltartásához, ezért „mellékesként” könyvkiadásba kezdett: 1893-ban kiadta az Ellenzéki Arcképcsarnokot, ám a század végén a függetlenségi képviselők portréja már nem vált népszerű olvasmánnyá. Szeless politikai nézeteit a nélkülözés és az újabb sikertelenség tovább radikalizálta – külön tanulmányt érdemelne baráti köre, amelyben megtalálhatjuk a „királyné költőjét”, Benedek Aladárt, az Oroszországot megjáró, a buddhizmusig eljutó, itthon pedig királysértésért elítélt Pongrátz Bélát, az Irányi Asztaltársaság tagját, Seffer Lászlót (aki nem melleleg Herman Ottónak is barátja volt), a szélsőségesen zsidóellenes nézeteiről hírhedt, amúgy genealógiai álkutatásokban „jeleskedő” Zarándy A. Gáspárt, valamint a hazai antiszemitizmus egyik központi figuráját, Verhovay Gyulát, aki egyébként Szeless gyermekeinek keresztapja is lett. Szeless következő vállalkozása, az Olvasd! című radikális irányú időszaki lap is magán viselte a vegyes összetételű baráti kör bélyegét: nem tette le a voksát egyik politikai irányzat mellett sem, nem lett pártlap. A társadalmi és politikai visszásságok ellen indított harcot. A reklámokat próbálta megszűrni, csak olyan hirdetésnek adott helyet a lapjában, amelyről tapasztalta, hogy nem komolytalan, nem humbug. Azonban az Olvasd! nem érte el a címében megfogalmazott célját. Ráadásul Szeless hírlapi biztosíték nélküli politizálásért hat

¹⁰¹ PN 46. évf. 1895. április 3.

¹⁰² Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái 13. kötet*. Budapest, 1909. 635.; Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. Pest, 1863. 10. köt. 583–587.; Madarász: *Emlékirataim 1831–1881*, 281.

¹⁰³ Ifj. Szeless Adorján emlékezései – a szerző interjúja a merénylő unokájával.

havi fogházra ítélték, a büntetés letöltését 1895. április 6-án kellett volna megkezdenie. A rendőrség tehát joggal gondolhatta megalapozottnak a gyanút, az elkéseredettség megfelelő indítékot szolgáltatott Szelessnek a merényletre, így ki is adták ellene az elfogatóparancsot, csak hogy hiába zaklatták folyamatosan barátait, nem derült ki, hová bújt el, s a barátokat sem sikerült bűnrészességgel bevádolni az ügyészségen. Szelessné szerint férje Battonyára utazhatott Verhovay Gyulához kölcsönkérni, hogy halasztást kaphasson fogházbüntetésére. Mikor itt sem találták, 2000 forintot ajánlottak fel a nyomravezetőnek. A sajtó nap mint nap gúnyos cikkekben számolt be az erőltetett, de eredménytelen nyomozásról: április 9-én azt írta a Pesti Napló, hogy az ügy olyan bohózathoz kezd hasonlítani, ahol a közönség az első felvonásban agyonneveti magát, a többit meg fásultan nézi. A lap szerint mulatságos befejezés lenne, ha elfognák Szeless, és kiderülne, nem is ő volt a robbantó. A lapokból azt is megtudhatjuk, hogy a város egyszerre több pontján látják a gyanúsítottat, és vidéken is kezdik felfedezni: egy napon látták Esztergomban és Nagyváradon. Belezna Antal nagyváradi zeneszerzőt Püspökladányban letartóztatták, mert összetévesztették a Hentzi emlékmű merényletével, csak Szolnokon engedték el, ahol egyik ismerőse igazolta kilétét. Az újság egyik olvasója Predeálnál, a romániai határátkelőnél találkozott Szeless-sel, aki román parasztnak álcázta magát, de olyan részleteket tudott a merényletről, amelyeket csak Szeless ismerhet.¹⁰⁴ A lapok általában leszögezik, hogy bár nem szívlelik a Hentzi-szobrot a Szent György téren, de valószínűleg a király „érzékenysége” tekintettel és a bécsi katonai köröktől tartva még óvatosan sem merik helyeselni a felrobbantás gondolatát.¹⁰⁵ Kivétel az Ország-Világ, ahol Adorján Sándor a következőket írta: „A Hentzi szobor megint nem röpült a levegőbe. Mekkora fölháborodás van pedig miatta, hogy szét akarta robbantani valami szeles ember! Ámde Magyarországon akad sok olyan magyar ember, aki úgy magában azt dörögi: Ebadta merényletje! Ha már hozzáfogott, csinálta is volna meg becsületesen!”¹⁰⁶

A képviselőházban a merénylet leginkább derűtséget keltett, a folyosói tréfalkozások témája lett: Horánszky Nándor szerint ez csak valami elzüllött egzisztencia éretlen hóbortja, könnyelmű ízetlenség. Helfy Ignácnak cselédje mesélte el az esetet, amit először pusztán áprilisi tréfának gondolt – szerinte a robbantási kísérlet csak egyetlen ember cselekedete lehet, ezért vajmi kevés a jelentősége. Lényegében hasonló álláspontot foglalt el Hodossy Imre és Podmaniczky Frigyes is.¹⁰⁷

A merényleten ugyan jót nevettek, de a férj és apa nélkül maradt Szeless család általános együttérzést ébresztett a fővárosi közönség körében: dr. Aczél Sándor nyílt levélben vállalta a nyomorgó család segélyezését, s másokat is erre szólított fel. „Kocsiszámra” hordták az élelmet a Csömöri út 123. sz. alatt található Szeless lakásra, a képviselőházban rög-tönzött gyűjtésen 200 forint gyűlt össze, a Műegyetem hallgatói pedig 80 forintot küldtek.

Április 6-án a rendőrség sorfalat állt a Markó utcában, mint említettem, e napon kellett volna Szelessnek jelentkeznie a hat havi fogházbüntetés letöltésére. Takács Zoltán, egy fiatal ügyvéd megpróbálta kihasználni a helyzetet némi népszerűség és ismertségi tőke szerzésére. A vádlott védőjeként jelent meg Kisfaludy fogházi felügyelőnél, kérdezvén, hogy hozhatná be Szeless anélkül, hogy a rendőrök előtte elfognák (a kézrekerítésért, ne felejtjük el, jutalom járt volna), a felügyelő azonban nyilván megneszelte, hogy Takács csak blöfföl,

¹⁰⁴ PN 46. évf. 1895. április 6. A budavári merénylet

¹⁰⁵ Lényegében az Egyetértés és a Pesti Hírlap is hasonló szellemben ír a merényletről és az utána következő eseményekről, mint a Pesti Napló.

¹⁰⁶ Ország-Világ, 16. évf. 1895. április 7. A világ folyása

¹⁰⁷ PN 46. évf. 1895. április 6. A budavári merénylet

érdemben nem foglalkozott vele. Takács erre délután megviccelte a még mindig feszülten várakozó rendőröket: lefüggönyözött, zárt bérkocsin hajtatott be a Markó utcába, mellette egy Szelesshez hasonló szlovák paraszt ült. A kihallgatáson az ügyvéd úgy nyilatkozott, hogy ügyvédi esküje és hazafisága sem engedi, hogy elárulja a merénylő hollétét – de nyilatkozatából egyértelműnek tűnt, hogy amúgy sincs erről fogalma. Szeless nem jelentkezett a Markó utcában, hanem a rendőrség éberségét kijátszva, családjával Budaörsön vonatra szállt és elhagyta az országot: Győrön, Szombathelyen és Grácon keresztül Zürichbe érkezett. Csakhogy Svájcból francia területre csalták, s Annemasse-ban, egy kisvárosban május 19-én elfogták – nyomban meg is indult a kiadatási eljárás, ekkor azonban mégis felragyogott Szeless szerencsecsillaga, ugyanis Trarieux francia igazságügyminiszter megtudta, hogy a merényletben voltaképpen nem is sérült meg senki, s emiatt elrendelte a fogoly szabadlábra helyezését.¹⁰⁸

Elmondható, hogy a Szeless-családra nézve az áprilisi merényletkísérlet sorsfordító lett, hiszen az emigráció révén a gyermekek Párizsban és Londonban élhettek, nyelveket tanulhattak, a családfő kint kedvezőbb egzisztenciát tudott biztosítani. Ugyan később franciaföldre visszatérve ezúttal már egy korábbi, az Olvasd!-nál elkövetett sikkasztási vádra hivatkozva mégiscsak elérte az osztrák–magyar konzulátus a kiadatását, de a büntetés lejártá után újfent emigrálhatott, s most már a szabad hazatérés lehetősége is előtte állt – úgyannyira, hogy 1909-ben Magyarországon lett pénzügyminisztériumi tisztviselő. Időközben a Hentzi-emléket pedig, mint ahogy arról már szó volt, 1899-ben áthelyezték. Végül a szobor végleges eltűnése Budapest tereiről mégiscsak erőszak útján valósult meg: 1918-ban a forradalmi hevületben szétszerelték, azaz nem élhette túl az Osztrák–Magyar Monarchia bukását.¹⁰⁹

¹⁰⁸ PN 46. évf. 1895. május 26.

¹⁰⁹ Gellért Oszkár (szerk.): *A diadalmas forradalom könyve*. Budapest, 1918. 185–186.; KN 1896–1901. 24. köt. 32. 1899. október 3.; ifj. Szeless Adorján emlékezései.

JÁNOS BORBÉLY

Heinrich Hentzi in Hungary: from “Saint George the Dragon-slayer” to the “Iron Ghost”

The story of the Hentzi monument is basically a story of attitudes towards it. In May 1849, Heinrich Hentzi defended the castle of Buda until his death and thus broke the momentum for the spring campaign of the national army. By unveiling his monument erected on Szent György square in the castle, Franz Joseph canonized him as a saint in July 11, 1852. The underlying motive was a wilful humiliation of Hungarian national sentiment. With its monumental size and by its emphasis on military virtues, it was a symbol of the Empire's unificationist policy. The change of regime in 1867 brought about a radical shift in how the monument was viewed: it became clear that its survival was secured by the ruler's will only. After the euphoria of the Compromise, the sculpture became an almost forgotten “sleeping symbol” until the 1880s.

These peaceful years came to a sudden end with the parliamentary debate over the 1882 budget, in which Ignác Helfy and Ottó Herman proposed the removal of the monument. When in May 21, 1886 major Jansky laid wreaths at Hentzi's tomb, protests, interpellations and duels ensued. The reason for the political storm was an irresolvable conflict between what Hentzi exemplified, the joint armed force devoid of national ideology and liberal thought and Hungarian public opinion, which saw the general as a perfidious traitor and, because of his bombardment of Pest, a vandal as well.

A noteworthy characteristic of the regularly surfacing Hentzi issue is that it strengthened the patriotic pro-independence propaganda and broke the internal tranquility of the Monarchy. It even shattered the position of two governments. In 1892, Gyula Szapáry planned to reconcile the nation with its ruler by transforming the imperial monument into a “imperial and royal” one. This plan was dropped due to an organized opposition protest, but another sour layer remained on the sculpture: the “lugum caudinum”. In 1898-99, during the term of Bánffy's government the Hentzi issue was raised again as a conciliatory gesture. The sculpture was removed from the castle but it was put on display in a barracks, which was another cause for resigned protest.

An antecedent of this was an attempt three years earlier by a young man of shaky existence, Adorján Szeless to destroy the rusty iron ghost. But Szeless, who was forced into exile after the unsuccessful attempt, had much better luck abroad. So there is at least one family in Hungary that keeps nice memories of the Hentzi monument which perished ingloriously in 1918.

GONDA GYÖRGY

„...Egressy Gábor színész és Kossuth kormánybiztosa”

Egy év eseménytörténete – emigráció után ...

Mottó: „*Otthon is kell jó ember.*”¹

A Magyar Hírlap 1850. január 1-jei, keddi – majd megismételve csütörtöki – számában egy Idéző rendelet olvasható: „A cs. kir. 3.-d hadsereg parancsnoksága, alább nevezett, felségárulási bűnnel jogszerűleg vádolt szökevény egyének ellen a haditörvényszéki vizsgálatot elrendelte...” Ábécé sorrendben hatvannyolc név – köztük Kossuth Lajos, Szemere Bertalan, Perczel Mór, Batthyány Kázmér stb. – következik, köztük a tizennyolcadik helyen: „Egressy Gábor színész és Kossuth kormánybiztosa”. Négy hónappal előbb, 1849. szeptember 1-jei dátummal jelenik meg Julius von Haynau tábornagy „A magyar forradalom bevégeződött ...” kezdetű Hirdetménye hasonló tartalommal, de még nevek nélkül.²

Világos után három nappal, augusztus 16-án déli 10 órakor egy író-szerkesztő a következőt írja színésznő nejének: „... Ákos apja sehol nem találta, valamint a Juliska férje, Sándor sem ...”; „a híres világhódító kormány megszökött ...”³ Ákos, Egressy Gábor tizenhét éves legnagyobb fia több mint egy éve nemzetőr, illetve honvéd; Juliska pedig Petőfi Sándorné Szendrey Júlia, Sándor pedig maga Petőfi. Ákos Görgey seregével teszi le a fegyvert, majd büntetésül besorozva az osztrák hadseregbe Itáliába masírozik, amiről apja majd

¹ Idézet Kossuth Lajosnak Vay László grófhhoz intézett leveléből, Kutahya, 1850. júl. 16.: „... Nyilatkoznom kell az osztrák amnesztia iránt. Akik ezt személyikre nézve keresik, vadásszák, kunyerálják, azokat nemzetem hűtelen tagjainak tekintem s azokat társnak sem vallo, sem ismerem, de, ha Austria bizonyos osztályokra általában amnestiát adand, azért, hogy valaki kisebb tekintélyű s a multakban nem vezér-szerepű ember, azt használva haza megyen, csak azért nem fogom őt rossz embernek tartani. Sőt csak maradjon igaz szívű hazafi, azt mondom, *otthon is kell jó ember* s kivált otthon kell, ki vagy előre készíteni segítsen vagy legalább maga készen legyen ...” (kiem. – G. Gy.) A levél másolatát lásd: Hajnal István-hagyaték. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (a továbbiakban: MTAkt) Ms 5403/19. f. 7.

² Hirdetmény. „... Felhivom [...] mindazokat, kik a felkelteknél mint kormánybiztosok [...] működtek; [...] a cs. kir. katonai kerületi parancsnokságnál, vagy a [...] cs. kir. haditörvényszéknél mátol számítható három hónap alatt, igazolás végett magokat jelentsék; ellenkező esetben a törvények értelmében ellenük indítandó nyilvános per következményeit magoknak fogják tulajdoníthatni.” Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), R 32 26. cs. Megjelent: Szeremlei Samu: *Magyarország krónikája*. Budapest, 1867. 2. köt. 320–321. Egressy Gábor népfelkelési és tiszavidéki kormánybiztos volt majd négy hónapig 1848. okt. 15-től 1849. jan. 12-ig.

³ Buljovszky Gyula (1827–1883) levele Buljovszkyné Szilágyi Lillához (1833–1909). Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt), Levelestár. Közl.: Péchy Blanka: *Hűséges hűtlenek* (Bulyovszkyné Szilágyi Lilla életregénye). Budapest, 1969. 49–51. (2. kiadás: Budapest, 1973. 47–48.)

csak nyolc hónap múltán értesül.⁴ Haynau hirdetménye előtt egy nappal a következőket írja a Komáromi Lapok Janka nevezetű pesti levelezője augusztus 29-én, éjfél 12 órakor kelt tudósításában: „Kedves rebellis barátom! [...] Petőfi, Vasváry nincs többé. [...] Egresy [sic!] Gábor, s Jókai Mórról semmi bizonyosat nem tudunk ...”⁵ Egresy Gábor valójában e híradás előtt egy héttel, augusztus 23-án lépi át a magyar határt, s majd tizenhárom hónapot emigrációban tölt.⁶ A kortársak csak sejtették, ma már pontosan tudható, mikor, miért és hogyan tér(het)et haza törökországi emigrációjából. A miéltre roppant egyszerű a válasz, mégha fellengzősen is hangzik: magyar színészként hazájában kívánt „próféta” lenni; a hogyan már sokkal kalandosabb történetet vázol elénk.⁷

Egresy 1850. szeptember 12-én a hozzá júniusban kiutazó nejével és két kisebb gyermekével⁸ együtt érkezik gőzhajón Pestre egy a nevére augusztus 27-én kiállított – ingyenes – francia nyelvű osztrák útlevéllel.⁹ Poggyászában két azonos tartalmú, fontos irat lapul, mindkettő egy nappal az útlevél kiállítása előtt, azaz augusztus 26-án kelt Konstantinápolyban. A levelek írója Gabriel Jasmagy, a konstantinápolyi osztrák követség tolmácsa, az osztrák kémszolgálat dél-kelet-európai összekötője, többek között a Kossuth elleni sikertelen merénylet irányítója.¹⁰

⁴ Egresy Gábor (Lászlófalva, 1808 – Pest, 1866), színész-rendező, drámafordító, dramaturg, színházi lapszerkesztő, színtanodai tanár, színházelméletíró, publicista, esztéta. Egresy Ákos (Kassa, 1832 – Budapest, 1914), színész-rendező, szíinigazgató. Két-két önéletrajzi levelüket lásd: *Születtem ... Magyar színészek önéletrajzai*. Budapest, 2001. 17–29., 48–49.; vö. Egresy Ákos: *Emlékeim az 1848–49-dik évi szabadságharcz idejéből*. H. n., é. n. (1893)

⁵ Komáromi Lapok, 1. évf. 45. sz. 1849. augusztus 31. 175–176. (Szerk. Friebeisz István)

⁶ Vö. Egresy Gábor törökországi naplója 1849–1850. Pest, 1851. (2. reprint kiadás: Budapest, é. n. [1997]) A mű kéziratos töredéke: „Törökországi emléklapok 1849/50. Egresy Gábortól” címen: OSZK Kt, Fol. Hung. 1227. A 322. utolsó oldal – javításra hagyott jobboldalán – az utolsó megjegyzés: „Folytatása: a nyomtatott szerint.” Egresy tehát készült egy újabb, bővített kiadásra. Hagyatékában található egy különösen figyelemreméltó feljegyzés, melyen nagy valószínűséggel egy megírandó tanulmány, esetleg könyv alábbi fejezetcímei olvashatók:

„A magyarság végső veszedelme ... 1849. Aug.

Törökországi száműzetésem ... 1850. Sept.-ig

Siralomház itthon 1851. Aug.

Ezután ... Színészi pályámról száműzetésem korszaka.” OSZK Kt, Fol. Hung. 1754. f. 45v, 46. Sajnálhatjuk, hogy a mű sosem készült el. Ez az írás a „Siralomház itthon” című fejezethez kíván adalékokat nyújtani az 1980-as évek első felében befejezett kutatómunka alapján.

⁷ Egresy – már itthonról – fiához Itáliába írott soraiiban az „egy hosszú kinos esztendeig tartó száműzetés” konzekvenciáját Vörösmarty: Szózatát idézve így vonja le:

„... Hiába, – »a nagy világon e kívül nincsen számunkra hely!

Áldjon vagy verjen sors keze: itt élünk halnunk kell« [sic!]

[...] Reményilem [...], hogy a vizsgálat folytatani egy pár hónapig tartó fogság után fel fognak menteni. [...] Mi játszottunk édes fiam, egy rémisztően nagyszerű, véresen merész játékot és ... veszítettünk! ... Micsoda hitvány ember azon játékos, ki a történhető bal kimenetelére játékának nem gondolt, elkészülve nem volt, mielőtt azt kezdette volna; – s ki most a bekövetkezett veszteség súlyát elviselni nem bírja?!” Egresy Gábor levele Egresy Ákoshoz, Pest, 1850. szept. 27. OSZK Kt, Levelestár. Tényszerűen megjegyzem: Egresy egy napot sem ült végül is fogdában.

⁸ Egresy Gábor felesége: Szentpétery Zsuzsanna (1816–1888), színésznő; két kisebb gyermekük: Etelka (16 éves) és Árpád (14 éves). Ők hárman Haynau által 1850. máj. 29-én aláírt, szabályos útlevél birtokában érkeznek Belgrádba június 4-én.

⁹ A Galatában kiállított, egy hétig érvényes útlevél eredetijét lásd: OSZK Kt, An. lit. 1239/47. sz.

¹⁰ Hajnal István: *A Kossuth-emigráció Törökországban*. Budapest, 1927. 333.: „... A törökországi kémszervezet megalapítója és irányítója egy Jasmagy Gábor nevű mérnök volt.” Még többet elárul

Az egyik levél Karl Geringer bárónak, a magyarországi polgári ügyek császári biztosa-nak szól, s Egressy megérkezésének másnapján, szeptember 13-án kerül iktatásra, azaz Egressy a „kezes” levelet még 12-én vagy legkésőbb 13-án¹¹ személyesen adja át. Ebben Jasmagy így ír: „... [Egressy] az utóbbi időkben és konstantinápolyi tartózkodása alatt is a számára felajánlott előnyök visszaautásításával, csupán az igaz ügy iránti igaz és becsületes odaadásból nagyon fontos szolgálato- kat tett. [...] nem mulaszthatom el, hogy Excellenciád- nál közbenjárjak, s további nyugodt és szerény viselkedéséért [...] teljes kezességet vállalo- lok.”¹² A másik „kezes” levél a törvényszék elnökének szól, csakhogy – valószínűleg Egressy rémületére – nem polgári, hanem hadbíró- sági elnöknek, amint az nemsokára kiderül.¹³ Egressy augusztus elején, amikor írásba adta hazatérési szándékát a cs. kir. konzul előtt, azt is közli, hogy vállalja a kormányzó és a polgári [!] törvényszék előtti igazolást, ahogy deklarálja, huszonnégy évi színpályájának folytatását óhajtja, „minden politikai mozgal- mon kívül állva”, hogy „egyedül művészetemnek és családomnak élhessek”.¹⁴

*

Hajnal István a törökországi magyar emigrációról szóló könyvében Jasmagyról szólva a kö- vetkezőket írja: „Sokan még akkor is szolgáltak neki hírekkel, mikor valódi szerepük, oszt- rák kém voltak már nyilvánvalóvá lett, mint például Ullman Frigyes, a bankár és Batthyány István gróf és számosan a kisebb jelentőségű emigránsok közül ...” (kiem. – G. Gy.)¹⁵ S hogy például kikre gondolt, kiderül a hagyatékában megtalálható egyik fogalmazványból: „[Jasmagy] Kossuth legszűkebb környezetében is kéme- ket állított fel [...] Meglepődéssel látjuk ennek az embernek feltűntét a legkiválóbb emigránsok mellett is. Egressy, Ullman,

Jasmagyról Frank Tibor: „...A szervezet keleti főnöke [...], aki Δ jelzéssel küldte jelentéseit Bécsbe. [...] 1816-ban Bécsben született [...] Bach után Kempennek is konfidense lett [...] 1852-től a bizton- sági szolgálat egyik legjobban fizetett embere volt ...” Frank Tibor: *Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe, 1820–1892*. Budapest, 1985. 46.

¹¹ E napon köszönti először Egressyt a félhivatalos politikai napilap az alábbi módon: „... Mint hall- jutok nem sokára kitűnő színművészünk Egressy Gábor is visszatér, s a fejedelem kegyelme által követhetendi azon hivatást, melytől őt csak a hazafiui keblekre nehezkedett kényszerűség, s az idők hatalma vonta el. [...] bizonyynyal az isteni igazság, mely mélyebben fürkészi a vádokat a cselekvények külszinénél, sokat fog egynél kimentve látni, mit másnál tán szigoruan megtorolna.” Magyar Hírlap, 1. évf. 254. sz. 1850. szept. 13. Fővárosi napló (sept. 12.) 1133. Két nap múlva – a visszatérésről beszámolva – már ezt írják: „... midőn e jeles színművészünk pályájának s hivatásá- nak ujra visszaadatik, a főlsegi kegyelem nemzetünk iránt egyik legszebb bizonyosságát adja, s hálára kötelezi a hazának minden műbarátait.” Uo. 1. évf. 256. sz. 1850. szept. 15. 1145.

¹² Jasmagy levele Geringerhez, Konstantinápoly, 1850. aug. 26. (német nyelvű, fordítását ezúton is köszönöm Pingiczer Klárának.) MOL D 51.1419/1850. A felzetten: „szóban elintézve”.

¹³ Hadtörténeti Levétár (a továbbiakban: HL) Abszolutizmus kori iratok, III. Hadsereg-parancsnok- ság (Armee Commando), rendőri iratok, 184. cs. 748/1850. (német nyelvű, másolat) „Nagyságos Uram!

Ezen levél átadója Egressy Gábor úr, egykori színész. Mivel ő most Törökországból hazájába visz- zatér, és majd korábbi pályájának folytatását kérvényezi tisztelettel, én érte, mivel Konstantiná- polyban nagyon jól viselte magát és a követség- nél – a legcsekélyebb kárpótlás nélkül – nagyon fontos szolgálato- kat tett, nem csak közbenjáró, hanem további nyugodt és szerény magatartásá- ért csekélységgel kezességet vállalo- lok [...]

Gabriel Jasmagy kk. tolmács”

¹⁴ Egressy német nyelvű kérvénye a cs. kir. konzulátushoz, Jasmagy 3550/1850. sz. jelentéséhez csatol- va. MOL W 204 f. 904. (Mikrofilmtár)

¹⁵ Hajnal: *A Kossuth emigráció*, 335., lásd még in: uő.: *Oszták merénylettervek Törökországban a száműzött Kossuth ellen*. Napkelet, 5. évf. (1927) 702.

Batthyány István gróf, *Lázár Kálmán gróf* neki köszönhetnék megkegyelmeztetésüket.” (kiem. – G. Gy.)¹⁶ S könyvében is megemlíti Egressy nevét: „Szerepet vitt férfiak vannak, mint például Egressy, Batthyány István gróf, sőt egy pillanatra, úgy látszik: Kázmér gróf is, kik az amnesztiában várják az egyedüli mentséget.”¹⁷ Hajnal megfogalmazását aztán átvette Somlyói Tóth Tibor is.¹⁸

*

A pesti cs. kir. hadbíróóság mindenesetre már szeptember 1-jén magához kéreti Egressy kormánybiztosi aktáit. Szeptember 5-én már érkezik is öt kivonat és egy ún. extra bizonyíték.¹⁹

Szeptember 16-án, hétfőn – nyilván a Magyar Hírlap nyomán – újabb két lap ovációja olvasható: „... örömdetes hirt közlünk [...], derék színművésznök *Egressi Gábor* [...] harmadnappal ezelőtt családjával együtt fővárosunkba visszaérkezett. Reméljük [...] módjában lesz magát háborítlanul szentelhetni azon ügynek, melynek oltára mellett eddig olly avatottsággal forgolódott.”²⁰ A sajtóból értesülve Arany János Nagyszalonáról egy „örömdót” ír versben, kísérő levelében az alábbi – Egressyt óvó – szavakkal: „... félek, hogy örömem nem lesz teljes, – félek, hogy még van leróni való, mielőtt szabaddá lennél.”²¹

Október 3-án kapja kézhez Egressy első hadbíróági idézését, másnap reggel fél kilenc órára. Egressy jegyzete szerint egy órán keresztül faggatták a borsodi védseregbeli tevő-

¹⁶ Hajnal István: Merénylet-kísérletek az emigráns Kossuth ellen. MTA Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: MTAKKt), Ms 5388/14.

¹⁷ Hajnal: *A Kossuth emigráció*, 44. Hajnal egyébként az 1920-as évek elején a következő véleményt alkotta Egressy Naplójáról: „Egy elkényeztetett színész pátoszba burkolt nyafogásai, siralmi. Mindenkint gyűlöl, leszól, különösen a nyomorúságot. Nincs nép, mit le nem szólna: bolgárt, törököt, szerbet.” MTAKKt, Ms 5404/31. Majd – megismerkedve a Napló kézirat, bővebb változatával – könyvében már e „szerepet vitt férfi” naplójára, leveleire, feljegyzéseire harminc oldalon negyven-szer hivatkozik mint más naplók, emlékiratokkal összevetett forrásértékű történelmi adalékokra.

¹⁸ Somlyói Tóth Tibor: *Ármány és merény Kossuth ellen*. Kortárs, 28. évf. (1984) 3. sz. 433–440., és uő.: *Diplomácia és emigráció, „Kossuthiana”*. Budapest, 1985. 102–124.

Ezek a megfogalmazások bár sugallják, de forrásokkal nem bizonyítják, hogy Egressy milyen – netán megtevesztő, jelentéktelen (?) – információkat szállított Jasmagnak emigrációja alatt.

¹⁹ MOL D 37 Iktatókönyvben bejegyzés az aktakérésről: 10 202/1850. Az iratot magát lásd: HL, Absz. kori iratok, III. A.C. 184. cs. 829/1850. ff. 868(–869)

²⁰ Pesti Napló, 1. évf. 156. sz. 1850. szept. 16. Vegyes hírek és események. 3. Vö. Hölgyfutár, 1. évf. 63. sz. 1850. szept. 16. Nemzeti Színház. 251.

²¹ Arany János „Egressi Gábornak” című versének másolata (autográf aláírásával!) és levélmásolat, „Szalonta, sept. 19. 1850.” (szintén eredeti aláírásával és viaszpecsétjével!) OSZK Kt, Növ. napló: V. 108/85. sz. Kínos kötelességet vállalva kényszerülök kiigazítani az Akadémiai Kiadó gondozásában 1975-ben megjelent Arany János Összes Munkái XV. köt. Arany János levelezése I. kötet – azóta sajnálatosan elhunyt – sajtó alá rendezőjének és szerkesztőjének számos tévedését. Az eredeti levelet elveszettnek írja, holott az 1948-tól megtalálható volt – eredetileg – az OSZK Színház-történeti Tárában. Az MTAKKt Levelestárában levélben – Ferenczy Zoltán másolatán – jól szereplő dátumot (szept. 19.) „helyesbítik” szept. 29-re, arra a bizonyítatlan állításra hivatkozva, hogy Egressy csak szept. 23-án érkezett haza. „Kiadatlan”-nak tartja, pedig a levelet teljes egészében közli K. Papp Miklós: „Itt is, ott is”. Budapest, é.n. „Egressy hagyatéka” c. fejezet, 277–278. Az adatok pedig helyesen szerepelnek: Berczeliné Monori Erzsébet: Ismeretlen Arany- és Petőfi-kézirat az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményeiben. Az OSZK Évkönyve, 1968–1969. Budapest, 1971. 232.

kenységéről. 1849 tavaszán ugyanis mindössze két hónapig vezérőrkapitánya egy gerilla-csapatnak Kassa és Eperjes környékén.²²

Ugyanazon a napon, október 4-én rendelik el szigorú megfigyeltetését. Rendőri kartonlapra vezetik rá még útlevélkéréseit is, amikor – először 1854 nyarán – Pestről eltávozást kér és kap. Besúgók és titkosrendőrök figyelik, akik írásos beszámolót készítenek arról is, hogy ki(k) jár(nak) lakásában.²³

Geringer császári biztos egy október 5-én érkezett javaslat ellenére, mely szerint az „ide csatolt írásokból” látható, hogy Egressy „Konstantinápolyban nagyon jól viselkedett és [...] nagyon fontos szolgálatokat tett, tehát a közvélemény nyugalmanak veszélyeztetése nem várható, ne siessük el letartóztatását”,²⁴ október 8-án kelt válaszában Bach belügyminiszter hozzá intézett véleményét továbbítja saját utasításaként. Bach ugyanis október 2-án a következőket írja Geringernek: Egressy a pesti hadbíróság 1850. január 1-jei ediktumának hatálya alá esik, „... nincs akadálya annak, hogy törvényes eljárás alá vonják, mivel tudomásom szerint különleges szempontok nem forognak fenn ahhoz, hogy kímélettel járjunk el vele szemben.” Ellentétben – folytatja – Friedrich Ullmannal, aki Rösler helyettes konzulkának Sumlában hasznos szolgálatokat tett.²⁵

Újabb kihallgatása során, október 11-én Egressy egy kétoldalas jegyzőkönyvi vallomást ír alá, mely Kossuth feleségének és gyermekeinek országból való kiszóktetésével megbízott Josepha Wagner asszony küldetésével kapcsolatos információit tartalmazta. Részletes személyleírást is ad, melyet minden határparancsnokságnak megküldenek.²⁶ Wagner ör-

²² Vö. Csorba Zoltán: *Egressy Gábor a szabadságharcban és a száműzetésben*. Borsodi Szemle, 17. évf. (1972) 2. sz. 76–85. Ezen időszak dokumentumait lásd: Szemere Bertalan: *Politikai jellemrajzok ...* S. a. r. Hermann Róbert – Pelyach István. Budapest, 1990. Okmánytár fejezet, 452–466. A hadbírósnál idézés október 3-i keltezéssel (Egressy autográf megjegyzésével): OSZK Kt An. lit. 1239/6. sz.

²³ MOL D 37 10 747/1850. iktatókönyvi bejegyzés: elrendelik Egressy szigorú megfigyelését, tizen-négy napon belüli jelentéstételi kötelezettséggel. (Maga az irat hiányzik.); Egressy rendőri kartonja – 60/14. sz. – személyleírásával, útlevélkérelmeivel. HL Absz. kori iratok III. A. C. 6cs.IV.25. A két utolsó bejegyzés szerint 1856. ápr. 19-én oldják fel a kényszerszállítókodásra vonatkozó rendelkezést, de továbbra is felügyelet alatt marad, majd 1856. júl. 12-én vonják vissza a vagyoneklobzást.

²⁴ Podolsky előterjesztése Geringer számára, 1850. okt. 5. HL, Absz. kori iratok, III. A.C. 184. cs. 748/1850.

²⁵ Bach belügyminiszter levele Geringernek, Bécs, 1850. okt. 2. (német nyelvű) és Geringer levele Podolskyhoz, Buda, 1850. okt. 8. (fogalmazvány, német nyelvű) MOL D 51 299/1851., ez utóbbi fogalmazvány eredetije Geringer nevében de la Motte gróf, a helytartóság alelnökének aláírásával Podolskyhoz: HL, Absz. kori iratok, III. A. C., 184. cs. 602/1850. A III. hadsereg-parancsnokság rendőri osztályának feladata volt ugyanis a haditörvényszékek előtt indítandó perekben az előzetes nyomozások lefolytatása. Vö. Sashegyi Oszkár: *Az abszolutizmus kori levéltár*. Budapest, 1965. 188.

²⁶ Egressy vallomásának német nyelvű jegyzőkönyve, Egressy autográf aláírásával: HL Absz. kori iratok, III. A.C., 184. cs. 829/1850. Ehhez csatolva feljegyzés Coronini gróf, a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság kormányzójának átiratáról, 1850. szept. 29. (német nyelvű). Coronini küldi az Egressy által a határátlépésnél a hatóságoknak beszolgáltatott levelet, amelyet még Konstantinápolyban Josepha Wagner Egressynek írt. Az eredeti levelet lásd: Uo. 748/1850. Josepha Wagner ügyéről lásd: Hajnal: *A Kossuth emigráció*, 413–415. és Frank Tibor: *Egy emigráns alakváltásai*, 59–60. Frank azonban tévesen a következőket írja: „Zerffy azon igyekezett, hogy Wagnerné Konstantinápolyba jusson Egressy Gábor segítségével, aki azonban elzárkózott a segítségadás elől.” Egressy azonban minderről így vallott kihallgatásakor: „Amikor [...] júniusban én családommal Belgrádból Konstantinápolyba utaztam, felszólított engem Zerffy, hogy Wagnert vigyük magunkkal. Mivel azonban neki nem volt pénze – és azzal én is csak szűkösen voltam ellátva, értésére adtam Zerffy-

nagy anyját – tudjuk – nem fog(hat)ták el, mivel az osztrák titkosrendőrség nagyon is jól ismerte, másrészt pedig küldetési teljesítése után nem sokkal elhunyt Törökországban.

A kezességet vállaló kémfőnök hivatalos ügynöki jelentése Bécsbe csak október vége felé érkezik, amikor már megindult a jól olajozott megtorló gépezet és a hadbíróági eljárás Egressyvel szemben. Ebből a jelentésből értesül Bach belügyminiszter arról, hogy Egressy Kossuth internálásakor, 1850. február közepén adta tanújelét, hogy szakítani akar az emigrációval, s vállalja az otthoni vizsgálatot. Továbbá mint a – Kossuthékkal kapcsolatot tartó – Központi Bizottmány tagja, folyamatosan információkat szolgáltatott annak tevékenységéről. A kémfőnök jelentésének utolsó sorai – Egressy javára – politikus, mondhatni, bölcs belátásról tanúskodnak: „... érdekünkben áll, hogy egy ilyen népszerű színészt megnyerjünk magunknak. S ha megkegyelmeznék neki, úgy fog cselekedni, ahogy mi elvárjuk, s ezért [...] szabadjon kezekednem.”²⁷

Novemberben Egressy kérvényt nyújt be, hogy színpadra léphessen. A sajtó folyamatosan igényli fellépését – a közönségre hivatkozva.²⁸ Érvényes szerződése van, jövedelme pe-

nek, hogy nem vagyok abban a helyzetben, hogy ezt megtehessem. Miután ő biztosított arról, hogy ő [Wagnerné] Konstantinápolyban az amerikai követségtől 1000 Ft-ot kap, meggyőzött engem arról, hogy magunkkal vigyük [...], azon feltétellel, hogy Konstantinápolyban majd visszatéríti kiadásainkat. Konstantinápolyban – ameddig én neki 13 Ft-ot kölcsönöztem – elvált tőlünk. [...] Wagner egy amerikai papon keresztül eljuttatott hozzám egy levelet, amelyben tudatta, hogy el kellett utaznia Kiutahiába, és kiadásaimat majd onnan kiegyenlíti. Amellett megkért, hogy angol útlevelet – amely az én igazolványomban volt – küldjem el neki a levél átdadján keresztül. Én azt el is küldtem neki, és ő egy levélben megígérte, hogy kiadásaimat – tehát tartozását Kiutahiából kiegyenlíti. [...] Levelét Orsovában átadtam a járási biztosnak ...”

Josepha Wagner levele így szól:

„Tisztelt Uram!

Megkérem Önt, legyen olyan jó, és küldje el nekem angol útlevelemet. Én elutazom, és tartozásomat – köszönettel – Kiuthaiából küldöm.

Köszönök Önnek és feleségének mindent.

Én nem tudtam Önöket meglátogatni, mert az számomra nagyon veszélyes.

Éljenek mindannyian jól.

Ég legyen Önökkel.

Barátnőjük: Josepha W[agner].”

Egressy törökországi naplójában is említi az esetet. *Egressy Gábor törökországi naplója*, 189. Wagner asszony tartozását Kossuth későn küldte meg Egressynek. Ez kiderül Kossuth Kutayából Vay László grófnak 1850. aug. 17-én írott leveléből, ezt a részt azonban sem Deák Imre: A száműzött Kossuth Törökországban (Budapest, é. n. [1942]) című könyve, sem Frank Tibor már említett munkája sem idézi: „... Kérem legyen szíves [...] Egressy urnak [...] azon ezer piasztérből – melyet ide csatolva [...] utalványozok –, 10 aranyat, tehát 520 vagy 530 piasztér kifizetni; mint lerovását azon adósságnak, mellyel Wagnerné asszony neki tartozott.” MOL R 90 I. 877. Vay szeptember 1-jén jelzi, hogy Egressy már korábban elutazott. Uo. I. 890.

²⁷ MOL W 204. ff. 910–911. 3550/A d. n. szám alatt Jasmagy „Δ” jelű ügynöki jelentése (német nyelvű). (Csatolva hozzá Egressy 1850. aug. 13. előtt írt magyar nyelvű hazatérési kérvénye.) Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Egressy információszolgáltatásáról akkori írásos nyomok nem maradtak fenn. Egyetlen ismert „debut-szerep”-ében egyetlen szó sem esett magyar ügyekről, csupán bolgár–török összetűzésekről. Frank: *Egy emigráns alakváltásai*, 238–240. idézi Zerffi 1850. jún. 23-i keltezésű, német nyelvű jelentését. A jelentés eredeti melléklete, az 1850. jún. 16. és 18-i keltezésű, magyar nyelvű, Zerffi egyik álnevére (Dumont Gusztáv) szóló Egressy-féle „debut”-levél megtalálható: MOL W 204. 2452/A. alatt, ff. 769–770.

²⁸ A Pesti Röpívek 1850. nov. 6-i számában maga a szerkesztő, Szilágyi Sándor írja – rák szignóval – a Nemzeti Színház című rovatban az „Egressy Gábor felléptetésének ügyében akarunk néhány szót

dig semmi. A hadbíróság azonban a vizsgálat alatti fellépését nem engedélyezi, ahogy a hadseregparancsnokság sem.²⁹ A Nemzeti Színházban majd csak 1854 májusában léphet újra színpadra – vendégként, majd a következő szezonban szerződötten ismét.

1850. december 2-i, újabb kihallgatását követően Egressy újabb kérvényben most már azt kéri, hogy rendezőként működhessen a színháznál. Így a háttérben maradva elkerülhető, hogy látványosan a közönség elé állva esetleges forradalmi szimpátiákat gerjeszthesse. Mintegy karácsonyi ajándékképpen maga Christian Appel báró, a III. hadsereg parancsnoka hagyja jóvá kérelmét december 20-án, azzal a megszorítással, hogy meg kell várja a császári biztos véleményét a végső határozat előtt. A bürokratikus szolgálati út melete szerint a kerületi főispán és a rendőrfőnök nyilatkozata is szükséges.³⁰

Eközben viszont 1851. január 4-én a hadbíróság szabályosan, a megszokott formai eljárás közepette jóváhagyja a két nappal előbb kelt jogi szakvéleményt.³¹ A „tárgyaláson” Egressyt csak arról kérdezik: megerősíti-e vallomását. Továbbá – igenlő válasza után –, hogy a felolvasott kihallgatási jegyzőkönyvhöz van-e hozzáfűznivalója. Nincs – válaszolja. Mire aláíratták vele a jegyzőkönyvet, és ... hazaküldik. Távozása után ismertetik az összegyűjtött okiratok, dokumentumok tartalmát, és meghozzák az ítéletet: felségárulás és a forradalomban okozott károkért – teljes vagyonelkobzás mellett – kötél általi halál.³²

elmondani” kezdetű cikkének végén: „Mulaszthatatlan kötelessége az igazgatóságnak eszközölni [...], hogy Egressynek a fölléphetés megengedtesse.” Szerkesztői, lapalji jegyzetben pedig hozzátesszi: „Mennyiben mi tudjuk a dolgot, az igazgatóság tett e tárgy körül lépéseket – de mind eddig eredménytelenül.”

²⁹ MOL D 37 12 494/180. nov. 18. Iktatókönyvi bejegyzés: Elküldik a pesti hadbíróságra Egressy kérvényét, melyben kéri, engedélyezzék számára a színházban való fellépést.; uo. 12 686/1850. nov. 26. Iktatókönyvi bejegyzés: A III. hadsereg-parancsnokság határozata közli a pesti hadbíróság jelentését, mely szerint Egressy vizsgálat alatt áll, nem engedélyezik a színházban való fellépést (Az iratok maguk nincsenek meg.)

³⁰ Appel tábornagynagy átirata Geringerhez, Pest, 1850. dec. 20. (német nyelvű): értesíti Geringert Egressy újabb kérvényéről; Geringer elrendeli, hogy Augusz Antal báró, a pest-budai kerületi főispán nyolc napon belül véleményt küldjön. MOL D 51 1729/1852. Augusz pedig Terczy Szilárd Pest városi polgármestert szólítja fel véleményezésre. Terczy jelentése Auguszhoz, Pest, 1851. jan. 4., Augusz jelentése Geringerhez, Pest, 1851. jan. 7. (német nyelvű): „... tekintettel lehet lenni kellemetlen helyzetére és családfelei kötelességeire, kérését teljesíteni lehetne, [...] ezáltal nem lenne alkalmatlan a színházi közönség hangulatára hatást gyakorolni ...” Uo. Joseph Protmann pest-budai rendőrigazgató jelentése Geringerhez, 1851. jan. 30. (német nyelvű): Nem látja ugyan tanácsosnak a kérelemnek helyt adni, de Egressyt nem tartja politikailag veszélyesnek, ezért „... úgy hiszem, szintén a szóbanforgó kérelem engedélyezése mellett kell alázatosan állást foglalnom.”

³¹ HL Absz. kori iratok, pesti cs. k. hadbíróság (K. K. Kriegssgericht Pest) 52. cs. 1851–10/109. ff. 852–858/b. Az 1851. jan. 2-i keltű Jogi szakvélemény (Votum Informativum, német nyelvű) hivatkozik a rendelkezésre álló aktákra, az Egressy által „Szeged város és a Tisza-vidék meghatalmazott biztosa”-ként kibocsátott parancsokra. Egressyt tevékenysége „... azon vidék legfanatikusabb kormánybiztosának festi le”. „A vádlott beismeri az itt előadottakat kormánybiztosi működéséről és elismer minden elébe tett – általa azon minőségében kibocsátott – rendeletet, de megjegyzi, hogy mindenkor a lázadó kormány megbízására cselekedett.” Ezután következik a verdikt: „... e vádlott felség sértésben vétkes [...] Jogi véleményem, hogy Egressy Gábor vádlottat [...] a forradalom által okozott károk pótlására irányuló teljes vagyonelkobzás mellett kötél általi halálra kell ítélni.” Aláírás: Slatky. Egressy 1851. jan. 3-án kelt német nyelvű hadbíróági idézését jan. 4-én 9 órára lásd: OSZK Kt An. lit. 1239/27. sz.

³² HL Absz. kori iratok, k.k. Kriegssgericht Pest, 52cs. 1851–10/109. ff. 851–852.: a lefolytatott vizsgálat naplója, 26 tétel, aktaszámok keltezésével, mellékletek felsorolása, eljárási tárgy megnevezésével; ff. 862–863.: hadbíróági jegyzőkönyv. Valamennyi osztrák katona – közlegénytől őrnagyig – az ügyésszel együtt leadja – egységes – szavazatát; ff. 860–861.: ítélet, 1851. jan. 4.; az okirat vé-

Egressy szerencsére minderről nem tudva újabb lépést tesz. Érvényes szerződésére hivatkozva kéri a Nemzeti Színház akkori gazdasági igazgatóját, hogy szeptembertől – hazatérése hónapjától – számítva folyósítsa fizetése felét. Felsőbb utasításra hivatkozva most is visszautasítást kap.³³

Az erkölcsi és egzisztenciális bizonytalanságot egyre kevésbé tűrve, Egressy két levelet is ír a kémfőnöknek, de válasz nem érkezik. Egy közvetítőn keresztül is kéri tőle február 3-án, hogy ígéretének megfelelően eszközölje a bécsi kormánytól, hogy vagy mondják ki az ítéletét vagy mentsék fel.³⁴

Február 6-án – Egressy hozzájárulásával – megjelenik Arany János „Egressi Gábornak” című verse Nagy Ignác Hölgyfutárjában, melyet még előző év szeptember 19-én küldött el a költő a szerkesztő-írónak, aki akkor – Egressy kérésére – nem közölte. Most viszont a tehetetlenségre kárhozott Egressy cselekvésre szánja el magát. A versközlés napján jelenik meg színésztársnője nyilvános segélyfelhívása Egressy és családja anyagi támogatása érdekében. Továbbá – szinte provokatív nyomást gyakorolva a hatóságokra – Egressy ismét kéri a színpadi fellépés lehetőségét, amit a császári biztos ismét elutasít, viszont február 10-én engedélyezi Egressy számára a rendezést.³⁵ Ekkor sóhajthat fel először igazán Egressy. Az óvatos pest-budai rendőrfőnök, Protmann ugyanakkor éppen a közölt vers visszhangjára hivatkozva javasolja, hogy Egressy neve ne szerepeljen a színlapokon.³⁶

Május 15-ig csend és nyugalom van Egressy ügyében. Aznap viszont a Hölgyfutár jóvoltából kiderül, mivel tölti idejét Egressy színházrendezői munkáján túl. Rövid közlemény tudatja: „Egressy Gábortól *Törökföldi napló* van sajtó alatt Bécsben ...” Egressy – igazi rendező-kombinátorként – az életben maradás anyagi eszközeként is felhasználja készülő könyvét. Június 1-jei dátummal nyomtatott „Előfizetői fölhívás”-t küld ki országszerte kö-

gén 1851. szept. 13-i bejegyzés található Appel tábornaszernagy aláírásával, pecsétjével (német nyelvű): „Öfelsége, a Császár az Egressy Gáborra hadijogilag kiszabott halálos ítéletet kegyesen elengedi, de fenntartja a teljes vagyonek kobzást.” Alatta (német nyelvű): „Kihirdetve. Pest, 1851. okt. 7. Peter Slatky.”

³³ Egressy Gábor levele Simoncsics [!] Jánosnak, 1851. febr. 2. (fogalmazvány). OSZK Kt Quart. Hung. 2559. II. k. ff. 14–15. A levélfogalmazvány szövege alatt Egressy későbbi, más tintával írott megjegyzése: „Válaszul Simoncsics – Fáncsi mint főfelügyelő által – azt üzenete, hogy sajnálja, de mit sem adhat, minthogy felsőbb helyről van megtiltva compromittált egyéneket fizetni az igazgatóságnak. Ha tehát az én fizetésem kiadná, veszélyeztetné az intézetet.” Egressynek 1848. ápr. 1. – 1851. ápr. 1-ig szóló érvényes szerződése volt a színházzal. Simontsits János, alsó- és felsőkorompai (1783–1856): Pest vármegye alispánja, a Nemzeti Színház gazdasági igazgatója, 1851-ben ideiglenes igazgató; Fáncsy Lajos (1809–1854): színész, rendező.

³⁴ Egressy Gábor leveles Kappes Jánoshoz (?) Stambulba, 1851. febr. 3. OSZK Kt Levelestár: „Keresse fel kegyed – ha ideje engedi – Jazmagi [!] Gábor urat, az osztrák követségi főtollmácsot és beszélje el neki szomorú állapotomat. [...] Én neki már két levelet irtam ez ügyben, de sem válaszát nem kaptam, sem más eredményét nem tapasztalom. [...] Kérje Ön nevemben, eszközölni a bécsi kormánytól, hogy: vagy mondják ki ítéletemet, vagy mentsenek fel, és engedjenek föllépnem minél előbb [...] Folyamodtam már én itthon minden hatósághoz, de süker [!] nélkül; Bécsbe pedig nem éreszenek, hogy ott személyesen folyamodhassam a kormányhoz ...”

³⁵ A címlapon megjelenő vers csillagozott lábjegyzete Nagy Ignácól: „Most, midőn az egész időszaki sajtó egyhangulag fejezi ki a közönség óhajtását, Egressi Gábort mielőbb ismét színpadunkon láthatni, időszerűnek láttuk közleni e szép költeményt, mely már néhány hónap előtt küldetett be. Szerk.”; MOL D 37 14 561/1851. febr. 10-i iktatókönyvi bejegyzés (német nyelvű): Geringer 249/G. G. sz., Bécsből kelt irata alapján a végzés: „... engedélyezni lehet Egressi Gábor számára a rendezőként való működést.” Az irat nincs meg.

³⁶ Geringer átirata Appel tábornaszernagyhoz, 1851. febr. 18. MOL D 51 1729/1852.

rülbelül 350 példányban, az előfizetői ár 1 pengőforint. Július 16-ig várja az ívek visszakeresését és a pénzt, a megjelenést az augusztusi vásárra ígérve.³⁷

De a sors – több szálon is – közbeszól...

Július 17-én meghal szeretett öccse, színésztársa, – többi közt – a Szózat zeneszerzője: Egressy Béni.³⁸

Egy feljelentés nyomán pedig július 22-én Egressyt a rendőrfőnökhöz kérik, ahol számonkérlik, hogy mert előfizetési felhívást szétküldeni egy nem engedélyezett könyvre. Egressy védekezik: tudomása szerint csak újság kiadásához kell előzetes engedély. Ő csak tíz nap múlva küldi a kéziratot nyomdába, és a nyomdának kell majd a kiadói engedélyt megszerezni.³⁹ Eme affér kapcsán is születik 1851. augusztus 5-én a helytartósági rendelet a kötelezpéldányokról.⁴⁰

³⁷ Az Előfizetői fölhívás bevezető sorai: „Egy esztendei bujdosás után végzetem újra megengedé szivhatnom a hazai levegőt. Távollétem nehéz napjainak benyomásait és tapasztalásait hiven följegyezvén, sajtó alá bocsátani szándékozom e cím alatt: TÖRÖKORSZÁGI EMLÉKLAPOK. [...] Egressy Gábor, volt színész.” Június 3-án a napilapok is közléseztik a felhívást, s támogatják a vállalkozást. Hölgyfutár: „Előfizetéseket e lapok szerkesztősége is elfogad és rögtön kézbesítendő.” Magyar Hírlap: „Előfizetési ív e munkára a Magyar Hírlap szerkesztőségénél is van. Kevés az, mit a lezajlott forradalom után az emigratio viszonyáról, állásáról hitelest tudunk; annál több érdekest ígér jelen olvasmány ...” Az Egressy-hagyaték hányattatott sorsa ellenére számos közvetlen és közvetett dokumentumot tartalmaz Egressy könyvének megjelenési körülményeiről. OSZK Kt An. lit. 1239, An. lit. 1243. és Fol. Hung. 1961 jelzetei alatt 65 levél és 56 előfizetői ív található. Az előfizetők között megtalálható ügyvéd, orvos, postamester, könyvkötő, színész, színiigazgató éppúgy, mint református segédpap, tiszteletes, gazda, író, költő, gyógyszerész, könyvtáros, tanár és gróf. Szabó József soproni tanár ezt írja július 12-én: „... a jobb idők balra fordultak! Sajnálom külföldön szenvedéseinek kéntelenségét: azonban örülök azon, hogy ezt is, mint a méreg-virágból is mézet szívó méh, a honi irodalom gazdagítására tudta fordítani ...” A meglévő íveken szereplő megrendelések átlaga meghaladja a tíz főt. Ennek alapján a példányszám elérhette akár a 3500–4000-et is. Az 1851. évi Remény szerint a Naplóra 2000-en fizettek elő. Lásd: Szinnyei Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*. Budapest, 1939. 1. köt. 59.

³⁸ E[rdélyi János]: *Egressi Benjámín életrajza*. Értesítő, 1852. ápr. 3. szombat, 212.; Bérczessi B. Gyula: *Tollal-lanttal-fegyverrel. Egressy Béni élete és munkássága*. Budapest, 1986.; Radnóti Klára: *Egressy Béni*. In: A márciusi ifjak nemzedéke. Szerk. Körömczi Katalin. Budapest, 2000. 380–390.

³⁹ MOL D 51 1914/1851. Dóry Gábor nagyvárad kerületi főispán jelentése Geringernek, Nagyvárad, 1851. júl. 12. (német nyelvű): „... az amnesztiában részesült színész, Egressy Gábor «Törökországi emléklapok» című művére Nagyváradon több előfizetés is történt. Mivel itt nem tudjuk, hogy egyrészt Egressy a fent említett mű nyilvánosságra hozásához kapott-e engedélyt, másrészt hogy arra van-e engedélye, hogy azt maga adhassa ki. és hogy mindenütt előfizetéseket gyűjtson, kötelességem tartom, hogy erről Excellenciádat tájékoztassam ...” Geringer utasítása Protmannak, 1851. júl. 17. (német nyelvű) Uo.: „... utasítom, mivel ezen mű kiadására engedélyt nem kapott, őt [Egressyt] ezen tárgyról hallgassa ki, és igazolását, valamint szakértői véleményét nyolc napon belül terjessze elő.” Egressy rendőrségi kihallgatásának jegyzőkönyve (német nyelvű): Uo.: „Kért-e Ön engedélyt ennek a munkának a kiadására, s kapott-e?” kérdésre Egressy válasza: „... a 14 ívből álló mű [...] kiadásáról rögtön Törökországból való hazatérésem után volt szerencsém Öexcellenciájának, a császári–királyi helytartónak, Geringer bárónak említést tenni. Így nem volt semmi agályom, hogy azt Kozma könyvnyomó által tíz napon belül nyomdába küldjem. Főképp mert az is ismeretes számomra, hogy minden itt megjelenő művet kiadása előtt nyomtatásban átnyújtanak átnézésre a cs. k. városi főparancsnokságnak, hogy az annak kiadására az engedélyt megadja ...” OSZK Kt An. lit. 1243/141. sz. irata: Kozma Vazul Pest, 1851. szept. 17-i nyugtatványa, mely szerint a Naplóra átvett 300 Ft előleget. Protmann jelentése Geringernek, Pest, 1851. júl. 28. (német nyelvű). MOL D 51 1914/1851.: „... meg kell jegyezmem, hogy sürgősen szükség lenne egy sajtótörvényre [...], Egressyt [...] véleményem szerint nem kell eljárás alá vonni, de a további előfizető-

Augusztus 11-én Egressy 30 pengő forintot küld – Itáliában katonáskodó – Ákos fia majdani hazautazási költségeinek fedezésére: „... minthogy éppen szerencsére némi összeg van kezeim közt (előfizetés Naplómra, mely sajtó alatt van) ...” – írja.⁴¹

Szeptember 3-án Bach közli a magyarországi hadseregparancsnokkal, hogy Ferenc József augusztus 25-én kiknek engedte el a halálos ítéletét. A névsorban a harmadik Egressy.⁴² Halálos ítéletére szeptember 13-án kerül bejegyzésre: „*Ad acta.*”

Szeptember 6-án nyújtja be Egressy Protmannak a „Törökországi napló” nyomtatott példányát, majd tanácsára másnap Geringer császári biztosnak is az alábbi kíséreléssel:

„Kegyelmes uram!

Midőn »törökországi Naplóm« ezen első nyomtatott példányát Excellentiád kegyes ítélete alá fölterjeszteni szerencsém van, bátor vagyok egyszersmind e könyv tartalmára nézve következő alázatos észrevételeimet előadni.

1. Ezen napló nem egyéb, mint az én *magánéletem* történetrajza egy éven keresztül, napról napra följegyezve.

2. Mint *Naplónak* semmi határozott *iránya* – tendenciája – nincs, – nem lehet.

3. Főérdekű tartalmát a törököld vidékeinek, népszokásainak és erkölcsének leírása teszi.

4. Ami benne az emigrációról, különösen pedig Kossuthról mondatik, az éppen *Kossuth ellen* van intézve, s ekként a magas cs. k. kormány érdekében előadva.

Mély tisztelettel

Excellentiád

Pest, Sept. 7. 1851.

legalázatosabb Szolgája

Egressy Gábor.⁴³

Szeptember 23-án a Magyar Hírlap, a hivatalos lap közli a távollétükben halálra ítélték (36 fő) „bűneit” és névsorát és újabb 39 fő „Idéző végzés”-ét.

Ugyanezen a napon így foglalja össze Protmann rendőrigazgató – a „Napló”-ról készült alapos szakmai-cenzori vélemény mellékelésével – saját véleményét Geringer számára: „... tendenciája által jó benyomást fog kelteni [...], a forradalommal szemben ellenszenvet kelt [...], nem kevéssel járulhat hozzá, hogy azon egyének nimbuszát, akik a forradalom élén

gyűjtést [...] gyorsan be kell szüntetni, amíg Egressy Gábor brosúrájának [...] kiadhatóságáról döntés nem születik.”

⁴⁰ A rendeletet lásd: MOL D 98 7/10/1851. Vö.: Buzinkay Géza: *A magyar irodalom és sajtó irányítása a Bach-korszakban*. Magyar Könyvszemle, 90. évf. (1974) 3–4. sz. 271.

⁴¹ Egressy Gábor levele Egressy Ákoshoz, Pest, 1851. aug. 11. OSZK Kt Levelestár. Ákos a világosi kapituláció alkalmával teszi le a fegyvert, a kényszersorozás után Anconában a 17. krajnai gyalogezredbe sorozzák be. Ezredorvosa segítségével orvosi felmentéssel tér haza. 1861–1864. között az olaszországi magyar légió önkéntese. Vö. Egressy Ákos: *Emlékeim*, 160–166.; vö.: Lukács Lajos: *Az olaszországi magyar légió története és anyakönyvei, 1860–1867*. Budapest, 1986. 165.

⁴² Bach átírata Appel tábornagynak, Bécs, 1851. szept. 3. (német nyelvű, másolat). Hajnal István hagyatéka. MTAkt Ms 5405/12. f. 18.

⁴³ Egressy levele Geringerhez, Pest, 1851. szept. 7. (magyar nyelvű) MOL D 51 2581/1851. Meg kell jegyeznünk, hogy Egressy Kossuth-ellenessége egy régebbi, tíz évvel korábbi Kossuth–Egressy affér idejére nyúlik vissza. Kossuth – főszerkesztőként – a Pesti Hírlapban 1841 tavaszán durva támadást intézett a Nemzeti Színház színészei ellen, s azt javasolta, több mint két évre függeszték fel a színház működését. Egressy két írással is szembeszegült Kossuth álláspontjával. A hatalmas sajtópolémia menetéről lásd: *Egressy Gábor válogatott cikkei (1838–1848)*. Szerk. Kerényi Ferenc. Budapest, 1980. 183–186. Magát a vitát elemzi – Egressy pártján – Rakodczay Pál: *Egressy Gábor és kora*. Budapest, 1911. 1. köt. 227–231., valamint Csabai Tibor: *Kossuth Lajos és az irodalom*. Budapest, 1961. 133–139. Vö. Gonda György: Kossuth színészopponense (kézirat)

álltak, különösen Kossuthét megtépázza [...], hozzájárulhat a csalódáshoz és kiábránduláshoz [...]; engedtessek meg nekem, hogy a mű kiadásának engedélyeztetését javasoljam.”⁴⁴ Egy hét múlva aláírják az engedélyt, de ugyanakkor a színészi fellépést célzó újabb kérelmét újra elutasítják.⁴⁵

Október 7-ére datált a kegyelemről kiállított igazolvány.⁴⁶ Másnap a Magyar Hírlap közölte a haditörvényszék 38 főt érintő ítéletét. „Teljes elengedést” hét fő – köztük Egressy – kap, de maradt Egressyre nézve a vagyonelkobzás.

Október 16-án ad hírt a Magyar Hírlap a Napló megjelenéséről és másnap a Nemzeti Színház operai díszelőadásáról, ahol Albrecht osztrák főherceg tiszteletére a magyar díszruhában felsorakozott rendezők közt említik Egressy Gábort is. Október végén a Nagyenyedi Album és a Hölgyfutár is részleteket közöl a Naplóból. November 1-jén megjelent az Új Magyar Múzeumban Toldy Ferenc kritikája a műről, majd november 5-én a Pesti Naplóé is.

Ferenc József 1851. december 31-én nyílt parancsban bevezeti a császári egyeduralmat.

*

Egressyt a történeti irodalom 1848–1849-es kutatóinak többsége nem egyszer nevezte árulónak, ügynöknek, kémnek. Véleményem szerint azonban nem áll rendelkezésre olyan dokumentum, amely kétséget kizáróan bizonyítaná, hogy Egressy az osztrák titkosszolgálat fizetett ügynöke, vagyis hazaáruló lenne. Én inkább Radnóti Klárával, Egressy relikviáinak és ikonográfiájának kutatójával értek egyet: „Ha kényszerült is kisebb megalkuvásokra, árulónak igazán nem nevezhetjük. [...] Egész élete, hazafiúi lángolása, harcos igazságkeresése [...] ellentmond az árulás vádjának.”⁴⁷ S valamint Petőfi: Egressy Gáborhoz című versének egy sorát – „Gyakran nem érti emberét a kor” – címként választó Steiner Ágotával, aki „Egressy Gábor pályaképe” alcímmel ellátott utószavában Egressy naplójának reprint kiadásában többek között ezt írja: „Ami pedig perdöntően szól mellette, az az, hogy bár pontosan ismerte a Habsburgok által oly nagyon keresett magyar korona rejtékhelyét, nem árulta el azt. Ha meg akarta volna vásárolni a maga számára a kegyelmet, e titok elárulásával kockázatmentesen megtehetette volna. Bár nehezen, de hajlott a kisebb megalkuvásokra, ám a valódi árulásra nem – erre vall egész jelleme...”⁴⁸

Magam – valamennyi fellelhető forrás birtokában – „Az Egressy-problémáról (Tabuk nélkül)” című tanulmányomban kísérem meg az igazság megközelítését, dokumentálását, elemző értékelését, legkésőbb Egressy születése 200. évfordulójának ünnepéig, azaz 2008-ig. Kutatómunkámat Egressy alábbi szellemisége hatotta át: „Gyöngédségből vagy kimélelemből

⁴⁴ Protmann jelentése Geringerhez, Pest, 1851. szept. 23. (német nyelvű) MOL D 51 2581/1851. (Maga a cenzori vélemény nem található meg az iratok között.)

⁴⁵ Geringer utasítása Protmannhoz, Buda, 1851. szept. 30. (német nyelvű) MOL D 51 2581/1851; Geringer utasítása a pesti kerületi főispánhoz, Buda, 1851. okt. 1. (német nyelvű) MOL D 96 750/1851. (Fogalmazványa: MOL D 51 2495/1851.)

⁴⁶ „Certificat”. OSZK Kt An. lit. 1239/10. sz. irat. Közli: Egressy Ákos: *Emlékeim*, 170.; „Atyám a kegyelmet felsőbb helyen nem köszönte meg – talán csak Fáy Andrásnak, aki azt kieszközölte, – s hihetleg az auditorának, ki az ítéletet előtte kihirdette...” – írta Egressy Ákos 1908. jún. 21-én apja monográfiusának. OSZK Kt Fol. Hung. 1484. Rakodczay Pál levelesládája, f. 156.; Rakodczay Pál: *Egressy Gábor és kora*, 1. köt. 442.; Staud Géza: *Egressy Gábor*. In: Nagy magyar színészek. Szerk. Gyárfás Miklós – Hont Ferenc. Budapest, 1957. 105.

⁴⁷ Radnóti: *Egressy Gábor*, 198.

⁴⁸ *Egressy Gábor törökországi naplója 1849–1850*, reprint 256–257.

– akár az élők, akár a holtak iránt – tényeket elhallgatni, vagy szépíteni, s így a históriát meghamisítani az irodalom terén nem szabad.”⁴⁹

Köszönettel tartozom – többeknél megkésetten! – a ’80-as évek első felében nyújtott segítségükért, szaktanácsaikért: Sashegyi Oszkárnak, Bóhm Antalnak, Ress Imrének, Bakáts Bernadettnek, Körmendi Lajosnak, V. Windisch Évának, Mályuszné Császár Editnek, Belitska-Scholtz Hedvignek, Pingiczer Klárának, Frank Tibornak és Katona Tamásnak. Köszönöm Deák Ágnesnek a cikk megszerkesztésében nyújtott segítségét.

⁴⁹ Egressy Gábor levele Ráday Gedeon grófhhoz, a Nemzeti Színház igazgatójához, 1864. nov. 3. OSZK Kt Quart. Hung. 2559. I. köt. f. 52.

BEBESI GYÖRGY – POLGÁR TAMÁS

A „Virtuóz provokátor”

*Jevno Azef, a legendás kettősügynök**

Azef (Azov) Jevgenyij Filipovics, (Jevno Fiseljevics) (1869–1918), egyike a forradalom előtti Oroszország leghírhedtebb figuráinak, a cári politikai rendőrség titkos ügyosztályának – Malinovszkij¹ mellett – kétségtelenül legsikeresebb, időnként zseniális húzásokat bemutató ügynöke. 16 éven át dolgozott olyan feladatkörben, amelyben a „legvérprofibb” ágensek is legfeljebb 1–2 évet szoktak kibírni. Az Ohrana szinte valamennyi formátumos vezetője volt a felettese, ő valamennyiükkel ki tudott jönni, s képes volt a bizalmukban maradni. Mint Geraszimov, az Ohrana pétervári részlegének vezetője írta: „Azef jelentései különösen értékesek voltak számunkra ...”² Karrierjének csúcán, 1906–1907-ben javaslatára, jelentéseire nemcsak a felettesei figyeltek oda, hanem birodalmi szinten is a cári rendőrségi politikai kulcsfigurájává vált, minisztériumok vezető tisztviselői, sőt maga az uralkodó is tanulmányozta az általa készített anyagokat, és tette magáévá az azokban foglalt intenciókat. Elismertségét mutatja, hogy szolgálatait abban a korban elképesztő összegű pénzzel, évi 12 000 rubellel honorálták.

Azef 1869-ben született a „Zónában”, a zsidó letelepedési övezetben, a Gradnói Kormányzóságban. Kereskedelmi iskolába járt, részt vett a helyi zsidó ifjúsági mozgalomban, és megismerkedett a különböző forradalmár körök illegális agitációjával is. Kereskedelmi utazó lett, ez mozgásszabadságot biztosított neki, majd egy kisebb sikkasztás után külföldre szökött, Bécsben, Münchenben és Karlsruheban élt. Megnősült, majd Darsmattba költözött, és ott beiratkozott a helyi műszaki egyetemre. Miután feleségével nagyon szűkösen éltek, anyagi támogatásért az Ohranához fordult, felajánlotta cserébe a külföldön működő forradalmi diákkörök, szervezetek megfigyelését. A rendőrség elfogadta felajánlkozását, 1893-ban írta első jelentéseit, ekkori illetménye havi 50 rubel körül mozgott.³ Szintén for-

* A tanulmány és a forrásközlés a PTE BTK Doktori Program Mindenkori Oroszország és Szovjetunió Kutatócsoport (MOSZT) műhelymunkájának keretében készült.

¹ Malinovszkij, Roman Vaplavovics, szül. 1877. márc. 18-án a Varsói Kormányzóságban, kivégezték 1918. nov. 5-én Moszkvában. A Malinovszkij felvett név, valódi neve a mai napig nem ismert, párttársai Konsztantynnak, Kosztyának szólították. Azefhez hasonlóan rendkívül eredményes Ohrana ügynök, akit az Orosz Szociáldemokrata Pártba építettek be, s ott olyan sikeres karriert futott be, hogy a Központi Bizottsági tagságig vitte. Konspirációs feladata a mensevik–bolsevik ellentétek elmélyítése, kiélezése volt, aminek sikerességét mutatja, hogy többek között tevékenységének köszönhetően sikerült pártszakadást elérni. Azefhez hasonlóan az Ohrana legjobban fizetett ügynökei közé tartozott. Az első világháborúban Lodznál fogságba esett, majd a háború végén önként hazatért, letartóztatták, egy rendkívüli bíróság egy nap alatt halálra ítélte, az ítéletet végre is hajtották.

² Geraszimov, a. v.: *Na lezvu sz tyerrorisztami*. Paris, 1985. 84.

³ *Politicseszkije Partyii Rosszii*. Konyec 19. pervaja treti dvadcatovo veka. Moszkva, 1996. 20.

radalmár feleségének lebukásukig fogalma sem volt férje „új” tevékenységéről. A jó szemű Zubatov⁴ Ohrana tábornok figyelt fel rá, hazahozatta az időközben elektromérnöki diplomát szerző fiatalembert, és az ő ötletére építették be az eszerek közé, innentől kezdve pályafutása töretlenül ível felfelé egészen 1908-ig.

Ez azonban csak az érem egyik oldala. Azef ezzel párhuzamosan hasonlóan ragyogó karriert tudott felépíteni az eszer pártban is mint hivatásos forradalmár. Csernov,⁵ az eszerek egyik vezetője Azef érdemeit méltatva a legnagyobb anarchistákhoz, Zseljabovhoz⁶ és Gersunyinhoz⁷ hasonlította.⁸ Miközben a rendőrség beépített tikos ügynökeként a cári hatalom számára egyre fontosabb figurává vált, alapítója és egyik vezetője lett az eszer pártnak, tagja az új párt központi bizottságának és egyik vezetője annak harci szervezetének. Számottevő szerepet játszott Pleve⁹ belügyminiszter meggyilkolásában, valamint a moszkvai katonai kormányzó, Szergej Alexandrovics¹⁰ nagyherceg likvidálásában. Burcev-

⁴ Zubatov, Szergej, V. ? szül.: 1864, kivégezték 1917 végén. Rendőrtábornok, anarchistából lett tehetős Ohrana vezető, aki a moszkvai főkapitány-helyetteséig vitte. Egyrésről az orosz bűnüldözési rendszer megreformálása fűződik a nevéhez. Ő volt az, aki bevezette az orosz kriminológiában a még Nyugaton is friss módszereket, így például a gyanúsítottól aktát fektettek föl, lefénnyképeztek, ujjlenyomatmintát vettek tőle. Másrésről ő vette észre először a munkásmozgalomban az államhatalomra leselkedő nagyon komoly veszélyt, és ő dolgozta ki a rendőrszocializmus modelljét, amelynek lényege, hogy a munkásszervezetek némi gazdasági és szociális engedménnyel ellátva rendőri felügyelet alatt legalísan működhetnek, de hűnek kell lenniük a monarchiához. Harmadrésről számos ügynököt „fedezett fel”, illetve épített be, futtatott az illegális eszer pártba. Rendszere 1900-tól 1903-ig működött, majd egy kezelhetetlen sztrájk hullám nyomán, amelyet monarchista munkásszervezetek robbantottak ki, leváltották, kegyvesztett lett. Sokat publikált és utazott, 1917 júliusában az Ideiglenes Kormány időszakában még szabadegyetemi előadásokat tartott az általa kidolgozott rendőrszocialista modellről. A bolsevik hatalomátvétel után azonban az elsők között tartóztatták le és végezték ki.

⁵ Csernov, Viktor Mihajlovics, szül.: 1873. nov. 9-én Novouzenszkben, meghalt 1952 ápr. 15-én New-Yorkban. Nemesi származású szocálforradalmár anarchista, a párt egyik emblemikus vezetője. A pártban belül az ún. „agrárterrorista” szárnyat képviselte, a felelősségrevonás elől 1904-ben külföldre menekült. 1905-ben titokban visszatért, és Harkovban telepedett le illegálisan, továbbra is elsősorban az agrárüggekkel foglalkozott. 1917-ig aktívan részt vett a párt életében, delegátus volt például az 1912-es Párizsi SZR kongresszuson. Részt vett az 1917-es eseményekben, az eszer párt belső csatározásaiban, majd emigrált és a második világháborút túlélve Amerikában hunyt el.

⁶ Zseljabov ? szül.: ? kivégezték 1881. ápr. 3-án Szentpéterváron. Narodnyik anarchista-terrorista, a Narodnaja volja „Népakarát” nevű terrorszervezet egyik alapítója és vezetője. Egyik kitervelője és előkészítője a II. Sándor cár elleni merényletnek. Bár a rendőrség a nyomára jutott, és lebukott, a kihallgatás során nem tört meg, és nem vallott társaira. A sikeres merénylet után egyike volt annak az öt fiatalnak, akit alig egy hónappal tettük után cárgyilkos táblával a kezükben felakasztottak.

⁷ Gersunyin (?) zsidó származású szociálforradalmár anarchista, az 1890-es évek közepén Bernben az eszer párt egyik csoportjának alapítója és vezetője, Azefhez hasonlóan maga is Ohrana ügynök.

⁸ Csernov, V. M.: *Pered burzej*. New-York, 1953. 180.

⁹ Pleve, Vjacseszlav Konsztantinovics, szül.: 1856 április 8-án Mesovszkban, meggyilkolták 1904. júl. 15-én Szentpéterváron. A korszak számottevő politikusa és rendőre. 21 évesen az egyetem befejezése után állt rendőri szolgálatba, karrierje szépen ívelt felfelé, 1881 és 1884 között már a Rendőri Ügyosztály igazgatója volt. 1902 és 1904 között belügyminiszterként felügyelte a rendőrszocializmust és az ügynökök beépítését az eszer pártba. Borisz Szavinkov vezetésével egy háromtagú eszer csoport gyilkolta meg, megtorlásképpen lebukott társaikért.

¹⁰ Szergej Alexandrovics nagyherceg, a cár unokatestvére, a korszak mértékadó konzervatív politikusa, aki a Birodalom érdekét szolgáló mérsékelt reformoktól nem zárkózott el. Szül.: 1857. ápr. 29-én Szentpétervárott, 1905. febr. 4-én gyilkolták meg. Katonai akadémián tanult, és az államigazgatás különböző posztjain töltött be különböző fontos feladatokat, de a cár melletti udvari ta-

nek,¹¹ a kor kitűnő publicistájának – mai szóval talán nyomozó riporternek nevezhetnénk – adatai és kutatásai alapján Azef legkevesebb harminc merényletben vett részt vagy mint azok kidolgozója, vagy mint az akciók vezetője – ezek célpontjai kivétel nélkül az Orosz Birodalom magas rangú hivatalnokai voltak.¹² Ideológiai-teoretikai munkával nem foglalkozott, a konspiráció miatt megmaradt a háttérben, nyilvános pártpublikációkban egy kivételtől eltekintve nem olvashatjuk a nevét. Mérnöki képzettsége és matematikai logikája rendkívül elismerté tették az SZR Párt Központi Bizottságában, 1907-ben elragadtatott párttársai „minden idők orosz forradalmi mozgalma legkiemelkedőbb figurájának” nevezték, külön kiemelve „mélyen meggyőződéses politikai nézeteit.”¹³

Nem volt könnyű úgy egyensúlyoznia, hogy mindkét oldalon a csúcson maradjon – de éppen ebben volt zseniális. Megakadályozta például Vlagyimir nagyherceg, Kleigels helytartó és Trepov tábornok¹⁴ meggyilkolását, de Szergej nagyherceget¹⁵ már feláldozhatónak gondolta a forradalmi hitelesség oltárán. (Egy Katajev nevű SZR öli meg Moszkvában). Jelentette például kenyéradóinak, hogy Gapon pópát,¹⁶ Ohrana ügynököt felakasztva találták egy finn határ melletti elhagyott villában, de azt nem, hogy az eszer harci kommandó, amely Rutenberg¹⁷ vezetésével indult Gapon kivégzésére, az ő parancsára cselekedett. Jelentette megbízóinak, hogy merénylet készül a cárral szemben, de azt nem, hogy ő a felelős a pártban az akcióért. Ugyanakkor szándékosan tévesen adta meg a felrobbantani kívánt cári szerelvény útirányát, így társai felsültek az akcióval. Magatartása határos a skizofréniával,

nácsadói szerepe is jelentős. Szociálforradalmár terroristák gyilkolták meg, (Katajev) bombát dobta Moszkvában a hintájára.

¹¹ Burcev, V. L. (szül.: 1862, elhunyt: 1942) katonatiszti családból származik, a jogi egyetemről kizárták anarchista szervezkedésben történő részvételért. 1886-ban letartóztatták, és Szibériába száműzték, ahonnan két évvel később megszökött, és Svájcba emigrált. Kiadta a Szabad Oroszország (Szvobodnaja Rosszija) című lapot, amely mindössze három számot ért meg, és ebben még a hatalomellenes terror támogatójának mutatkozott. A későbbiekben inkább a forradalmi mozgalom története és a publicisztika felé fordult, sorra jelentek meg művei, és sorra adta ki újságjait, amelyek közül például a „Biloje” (Régmúlt) című lap nagy jelentőségre tett szert. Az elő orosz forradalom során vált híressé, amikor párttörténeti kutatásai során egy bukott rendőrigazgató segítségével felismerte, hogy Jevno Azef, az eszer párt „ünnepezt sztárja” kettősügynök, beépített rendőrségi provokátor. A későbbiek során hasonló oknyomozó leleplező könyveket írt, ő mutatta ki például először komplett kötetben a „Cion Bölcsseinek jegyzőkönyvei” című antiszemita iratról, hogy rendőrségi megrendelésre készült hamisítvány.

¹² GARF. F. 5802. Op. 2. D. 271. L. 23. Pismo Burceva Minyisztru Juszticii.

¹³ Geraszimov: *Na lezvi*, 144.

¹⁴ Az Ohrana tábornoka, 1905 nyarán diktátori felhatalmazást kapott II. Miklóstól, amit igyekezett keménykezű rendteremtésre felhasználni.

¹⁵ Lásd a 10-es számú jegyzet.

¹⁶ Gapon, Georgij Annalónovics, szül.: 1871, felakasztják: 1906. Lelkész, Ohrana ügynök, a rendőrszocializmus 1903–1905-ig tartó második szakaszának vezetője. Nevéhez fűződik a hírhedt január 9-i véres vasárnap, amikor is az elbocsátások és a japán frontra vezénylések miatt háborgó orosz munkásokat egy cárnak átnyújtandó petícióval igyekezett lecsendesíteni, ám a cári palotaőrség a munkások közé lövetett, és éppen ezzel az aktussal robbant ki az első orosz forradalom. Miután lelepleződött, külföldre menekült, majd 1906-ban visszatért. Amikor az eszerek megtudták, hogy valójában kicsoda, egy kommandót küldtek utána egykori harcostársa, Rutenberg vezetésével, és a saját házában 1906. március 28-án felakasztották.

¹⁷ Szociálforradalmár vezető, teoretikus, Gapon közvetlen munkatársa a rendőrszocializmus vezetésében, együtt fogalmazták a január 9-i kiáltványt. Gapon lelepleződése után Rutenberg vezeti a likvidátor harci kommandót.

mint leveleiből kiderül, néha maga sem tudta, hogy kicsoda, hogy tulajdonképpen hová is tartozik.

Lebukása egy sértett, kegyvesztett rendőrségi vezetőnek köszönhető: Lopuhin rendőrigazgató,¹⁸ miután belső problémák miatt elvesztette állását, felfedte Azef kilétét a már említett Burcev nevű szociálforradalmár újságírónak.¹⁹ Miután Burcev nyilvánosságra hozta az információt, sokan egyszerűen nem akarták elfogadni azt. Mint Lucsanskaja²⁰ írta, a kormányzat emberei egyszerűen nem akarták elhinni, hogy forradalmár, az eszközök pedig nem akarták elhinni, hogy beépített rendőrségi ügynök, de a zszurnaliszta bizonyítékokkal rendelkezett.²¹ Az eszer párt elnöksége 1909-ben halálra ítélte, ám nem tudták realizálni az ítéletet, mert Azef még időben külföldre szökött. Lebukása után az Ohranának nagyon kemény revíziót kellett tartania a különböző forradalmi pártokba beépített ügynökei fölött, de az eszer párt is súlyos válságot élt át. A szociáldemokrata Martov²² például azt írta, hogy Azef tevékenysége lejáratta az egész szociáldemokrata-szociálforradalmár mozgalmat.²³

1908 és 1914 között Azef a legkülönbébb európai és amerikai országokban bukkant fel, leghosszabb ideig Alexandr Naymayer kereskedő néven Németországban bujkált, ekkor születik legendája. Személye folyamatosan témát szolgáltat mind az orosz, mind pedig a külföldi sajtónak, nagy terjedelemben, kitüntetett módon foglalkoznak vele. Egyes orgánusok romantikus hősként magasztalták, mások felelőssé tették több ezer terrorista haláláért vagy elfogásáért. Személye regények, publicisztikai írások, színdarabok ihletőjévé vált, de természetesen komoly formában is kutatták tevékenységét. Feleségének is sikerült külföldre menekülnie, 1912-ben kiskorú gyermekével együtt áttelepült Amerikába.

Mint említettük, Azef maga nem sokat publikált (egy titkos ügynöktől ez nem is lett volna célszerű), de levelei a kutatás számára különleges kuriózumként fennmaradtak. Ezek az írások egyrészt érzelmektől fűtött, személyes hangú megnyilvánulások, amelyekben Azef igyekszik saját szerepét és dilemmáit feleségének és másoknak írt leveleiben megvilágítani, másrésztől kitűnő kortörténeti dokumentumok, amelyekből nagyon sokat tudhatunk meg a korszak társadalomtörténetéről és forradalmi mozgalmairól. Írásai nem csak saját pártjá-

¹⁸ Lopuhin, Alekszej Alexandrovics, (1864–1928) a Rendőri Ügyosztály egyik vezetője az első orosz forradalom idején és az azt követő időszakban. Egy hivatali konfliktus miatt kegyvesztett lett, holtan fényes karriert jósoltak neki. Külföldre távozott, itt ismerkedett meg Burcevvvel, és sértettségében felfedte neki Azef titkát, ugyanis egyike volt azoknak, akik a rendőrség kötelékén belül a ketősügynökökkel a kapcsolatot tartották, illetve olvasták, feldolgozták jelentéseit. Azef leleplezéséért elítélték, és Szibériába száműzték 1909-ben, de három évvel később kegyelmet kapott, és visszahelyezték jogaiba.

¹⁹ Vitte, Sz. J.: *Egy kegyvesztett visszaemlékezései*. Gondolat, Bp. 1964. 727.

²⁰ Lucsanskaja, A. V. szociálforradalmár író, teoretikus.

²¹ Vitte: *Egy kegyvesztett visszaemlékezései*, 727.

²² Martov (Cederbaum), Julij Oszipovics, szül.: 1873. dec. 24-én Konstantinápolyban, elhunyt 1923-ban, tuberkolózisban. Még fiatalon, egyetemi éve alatt ismerkedett meg a marxizmussal és az orosz forradalmi hagyományokkal, 1892-ben kizárták a Pétervári Egyetemről illegális irodalom terjesztése miatt. 1894-ben újból előállították, mert részt vett a szerveződő forradalmi körök munkájában. 1897-ben elfogott a hatóságok toleranciája, és három évre Nyugat-Szibériába száműzték, mert részt vett az egyik első és legradikálisabb forradalmi kör, a „Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadítására” tevékenységében. Innen hazatérve inkább a nyugati szociáldemokrácia értékei felé fordult, és a radikális elképzelésekkel szemben a békésebb, hosszabbtávú megoldások híve lett, ezen nézeteivel ő vált a mensevikek (kisebbségiek) vezéralakjává, akik egészen 1917-ig az OSZDMP-n belül többségben voltak. A forradalom után határozottan szembefordult a bolsevikokkal, és haláláig küzdött ellenük.

²³ GARF. F. 102. DP. 00. 1909. D. 155. T. 3. L. 52.

ról, hanem a többi orosz forradalmi pártról, illetve nemzetiségi pártokról és mozgalmakról is értékes információkat tartalmaznak. A levelek másik érdekes aspektusa Azef rendőrségi előjáróihoz való viszonya, amely jelentős változást mutat a fedett szolgálatban eltöltött tizenhat év alatt. Számos jelentésében nem annyira információkat közöl, mint inkább instrukciókat ad. Párttársainak írt leveleit (Szavinkovnak,²⁴ Csajkovszkijnak²⁵ stb.) a konkrét kérdések mellett etikai kérdések felvetése és elemzése is jellemzi. Leveleiből jól érződik anyagiassága, amely annak idején az Ohrana karjaiba lökte. Érződik rajtuk a konspirációban élő ember folyamatos hazudozása, gyakran egy levélben belül önellentmondásba keveredik, nyilvánvalóan nem őszinte a feleségéhez sem. Előjáróival és párttársaival váltott leveleiben gyakran igyekszik mentegetni, magyarázni a korábbi években történt eseményeket, nyilvánvalóan a felelősség alóli kibújás szándékával. A leleplező Burcev egész egyszerűen „emberi dokumentumoknak”²⁶ nevezte ezeket az írásokat.

A jelen forrásközlemény kereti között a mintegy kétszáz, Azef neve alatt fennmaradt levélből természetesen csak néhányat áll módunkban közzétenni, szándékaink szerint azokat, amelyek jól jellemzik a kettőssügnök lelkivilágát, problémáit, családjához és környezetéhez való viszonyát, az életét meghatározó dilemmákat és kérdéseket. Természetesen valamennyi levél együttes olvasata sokkal komplexebb képet adhatna, de ez csak egy későbbi magyarországi forráskiadvány feladata lehet.

²⁴ Szavinkov, Borisz Viktorovics (szül.: 1875, Harkov, halál: 1925, Moszkva) nemesi családból származik, 1879-ben kizárták a Pétervári Egyetemről különböző rendbontásokban való részvételért. A századfordulón letartóztatják, és Vologdába száműzik. Visszatérése után az eszer mozgalom vezetőjének, Bresko-Breskovszkajának a hatása alatt az eszer párt harci szervének tagja, majd vezetője lesz, felújítják a Narodnaj volja módszereit, és tényleges terrorista merényleteket, gyilkosságokat hajtanak végre. Az első forradalom idején részt vesz a párt alapító kongresszusán. A forradalom után Azef lebukása érzékenyen érintette, részben ennek hatására 1911–1913-ban könyvet írt „To csivo nye bilo” (Az, ami nem volt) címmel, ebben nagyon sötét képet festett a forradalmi mozgalmról. 1917-ben a februári forradalmat jól fogadta, a bolsevik fordulatot azonban élesen elutasította, és még Puriskevics szélsőjobboldali vezér feketeszázasaival is hajlandó volt együttműködni ellene. Részt vett Csajkovszkij Északi Kormányában, a polgárháborús vereség után Olaszországba emigrált, ahol kitüntetést kapott Musszolinitól a bolsevizmus elleni harcért. 1924-ben Minszkben bukik le, ahová illegálisan érkezett egy Csicserin népbiztos elleni merénylet végrehajtására. Halálra ítélik, majd ítéletét börtönbüntetésre változtatják, ahol nem egész egy év múlva máig nem tisztázott körülmények között meghal.

²⁵ Csajkovszkij, Nyikolaj Vasziljevics (1850–1926) nemesi-hivatalnoki családból származott, 1872-ben a Pétervári Egyetem matematika–fizika fakultását végezte el. A ’60-as években részt vett a különböző egyetemi körök mozgalmaiban. 1874-ben emigrált, 1878-tól Amerikában Kansasban, különböző földműves kommunákban élt. Ezután visszaköltözött Európába, a ’90-es években Londonban és Párizsban tartózkodott, sokat tett a szabad orosz sajtó külföldi megteremtéséért. A ’90-es években az Agrárszocialista Liga tagja, 1904-től csatlakozik az eszerekhez. 1905-ben hazatér, és részt vesz az első eszer kongresszuson. A forradalom után letartóztatják, és három évre bebörtönzik. Kiszabadulása után a legalitást vállalja, de továbbra is jelentős társadalmi közéleti tevékenységet folytat, elsősorban gazdasági területen. A februári forradalom után többféle tisztséget is elvállal, az októberi hatalomátvétel után azonban szembefordul a bolsevikokkal, és minden politikai erővel hajlandó együttműködni ellenük. Az Északi Körzetben önálló eszer-mensevik köztársaságot kiáltanak ki a vezetésével, amely felvette a kapcsolatot a szövetséges csapatokkal. Később Kolcsak kormányába választották be, az admirális megbízásából Párizsba és Londonba utazott diplomáciai küldetéssel. Egy moszkvai bíróság távollétében halálra ítélte, így élete utolsó hat évét emigrációban töltötte.

²⁶ Biloje, 1917. N. 1. 196.

171. Alassio, 1907. január 14. [V. Sz. Goc]²⁷

Drága Verám! Az Ön levele késve érkezett meg hozzám, mivel Münchenben már nem ért el, útközben pedig Ljuba váratlan megbetegedése miatt megakadtunk Genovában, ahol Ljuba egy szállodában 2 hétig betegeskedett – de most, végül, kicsit rendbejöttünk –, itt remélhetőleg úgy 2 hónapot éldegélhetünk. Itt lakik Leonyid Emanuelovics [Sisko]²⁸ is, és lehetséges, hogy Ön, Vera érkezik meg következőnek – hiszen mindannyian egyaránt külföldön gyülekezünk. Lolo egészsége is rendbejött viszonylag. Madame Igelstrom egészen rendkívüli emberként viselkedett, Isten áldja meg. Engem ámulatba ejtett. Írtam neki Münchenből, és arra kértem, hogy személyesen írjon abban az ügyben, hogy minden érthető legyen, de választ nem kaptam. Úgy véljük, hogy valakinek közülnünk el kellene utaznia hozzá Stockholmba [...] Erről a dologról ma írok a háziasszonyomnak, és megkérem őt, hogy addig Lolo nála lehessen. Idegen panzióba adni őt nem szeretném. Mi az Ön véleménye.

Most a barátoknak:

1) Arról a tárgyról, amiről Prof. Schmidt²⁹ beszélt. Most csak röviden tudom elmondani. Teljesen áttanulmányoztam a tárgyat, és mint szakember azt mondom, hogy *zseniális* találmány és teljesen reális. Egyetlen percig sem kell fontolgatnunk a dolgot, és ha van pénz, a kezünkbe vehetjük az ügyet. 20 000 rubelre van szükség. A dolog 9–10 hónap alatt befejeződhet. Létre kell hozni egy műhelyt. A műhelyhez szerszámokra és gépekre van szükség, amiket gyáraktól kell megrendelni. Az összes gép ára 13 000 rubel körül van. A rendeléshez körülbelül 5 ezer rubel előlegre van szükség. A szerszámokat és a gépeket a megrendelés napjától számítva legkorábban három hónapon belül szállítják (külön árukészletük nincs). Maga a munka 4–5 hónapot vesz igénybe. Íme, miért nem valósulhat meg a dolog 9 hónapnál hamarabb. A következő dolgokra kell pénzt kiadni: 5000 most a szerszámok megrendelésére, 5000 három hónapon keresztül, még 6000 5 hónapon keresztül – és a többi már a végső munka alatt. Postán kényes lenne elküldeni magának a tárgynak a leírását, de nekem minden ki van dolgozva – a kérdés eldöntéséhez ez nem szükséges; azok a kérdések, amiket el kell dönteni, nem technikaiak – azokat megérteni és értékelni csak szakember tudja. Természetesen az első lehetséges alkalommal elküldöm a részletes leírást, de döntést kell hozni, amilyen gyorsan csak lehet, mert bármiféle halogatás csak meghosszabbítja a folyamat idejét. Én 3 hétig mint technikus és mérnök tanulmányoztam a tárgyat, úgy, hogy közben „megkaptam a szolid illetményt”. Mindent figyelembe véve, még szkeptikusan is arra a következtetésre jutottam, hogy ez a fegyver a mi kezünkben kell, hogy legyen. A feltaláló komoly ember, és nem kezdő a technikai találmányok terén. Az adott tárgyon a szüneteket is beleszámítva 15 évet dolgozott. Szóval, az én véleményem az, hogy ha csak a legkisebb lehetősége is van annak, hogy pénzt tudunk adni erre a dologra, akkor nem szabad habozni. Engem egyedül az a gondolat foglalkoztat, hogy 9 hónapon keresztül semmi másra nem lesz váratlanul szükség, és hogy a párt hirtelen adjon-e ki egy

²⁷ A levél címzettje Vera Sz. Goc, az eszer párt tagja. Gasszoh néven született (1860 körül), fiatalon Odesszában ismerkedett meg forradalmi körökkel, többször letartóztatták „terrorista tevékenység” miatt, katorgára és száműzetésre is ítélték. 1886-ban feleségül ment M. R. Gochoz, az eszer párt Központi Bizottságának tagjához, 1897-ben emigrált Franciaországba. 1932 után halt meg.

²⁸ Leonyid Emanuelovics, Sisko 1852-ben született Podolszkban, 1910-ben hunyt el Párizsban. Az eszer párt tagja, a csajkovisták köréhez tartozott, majd a századelőn ún. legális narodnyik lett. Részt vett az első forradalomban és az eszer párt alapításában, valamint első kongresszusain, majd élete utolsó éveit külföldi emigrációban töltötte.

²⁹ Nem ismert, hogy itt kire utal Azef, feltételezhető a név tucatjellegéből, hogy egy konspirációs álnévről van szó.

ilyen viszonylag nagy összeget. De a pénz nem veszik el, mert ha a feltaláló nyilvánosságra szeretné hozni, kitüntetésért, megállapítottatott ennek a problémának a megoldásaként egy összeg, amely több mint 100 ezret tesz ki, és a találmány eladásáért nem kevesebb, mint 1 000 000 adnának. A problémának ez zseniális megoldása, amelyen a tudósok évtizedek óta dolgoznak. Ezt a pénzt ki lehet adni erre a dologra.

2) Egyetértek azzal, hogy semmi nem oldódik meg azzal, ha áthelyezik külföldre, és úgy tűnt, hogy – Csajkovszkij szavával élve – újra kihúzódnak ide, és akkor irodalmi tengődés lesz, nem pedig élő ügy.

3) Nat[alija] Oszip[ovna] adott nekem 350 már[kát] és 200 fr[ankot] a párt részére. A 350 már[kát] elküldöm, a 200 frankot pedig elköltöttem a dologra, amiről prof. Schmidt beszélt! Ha lesz eredménye Schmidt dolgának, akkor a pénzt ide kellene küldeni Leonyid Emanuelovics címére: Alassio, Italia, via Andrea Doria, 4.

Csókolom Önt, Vera, és az elvtársakat. Ljuba is.

Az eredeti példány: Goszudarsztvennij Archiv Roszsijszkoj Federacii – Orosz Föderáció Állami Levéltára (GARF), f. 1699, op. 1, d.107.

172. *Alassio, Olaszország, 1907. január 14. [N. V. Csajkovszkijnek]³⁰*

Drága Nyikolaj Vasziljevics! Mindenek előtt fogadja jókívánságaimat Újév alkalmából. Nagy késéssel kaptam meg az Ön levelét, mivel elutaztunk Münchenből, nem várva az Ön levelére, és Ljuba útközben megbetegedett, és két héten keresztül feküdt. Már 2 napja itt vagyunk a Földközi-tenger partján. Leonyid is itt van – megbetegedett az öreg is. A mi müncheni barátaink nem szerezhetnek pénzt, sőt most nem is fognak keresni, úgyhogy minden rajtunk múlik. A gépeket megrendelhettük volna, ha akkor lett volna 5000 rubelünk. Igyekezni kell lehetőség szerint ezt az összeget minél hamarabb előteremteni. Önnek nagyobbak az esélyei. A kapitalisták országainak segítenie kell. Írja meg, hogy állnak a dolgok Önnél. Most arról, ami a részvényeket illeti. Az Ön első levelét úgy értelmeztük, hogy a dolog úgy oldódna meg, hogy Ljuba vagy mi havonta 15 fontot kapunk addig, amíg a 300 font ki nem lesz fizetve, azaz 20 hónapon keresztül, 1907 januárjától kezdve, és ő [Ljuba – a ford.] a részvény felett semmilyen joggal nem rendelkezik. Ennek megfelelően rendezkedtünk be, és a címet, ahová a pénzt küldhetik, Leonyidon keresztül közöltem Önnel. Az ő jelenlegi címe: Alassio, via Andrea Doria, 4. Italia. Mindezt figyelembe véve számomra most feleslegesnek tűnik, hogy a részvények elosztásába Ljubát belevonjuk, de Ön ezt mind jobban tudja, és írja meg, kérem, hogy látja ezt Ön. Pénzt eddig Leonyid még nem kapott. Közölje, mikor, azaz hozzávetőlegesen milyen időn belül fogják Leonyidnak elküldeni a pénzt. Mindkét pétervári ügyet magunkénak tudhatjuk.³¹ A max[imalistákkal] eddig semmi. Meleg szeretettel, Ljuba is. Egyidejűleg Grigorijnak is írok.

Cím: Teterwin, Alassio Hotel Pension Suisse.

Eredeti: GARF, f. 5805, op. 2, d. 149, l. 15–16.

³⁰ A levél címzettje Nyikolaj Vasziljevics Csajkovszkij (1850–1926), az eszer párt tagja. Először az Egyesült Államokba, majd Párizsba és Londonba emigrál, ahol az angol munkásmozgalom tevékenységében is részt vett. Az 1900-as években tagja az Agrárszocialista Ligának, 1904-től pedig az eszer pártnak.

³¹ Itt a pétervári polgármester, V. F. von der Lauritz (1906. december 21-én) és V. P. Pavlov (1906. december 26-án, a régi időszámítás szerint) katonai főügyész meggyilkolásáról van szó.

191. [1908. november 13. és 21. között, A. A. Lopuhinnak]³²

Mélyen tisztelt Alekszej Alekszandrovics! Nagyon hálás vagyok Önnek, hogy fogadott engem, és tárgyalásokba bocsátkozott velem. Sajnálom, hogy mivel Önnek el kellett utaznia, és éppen látogatót várt, nem sikerült teljes mértékben tisztázni a kérdést, legalábbis számomra. Ennek oka részben az a nyugtalanság, amely előbb Önben, aztán bennem támadt, nehogy az Önnél tett látogatásom tévesen legyen értelmezve, – számoltam is azzal, hogy szükséges lehet még beszélni erről a találkozóról, és most kihasználom az alkalmat, hogy írásban tisztázzam Önnel a kérdést az alábbiakban. Nagyon elégedett vagyok azzal a ténnyel, hogy Ön sohasem beszélt Burcevnak³³ rólam. Mint ahogy azt pontosan tudom, ő hivatkozott Önre, és számomra világos, hogy ő hazudik, mert tönkre akar engem tenni. És ha Burcev felfedi a helyzetet, kétségbe vonhatják szavait a bíróságon. Azt terjeszti, hogy Ön nem akar beszélni, és kijelenti, hogy különben őt megölik; és akkor Burcev azt mondja Önnek, hogy van annyi bizonyítéka ellenem, hogy engem is megölnék, aztán pedig Ön mondja azt, hogy ő érje el, hogy ne öljenek meg, mert Ön ezt nem akarja, és csak ezzel a feltétellel nevez meg engem. Persze a bírák úgy gondolkoznak, hogy ha egyszer egy ember nem vesz részt másvalaki meggyilkolásában, arra áll, annál inkább semmint Ön volt megnevezve, mint Burcev. Biztosították Önt, hogy olyan sok bizonyíték áll rendelkezésre, amiért is még Ön is nyugodtan megnevezhet engem. Mindezt, mondom némi kétséggel, a bíróság mindenféleképpen el fog jutni az Ön személyes kihallgatásáig. Nem tudom, hogyan fogják ezt megtenni, – de biztosan tudom, hogy ha nehezen is, de el fognak jutni odáig. Nekem úgy tűnik, hogy így vagy úgy, de megteszik. Például azután, hogy Ön kategorikusan megtagadta a velük való tárgyalást, megjelennek Önnél, és durván követelik, hogy mondja meg, igaz-e, amit Burcev terjesztett, és olyan-e a helyzet, hogy a hallgatás kellemetlen Önnek. Ez természetesen csak az én meglátásom. Igaz egyrésről, hogy ők el fognak jutni Önig, és tudom, hogy Burcev már írt Önnek erről. Mint ahogyan azt Önnel már tudattam, a hallgatása ebben az esetben nem ment meg engem. Azt fogják mondani, hogy hála az Ön beosztásából adódó precizitásának, Ön nem akar és nem tud vallomást tenni, és igaz, ami igaz, Burcev Önt megrágalmazta. Ennek eredménye lehet az én halálom, és Önön ragad Burcev rágalma. Ezen kívül, amikor az ügy a bíróság elé kerül, nekem már hivatalosan úgy kell előadnom az Ön szavait, ahogyan Burcevtől hallhattam. Beismerni nekik nem tudok többet, mint hogy Ön róluk nem beszélt Burcevnak, – előfordulhat, hogy önszántamból, de valószínűbb, hogy kényszerből személyesen cáfolja meg, amit Burcev állít. Ilyenformán nagyon kellemetlen helyzet alakulna ki, elsősorban természetesen számomra, de az Ön számára is. De számomra más kiút nincsen, mint beleegyezni ebbe, hiszen tudom, hogy Ön ezt Burcevnak nem mondta, de ezt kell állítanom. Ami azt illeti, amit Ön rólam tud, – biztos vagyok benne, hogy Ön nem mondja el, még ha Önt erre meg is kérik. Hiszen egyvalamiről fogják kérdezni: beszélt-e Ön Burcevnak, és erre egy a válasz – nem. Mindebből világos, hogy a helyzet olyan, mint ahogyan gondolta – kellemetlen. Másrésről viszont teljes garancia van arra, hogy ez a dolog semmiképpen nem végződhet rosszul, amikor Önön múlik, mi lesz. Azaz Ön kijelenti, hogy Ön Burcevvle sohasem beszélt, és nem nevezett meg en-

³² A levél címzettje Alekszej Alekszandrovics Lopuhin (1864–1928), ekkor a Rendőri Ügyosztály igazgatója. Az ő segítségével buktatták le Azefet a forradalmárok. 1909-ben száműzték Szibériába, de 1912-ben kegyelmet kapott és visszakapta jogait.

³³ Burcev, V. L. (1862–1942); forradalmár, tevékenysége miatt elbocsátották a jogi egyetemről, letartóztatták, majd száműzték Kelet-Szibériába. 1888-ban Svájcba szökött, és forradalmi publicista lett. Tevékenysége miatt Angliában és Svájcban is meggyűlt a baja a hatóságokkal. Ő vádolta meg Azefet az eszer pártban azzal, hogy cári ügynök.

gem. Ha valaha beszélt is vele, megfogalmazás szerint csak „Hajdan”. Hiszen Önnek mindenki jobban hisz, mint Burcevnak – már csak az Ön előkelő pozíciója miatt is. Önön múlik csak azt mondani: már engedtessek meg, hiszen nem akarok én mint az Ügyosztály korábbi igazgatója kiadni mindent, ami az Ügyosztályon történt, és ha már parancsoltat forradalmároknak a haszon kedvéért, nem akarok egy ilyen esetet sem megnevezni. Ez erős érv. Ebben nincs kétség. Aztán elmondja, hogy miért Önnek higgyenek és ne Burcevnak. Ez szintén óriási előny Önnek. Egyszer Ön már említette, hogyan állít Burcev olyan dolgot, aminek nincs alapja, ezért az Ön számára ez nem bizonyíték. Ez egyszerű logika. Honnan szedte ezt Burcev – gondolják majd. Az ő elképzelése, fanatikus meggyőződése az én bűnösségemről pusztá következtetés az Önnel folytatott mellékes beszélgetésből. Fantasztikusnak tekintik az ötleteit az én bűnösségemről, és utána nem lesz kétséges a választás, kinek higgyenek – Önnek vagy neki. Kétség nélkül Önnek. Van egy kellemetlen dolog, amely felett nem akarok elsiklani. Ez pedig az, hogy lehetséges, hogy Burcev, ha vallatásnak vetik alá, azt fogja mondani, akkor azért, hogy magát tisztázza, – azt, hogy Ön mondta neki. A helyzet kellemetlen, de Ön fölényben van. Ön végleg félbeszakíthatja a beszélgetést azzal a kijelentéssel, hogy többet Ön nem fog mondani. Az Ön kijelentése véget vet mindennek. Mindenesetre az ügy véglegesen befejeződik azzal, ha Ön meglepődik, hogy hová kéretik, és nem érti, hogy milyen ügyben, pedig Ön semmikor senkinek semmit nem mondott. Természetesen Önt nem kell keresni azért, hogy kihallgassák, mindenféleképpen megjelenik, – de értésükre adja, hogy semmit nem mondott, ezért Ön furcsának tartja, hogy előrángassák. A hallgatás önmagában nem elég. Megengedem magamnak, hogy kifejezzem abbéli reményemet, hogy Ön figyelembe veszi a sorsomat és, ami fő, családom sorsát. Ők semmit sem tudnak, semmit sem értenek. Mindenki elfordulna tőlük, végeznének velem, ha nem is fizikai, de erkölcsi értelemben. Kérem Önt, értse meg ezt a helyzetet, és könyörüljön meg rajtuk. Hiszen mindez a múlt (undorító múlt). Ön, mint azt nekem Ratajev³⁴ elmondta, nagy bizalommal volt irántam, ez rajta keresztül jutott el hozzám. Nem tekintem saját érdememnek, hogy amikor Gersunyi³⁵ letartóztatása után a szoc[iál]-forr[adalmárok] felháborodtak, és bosszút akartak állni Önön, én mindenáron lebeszéltem őket (ha emlékszik, Szergijovszkén, az Ön lakása mellett kezdődött a nyugtalankodás Ön ellen). Én nem tudtam másként cselekedni, de most ez adott alapot nekem azt gondolni, hogy most én kapok jutalmat úgy, hogy Ön megment engem. Lehet, hogy nem tettem jól, hogy mindent elmondtam A. B. [Geraszimovnak], de nem volt más választásom. Tilos még egyszer találkoznom Önnel. Postán mindezt nem küldhettem el. Ezt csak A. B. [Geraszimovval] közöltem, és biztos vagyok benne, hogy ez hármunk közt fog maradni. Kérem Önt, hogy elolvasás után ezt a levelet semmisítse meg, azért, hogy ne legyen bármiféle kellemetlenség a tartalma miatt. Kérem, hogy ezt, amit Önnek mondok, értse meg, és ne ítéljen el engem. Mindig jóindulattal Ön iránt és saját sorsomat Öntől várva.

Vinogradov

Gépirás. másolat: GARF, f. 508, op. I, d. 49, l. 39–41.

Publikálva: A. A. Lopuhin ügye a Kormányzó Szenátus Különleges hivatalán. Gyorsírásos jelentés. Szentpétervár, 1910, 49–51.

³⁴ Az Ohrana tagja, Azef összekötője.

³⁵ Gersunyi, G. A. (Granyin), (Tavrov, 1870, Zürich, 1908.) Az eszer párt egyik alapítója, Harci Szervezetének vezetője, akinek Azef bizalmas munkatársa volt. Számos nagyszabású merénylet megszervezése után Azef buktatta le 1903-ban.

194. Másolat ajánlott levél útján érkezett nyomozati anyagról³⁶ „Ivan Nyikolajevics” (Jevgenyij Azef) aláírással, 1909. január 7. Bulatnak³⁷ (a másik címzett Csernov³⁸ volt) Szt.-Pétervárra, Mitnyinszkaja, 8.

Az önök³⁹ megjelenése január 5-én a szobámban és az a bejelentés, amely az én szememben csak egy aljas, jogtalan ultimátum, amely nem adott nekem lehetőséget, hogy megvédjem magam a váddal szemben, amely szerint én a rendőrség megbízottja vagy ügynöke lennék – ez felháborító, és ellentmond minden felfogásnak és elképzelésnek a forradalmi becsületet és etikát illetően. Még Tatarovnak, pártunk egyik munkásának is adtak némi lehetőséget, hogy meghallgassa az ellene felhozott vádakokat, és megvédje magát. Nekem pedig, az sz. r. párt egyik alapítójának, aki időnként annak teljes munkáját a saját vállamon cipeltem, és aki saját energiáimnak és állhatatosságomnak köszönhetően egy időben a pártot olyan magasságba emeltem, ahol még egyetlen más forradalmi szervezet sem járt, odajönnék, és azt mondják: „Vallj, vagy megölünk”. Az önök magatartását majd a történelem minősíti. Nekem pedig az önök viselkedése erkölcsi erőt ad ahhoz, hogy saját felelősségemre nekilássak a magam igazának megállapításához, és az önök és a rendőrség által bemocskolt becsületem megtisztításához. Az ilyen sértés nem bocsáttat meg, és nem felejtetik el. Eljön az idő, amikor önök számot adnak majd nekem, a pártnak és a hozzátartozóimnak. Ebben bizonyos vagyok. Jelenleg szerencsés vagyok, mert erőt érzek önökkel, uraim, felvenni a küzdelmet, és mert érzem, uraim, hogy az önök ereje nem számít.

Múltbéli munkásságom erőt ad nekem, és felelem a bűz és a mocsok fölé, amivel önök most bekerítenek és bemocskolnak engem.

Kérem jelen leveletem az Sz. R. [párt] szélesebb körének is tudomására hozni.

GARF, f. 102, op. 314, d. 32, l. 53–53 ob.

Kézírás. másolat: GARF, f. 1699, op. 1, d. 3, l. 1–3.

195. [1908. régi időszámítás, 1909. január 7. az új időszámítás szerint. A. V. Geraszimovnak]⁴⁰

Gond van. Minden kiderült a mi barátunk [Lopuhin – a szerk.] látogatásával kapcsolatban. Mindent elmondott, ezért jött ide. Ő elmesélt mindent, amit én mondtam neki, és azt, hogy Ön megfenyegette őt. Engem pontosan leírt: ruhát, viselkedésmódot, arcot – mindent, mindent. Beszélt arról a három levélről, amiket ő adott, mint kiderült, azért, mert valaki másnak (a radikálisok közül) kellett elküldeni, és felolvasta őket a tanúinak – a radikálisoknak, elküldés előtt. Egyszóval ravaszul és ügyesen cselekedett. De mindez nemcsak rosszul végződhetett volna, hanem akár jól is – ha sikerült volna saját alibit felállítani. A számla, amit Ön küldött, és amit én átadtam nekik, alibinek túl gyanúsak bizonyult. A bútorozott szobák, ahol az Ön alánya, „Kercs” lakott, oroszok, az ő szemükben az ilyenek a kémügyekkel kapcsolódnak össze, hogy ott csak képek és gyanús elemek szállnak meg. És hogy én, ahogy ők engem ismernek, sohasem szálltam meg Berlinben ilyen szobákban.

³⁶ A kiemelések az eredeti dokumentum tipografálását követik.

³⁷ A levél címzettje A. A. Bulat (1872–1941); ügyvéd, a Duma trudovik képviselője.

³⁸ Csernov, V. M. az eszer párt egyik megalapítója és fő teoretikusa.

³⁹ Nem dönthető el egyértelműen, hogy Ön, Önök, vagy ti a címzett, de az biztos, hogy a címzettet nem tiszteli meg az Ön/Önök nagy kezdőbetűs formulával.

⁴⁰ A levél címzettje A. V. Geraszimov rendőrtábornok, ebben az időben Azef közvetlen felettese az Ohranánál.

(Ez, természetesen, igaz. Sohasem szálltam volna meg ilyen orosz szállodában, nagyon szerencsétlen volt a választás.) A szobát leírni és a szállodai szobát, ahol laktam, megmutatni természetesen nem tudtam (mivel annak leírását kérésem ellenére Ön nem küldte el nekem). Ebben a szállodában az én fényképemet nem ismerték fel, kijelentették, hogy ez a személy ott nem lakott. Egyszóval végzetes hiba volt az én látogatásom és az Öné L[opuhin]nál. Amikor Isten meg akar büntetni valakit, akkor elveszi tőle az eszét. Ez a kísérlet valóban esztelen volt. Hát ez a látogatásom története Pityerben [Szentpétervár – *a ford.*] L[opuhinnál] és L[opuhin] megérkezése ide, azaz külföldre, Párizsba. Az én elképzelésem szerint december 13/26-án Párizsban volt, és vannak dokumentumok, amik lelepleznek engem, amikben Ön azt kéri, hogy utazzak el. Két nappal ezelőtt este megjelentek nálam, hogy kihallgassanak. Úgy tettem, hogy amikor 2 óra elmúlt menjenek el azzal, hogy másnap kora reggel újrakezdjük. Én pedig éjjel fél négykor [3 1/2] minden további nélkül elmentem otthonról, és a legkorábbi vonattal elutaztam. Úgy gondolom, hogy nem jöttek utánam, de ebben nem vagyok teljesen biztos. A helyzet súlyos, keresni fognak. Ha rájönnek, magándetektívhez fordulnak, akkor az bizonyára a nyomomra bukkan. Íme a jelenlegi helyzetem. A kéréseim Önhöz a következők: 1) Küldjön nekem 2 vagy inkább 3 útlevelet – csak a szükséges pecsétekkel, kitöltetlenül, mert eleinte gyakran váltogatom a nevemet a tartózkodáshoz. 2) December hónapra küldjön nekem pénzt. Azt hiszem, hogy erre a hónapra megillet engem, a továbbiakban pedig Önre bízom, hogyan számol megfelelően és igazságosan; természetesen nem lehet szó állandó bérezésről, de lehet szó egyszeri segítségről, tekintettel a helyzetemre. De ennek a dolognak az eldöntését teljesen Önre bízom. Ha Ön azzal nem ért egyet, hogy decemberre engem ez megilletne, akkor ennek ellenére kérem Önt, hogy tegye meg, mert én üres kézzel távoztam, nagyon kevés pénzzel, ruha nélkül, és most kockázatos ruhát vagy pénzt szereznem. Emellett pedig nincs készpénzem, de van részvényem és kölcsönöm, amelyek egy bank széfjében vannak, ahová kockázat nélkül csak 4–5 hónap múlva mehetek el. Ezt figyelembe véve biztos vagyok benne, hogy Ön nem hagy cserben engem. Úgy gondolom, a decemberi megillet, a többit döntse el Ön. 3) Gondolja meg, vajon nem lenne-e jobb Ön mellett lennem a biztonság kedvéért, és nem tudna-e vajon Ön valamilyen állást szerezni nekem. Természetesen jobbnak tartom, ha nem a D p [politikai ügyosztály] vagy az Ohrana szolgálatában, hanem valamelyik másik intézménynél, leginkább a mérnöki részlegnél, mondjuk, valamilyen elektromos állomást vezetni vagy valamiféle egyéb szolgálatot valamilyen hasonló intézményben. Nem vagyok rossz mérnök. 4) Arra az esetre, ha a gazembereknek sikerül engem felkutatni és végezni velem, hátrahagyom Önnél ezt a levelet a feleségem számára, jelenlegi címét ráírom a borítékra, júliusig biztosan ott fog lakni, azután valószínűleg lakást fog cserélni, és lehet, hogy a történetekre való tekintettel elmegy, és elhagyja Párizst. Feltételezem, hogy Ön megteszi a szükséges intézkedéseket, felkutatja és eljuttatja neki ezt a levelet. De csak a halálom után, de addig is őrizze biztos helyen. Íme, egyelőre ez minden, amire kérem Önt.

Gépírás. másolat: GRAF, f. 508, op. I, d. 49. l. 41–42.

Publikálva: A. A. Lopuhin ügye a Kormányzó Szenátus Különleges hivatalán, 51–53.

196. 1909. április 13. [L. G. Azefnek]

Drágám! A három hónappal ezelőtti első leveledet kivéve nem kaptam tőled semmit. Ez tönkretesz. Azt kell gondolnom, hogy tizennégy évi együttlét után megtagadsz. Ezt nem akarom elhinni; nem gondolom, hogy te, ismerve engem, feltételezhetted, hogy az a gazember vagyok, akiről így írnak. A tizennégy év csakugyan nem mutatta meg neked a lelke-

met? Úgy tűnik, hogy én lehetek számodra egy végzetes, tragikus hibát elkövető ember, de nem lehetek gazember. Ha mindenki más, az egész világ gazembernek tart engem, akkor megértem. Bár azt gondolom, hogy más szemmel néznének rám, ha akkor és ott magyarázom a dolgot. Miért nem tettem, nem tudom. Féktelen undor ébred bennem velük kapcsolatban, amikor arra az arcátlanságra gondolok, amivel faggattak engem. Irántuk való ellenszenvem nem oldotta meg a nyelvemet, s azzal a rossz közérzettel nem lehetett értelmesen cselekedni. Ostobán viselkedtem. Ha a saját szerencsétlenségemre és ha minden hozzám közeli ember szerencsétlenségére gondolok, nem értem ezt az ellentmondást. Én az egész világ szemében egy afféle szörnyeteg, valószínűleg egy olyan ember vagyok, aki hideg, és mindig csak számításból cselekszik. Valójában azonban úgy tűnik, hogy nincs több olyan szelíd ember, mint én. Nem tudok emberi tragédiákat nézni és olvasni – könnyezek, ha olvasok, vagy ha a színházban szenvedést látok az arcokon. Mindig ez volt velem. Valószínűleg most pénzsóvárnak is tekintenek, pedig soha nem érdekelt a pénz, a legkevésbé sem, és soha nem is tulajdonítottam neki különösebb jelentőséget. Minden esetben, mindig távol álltam attól, hogy pénzsóvárnak lehessen nevezni. Valószínűleg most mindenki szemében a forradalom kigúnyolója és ellensége vagyok – úgy vélem azonban, hogy senki vagy legalábbis nagyon kevés ember élt annyira a forradalomnak, vagy örült sikereinek, mint én. És íme egy hibának köszönhetően, saját butaságomnak köszönhetően ilyen paradox helyzet állt elő. Most természetesen senki sem hiszi el egyetlen szavamat sem – és a szavak senkit sem győznek meg semmiben –, ezt érzem a lelkem minden lázával. Egyetlen dolog van, ami részben megtisztíthat – a halálom. Ez az egyetlen, ami megmaradt nekem. Életemet teljes készséggel átadom neked, a gyermekeimnek és rokonaimnak, akiknek ezt a szerencsétlenséget okoztam, amikor saját megbecsülésemet megszerzendő másokat meggyaláztam. Téged, Ljuba én mindenki fölémellek (ez nem csak üres beszéd), nekem a te véleményed és a te velem való kapcsolatod mindennél drágább a világon, és belebetegszem a gondolatba, hogy megtagadsz engem. Nem, ez hihetetlen. Valóban vak volt – valóban nem látott engem a tizennégy év folyamán? Valóban tizennégy éven keresztül, titkolózásom ellenére, nem volt tiszta számára, hogy milyen a lelkem mélye? Hiszen nem volt semmi bectelenség az életemben. Talán komédiát játszott mindig? Talán nem látta a könnyeimet, nem látta az örömömet? Ljuba, engem lehet szerencsétlennek tartani, aki egy általa elkövetett hiba folytán végzetes, szerencsétlen helyzetbe került, de bectelenségem nem. Biztos vagyok benne, hogy megértenél engem, és megbocsátanál, ha korábban mindent elmondtam volna neked. Miért nem tettem meg? Nem tudom. Szégyen és gyávaság, meggondolatlanság – minden, minden, amit akarsz, csak nem irántad való tiszteletlenség. Velük szemben, igen, tiszteletlenség volt. Most hát mindent, amit kellemetlennek tartok, a levelemben kell elmesélni – és te ezt megérted, annál is inkább, mivel ezt a levelet egyenesen a te lakásodba küldöm, mivel nem tűröm el, nem akarom eltűnni, hogy megtagadj, mint egy gazembert, és hogy esetleg ne kapjad meg a leveletem „poste restante”. Általában a levél témája kényes. Neked mondom, és esküszöm mindarra, ami nekem drága, a gyermekeimre, az ő életükre, az én életemre és a te életedre, mindenre, ami nekem drága és szent, hogy egész idő alatt úgy cselekedtem mint forradalmár és csakis mint forradalmár, magammal és a saját érdekeimmel nem törődve. Idézd fel az emlékedben, a személyiséget, az egész életemet, amit ismertél és amit figyelemmel kísértél tizennégy éven át, és hidd el nekem, hogy én nem hazudok, és nem esküdnék a gyermekeimre és mindenre, hogy amit cselekedtem, azt a forradalmár örömével cselekedtem. Elkövettem egy hibát, ami végzetesnek bizonyult. Tudd meg ezt, és higgy nekem. Az én és a mi szerencsétlenségünk nem felel meg sem a cselekedetemnek, sem pedig a természetemnek. Ez a tragikus szerencsétlenség, amit meggondolatlan ostobaságomnak köszönhetek, lehetséges, hogy megérdemelt, de túl tragikus és túl kegyetlenül

sújt bennünket, lehet, hogy nem túl igazságos, mint ahogyan az gyakran lenni szokott. Az emberek, amikor meg akarják gyalázni a másikat, könyörtelenek, és nincs bennük jóindulat, nem kutatják az enyhítő körülményeket, éppen ellenkezőleg, elhallgatnak mindent, ami csökkentheti annak lehetőségét, hogy mind jobban és jobban meggyalázzák és becsméreljék a másikat. Annak örülnek, ha mind jobban és jobban beletaposhatnak a mocsokba, és ennek érdekében még a hazugságtól sem riadnak vissza. P. I. [B. V. Szavinkov⁴¹ – *a szerk.*] és V. M. [Csernov] összeveszték, amikor engem meg kellett védeni – ám könnyen összehangolódtak, amikor el kellett taposni. Meggyalázni a szerencsétlent – élvezet az emberek számára. Te, aki leélted velem az életed felét, két fiam anyja, velem együtt keresheted annak lehetőségét, hogy megkönnyítsd a mi szerencsétlenségünket és a gyermekeink szerencsétlenségét, és keresheted az enyhítő körülményeket. Erről meg vagyok győződve, nem kételkedem, hogy válaszolsz erre a levelemre már csak a gyermekeink miatt is. Megkönnyítem azzal, hogy azt, amit mondtam, és ami miatt megesküdtem mindenre, ami nekem drága, be fogom bizonyítani – ami azt jelenti, hogy erre tettem fel az életemet. Én csak ezt akarom tenni, miután megtudom, hogy hogyan viszonyulsz te és a gyerekek mindehhez, hogy tudnak-e ők vajon valamit. Lolo olvas már? Egyszóval, hogyan éltek ti most, és mit akarsz tenni? Vajon megkaptad a pénzt, én semmit sem tudok. Hogy van Vologya és Civa? Azelőtt, hogy elmennék a bíróságra, szeretnék elrendezni veletek mindent, és tudni rólatok – csak akkor tudok méltósággal meghalni. Azt mondom neked, hogy ha a mocsok fele, ha nem, az egész lekopik, hinni fogsz bennem, édesem. Ha láthatnálak benneteket azelőtt, és utoljára a keblemre szoríthatnálak titeket, végtelenül szerencsés lennék, és boldogan halnék meg – minden keserűségem ellenére. Ha viszont nem hiszel ebben, és nem írsz nekem, ha megtagadsz engem, és ez a levelem nem változtatja meg az elhatározásodat, akkor én, ennek a nagy keserűségemnek az ellenére sem haragszom rád, de kérek, ne tagadd meg tőlem, hogy megtudjam, mi van a gyermekeimmel (álomban gyakran látom őket betegnek, elgyötörtnek, éhesnek, és engem átkoznak – és én megőrülök), és adj nekem lehetőséget, hogy tehessek valamit a nevelésükért. Azt gondolom, hogy amíg nem nőnek fel, és amíg nincs saját meggyőződésük, neked nincs jogod ráérőszakolni a sajátodat, és elvitatnod tőlem a jogot, hogy gondoskodjam róluk addig, amíg nem lesznek abban a helyzetben, hogy ítélkezzenek az apjuk felett. Addig pedig, azt hiszem, bűnt követnél el előttük, ha rájuk erőszakolnád saját döntésedet, hogy szakítasz az apjukkal. Ami téged illet, ha úgy döntesz és cselekszel, hogy el akarsz válni tőlem, és meg akarsz szabadulni a nevemtől, megvan hozzá a jogod, és én megértem azt. Bocsásd meg ezt nekem, de én csak szerelemből és irántad való tiszteletből beszélek. Hiszek benne, hogy neked nincs ilyen terved. Ami a gyerekeket illeti, csak tudni akartam róluk, és tenni értük valamit. Könyörgöm, válaszolj a levelemre, írd meg mindent, amire gondolsz, és válaszolj a kéréseimre, és így könnyítsd meg egy kicsit a szerencsétlenségemet. Csak neked és a gyerekeknek élek, és csak titeket hordozlak a szívemben. Vologya miatt aggódom még. Küldök egyiptomi bélyegeket Lolónak és Vájlának. Milyen volt V[ologya] születésnapja? Milyen boldogtalan vagyok! Írd erre a névre, hozzátevé Vornohme Emil [valószínűleg Vornahme (keresztnév – *német*) – *a ford.*], és abba a városba, amiben megegyeztünk elutazás előtt, remélem, emlékszel – ott, ahol négy évvel ezelőtt jártunk, és megrendeltük neked a sárgászöld posztóruhát. Csókolom a gyerekeket. A te szerencsétlened.

Gépirás. másolat: GARF, f. 1699, op. I, d. 88, l. 1–5; f. 5802, op. 2, d. 271, l. 42–46.

⁴¹ Szavinkov, B. V. (1879 Harkov, 1925 Moszkva), viharos sorsú forradalmár, az eszer párt tagja, főként a harci szervezetek létrehozásában és működtetésben jeleskedett, ő tette meg Azefet helyettesévé.

197. [1909. június 14, L. G. Azeff]..feleségének

Legutóbbi leveledet megkaptam, de sem táviratot Kannától, sem pedig március 20. óta levelet nem kaptam.

[...]

Mint ahogyan azt neked írtam, és ahogy az van, te – egyetlen ember, aki nekem drága, drágább mindennél a világon: hiszen nekem most nincs semmim. Semmim, semmim. Most elvesztettelek téged. Igen, elvesztettelek. Számomra ez hihetetlen. Nem hiszem el, hogy megtagadsz. Miért? Nézd, én tudom; tudom, hogy nem vagyok gazember. Volt elegendő idő teljesen tárgyilagosan megítélni az egész viselkedésemet, minden cselekedetemet a sok, sok év folyamán, mindent az életemből, és mondhatni, ennek az önkritikának az eredménye az, hogy nem az a gazember vagyok, akinek én, valószínűleg, mindenki szemében mutatkozom, és, úgy látszik, a te szemedben is. Azt hittem, inkább biztos voltam benne, hogy nem lehet más a véleményed rólam, mint amilyenre én magam, a tárgyilagos elemzés után jutottam. Igen, elkövettem megbocsáthatatlan hibát réges-régen, és tulajdonképpen régóta levethettem volna ezt a szégyenfoltot, ha akkor odamegyek az elvtársaimhoz, és azt mondom – íme, ez van, jóvátettem a munkámmal – így és így, ítélkezzetek felettem. Én ezt nem tettem meg. Miért? Nehéz természetesen most tökéletesen pontosan megmondani, hogy miért nem tettem meg ezt négy-öt évvel ezelőtt, amikor rám nézve az olyan kedvező lett volna. Ennek sok oka volt. Mind többet és többet akartam tenni. Munkásnak tekintettem magam, és mindenki munkásnak tekintett engem. Otthagyni a munkát, úgy véltem – kárt okozna, és kárára lenne az ügynek is, aminek teljes testtel és lélekkel átadtam magam (lehet, hogy ezt most senki sem hiszi el, lehet, hogy kinevetnek, de így volt). Hogyan bizonyíthatnám ezt most be?! [...] Gondoltam volna többet magamra és kevesebbet az ügyre, akkor nem lennék ily szerencsétlen, mint most vagyok. Lélekben tisztának tekintem magam, ezt megérted. Hibám, könnyelműségem pontosan tizenhét évvel ezelőtt történt, akkor, amikor téged még nem ismertelek. Ez könnyelmű cselekedetből származó szégyenteljes dolog volt korai ifjúságomban. Szégyenteljes volt. Később nem volt szégyen egy jottányit sem – megtisztultam ettől a szégyentől, imádtam és önfeláldozásig hűséges voltam ügyhöz, saját érdekeimhez és sorsomhoz és a te sorsodhoz és a gyerekek sorsához. Hiszen szeretetem irántuk határtalan. Most ezt érzem mélyen és tisztán.

Ezt a levelet egy hónappal ezelőtt kezdtem el írni neked, de akkor nem akartam földadni. Miért írok? Hiszen ő, mint mindenki, elfordult tőlem, és nem hisz nekem! Minek írni? Ma eldöntöttem, hogy feladom. Azt írtad nekem, hogy fel kell tárnom előtted a lelkemet. Ezután, mint ahogyan te megállapítod, fel kellene adnom magamat a forradalmároknak (ellenségeimnek). Azaz vállalnom kell a közreműködést a meggyilkolásomban, nem félve a gyerekek előtti felelősségtől, akik felnőve, lehet, számon kérik majd rajtad a felelősséget apjuk meggyilkolásáért. Vajon ezek után fel kellene tárnom előtted a lelkemet? Nem tudom, ezt kell-e tennem. Korábban – igen, úgy gondoltam, hogy fel kell feláldoznom és oda kell adnom az életemet azért, hogy ez, akár részben is levegye rólam ezt a szégyent, hogy még annál is inkább rólad levegye – aki számomra a legdrágább ember vagy – a szégyent. Most, amikor számomra láthatólag semmi nem maradt a lelkedben, amikor te, mint mások is, a forradalom ellenségének nevezel, nem érzem, hogy kell, vagy inkább nem tudom, hogy így kell-e tennem. Nem teszek neked szemrehányást. Megértelek téged, bizonyára, asszonyok százai viselkedtek hasonló körülmények között úgy, mint te [...] Ebben bűnös vagyok előtted, de csakis előtted. Másokkal szemben nem érzem bűnösnek magam. Ez így lenne jó nekem. Kevesebb szégyennel mennék el, sőt lehet, hogy anélkül. Nos, ilyen volt az én pszichológiám – nem akarom feltárni a lelkemet – igen, könnyebb lenne meghalni.

[...] Ahogy már írtam, akkor sem és most sem érzem a lelkemben gazembernek magamat. A forradalmat szolgáltam és csakis azt, és egészen a butaságig nem számoltam magammal, a vagyonommal, a jövőmmel és a családom jövőjével. [...] Senki sem akarja elhinni nekem, hogy sok éven keresztül csak a forradalomnak éltem és dolgoztam, hogy munkámmal megtisztítottam magamat a szegénytől; még mindig nem tettem eleget ahhoz, hogy előálljak, és azt mondjam – íme, az én szegyenem, és ezt tettem a magam megtisztításáért. Ítéltétek meg, melyik oldalon van a túlsúly. Végig akartam vinni az ügyet, hogy az ne legyen olyan nehéz. Úgy tűnt, hogy nélkülem nem fejezik be. De ebben nem hisz senki, nem akar hinni senki, és te sem hiszel nekem. Ez végérvényesen megölt engem – amíg meg nem kaptam a leveledet, azt gondoltam, hogy van szíved, amelyik értem dobog, amelyik szenved a szegyenemtől. [...]

[...]

Most a másik dologról. Azt írtad, hogy a rabbihoz fordultál a válás ügyében, és ő azt válaszolta, hogy rajtam múlik. Ha úgy látod, hogy ez szükséges és így jobb, akkor én kész vagyok mindent megtenni. De neked magadnak kell megírni és kérni, hogy hogyan kell tenni, azaz mit kell nekem ezért tenni – elegendő-e a levelem? Szóval, saját felelősségedre, az én biztonságom érdekében várnod kell az üggyel, és szerintem jobb, ha senkinek nem beszélünk erről a dologról. Ha már tudod, hogy mit tegyél, akkor írd meg nekem. Most néhány kérdés a gyerekekről. El kellene döntenie. Ők jelentenek nekem mindent. Szeretnék tudni róluk, és szeretnék részt vállalni a sorsukból, és megtenni értük mindent, amire képes vagyok. Abban nincs igazad, hogy megtagadsz engem, ha nem maradt a lelkedben irántam semmi, semmi más, csak megvetés. Íme, amit most tenni szándékozom. Biztosítást kötöttem a „Rosszija” biztosító társaságnál 6000 rubelre. A biztosítást 1901-ben kötöttem. Nyolc éve fizetem, és körülbelül 2160 rubelt fizettem be. A biztosítási kötvény nálad van. Írok egy levelet a biztosítónak, amelyben kérem, hogy mondják meg, mennyi pénzt kapok, ha most felmondom a biztosítást. Ezt a levelet elküldöm neked, ragassz rá bélyeget, és küldd el. Ha a választ megkapod, akkor küldd el nekem, és én megírom nekik, hogy a pénzt neked küldjék el, és te küldd el a kötvényt nekik. Ez a pénz a gyerekeké. Nagyjából valószínűleg 1500 rubel lehet. [...]

Úgy írhatok neked, ahogy az előző leveledben írtad, abba a városba, amit te választottál. Hogy vannak a gyerekek, Vologyának sikerült a vizsgája? És te hogy vagy? Párizsban maradsz, és hogy tervezed a nyarat és hol?

Csak arra kérek, hogy írd a gyerekekről és mindenről, ami velük kapcsolatos, és magadról azt, amit a lelked sugall. Semmi sem tenne boldogabbá, mint tudni rólad *mindent*. Ezzel befejezem. Mellékelem a levelet a „Rosszija” biztosítónak. Ölelem és csókolom a gyerekeket.

Gépirás. Másolat: GARF, f. 1699, op. 1, d. 86, l. 1–9; f. 5802, op. 2, d. 271, l. 47–55.

205. [A berlini rendőr-főkapitányságnak 1916. február 7.]⁴²

Először feltételeztem, hogy azért tartóztattak le, mert 1892 és 1909 között az orosz politikai rendőrség szolgálatában álltam, ami a szociálforradalmár tevékenység elleni oroszországi harcára korlátozódott. Mivel a kihallgatásom során a hivatalnok úr a letartóztatásomnak semmilyen más okát nem fogalmazta meg, megerősítettem magam ebben a feltevésemben

⁴² Ezt a levelet Azeff német nyelven írta, a szöveg tele van betűtévésztséssel és nyelvhelyességi hibákkal. Azeff nyilvánvalóan jól beszélt németül, de írásbelisége nem volt túl gyakorlott.

és az volt a véleményem, hogy mihelyt meggyőződnek arról, hogy az orosz kormányzattal való kapcsolatom 1910 elején véget ért, szabadon engednek. Ezért a kihallgatásom során leginkább annak bebizonyítására helyeztem a hangsúlyt, hogy az orosz kormányzattal már semmilyen kapcsolatban nem állok. Kétségbeesett helyzetemben először – az ügyemet meggyorsítandó – Őkegyelmességéhez a rendőrfőkapitány Úrhoz fordultam november 22-én, hogy letartóztatásom okait a rendőrtanácsos Úron keresztül tudassa velem. Ezek pedig a következők:

1. Mint anarchista, aki Oroszországban több merényletet hajtott végre. Amennyiben erre *nincs bizonyíték, elegendő a belső meggyőződés*, amely szerint érdekemben állt a merényletek végrehajtása.

2. A Szociál-Forradalmár Párt Központi Bizottságához való, általam bevallott tartozásom és

3. Az Oroszországgal kötött különleges szerződés értelmében Oroszországnak kell engem kiadni, s mivel most a háború miatt Oroszországgal semmilyen közlekedés nincs, a béke bekövetkeztéig engem fogva kell tartani.

A hivatal ezen álláspontja számomra teljesen új, és sajnálatos, hogy az számomra korábban, a kihallgatásomkor nem volt ismeretes, mivel már akkor bizonyítékokkal szolgálhattam volna arról:

1. hogy a párt, amelynek csak *pro forma* voltam tagja, nem anarchista, hanem szocialista volt.

2. hogy én 1906 közepétől 1908 végéig (abban az időszakban, amikor egyetlen merényletet sem követek el⁴³) az orosz Szociál-Forradalmár Párt Központi Bizottságának nem politikai meggyőződésből voltam tagja, hanem az orosz politikai rendőrség tudtával, abból a célból, hogy a forradalmárok merényleteit könnyebben meg lehessen előzni.

És 3. hogy én semmilyen merényletben direkt vagy indirekt módon nem vettem részt.

Ezek a pontok azért hiányoztak a korábbi vallomásaimból, mivel úgy gondoltam, hogy a német hatóságokat nem érdekli az orosz rendőrségnek végzett szolgálatom; sőt úgy tűnt, hogy a jelenlegi helyzetben, amikor Németország és Oroszország háborúban állnak egymással, előnyösebb számomra, ha az orosz kormányzatnak végzett korábbi szolgálatomat nem helyezem előtérbe.

[...]

A [SZR párt – *a ford.*] programjában a terrorizmus csak mint a párt teljes tevékenységének egy része, csak mint az Oroszországban uralkodó, az önkényen alapuló abszolutizmus elleni ideiglenes harc eszköze szerepel.

[...]

Tehát nem politikai meggyőződésből tartoztam az Orosz Szociálforradalmár Párthoz, továbbá annak sincs alapja, mint az korábban megtörtént, hogy engem anarchistának bélyegezzenek.

[...]

*Tehát a párt Központi Bizottságához való tartozásomat nem ítélték bűnös tevékenységnek az [orosz – *a ford.*] állam szempontjából.*

A harmadik pontra – arra, hogy a merényletekben nem vettem részt – áttérve, kijelentem, hogy *kizárólag a forradalmárok azok*, akik az 1902 után szervezett merényletekkel kapcsolatban engem megvádoltak. A forradalmárok az „Asew, Harting & Co” című könyv-

⁴³ Vö. 172. levél (és annak jegyzete)

ben azt állítják, hogy én minden nagyobb merényletben részt vettem, sőt magam szerveztem azokat.

Ez felveti a kérdést, hogyan lehetséges egyáltalán, hogy a politikai rendőrség munkatársa merényletet szervezzon. Ez csak kétféleképpen módon történhetett meg:

1) Vagy megtévesztette az illető ügynök a rendőrség tisztviselőit, és saját elképzelése szerint cselekedett, vagy a forradalmárok utasítása szerint, úgyszólván kettős szerepet játszott.

2) Vagy pedig az illető ügynök a rendőrség hivatalnokával egyetértésben cselekszik, akinek valamilyen oka van támogatni a merényletet.

Nincs harmadik lehetőség.

Ami az első felvetést illeti, bárki józan észsel beláthatja, hogy a rendőrség ilyen tévedése talán egyszer, egy egyszeri bűncselekmény kapcsán előfordulhat, de éveken keresztül, merényletek egész során át nem. A forradalmárok, úgy tűnik, logikusan elvetették ezt a felvetést.

[...]

A magam részéről azzal a tarthatatlan feltevessel kapcsolatban, miszerint én a rendőrséget megtévesztettem, azt az ismert tény is megemlíteném, hogy az orosz politikai rendőrség nagy tömegben rendelkezett munkatársakkal nemcsak a forradalmi szervezetekben, hanem a lakosság összes rétegében. [...]

Maradt tehát a második feltevés, hogy a feletteseim mindent tudtak a következő személyek elleni merényletek szervezéséről:

- 1) Szipjagin⁴⁴ (belügyminiszter) megtörtént 1902. 4. 2.
- 2) Obolenszkij⁴⁵ herceg (harkovi kormányzó) 1902 május
- 3) Bogdanovics⁴⁶ tábornok (ufai kormányzó) 1903. 5. 6.
- 4) Pleve⁴⁷ (belügyminiszter) 1904. 7. 15.
- 5) Szergej nagyherceg⁴⁸ (Moszkva) 1905. 2. 4.

és azokban indirekt módon részt vettem.

Az ügy/dolog kapcsán némileg fényt gyűjthet egy logikus feltételezés (megengedhetőség), a körülmény, hogy az orosz politikai rendőrség külföldi [részlegének/osztályának – *a ford.*] főnöke, Racskovszkij⁴⁹ 1902 tavaszán az állásából Pleve miniszter által felmentetett, – a forradalmárok számára bizonyíték – Racskovszkij emiatt az elbocsátás miatt bosszút állt Plevén, és a meggyilkolását rám bízta ...

[...]

⁴⁴ Szipjagin, belügyminiszter, Pleve elődje, az ő minisztersége idején kezdődött meg az ügynökök tömeges beépülése az eszer pártba, és ő engedélyezte Zubatov moszkvai főkapitányhelyettesnek a munkásság kézbe tartását célzó rendőrszocialista modell beindítását is; az eszerek egyik első-számú célpontja volt. Minisztersége előtti életéről nem sokat tudunk.

⁴⁵ A herceg azért került az eszerek halállistájára, mert leverte a poltavai kormányzóság parasztjainak felkelését.

⁴⁶ Az ufai kormányzót azért ölték meg, mert Zlatousztban a sztrájkoló munkások közé lövett.

⁴⁷ Vjacseszlav Konsztantinovics Pleve (1846–1904), államférfi, 1881-ben a rendőri ügyosztály igazgatója lett, a terrorizmus kérelhetetlen ellensége, 1902-től belügyminiszter, 1904-ben merénylet áldozata lett.

⁴⁸ Szergej Alekszandrovics nagyherceg (1864–1905), Moszkva katonai kormányzója.

⁴⁹ Racskovszkij, az Ohrana külügyi osztályának vezetője, sokáig párizsi rezidense, a külföldi provokációk felelőse. A legtöbb kutató szerint nevéhez fűződik a történelem talán leghíresebb hamisítványának, a „Cion Bölcsének Jegyzőkönyvei” című Ohrana koholmányának az összeállításának is.

A forradalmároknak eme bizonyíték nélküli feltételezése kapcsán csak az igazság kedvéért állapítom meg, hogy én Racskovszkijjal először 1905 nyarán találkoztam.

[...]

A forradalmárok ezen merényletben [ti. a Szipjagin ellen elkövetett – *a ford.*] való részvételemet azzal akarják bizonyítani, hogy én a miniszter halála után egy az összeesküvés szervezőinek nevét tartalmazó jelentést küldtem a rendőrminisztériumnak.

[...]

...a részvételem a Szipjagin ellen elkövetett merényletben *alaptalan*. [...] Valójában a Szipjagin ellen elkövetett merénylet a rendőrség előzetes tudta nélkül sikerült, amennyiben egy merényletet egyáltalán sikeresnek lehet nevezni. Ezt Gersunyi szervezte meg Melnyikov és Kraft segítségével, és a közvetlen végrehajtó a kijevei diák, Balmasev volt.

[...]

A fent említettek közül a következőket lehet bizonyítottnak tekinteni:

1. Lehetetlen elképzelés, hogy az 1902 és 1905 közötti merényleteket én hajtottam volna végre a rendőrség megtévesztésével.

2. Logikátlan, lehetetlen és önmagában ellentmondásos feltételezés, hogy a merényleteket én Racskovszkij tudtával és áldásával hajtottam volna végre, és

3. Ugyanilyen értelmetlen feltételezni, hogy a merényleteket én nem egyedül Racskovszkij tudtával, hanem sok más szóba jöhető rendőrségi szerv tudtával hajtottam volna végre. És logikus módon magától adódik a következtetés, hogy ezeket a merényleteket az én részvételem nélkül követték el a forradalmárok. És ez teljes mértékben megfelel a tényeknek. A harci szervezet megalakításakor Gersunyi volt az első vezető; ő szervezte meg a Szipjagin, az Obolenszkij herceg és a Bogdanovics elleni merényleteket. 1903-ban letartóztatták, és Szavinkov lépett a helyébe, aki a Pleve és a Szergiusz nagyherceg elleni merényleteket hajtotta végre, majd 1906 nyarán Szevasztopolban letartóztatják a Neplujev elleni merénylet szervezése közben. Én csak ekkor, Szavinkov letartóztatása után kerültem a Központi Bizottság képviselőjeként a harci szervezet közelébe. Ez idő óta nem is sikerült a szervezet egyetlen merénylete sem. (Sztolipin felszólalása a Dumában. Gyorsírási jelentés 49–50. oldal.) Önkéntelenül is felmerül a kérdés, hogy a forradalmároknak miért állt érdekében az igazsággal ellentétes dolgot állítani, miszerint én a rendőrség beleegyezésével különféle merényleteket hajtottam végre. Nem nehéz megtalálni a választ. A rendőrség egyik munkatársának egy forradalmi szervezetben való jelenlétét a szervezet vezetője általában tagadja, mivel ez a legtöbb forradalmár szerint rendkívül demoralizáló hatással van nemcsak magukra a forradalmárokra, hanem a lakosság velük szimpatizáló köreire is, amelyek pénzzel és követőkkel látják el a forradalmárokat. Ezek a körök aztán félelemből kerülni kezdik a szervezetet, és a legszégyenteljesebb véleményeket kezdik el terjesztetni, miszerint ez a szervezet provokátorokból, rendőrségi ügynökökből stb. áll. A legnagyobb szűgyen egy szervezetre nézve, ha a szervezetbe beférkőzött egy rendőrségi ügynök. És minél magasabb egy ilyen szervezet, és minél nagyobb befolyása van a rendőrség munkatársainak a szervezetre, annál nagyobb a szűgyen és a demoralizáló hatás. Egy ilyen szervezet vezetői talán öntudatlanul is ellenállnak, hogy ezt a rájuk nézve szomorú helyzetet elismerjék, és arra törekednek, hogy csendben, a sötétben, a nyilvánosság nélkül jussanak ki ebből a helyzetből. Így az is érthetővé válik, hogy a Központi Bizottság a rendőrséghez fűződő kapcsolatokról miért nem akart tudomást venni, amíg csak lehetett, és miért nem vizsgálta ki az ügyet. A kivizsgálásomat Burcev kezdte meg, aki nem volt tagja a szervezetnek, és akit egy a Központi Bizottsággal szemben álló szervezet támogatott Párizsból. Amikor egy ilyen ügyet nem lehet tovább eltitkolni, a forradalmárok manőverezni kezdenek, és a ügyet a rendőrség elleni provokációként állítják be. Amikor gyilkosságokat és más bűncselekményeket a kor-

mány ügynökeire kennek, és maga a kormány is bűnösnek találta a bűncselekményben, ezzel el lehet érni:

1. hogy a társadalom és a forradalommal szimpatizáló körök figyelmét a forradalmárokról a kormány állítólagos bűncselekményeire terelik,

2. a kormány elleni szégyenletes agitáció során a forradalmárok bűneiről megfedkeznek, és a kormány kompromittálódik – legalábbis így gondolják a forradalmárok, ami a forradalmárok tevékenységének tényleges fő célja. Forradalmi szervezet korábbi tagjaként tudom, hogy a forradalmárok parancsot kapnak letartóztatás esetére, hogy a hatóságoknak ne tegyenek vallomást, csak ha a kihallgatásból kiderül, hogy a szervezetben a rendőrségnek van ügynöke; ilyenkor mindent a rendőrségi ügynökre kell fogni és kijelenteni, hogy mindent a rendőrségi ügynök okozott, és a forradalmárokat ő vitte a bűncselekménybe. Ezzel néha kisebb büntetést lehet kicsikarni, és ami a forradalmároknak a legfontosabb, kialakulnak és elterjednek híresztelések a rendőrség bűnös cselekedeteiről.

Ezektől az általános indokoktól eltekintve az én esetemben még egy különleges ok is felmerül, és feltételezem, hogy ez sokkal fontosabb, mint a többi, amely arra kényszeríti a forradalmárokat, hogy megtartsák a velem szemben kialakított álláspontjukat. Ez pedig Lopuhin szerepe az én ügyemben.

Burcev meg volt győződve arról, hogy én a rendőrség ügynöke vagyok, de nem volt rá olyan bizonyítéka, amellyel a többieket is meggyőzhette volna. Nem is engedhette el az ügyet, hiszen már túl messzire ment a velem szembeni vádaskodásokkal, és a végén rágalmazóvá vált volna. Egy ilyen nehéz helyzetben, amikor még Lopuhin sem akart minden előzetes megfontolás nélkül a Burcev által megkívánt megerősítéssel előállni, a következő ravaszságot alkalmazta, hogy Lopuhinból kihúzza a politikai rendőrségnek tett szolgáltatásról szóló bizonyítékot.

Elmesélte neki, hogy én minden merényletet az ő hivatali ideje alatt szerveztem meg, különösen a Pleve és a Szergej nagyherceg ellenieket. Csak ezután osztotta meg Lopuhin Burcevvvel a rendőrséggel való együttműködésem tényét. Azért nevezem Burcev ezen manőverét ravasznak, mert elterjedt, hogy Lopuhin elvesztette az állását, mert a legfontosabb merényleteket a rendőrség igazgatójaként nem tudta megakadályozni. Így igazán érthető, hogy Lopuhin ebben a pillanatban egy cseppet sem volt tekintettel rám, aki bűnös voltam a hivatali sikertelenségében, és előrukkolt a dologgal. [...]

[...]

Biztosítom, hogy a fenti leírás a tényeknek teljes mértékben megfelel, amit a rendőr-főkapitányság is könnyen ellenőrizhet, hiszen csak olyan tényeket soroltam fel, amelyeket azonnal ellenőrizni lehet, tartózkodtam az olyan tényektől, amelyek csak az én javamat szolgálnák, de most, a háború idején nehéz lenne ellenőrizni őket.

Abban a reményben, hogy alázatos kérésemnek – hogy a számomra oly szégyenteljes börtönből kiengedjenek – az ártatlanságomra és a betegségemre való tekintettel szíveskedik eleget tenni, maradok tisztelettel:

Eugen Azef, mérnök

Berlin, rendőrségi börtön, 1916. február 7.

Eredeti példány: GARF, f. 1699, op. 1, d. 143, l. 160–196.

Fordította: BEBESI GYÖRGY és POLGÁR TAMÁS

FARKAS GYÖNGYI

Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények

A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai

Honnan vegye adatait a társadalom történetére kíváncsi kutató, akit az együtt élő emberek mindennapjai, az egyéneket közösséggé formáló kapcsolatok, belső hatalmi viszonyaik, gondolkozásmódjuk, életvezetési stratégiáik, mítoszaik érdekelnek? Hogyan jut hozzá olyan forrásokhoz, amelyekből hihető képet alkothat egyének, csoportok korábbi életéről? Leginkább magánlevelek, naplók, háztartási, gazdasági feljegyzések, olvasás közben könyvek margójára írt észrevételek, családi fényképalbumok között keresgélne, de örülne akár korabeli történeti-néprajzi-irodalmi feldolgozásoknak vagy utólagos visszaemlékezéseknek, önéletrajzi írásoknak is. Sajnos azonban ritkák az olyan hozzáférhető dokumentumok, amelyekben a társadalmat alkotó egyének közvetlenül szólalnak meg, nem pedig csupán valamiféle hatalom nevében fellépő hivatal iratainak tárgyaként vannak jelen. A levéltárakban őrzött anyag döntő része ugyanis ilyen hatalom-gyártotta szöveg. A történetíró ezért nem tehet mást, mint a társadalomra vonatkozó adatainak nagy részét innen próbálja összegyűjteni, bízva abban, hogy ezekben az iratokban a hatalom által konstruált kép egyes elemei a társadalom valódi életéről is elárulnak valamit. A következőkben olyan iratfajtákról, irategyűtesekről lesz szó, amelyeket abból a célból vizsgáltam meg, hogy vajon mennyire használhatók társadalomtörténeti elemzésekhez. E munka tanulságait – inkább kérdéseket és feltételezéseket, mint biztos állításokat – szeretném az olvasó elé tárni.

Célom az ún. hosszú ötvenes évek (az 1940-es évek végétől a hatvanas évek elejéig tartó korszak) diktatórikus hatalmi keretei között élő paraszti/falusi társadalom történeti megismerése. Mikroszintű elemzéssel, a vizsgálódás látószögét egy-egy agrártelepülés lakosaira leszűkítve, az egyes emberekre vonatkozó adatokból próbálok meg képet alkotni elgondolásaikról, vágyaikról, félelmeikről, értékvilágukról, fogalomhasználatukról, különféle kapcsolataikról, a helyi kis hatalmakhoz és a demonizált Hatalomhoz való viszonyukról. Olyan forrásokra volt tehát szükségem, amelyek a mindennapi élet ilyen mikroszkopikus vizsgálatához alkalmasnak látszottak.

Az ügynökjelentések

Az ÁVH-nak írt ügynökjelentések jól használható forrásnak ígérkeztek, hiszen azokban az ügynök a „célszemély” alapos megfigyelése során szerzett benyomásairól, a róla összegyűjtött információkról számolt be tartótisztjének. A kutató tehát joggal reménykedhetett abban, hogy e jelentések számos olyan hitelt érdemlő adatot őriztek meg egyes emberek életéről (életútjukról, mindennapjai tevékenységükről, társadalmi kapcsolataikról, konfliktusaikról, különböző kérdésekben kifejtett nézeteikről stb.), amelyeket – legalábbis ilyen tömegben – más forrásokban nem találhat. Én is nagy várakozással kezdtem el a Történeti

Levéltárban egy vaskos dosszié tanulmányozását, amely Lajosmizse község „rendszerellenes szervezkedéssel” gyanúsított lakosainak, elsősorban a korábbi községi elítélthez tartozó személyeknek több mint öt évig tartó (1951–1956 közötti) megfigyelése során keletkezett iratokat tartalmazta. Az ügynökjelentések forrásértékével kapcsolatos gondolataimat elsősorban ennek a dossziénak a példáján fejtem ki.

A „Lajos” névre keresztelt csoportdossziében¹ helyezték el a „lajosmizsei ügyre” ráállított ügynökök jelentéseit, valamint a megfigyelt személyekre vonatkozó, az ÁVH birtokába került egyéb dokumentumokat is (kihallgatási jegyzőkönyveket, környezettanulmányokat, feljelentéseket, cenzúrázott leveleket stb.). A felderítést irányító és a dossziét vezető tiszt rendszeres időközönként összefoglaló beszámolóiban tekintette át a nyomozás állását, és operatív tervekben jelölte ki a további feladatokat. A megfigyelés öt-hat éve alatt többször is változott mind a megfigyelők, mind a megfigyelték személye. Összesen 11 ügynöktől kerültek be jelentések a dossziéba, közülük ketten végeztek hosszabb ideig megfigyeléseket. „Jánosi” ügynök fél év alatt kb. 30, „Szatmári” ügynök egy-másfél év alatt kb. 50 jelentést írt. A legtöbb beszámoló 3-4 lajosmizsei lakosról készült, de százhoz közeli azoknak a személyeknek a száma, akik szintén az ÁVH látóterébe kerültek, és a jelentések szereplői lettek. Az ügynöki megfigyelés során keletkezett dokumentumokat olvasva a mai értelmező számára egyértelműnek tűnik, hogy Lajosmizsén semmiféle rendszerellenes összeesküvés nem volt. A megfigyelést irányító, az ÁVH Bács-Kiskun Megyei Főosztályához tartozó tisztek sem voltak teljesen elégedettek az eredménnyel, ennek ellenére 1956 nyarán több személyt is letartóztattak, s ezzel felderítő munkájukat sikeresnek, kezdeti gyanújukat helyesnek nyilvánították.²

Természetesen tisztában voltam azzal, hogy az ügynökjelentésekben olvasható beszámolókat nem tekinthetjük a társadalom hiteles leírásainak; az ügynök tevékenysége nem rokonítható sem az antropológuséval, sem a vizsgálóbíróéval. Az általa végzett megfigyelés célja nem a tudományos megismerés, és felderítő tevékenysége sem kifejezetten az „igazság” feltárására irányul. Ahhoz, hogy értelmezni tudjam a jelentéseket, megtaláljam bennük a korabeli „valóság” úgy-ahogy kibontható elemeit, mindenekelőtt létrejöttük körülményeit kell megvizsgálni.

Milyen lehetett az ügynöki figyelem, amelynek „eredményei” a jelentések? Lehet-e egyáltalán az ügynök megfigyelései és beszámolóí között ilyen kapcsolatot feltételezni? Tényleg arról szólnak-e a jelentések, amit az ügynök megfigyelt? Mennyire tartalmaznak valódi élményeket, tapasztalatokat és mennyire csupán az ügynök ezektől független konstrukciói, és vajon milyen tényezők befolyásolhatták az ügynököt konstrukciói létrehozásában? Ha nem is tudunk pontos válaszokat adni e kérdésekre, megnevezhető néhány olyan szempont, amely segítheti az eligazodást.

Először is mindenképpen figyelembe kell venni az ügynök és a tartótiszt/ÁVH sajátos viszonyát mint olyan tényezőt, amely mind a megfigyelő, mind a jelentésíró ügynök tevékenységét meghatározta. Az ügynök – akár kényszerből, akár önként dolgozott az állambiztonsági szerveknek – ebben a kapcsolatban mint a tartótiszt utasításait teljesítő személy volt jelen. Jelentése tehát eredeti célját tekintve a megbízójának írt beszámoló a rábízott

¹ Ellenségesnek minősített szervezkedés, „csoport” dossziéja, amelyben a csoport tevékenységére vonatkozó ügynöki jelentéseket és egyéb anyagot gyűjtik.

² A dossziéről lásd: Farkas Gyöngyi: *Összeesküvés-történet egy ÁVH-dossziében*. Századvég, Új folyam 39. évf. (2006) 1. szám 57–87. A tanulmány a dosszié létrejöttéről, szerzőiről (ügynökökről és tartótisztekről), szereplőiről (a megfigyelt lajosmizsei lakosokról) és a jelentésekből összeálló – folyamatosan alakuló – összeesküvés-történetről szól.

feladatok elvégzéséről. Előfordulhatott olykor az is – a „Lajos” dossziében csupán egyetlen ügynök tevékenységével kapcsolatban merült fel bennem ilyen gyanú –, hogy az ügynök átvette a kezdeményezést, és maga próbálta befolyásolni a megfigyelés menetét, de ez az alaphelyzetben általában nem változtatott.

A felderítést vezető tiszt célja az ügynök számára kijelölt feladatokkal³ nyilvánvalóan az volt, hogy ügynöke figyelmét – mint saját meghosszabbított tekintetét – a számára érdekes személyekre, eseményekre, dolgokra irányítsa. A „Lajos” dossziében elhelyezett ügynök-jelentések példái alapján arra lehet következtetni, hogy a tiszt nemcsak az ügynöki figyelem irányát, tárgyát kívánta befolyásolni, hanem a megfigyelték értelmezését is. Ügyesen megfogalmazott utasításaival arra készítette az ügynököt, hogy a megfigyelt dolgokat rögtön a tiszt által jelzett értelmezési keretben helyezze el, a megadott értelmezési sémák szerint írja le. Ne csak a tiszt szemével lásson, hanem a fejével is gondolkodjon, sőt nyelvük is azonos legyen.

A csoportdosszié feladat-kijelöléseit vizsgálva biztosan állítható, hogy a „lajosmizsei ügyben” foglalkoztatott ügynököknek a tiszt előfeltevéseivel, mindenekelőtt azzal a teóriával, hogy Lajosmizsén rendszerellenes szervezkedés zajlik, mint cáfolthatatlan ténnyel kellett számolniuk. Feladataik ugyanis egy titkos összeesküvés leleplezésére, nem pedig a szervezkedés létének bizonyítására irányultak (amibe belefért volna akár tagadása is). Azzal bízták meg őket például, hogy „fürkésszék ki az összeesküvők terveit”, tudják meg, „kik a szervezkedés vezetői”, és „hol tartják az elrejtett fegyvereket”. Mindegyik kérdés háttérében ott rejlik az a biztos meggyőződést tükröző állítás, hogy veszélyes összeesküvés zajlik Lajosmizsén, amelynek vezetői fegyveresen kívánnak a rendszer ellen támadni. Az ügynököknek csupán az a feladata, hogy leleplezzék az ÁVH előtt még rejtve maradt résztvevőket, feltárják kapcsolataikat, és további információkat szerezzenek céljaikról, módszereikről, eszközeikről.

Mit hihetünk el egy ilyen feladattal megbízott ügynök beszámolójából? Hogyan figyel, mit lát, és végül miről tudósít? Milyen jelentést ír például Malek Gáspár⁴ fűszeres baráti társaságáról, ha a tartótiszt utasítása Malek lakását az ellenséges szervezkedők találkozóhelyeként nevezi meg, és arra kéri az ügynököt, hogy derítse ki, kik járnak hozzá? Hogyan látja, és főleg hogyan láttatja a megfigyelteket? Ha elfogadja a tiszt által felkínált értelmezést, az esti kártyázókat összeesküvőkként kell bemutatnia jelentésében. Lehet, hogy nem lát többet, mint azt, hogy Malek Gáspárnál esténként összegyűlnek barátai kártyázni, de jelentése arról szól, hogy „Malek szatócsüzetében rendszeresen összejárnak a kulákok, és kártyázás ürügyén a rendszer megdöntéséről beszélgetnek”. Mit tesz viszont az az ügynök, aki a kártyázókat csupán ártatlan kártyapartnereknek kívánja megjeleníteni beszámolójában, de tisztában van azzal, hogy a tartótiszt olvasatában bizonyosan összeesküvőkké válnak? Mennyire lesz teljes és az eredetivel azonos a kártyatársaság az ő leírásában? Ilyen és ezekhez hasonló kérdésekkel szembesül a történetíró, amennyiben például a községen belüli kapcsolatokra kíváncsi, és az ügynökjelentésekből Malek Gáspár fűszeres baráti társaságának összetételét, találkozási körülményeit kívánja kibontani.

³ Az egyes ügynökjelentések a tartótiszt által az ügynök tevékenységéről írt beszámoló részeként kerültek bele a dossziéba. A „Lajos” dosszié esetében úgy tűnik, hogy a tartótiszt az ügynökök jelentéseit lényegesebb változtatás nélkül tette át jelentésébe, azokat kiegészítette az ügynök munkájára vonatkozó értékelő megjegyzéseivel is, valamint kijelölte az ügynök újabb feladatait és legközelebbi találkozásuk helyét, idejét.

⁴ A felhasznált dokumentumokban (ügynöki jelentések, bírósági iratok, kérvények) megemlített személyek a dolgozatban nem eredeti nevükön, hanem álnéven szerepelnek.

A következő szöveg szintén azt mutatja, hogy az ügynöki megfigyelés sajátos szempontjai mennyit torzíthatnak a „valóságon”. A lajosmizsei lakosokról szóló ügynökjelentések egyöntetűen azt hangsúlyozták, hogy a megfigyelt személyek – akik alapvetően a volt községi elithez tartoztak – „háborús várakozása” rendkívül nagy volt. Az ügynöki narratíva szerint valamennyien erősen reménykedtek abban, hogy Rákosi kommunista rendszere hamarosan megbukik, mégpedig a Szovjetunió elleni sikeres amerikai háború eredményeként. A Szabad Európa és az Amerika Hangja adásai alapján konkrét időpontok terjedtek el a háború megindítását illetően.⁵ A megfigyelt személyek nemcsak várták a háborút, de készülődtek is a győzelem utáni felelősségrevonásra és a politikai helycserére. Megtervezték a helyi rendszerváltás forгатókönyvét és a kommunista hatalmat kiszolgálók büntetésének módozatait.⁶

E jelentésekből kirajzolódó kép kísértetiesen hasonlított a propagandában megjelenő ellenséghez, aki „visszasírja a régi rendszert és – nem törődve a nép békevágyával – háborúra készülődik”, ezért első benyomásra teljesen hiteltelennek tűnt. Ugyanakkor egyáltalán nem látszott megalapozatlannak az a feltevés (a korai ötvenes évekre vonatkozó egyéb ismereteimből kiindulva), hogy a megfigyelt személyek – például „kulákok”, akik földjük nagy részét már „felajánlották” az államnak, úri birtokos, akinek birtokát 1945-ben elkobozták, katonatiszt, akitől megvonták nyugdíját, és félig-meddig illegalitásban élő csendőrök stb. –, vagyis az új rendszer kisebb-nagyobb vesztesei a kommunista hatalom bukásában voltak érdekeltek, és gyors változásban reménykednek. Logikus érveken alapulhatott az az elképzelésük is, hogy a nagyhatalmak közötti háború idézheti csak elő ezt a változást. A Szabad Európa és az Amerika Hangja által terjesztett propaganda is erősítette ezt a gondolatot, de ugyanilyen hatása lehetett a kommunista propagandának is, amikor a „népi demokráciákat” fenyegető nyugati háború veszélyéről beszélt.

Miért tűnik mégis valószerűtlennek a lajosmizsei lakosok „háborús várakozásáról” szóló beszámoló? A magyarázat talán az ügynöki látásmódban keresendő. A rendszerellenes szervezkedés nyomait kutató ügynöki tekintet akaratlanul is átalakíthatta az eredeti hangsúlyokat, a valódi arányokat: egyes jelenségeket jobban kiemelhetett, szerepüket, jelentőségüket túlértékelhette, és az eredetitől eltérő értelmet tulajdoníthatott nekik. Az ügynök ezenkívül többnyire a hatalom nyelvén, a propagandából ismert nyelvi sablonok segítségével írta le megfigyeléseit, ami automatikusan a szóhasználatot meghatározó látásmód átvetelét is jelentette.

A következő szöveg, amelyben Jánosi ügynök arról számolt be, hogy miről beszélgetett 1951. január elsején Lajosmizsén Katalin nevű hűgával, azt az átalakulást példázza számomra, hogyan lett Nagy Katalin elbeszéléséből Jánosi ügynök jelentése. „Nagy Katalin Lajosmizse, Deák u. 10. sz. a. lakos f. hó elsején 8.10–8.35-ig a lakás konyhájában a követ-

⁵ „A községben általában az van elterjedve, hogy év márciusán fog az európai háború, illetve a SZU elleni általános offenzíva megindulni. A márciusi dátum mint fix idő volt ez idáig elterjedve. „Tavasszal már nem az oroszoknak és kommunistáknak szántunk és vetünk, márciusban már ki lesznek söpörve.” és hasonló megjegyzések voltak hallhatóak beszélgetések közben.” Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTl) O-9037/1. 203. Jánosi ügynök jelentése, 1952. jan. 4.

⁶ Dobos Károlynak tulajdonított szöveg: „Az elsők között lesz, ha majd üt az óra, aki ásóval-kapával fegyvert szerez magának és a parasztsággal együtt a hatalmat átveszi. Ide csak egy ejtőernyős kellene, akinél fegyver van, és itt Lajosmizsén, de az országban is mindenütt a parasztság, de a cselédemberek is mellénk állnak. Az oroszok úgy nehezednek ránk, mint a földre a szemétdomb, azokhoz csak egy jó seprő kell, és ki lehet őket seperni.” ÁBTl O-9037/1.124. Fűzfa ügynök jelentése, 1951. ápr. 26.

kezőket mondta el: A rendszer bukása után neked sem tanácsos legalább 2–3 évig hazajönnöd a faluba, mert a többi feketelistán lévő kommunistával együtt felakasztanak. Elmondta, hogy »a múltkor összejövetel volt, amelyen a legmegbízhatóbb 10–12 személy (kulák) vett részt. Az összejövetele, amelyen többek között a rendszer bukása utáni teendőkről tárgyaltak, – az egyik tanyai – a falutól 6 km-re is alig lakó kulák kijelentette, hogy minden kommunistát fel fog akasztani. Az összejövetel falusi tagjai megnyugtatták azzal, hogy arra nem lesz alkalma, mert amire ő a tanyáról beér, addig ők már tiszta időt csinálnak a faluban, úgyhogy ő már legfeljebb csak fán lógó kommunistát láthat.«.⁷

E beszámolóban fontos szerepe volt a „lajosmizsei ügy” megteremtésében. A Lajosmizsére hazalátogató „Jánosi” ezzel az önszántából (nem pedig megbízásból) írt jelentéssel hívta fel az ÁVH figyelmét a községben zajló „rendellenes dolgokra”, évekig tartó megfigyelést indítva el ezzel. Az ő értelmezése szerint Katalin szavai mögül egy rendszerellenes összeesküvés nyomai bukkannak elő.⁸ Egy olyan csoport létezésére lehet belőlük következtetni, amelynek vezetői vannak („legmegbízhatóbb emberek”), „összejöveleket” tartanak, és tudatosan készülődnek a hatalom átvételére („a rendszer bukása utáni teendőkről tárgyaltak”). A csoport bosszú-tervei pedig a fehérterror rémségeit idézik („feketelista”, „fákon lógó kommunisták”).

Természetesen Jánosi, hiába tette idézőjelbe a Katalinnak tulajdonított szöveg egy részét, nem idézhette szó szerinti testvérét. A jelentés az ügynök konstrukciója, amelyben lát-szólag egy korábban lezajlott beszélgetés lényegét (illetve az ügynök szerinti lényegét) foglalja össze saját szavaival, megőrizve esetleg a beszélő szóhasználatának jellegzetes elemeit.⁹ Vajon megtudhatjuk-e Jánosi jelentéséből, hogy valójában mit közölhetett testvérével Nagy Katalin? Valóban azt kívánta-e elmondani, amiről az ügynök jelentése szólt?

Nagyobb az esélyünk arra, hogy az ügynök konstrukciójában felfedezzük az eredeti elbeszélés nyomait, ha következtetni tudunk a beszédhelyzetre, a szöveg létrejöttének körülményeire. Ehhez segítséget nyújtanak azok az adatok, amelyeket a dosszié egyéb szövegeiből (Jánosi későbbi jelentéseiből, a Katalinról írt környezettanulmányból) az ügynök hűgáról megtudhatunk. Nagy Katalint egy „kulák” család tagjaként mutatja be az ügynöki és a tiszti narratíva. Nagybátyja börtönbüntetését töltötte „közellátást veszélyeztető bűncselekmény” miatt, unokatestvérét pedig fegyverrejtegetés vádjával éppen az ügynöki megfigyelés „eredményeként” vették őrizetbe. A 23 éves Katalin önmagát a kommunista hatalom által hátrányosan megkülönböztetett, megfélemlített gazdálkodóréteghez tartozónak tekin-

⁷ ÁBTL O-9037/1. 79. Jánosi ügynök jelentése, 1951. jan. 4.

⁸ Egy későbbi jelentéshez fűzött tiszti megjegyzés így foglalta össze röviden Jánosi véleményét a Lajosmizsén történő dolgokról: „Az ügynök véleménye, hogy a Lajosmizsén az országban már többfelé leleplezett ellenforradalmi szervezkedéshez hasonló mozgalom van [...] ahova a behatolás szempontjából az ügynök jól halad.” ÁBTL O-9037/1. 211. Jánosi ügynök jelentése, 1952. febr. 8.

⁹ „Bármennyire is igyekezett az ügynök egy korábbi beszélgetést hűségesen visszaadni, az ügynök-jelentésbe bekerülő szöveg már semmiképpen sem az eredeti megszólaló, hanem az utólagos lejegyző konstrukciója. Az eredetileg elhangzottak először az emlékezés, majd a leírás során alakultak át: egy részük „kihullott”, más részük az emlékező és a lejegyző értelmező tevékenysége során módosult. A dosszié ügynökei általában függő beszédben közlik beszélgetőpartnereik szövegeit, ezzel is jelezve, hogy ők foglalták össze annak lényegét. Legfeljebb néhány fontosnak ítélt, jellegzetes kifejezést idéznek szó szerint. Jánosi velük ellentétben nemigen törődik azzal, hogy az elhangzott és a leírt között különbséget tegyen: jelentéseiben beszélgetőtársai egyes szám első személyben (hol idézőjelben, hol anélkül) hosszan, részletesen fejtik ki véleményüket, pontosan úgy, mint egy irodalmi alkotás szereplői.” Farkas: *Összeesküvés-történet*, 76–77.

tette,¹⁰ a neki tulajdonított szövegek mindegyike ezzel a réteggel való azonosulását és üldözött tagjaival való szolidaritását hangsúlyozta. Testvérét (Jánosi ügynököt) viszont az „el-lentáborba”, a „kommunisták” közé sorolta, elsősorban az 1945-ös földosztásban való rész-vétele miatt. Jánosi életrajzi adataiból a jelentések mai olvasója is arra következtethet, hogy szimpatizált a baloldali eszmékkel, és láthatóan elkötelezte magát az új rendszer mel-llett: 1945-ben részt vett a Pest megyei földreform végrehajtásában, tagja volt a Nemzeti Pa-rasztpártnak, majd MDP tagjelölt lett, a MADISZ elnöke volt Lajosmizsén, 1948-tól pedig az Földművelésügyi Minisztérium növényegészségügyi osztályának egyik vezetője.

Mit is mondott tulajdonképpen 1951 első napjának reggelén az „üldözött” az „üldözök-nek”, testvér a testvérnek? Katalin szövege – még Jánosi átiratában is – elsődlegesen nem szól másról, mint hogy nagy az elkeseredettség a községben, és a helyzetükkel elégedetlen emberek indulata elsősorban a hatalom részesei/támogatói, a „kommunisták” ellen irá-nyul. Találkozásaik, „összejöveteleik”¹¹ alkalmával panaszkodnak, reményeikről beszélnek, egymás között szabad utat engednek érzéseiknek, indulataiknak. Amikor az „ellenség” le-győzéséről és megbüntetéséről beszélnek, lényegében ezeket beszélnek ki magukból.¹² Az ilyen indulat-levezető beszélgetések jellegzetessége az a mód, ahogyan például a tanyai és a falusi lakosok egymást túllícitálják az akasztás idejét és mértékét illetően. Katalin szövegé-nek van egy testvérenek szóló rejtettebb üzenete is: megrettenteni, eltéríteni akarja eddigi útjáról. A rá mint „kommunistára” váró jövő bemutatásával arról akarja meggyőzni, hogy rossz helyen van, még idejében változtasson.

A szöveg folytatása tulajdonképpen az ellenfélnek szóló önérzetes, elszánt erődemonst-ráció: nem adjuk meg magunkat egykönnyen, megvannak a módszereink arra, hogy sikere-sen védekezzünk ellenetek: „És ne hidd, hogy túljárnak a kulák eszén, ravaszabb és oko-sabb egy kulák 100 kommunistánál, és erejüket most megsokszorozta az a faluban, hogy a veszély összehozta őket. Egyik segít a másikon, és ha bármennyire szorítják is, akkor is sokkal többje van és marad neki, mint bárkinek abból, amit elrejtett. Hamarabb tudnak a kulákok a rekvirálásokról, házkutatásokról stb., mint bárki, mert a községházán is meg-vannak az embereik, akik kellő időben értesítést adnak.”¹³ Jánosi olvasatában ez a szöveg-rész sem az, aminek húga szánta. Az elsődlegesen Katalin (és sorstársai) érzéseinek és in-dulatainak kifejezésére szolgáló szöveg Jánosi szemében újra csak a titkos összeesküvés

¹⁰ „... az alábbiakat mondta el arra a kérdésemre, hogy a lecsukott nagybátyjának, Nagy Istvánnak barátai hogy vannak, mit csinálnak: »Félnek, hogy letartóztatják őket, és hallgatnak.« »De nem csak ők, hanem én is várom, hogy lecsuknak. Nemcsak ők félnek, hanem én is. »Hogy miért félnek ... csak ennyit mondott: »Azért, mert nem értünk velük egyet és útjukban vagyunk.« [Kiemelés a szerzőtől.] Mikor megmagyaráztam, hogy ő nem félhet, mint lány, hisz sem adóért, sem beszo-gáltatásért nem felelős, tovább állította, hogy azért mégis fél ...» ÁBTL O-9037/1. 103. Jánosi ügynök jelentése, 1951. febr. 12.

¹¹ Az „összejövetel” szó, amely minden bizonnyal az ügynök választása volt, azt sugallja, hogy a részt-vevők egy konkrét céllal, az adott kontextusban az összeesküvés teendőinek megbeszélése érdeké-ben jöttek össze. Ugyanakkor a tisztí narratíva a közösségen belüli találkozások hagyományos al-kalmait sorolja fel mint olyanokat, amelyeket az „összeesküvők” céljaik érdekében használtak fel: „A csoportosuláshoz tartozó személyekkel való érintkezésben a legkülönbözőbb módszereket hasz-nálják fel (Névnap, disznótor, esküvő stb.).” ÁBTL O-9037/1. 27. Szolgálati jegy 1951. dec. 21.

¹² Ezzel rokon magatartásról szólnak a „málenkij robotra” a SZU-ba elhurcolt emberek visszaemléke-zései, akik elmondták, hogy a rossz és elégtelen táplálkozás miatt kedvelt beszédtemájuk az volt, hogy ki milyen ételt szeret, és ki mit fog enni először, ha kiszabadul, és hazatér Magyarországra. Forrás: Bácsbokodi lakosok visszaemlékezései, saját gyűjtés.

¹³ ÁBTL O-9037/1. 79. Jánosi ügynök jelentése, 1951. jan. 4.

létét bizonyítja: szervezett, összetartó „kulák”-csoportról szól, akiknek veszélyességét növeli, hogy beépültek a helyi államapparátusba is.

Visszatérve eredeti kérdésfelvetésünkhöz: miért is tűnik hiteltelennek a lajosmizsei lakosok „háborús várakozásáról” szóló leírás? A fenti példa nyomán úgy tűnik, hogy az ügynök megfigyeléseit, tapasztalatait, a beszélgetései során elhangzottakat alapvetően „nyersanyagként” használja fel jelentései megírásánál: egyes elemeket elhagy, másokat bevesz és – kiragadva őket az eredeti kontextusból – más értelmet próbál nekik adni. Ez az eljárás nem jelent feltétlenül tudatos hamisítást, akaratlanul is elkövetheti a megbízását „jól”, az elvárásoknak megfelelően teljesítő ügynök. Jánosi valószínűleg a szándékosan „félreíró”, „meggyőződéses profi” ügynök típusához tartozott. 1945 óta, mióta jelentéseket írt az ÁVH-nak (előbb, mint informátor, majd 1948-tól ügynök) elsajátíthatta a jelentésírás fortélyait.¹⁴ Lajosmizse lakosainak dühös elégedetlensége, helyzetük megváltozásához fűzött reményeik és az erről való diskurzus az ő narratívájában rendszerellenes összeesküvésként, cselekvési tervként és háborús propagandaként jelent meg.

Az ügynöki megfigyelés tartalma és iránya, majd ennek jelentéssé formálása sokban múlott az ügynök személyén is. Úgy vélem, hogy az ügynöknek az ügynöki munkához való hozzáállása lehetett az egyik döntő mozzanat, amely meghatározta, hogy milyenek lesznek jelentései. De vajon miként ragadhatjuk meg azt, hogy a jelentés írója hogyan viszonyult az ügynöki szerephez? Logikusnak tűnhet az az állítás, mely szerint fontos meghatározó tényező volt például az ügynök beszervezésének a módja. Feltehetően másként állhatott hozzá az ügynöki munkához a „meggyőződésből” és másként a megszarolt és kényszerből jelentéseket író ügynök. Úgy gondolhatnánk, hogy mivel az utóbbinak nem állt eredetileg szándékában mások kiszolgáltatása az ÁVH-nak, jelentéseiben visszafogottabb, a kompromittáló tényeket, a „valóságot” inkább elhallgatni-elrejtteni igyekvő. A „meggyőződéses” ügynökről (ha létezett egyáltalán ilyen „tisztá” kategória) viszont inkább feltételezzük a feltáró-leleplező szándékot, ami így az ő jelentéseit vonzóbbá teszi a történetíró szemében.

A „Lajos” dossziét létrehozó ügynöki gyakorlat azonban nem igazolja ezt a logikát: a leleplezés-elleplezés fogalmai, úgy tűnik, önmagukban nem elegendők a különböző ügynöki magatartások leírására, és nem hozhatók összefüggésbe a fenti módon a hitelesség kérdésével sem. Egyébként a rendelkezésre álló szövegekből meglehetősen nehéz megállapítani, hogy valaki kényszer-ügynöknek számított-e vagy sem, továbbá az sem kizárt, hogy hosszabb ügynöki tevékenység során megváltozzon valakinek e szerephez való viszonya. Ami biztosan állítható, hogy minden ügynöki jelentés olyan egyedi konstrukció, amelynek sajátos vonásait számos tényező alakíthatta ki. Ezek között ott lehet az ügynök beszervezésének módja, az ügynöki rutin megléte vagy hiánya, a megfigyeltékhez való viszonya és egyéb személyes motiváció. Típusokba sorolásuknál több eredménnyel bíztat egyenkénti elemzésük. Nézzük meg, mit is lehet kezdeni például „Jánosi” ügynök beszámolóival!

A „Lajos” dosszié ügynökjelentései közül Jánosi szövegei tűntek a legalkalmasabbnak arra, hogy segítségükkel bepillantassak az 1950-es évek lajosmizsei lakosainak az életébe, gondolataikba, megismerhessem viselkedésük mozgatórugóit stb. Nemcsak azért, mivel Jánosi hosszabb időn keresztül figyelte meg ugyanazt a néhány embert, ezért a dossziéba „bekerülő” személyek közül a róluk formált kép volt a legkidolgozottabb, hanem azért is, mivel Jánosi jó megfigyelőnek és pontos rögzítőnek látszott. Terjedelmes, apró részletekre is kiterjedő jelentéseiben főként a megfigyelt személyekkel való beszélgetéseiről számolt be, hosszan idézve beszélgetőpartnereinek gondolatait. Igyekezett önmagát a látottakat-hallottakat hitelesen visszaadó, tárgyilagos megfigyelőnek feltüntetni, bár szövegei arról ta-

¹⁴ Jánosi ügynökről részletesebben lásd: Farkas: *Összeesküvés-történet*, 5–76.

núskodnak, hogy a magyarázó-értelmező szerepkör igazából közelebb állhatott alkotához, mint az egyszerű leíró-dokumentáló. Jó példa erre többek között az az eljárása, ahogy „belejavított” a beszélgetőpartnereinek tulajdonított és egyenes idézetként lejegyzett szövegbe. A kommunista rendszer gyors bukásában reménykedő Dobos Károly állítólagos kijelentéseit például így írta le: „Folyó hó elsején kb. 11.20–12.10 h-ig beszélgettem részben az úgynevezett kat. egyházközségi irodában és az úton sétálva az irodától a Deák u. 3. sz. házig Dobos Károllyal [...], aki a következőket mondta: »[...] Nem akarom szolgálni ezt a rendszert, és nem akarom a legkisebb mértékig sem kompromittálni magam. Részt akarok venni a 'felszabadulás' és a 'változás' után az ország felső politikai irányításában. Ezért dolgozom én olyan erősen én itt a faluban a parasztság (kulák) érdekeiért.« ...”¹⁵ A jelentés írója a nagyon precíz hely- és időmegjelöléssel, valamint azzal, hogy Dobos szavait látszólag szó szerint idézte, valószínűleg azt az illúziót igyekezett kelteni, hogy az idézett szöveg az eredetivel azonos. Ugyanakkor Jánosi szükségesnek tartotta azt is, hogy „beleszóljon” Dobos szövegébe, értelmezze, helyreigazítsa annak egyes megfogalmazásait: idézőjelbe tette a „felszabadulás” és a „változás” szavakat, valamint beszúrta (zárójelben) a kulák szót a szövegbe. A javítások hátterében feltehetően Jánosinak azt az igyekezetét kell keresni, hogy tartótisztje felé határozottan jelezze elhatárolódását Dobos gondolataitól és szóhasználatától. Az idézőjellel arra hívta fel a tiszt figyelmét, hogy az ily módon kiemelt szavakat Dobos egészen más értelemben használja, mint ők. Amíg Dobos a „felszabadulás” szó alatt a kommunista rendszer összeomlásának pozitív hatásait értette, addig az ügynök és tartótisztje közti párbeszédben e kifejezéshez egészen más tartalmak kötődtek. A hatalom az ötvenes évek elejére már kisajátította magának ezt a fogalmat egy konkrét történelmi esemény (az 1945. év katonai fejleményei: a német vereség és szovjet bevonulás), valamint az utána meginduló politikai változások (a kommunista hatalom kiépülése) jelölésére. Olyan tabu-szóvá vált, amelyet a hivatalostól eltérő jelentéssel megtölteni nem lehetett.

A „paraszt” szónak a „kulákkal” való helyettesítése szintén a korabeli szóhasználat sajátosságairól árulkodik, a hatalom nyelve és a köznyelv különbségeire enged következtetni. Jánosi e kiigazítással arra utalhatott, hogy szerinte Dobos csupán egy szűk paraszti réteg (a vagyonos parasztság, a hatalom nyelvén: kulákok) érdekeinek szószólója, nem pedig – ahogy önmagát láttatni szeretné – általában a parasztságe. A korszak hivatalos nyelve – amelyet többé-kevésbé az ügynök is átvett – jól tükrözi a korabeli hatalom, az uralkodó ideológia elképzeléseit a társadalomról. Jellegzetes példája ennek a nagyobb birtokkal rendelkező gazdák kizárása a „parasztság” fogalmából, és külön kifejezéssel, az orosz eredetű, pejoratív jelentéssel bíró „kulák” szóval való megnevezésük. E szóhasználat hátterében a paraszti társadalom felső rétegének leválasztására (és tönkretételére) törekvő politika áll. A „paraszt” kifejezést kizárólag a földművelésből élő paraszti népességnek a „kizsákmányoló kulákoktól” „megtisztított” részére használták, és szinte mindig együtt a „dolgozó” jelzővel. A „dolgozó parasztság” általános fogalmán belül is elkülönítettek középparaszti, kisparaszti és szegényparaszti (földbirtokkal nem rendelkező, de mezőgazdasági munkát végző) rétegeket. A kontextustól függött, hogy éppen a „kulákokkal” szembeállított „dolgozó parasztság” egységét kívánták-e hangsúlyozni, vagy inkább a „dolgozó” parasztságot megosztottságát, mondjuk a termelészövetkezethez való belépés kérdésében. A tévesítés szempontjai szerint is felhasználható volt a „dolgozók” rétege: a tévesbe már beléptek megnevezésére szolgált a „termelészövetkezeti/szövetkezeti/kollektív parasztság” jelzős szerkezet, míg a többieket a „kivülállók” vagy az „egyéniék” névvel jelölték.

¹⁵ ÁBTL O-9037/1. 90. Jánosi ügynök jelentése, 1951. febr. 3.

Dobos a hivatalos nyelvhasználattól eltérően a „paraszttság” alatt a mezőgazdasággal foglalkozó birtokos rétegeket értette (az egyik jelentés szerint például megkülönböztette a „parasztok” és a „cselédemberek” csoportját¹⁶). Másrészt a „paraszttságot” mint egységes csoportot jelenítette meg, nem zárta ki belőle sem a felső, sem az alsó rétegeket. Szövegeiben legtöbbször arról beszél, hogy a „magyar paraszttság” egységesen áll szemben a közös ellenféllel, a kommunista hatalommal. A kulák szót nem használja, amire épp Jánosi kiigazítása a bizonyíték. Dobos a korabeli hivatalos megítélés szerint mint volt konfekcióüzem-tulajdonos „ipari kulák”-nak számított, tehát érthető, hogy önmagát és sorstársait nem nevezte így. Kérdés persze, hogy a Dobosnak tulajdonított szövegekből mennyire lehet általánosító következtetéseket levonni a mindennapi nyelvhasználatra vonatkozóan, de a dosszié más hasonló példái¹⁷ is azt mutatják, hogy az érintettek nem használták önmagukra a kizáró és diszkrimináló „kulák” kifejezést. Ugyanakkor viszont a hatalom nyelvén megszólalók (ez lehetett a hatalom képviselőjében fellépő tanácselnök vagy ÁVH-tartótiszt, de a hatalomnak kérvényt író községi lakos is) csak ezt használták.

Vannak olyan szövegek is a dossziében, amelyeket formailag „kuláknak” tartott személy hozott létre, de szóhasználatának jellegzetes elemei a hivatalos nyelvből származnak. A hatalom nyelvét ezekben az esetekben nem azért használja az egyén, hogy így nyerje meg a hatóság jóindulatát, mint például egy tanácsi állás betöltéséért folyamodó kérvényező esetében ez feltételezhető. Ezt a típusú, a korszakban igen gyakori szöveget a hatalom hozta létre, illetve adott neki „végleges” formát, de az egyén szájába adta mint saját szövegét. Ilyennek foghatjuk fel például Czákó Béla lajosmizsei fogorvos és szőlőbirtokos önéletrajzát és vallomását, amelyek mint az ÁVH Bács-Kiskun megyei osztályán felvett kihallgatási jegyzőkönyv részei kerültek be a dossziéba. A szőlőbirtoka miatt „kulákként” kezelt Czákó (akit többek között azzal vádoltak, hogy miután lányát „származása” miatt nem vették fel a kecskeméti gimnáziumba, „kulák-voltát” elhallgatva egy budapesti iskolába íratta be őt) önéletrajzát így kezdi: „Kulák családból származom ...”¹⁸ A megfogalmazás valószínűleg nem a kihallgatott személy sajátja, ő családja megnevezésére nemigen használhatta ezt a kifejezést. A Czákó nevében beszélő (illetve a Czákó eredeti szövegét átíró) hivatalos személy jelenlétéről árulkodnak a Jánosi jelentéséből már ismerős idézőjeles kiigazítások is: „1950 tavaszán földem egy részét följánlottam az államnak, és hogy igazolni tudjam azt, hogy földbirtokomat »kényszerítő eszközök« hatása alatt ajánlottam fel, lakásomon [...] Szőnyi László volt rendőr segítségével egy jegyzőkönyvet írtam.” „Múltbeli magatartásom és beállítottságom folytán egy Angol vagy Francia [sic!] úgynevezett »demokráciának« vagyok a híve.”

Miről szólnak tehát és mire használhatók az ügynökjelentések? Elsősorban az ÁVH, az ügynöki rendszer működéséről, valamint arról, hogy a hatalom hogyan próbálja uralni a társadalmat, milyennek látja és milyennek akarja láttatni azt. Sok mindent elárulnak arról is – hiszen írott forrásokról van szó –, hogy a nyelv hogyan válik a hatalom eszközévé, továbbá milyen különbségek vannak a hivatalos vagy propagandanyelv és a mindennapi nyelvhasználat között. Ugyanakkor szólnak társadalomtörténeti szempontból nagyobb jelentőséggel bíró témákról is, ezek azonban többnyire rejtve, nyomokban vannak jelen, kibontásukhoz a szövegek alapos elemzésére épülő forráskritikára van szükség.

¹⁶ „Ide csak egy ejtőernyős kellene, akinél fegyver van és itt Lajosmizsén, de az országban is mindenütt a paraszttság, de a cselédemberek is mellénk állnak.” ÁBTL O-9037/1. 124. Fűzfa ügynök jelentése, 1951. ápr. 26.

¹⁷ Nagy Katalin „kuláklány” szövegeiből is ezt e következtetést lehet levonni.

¹⁸ ÁBTL O-9037/1. 195. Czákó Béla gyanúsított jegyzőkönyve, 1951. dec. 6.

A „Lajos”dosszié jelentéseiben például számos helyen bukkanni rá korabeli „életstratégiák”, „túlélési technikák” nyomaira. Hogyan látják az emberek (az egyes emberek) azt a történelmi szituációt, amelybe belekerültek, és milyen elképzeléseik vannak arról, hogy mi a helyes, célravezető magatartás? A leginkább szemmel tartott személy, Dobos Károly ilyen irányú nézeteiről például egészen árnyalt kép rakható össze a jelentések „dekódolása” után. A volt konfekcióüzem-tulajdonosnak a jelenről és a jövőről alkotott elképzelései azon a biztos meggyőződésén alapultak, hogy a Rákosi-rendszer hamarosan megbukik. Az általa követett és a másoknak is ajánlott viselkedési minta nem hosszú távra, hanem csupán „a még hátralevő” rövid időre szól.¹⁹ Mivel önmagát a község valamiféle szellemi vezetőjének, erkölcsi irányadójának tekintette (ő volt a katolikus egyházközség világi elnöke) szívesen beszélt arról – többek között a hozzá közelállónak vélt Jánosinak –, hogy szerinte hogyan lehet átvészelni ezt az időszakot. Útmutatásai közül valók a következők: Maradj „tisztá”! Tartsd távol magad a kommunista hatalomtól, ne működj együtt velük, ne kötelezd el magad nekik!²⁰ Állj ellent a gonosznak, de kerüld a felesleges áldozathozatalt! Önmagadtól ne ajánld fel földedet az államnak²¹, viszont inkább tegyél eleget a beszolgáltatásnak, minthogy börtönbe kerülj! Inkább magadat mentsd, mint vagyonodat!²²

Egy másik, a dosszié szövegeiből kibontható téma az ún. „tapasztalati háttér” kérdése. Melyek azok a múltban szerzett történelmi tapasztalatok, amelyek befolyásolhatták az emberek későbbi magatartását, döntéseit, elgondolásait, amelyek mintát adhattak a körülöttük lévő világ történéseinek megértéséhez. A lajosmizsei megfigyelteket mindenekelőtt az előző, 1919-es kommün alatt szerzett és az utódokra is átörököített tapasztalataik segítették saját koruk kommunista uralmának értelmezésében. A Rákosi-rendszer közeli összeomlá-

¹⁹ Jánosi jelenti Dobos Károlyról: „Elmondta [...] a helyi kulákok »bajáról« beszélgetve, »a tanácsban és a rendőrségen lévő csöcselék által állandóan piszkált gazdák (kulákok) egy része már egészen megrémült és elkeseredett. Öngyilkosságon, szökésen gondolkodott. De sikerült elérni, hogy hozzájuk jön legtöbb tanácsért. Hála Istennek, sikerült őket megnyugtatom és rábírní, hogy ha csak tudnak, tegyenek eleget a 'csöcselék' kívánságának, és bírják ki még a hátralevő időt.«” ÁBTL O-9037/1. 103. Jánosi ügynök jelentése, 1951. febr. 12.

²⁰ Jánosinak többször is javasolja, hogy ne kötelezze el magát a rendszer mellett: „Eltávozásom előtt az előszobában [...] arra figyelmeztetett, hogy nagyon vigyázzak munkahelyemen, nehogy akarva-akaratlanul politikai jellegű munkát végezzek, mert minden rossz színben tűnik majd fel a 'váltás' után, és nehezen lehet megmagyarázni. Inkább legyen néhány száz forinttal kevesebb fizetésem, de ne engedjem magam befolyásolni. Maradjak csöndben jelenlegi munkahelyemen.” ÁBTL O-9037/1. 239. Jánosi ügynök jelentése, 1952. febr. 29.

²¹ Dobos Károly a következőket mondja Jánosi egyik jelentése szerint: „Ruber János (Felsőlajospuszta) volt nálam a napokban és panaszkodott, hogy 18.000 ft adója volt. Felajánlotta földjének egy részét, azt hitte, hogy elengedik az adóját, de csak 6000 ft-ot számoltak neki le. Megmondtam neki, hogy hülye volt, mert ezzel nem ért el semmit, és hogy több földet ne ajánljon önként, inkább várja meg, hogy elvegyék tőle, ha akarják, mert akkor majd annak idején a fejéhez vágthatják, hogy önként ajánlotta fel, és nem elvették tőle.” ÁBTL O-9037/1. 103. Jánosi ügynök jelentése, 1951. febr. 12.

²² „Elmondta Dobos Károly a továbbiakban, hogy állandóan figyelmezteti és felhívja a község módosabb parasztjait (kulákjait), hogy a még hátralevő rövid időben, amíg a kommunisták uralma még tart, tegyenek meg mindent annak érdekében, hogy le ne tartóztassák őket, mert most a legfontosabb az, hogy mindenki itthon érje meg a felszabadulást, mert akit elvisznek, annak az élete már nincs biztosítva. Ne kerüljön szembe sem adó, sem beszolgáltatás vonalon, sem egyéb vonalon a hivatalos szervekkel. Ma úgysem lehet sem pénzben, sem egyébben vagyont gyűjteni, ma egy a fontos, hogy mindenki szabadon érje meg a változást. Legtöbben hallgatnak is rám, de sajnos vannak néhányan, akik nem értik meg és becsukják magukat, és nem látják be, hogy akkor odavész vagyunk és szabadságuk is.” ÁBTL O-9037/1. 207. Jánosi ügynök jelentése, 1952. jan. 16.

sában való bizakodásuk hátterében is valószínűleg a rövid életű kommun gyors bukásából levont következtetések állhattak. Az 1919 utáni felelősségre vonás szolgálhatott mintaként ahhoz az elképzelésükhöz is, hogy szigorú büntetés jár a bűnként felfogott kommunista szerepvállalásért. A 1945 utáni igazoltatási eljárások, népbíróági ítéletek friss emlékei is a számonkérés elkerülhetetlenségét²³ erősítették a korszak átélőiben.

Az ügynökjelentések számtalan utalást tartalmaznak a korabeli falusi társadalom megosztottságára, az egyének és csoportok közötti konfliktusok természetére, de ugyanakkor összefogásuk, együttműködésük módozataira vonatkozóan is. Mivel az ügynök feladata alapvetően az volt, hogy feltárja a községi lakosoknak a hatalomhoz, az uralkodó eszméhez való viszonyát, elsősorban arról lehet adatokat találni, hogy a „hatalom” birtoklása hogyan osztotta meg a község lakosságát. Az ötvenes évek hivatalos ideológiája szerint – amelyet a jelentések hivatalos nyelve tükröz – a falusi társadalmat a tulajdonviszonyok két, egymással kérlelhetetlen harcot folytató csoportra választották szét: az egyik oldalon a szegényparaszttság állt, akit a rendszer feltétlen hívének, a fő hatalmat birtokló munkásosztály szövetségesének tartottak, míg a másik oldalon a rendszer falusi ellenségeinek tekintett nagygazdák, a „kulákok”. A közép-paraszttság politikai állásfoglalás tekintetében e két réteg között „ingadozott”. A napjainkban általánosnak mondható vélekedés (a közfelfogás és a történetírói szemlélet egyaránt) lényegében szintén egyetlen frontvonal mentén képzei el, illetve írja le a Rákosi korszak falusi társadalmát, csak éppen másokat állít a hadszíntér egyik és másik oldalára. E szerint az elképzelés szerint a társadalmat megosztó legélesebb törésvonal egyrészt a hatalom helyi képviselői (tanácselnök, párttitkár, gépállomás-vezető, politikai helyettes, tévész-elnök, állami gazdaság igazgatója, iskolaigazgató, a nőszövetség (MNDSZ) titkára és az apparátus stb.), illetve a hatalomhoz szorosabban kötődők köre, másrészt a nekik kiszolgáltatott helyi lakosok között húzódott. Ez a felfogás lényegében a községi hatalom képviselőit úgy tekinti mint a helyi társadalom felett álló, attól elkülönülő hatalmi elitet.

A lajosmizsei dosszié szövegeinek elemzése azt mutatja, hogy a helyi hatalmasok és a lakosság közötti választóvonal nem volt olyan áthatolhatatlan, mint ahogyan ez a Rákosi korszak militáns szóhasználatából átvett frontvonal kifejezés alapján feltételezhető. Viszonyukat nemcsak a szembenállás határozta meg, más jellegű kapcsolatok és érdekkötések is léteztek köztük, amelyeknek az együttműködés és a szolidaritás is része volt. A hivatalos narratívának a „tanácsba befurakodott osztályidegen kulákjai” vagy „megvesztegethető kulák-barát árulói” nagy valószínűséggel ennek az összejátszásnak a nyomait jelzik.²⁴

A dosszié szövegein alapuló mikroszintű vizsgálat hozzásegíthet ahhoz is, hogy árnyaltabb és valódibb képet alkothassunk helyi hatalomról és községi társadalomról. A helyi hatalom korántsem volt olyan önmagában álló, tagolatlan egész, mint ahogy ezt a sztereotípiák sugallják. Egyrészt a községi pártszervezet rettegett titkára vagy a községi tanács féltelmetes elnöke egy erősen hierarchizált hatalmi szervezet legalján helyezkedett el, mozgásszabadsága erősen korlátozott volt, többnyire felettesei (a járási, a megyei és a fő-fő ha-

²³ Az adóbehajtó szerepében megjelenő ügynökhöz a következő kéréssel fordult Dobos Károly „Ő rögtön arra kért, hogy van neki egy 25 000 ft-os tartozása, amire törleszt kért, és hogy intézzem el valahogy addig, hogy ne kerüljön behajtás alá – hálás lesz nekem érte, s ha majd egyszer felelősségre vonnak a kommunistáknak tett ilyen munkákért, igazolni fog és ez is jó pont lesz.” [Kiemelés a szerzőtől] ÁBT L O-9037/1. 126. Füzfű ügynök jelentése, 1951. ápr. 26.

²⁴ „Malek Béláné a kulákok és a klérus beépített embereként dolgozott a Tanácsnál. A tanácsnál tárgyalt vagy folyamatban levő munkákról azonnal értesítette a kulákokat, akik különböző rémhír terjesztésére használták fel az adatokat.” ÁBT L O-9037/1. 87. Följegyzés a lajosmizsei 3 névtelen levél kivizsgálásának eredményeiről, 1951. jan. 26.

talmások) döntéseit hajtotta végre. Másrészt számos községi vezető szorosan kötődött a helyi társadalomhoz is, annak ellenére, hogy a korszak kedvelt uralmi technikája szerint a főbb vezető pozíciókba igyekeztek külső embereket helyezni, és gyakran cserélgették őket. Az „uraltakhoz” fűzhatték rokon, baráti, szomszédsági és egyéb érdekkapcsolatokat. A hatalom konkrét embere tehát már közel sem látszik olyan társadalom felett lebegő démoni figurának, mint ahogy arra a helyi hatalomról festett általános kép alapján következtetni lehet.

A vizsgált anyagból az is kiderül számomra, hogy a hatalom jellege és hatóköre igazából „használat közben” válik láthatóvá, a történetíró ezért konkrét szituációk elemzése során juthat közelebb megértésükhöz. Ezek segítségével döntheti el, hogy mikor, kinek, milyen befolyása volt az emberek életére. Csupán a hatalom eszközének tekinthető mezőörnek (aki ellenőrizte, hogy például megfelelő időben és az előírt területen vetett-e a gazda őszi búzát) vagy az adóbehajtással megbízott községi tanácsi dolgozónak (aki eldönthette, hogy elengedik-e a gazda adóhátralékát vagy sem), illetve a feketevágást legalizáló állatorvosnak adott esetben nagyobb hatalma lehetett egyes emberek felett, mint a hatalmat megtestesítő párttitkárnak vagy tanácselnöknek.

Az elmondottakból az is látszik, hogy az „uraltak” sem tekinthetők teljesen védtelennek a hatalmat gyakorlókkal szemben, különböző elrejtési, ellenállási, kijátszási technikáikkal próbálták meg érdekeiket több-kevesebb eredménnyel képviselni (termények elrejtése, illegális földhasználat, földbirtok átíratása). Másrészt a hatalomhoz való viszonyukat sem jellegzetesen a demonstratív ellenállás, hanem inkább a „háttérben maradni és átvészelni” magatartása határozta meg.

Büntetőpererek iratai – a kihallgatási jegyzőkönyv

A másik nagy iratcsoport, amelynek történeti, társadalomtörténeti forrásként való felhasználhatóságáról írni szeretnék, az ötvenes évek elején keletkezett perek anyaga. A korabeli igazságszolgáltatásról és a koncepciók perekről való ismereteimből kiindulva kezdetben nem sok reményt fűztem ahhoz, hogy a korszak bíraskodási gyakorlatán és a társadalom kiszolgáltatottságán túl sok egyéb megtudható belőlük. Mégis megkerülhetetlennek tartottam ennek a korszakban tömegesen keletkezett iratanyagnak a vizsgálatát, legalább néhány pertípus erejéig.

Eredeti szándékaim szerint azoknak a lajosmizsei lakosoknak a peranyagát próbáltam felkutatni, akikről a „Lajos” dosszié ügynökjelentései és más iratai azt állították, hogy éppen börtönben ülnek, vagy korábban folyt ellenük büntetőeljárás. Ilyen információk elég gyakoriak voltak, mivel az a tény, hogy valaki szembekerült a törvénnyel, rögtön felkeltette az ÁVH figyelmét, és az illetőt automatikusan kapcsolatba hozták az „összeesküvőkkel”. A Bács-Kiskun Megyei Levéltárban őrzött, a megyei bíróságon tárgyalta büntetőpererek anyagát kezdtem el vizsgálni. Mivel sem a keresett személyekre, sem más lajosmizsei lakosra vonatkozóan nem találtam elég anyagot (a bíróságon tárgyalta perekhez készült mutatók nem tartalmazzák a vádlott lakóhelyét), végül személytől és településtől függetlenül olyan peranyagokat kerestem, amelyek egyrészt különböző bűnügyekben keletkeztek 1950 és 1956 között (téves elleni izgatás, közellátás elleni bűncselekmény, árdrágítás, összeesküvés stb.), másrészt a nyomozati és a bírósági eljárás teljes anyagát tartalmazzák.

A peranyagban található szövegek egymásból építkező konstrukciók, amelyek ugyanarról az eseményről beszélnek el történeteket. A gyanúsítottaknak és a tanúknak a kihallgató rendőrtiszt vagy az ügyész előtt szóban elmondott vallomásai tekinthetők az esetről létrehozott első elbeszéléseknek. Ezekhez képest a róluk készült jegyzőkönyv már csak má-

sodlagos konstrukció, hiszen nem azonos az elmondottakkal, hanem annak csupán jegyzőkönyv-szöveggé alakított változata. A jegyzőkönyv készítője a hallottakat nem szó szerint írta le (bár az egyes szám első személyű előadásmód erre utal), csupán a „szükséges részletezéssel”²⁵ az elhangzottak „lényegét” foglalta írásba. A jegyzőkönyvet aláíró személy is csak azt ismeri el, hogy a leírt szöveg az elhangzottakkal összhangban van, de nem ugyanaz vele: „... a jegyzőkönyv vallomásom helyesen tartalmazza, melyet minden kényszer nélkül tettem meg és ezt felolvasás után helybenhagyólag aláírom ...”²⁶ A kettő közötti különbségre mutat rá a büntető perrendtartásnak az a kitétele is, amely a gyanúsított számára megengedi, hogy vallomását „saját kezűleg” is leírja.²⁷

A nyomozati szakasz végén elkészített vádirat az eseményt bűnügyként elbeszélő konstrukció következő szintje: az ügyész a gyanúsítottak és a tanúk kihallgatása során készült jegyzőkönyvek felhasználásával létrehoz egy olyan történetet, amely beilleszthető a büntetőtörvénykönyv által kínált valamelyik értelmezési sémába. A tárgyaláson készült jegyzőkönyv-szöveg szintén többszörös alkotás, amelyben az eddigi szerzőkön (a gyanúsítottakon, a tanúkon, az ügyészen és a jegyzőkönyv készítőjén) kívül részt vett még a bíró és a vádlottnak/vádlottaknak tanácsot adó ügyvéd is. Az ítéletet, melynek nagy részét egyedül a büntető hatalom konstruálta, összefüggő, kerek és már csak egyféleképpen értelmezhető történetként jeleníti meg az eddig több nézőpontból elmesélt résztörténeteket.²⁸

A következőkben csak a nyomozás során készített kihallgatási jegyzőkönyvek forrásértékével kívánok foglalkozni, mivel úgy gondolom, hogy ezek állnak legközelebb a nyomozó-büntető hatalom előtt megszólaló egyének eredeti elbeszéléséhez. Rekonstruálható-e a kihallgatási jegyzőkönyvben leírt vallomásból a kihallgató tiszt előtt elmondott szöveg, vagyis az a történet, amelyet a gyanúsított önmaga védelmére először megfogalmazott? Az általam vizsgált pereknél valószínűleg nagy vonalakban igen, mivel egyik sem volt olyan „kirakat-per”, ahol feltételezhető a nyomozó hatóságok nagyobb mértékű manipulációja.

A jegyzőkönyv a kihallgatott személy vallomását folyamatos szöveggé írná le. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a kihallgatás során a gyanúsított és a tanú által elmondottak a kihallgató tiszt kérdéseire adott válaszok. A jegyzőkönyvben a kérdések külön nem jelennek meg, a válaszokat pedig összefüggő szöveggé szerkesztette a jegyzőkönyv írója.²⁹ A vallomás kialakításában tehát a kérdezőnek is fontos szerepe volt. Kérdései nyomán az őt érdeklő témák is részei lettek a vallomásnak, olyanok is, amelyekre a kihallgatott személy önmagától nem tért volna ki. Ezenkívül a kérdező szemléletmódjából és szóhasználatából is sok minden átkerülhetett a válaszokba.

²⁵ 1951. évi III. törvény a büntető perrendtartásról, Budapest, 1951. 19. „96.§ (1) A terhelt vallomását első személyben és a szükséges részletezéssel kell jegyzőkönyvbe venni.”

²⁶ Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (a továbbiakban: BKMÖL) XXV.30. (Megyei Bíróság iratai) 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai, Kovács József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Fülöpháza, 1952. aug. 15.

²⁷ 1951. évi III. törvény a büntető perrendtartásról, Budapest, 1951. 19. „96. § (2) A terheltnek kérelmére meg lehet engedni, hogy vallomását saját kezűleg is leírja; a leírt vallomást a jegyzőkönyvhöz kell csatolni.”

²⁸ A periratok között más szövegeket is találhatunk: az ügyvéd által készített fellebbezést, a gyanúsított munkahelyéről, illetve különböző szervezetektől, egyesületektől származó igazolást, kegyelmi kérvényt.

²⁹ A megfogalmazásból olykor következtetni lehet a kérdések és válaszok egymásutánjárására. Például az „előadni kívánom még” kezdetű mondattal általában az újabb kérdésekre adott válaszokat szokták hozzákapcsolni a korábban mondottakhoz.

A következő példán keresztül azt próbálom meg bemutatni, hogy egy kihallgatási jegyzőkönyv szövege mit árulhat el szerzőjéről, s az elmesélt történetekben milyen „valódi” események nyomaira lehet rábukkanni.

Kovács József fülöpházai lakost, akit azzal gyanúsítottak, hogy mint cséplési ellenőr hagyta magát a cséplető gazdák által megvesztegetni, először 1952. augusztus 15-én Kerekegyházán a járási rendőrkapitányságon hallgatták ki, majd 5 nappal később a kecskeméti államügyészségen is. A kihallgatásokról készült jegyzőkönyvek lényegében hasonló módon beszélik el a történeteket. Mindkettő arról szól, hogy az egyik magáncséplőgép mellé ellenőrnek beosztott Kovácsot hogyan vették rá a cséplető gazdák arra, hogy – anyagi ellenszolgáltatás fejében – kevesebb terményt vegyen nyilvántartásba. (A gazdálkodók többek között ezzel a technikával rejtették el terményük egy részét a hatóságok előtt.³⁰) Mindkét jegyzőkönyvben megegyezik az érintett személyek köre (6 fő), a „láthatatlanná tett” gabona mennyisége, az ellenőrnek fizetett pénzösszeg nagysága, valamint a cséplési ellenőr tettét indokló érvelés. Ennek alapmotívuma az volt, hogy az ellenőr csupán a gazdák hosszas könyörgésének engedett, illetve erőszakos zaklatásuknak nem tudott ellenállni.

A rendőrkapitányságon: „Babosné több esetben megkörtöközött, hogy nem-e lehetne elírni egy kis gabonát, én megfizetek érte. Majd kijelentette azt, hogy ad egy zsák rozs elírásáért 30 forintot. Én még mindig tiltakoztam. Majd mégis addig erőszakolt, hogy belementem ebbe a dologba [...]”

Kalló György szintén zaklatott, hogy nem-e lehetne elírni, mert sírt ott, hogy nem marad vetőmagja. Én megsajnáltam, illetve nem is őtet sajnáltam, csak nem tudtam tőle szabadulni és [...] a sok sírásra megtettem, hogy elírtam a másfél zsákkal. Előre nem egyeztünk meg, hogy mit fizessen, hanem amikor a cséplést megkezdtek, mindjárt megkérdezte, hogy mennyit fizessen. Én azt feleltem, hogy én nem szabom meg, adjon, amennyit akar. Erre Kalló György a kezembe nyomott 70 forintot. [...]”

Farkas Imréné kért, hogy nincs a lányának és a vejének fejadagja, csináljak valamit, megfizet érte. Én tiltakoztam, de addig környöközött, hogy nem tudtam tőle szabadulni, és így két zsákkal nem írtam be sem a mázsakönyvbe, sem az eredménynaplóba.”³¹

Az államügyész előtt: „A cséplés megkezdése után kb. 2 héttel Szirtes László kuláknál cséplőtünk. Ekkor Szirtes odajött hozzám, és megkért arra, hogy ne írjak be az eredménylapra pár zsák rozsot. Én először nem akartam, de aztán ráálltam. A kulák pénzt is ígért, ill. megegyeztünk abban, hogy 1 (javítva ceruzával 2 – 140–160 kg) rozsot nem írok be, és ezért kapok 25 (javítva ceruzával 40) Ft-ot. [...]”

Eztán Kalló György tanyájára mentünk, ez szintén kulák volt. Kalló ugyanúgy mint Szirtes kért, ne írjak be gabonát. Erre is ráálltam, és így kb. 110 kg gabonát (rozsot) nem írtam be, ezért kaptam 70 Ft-ot tőle [...]”

Farkaséktól Babos Sándor kulákékhöz mentünk. Ott Babos Sándorné kezdett kérni, s én az ő kérésének is engedtem, mondtam, hogy 5 zsákkal nem írok be”³²

Három, nem túl jelentősnek látszó eltérés van a szövegek között. Az egyik az előadott történet megszerkesztésével, a másik kettő az írójának szóhasználatával kapcsolatos. Amíg

³⁰ A beszolgáltatási előírásokat nem teljesítő gazdákhoz a cséplési eredménylapra hivatkozva mentek ki az elszámoltató tanácsai dolgozók, hogy megkeressék a kimutatásban szereplő, de be nem szolgáltatott terményt.

³¹ BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai, Kovács József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Fülöpháza, 1952. aug. 15.

³² BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai Kovács József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, kecskeméti államügyészség, 1952. aug. 20.

a rendőrkapitányságon tett vallomásában Kovács úgy adja elő a történetet, hogy az ügyben érintett gazdák felsorolása semmiféle látható logikát nem követ,³³ a későbbi verzióban, az államügyészségen a gazdákkal való találkozást az eredeti időrend szerint sorolja fel. A cséplőgép egyik szérúról a másikra történő mozgását követi a történet elbeszélésének a rendje („A cséplés megkezdése után kb. 2 héttel Szirtes László kuláknál csépeztünk [...] Eztán Kalló György tanyájára mentünk, [...] Kallóék után Farkasékhoz ment a gép [...] Farkasék-tól Babos Sándor kulákékhöz mentünk [...] Végül Molnár Istvánnál csépeztünk.”³⁴)

A történet elmondásának ez a módja a korábbinál tudatosabb szerkesztő jelenlétére utal. Ez lehetett maga a vallomástevő személy is, akinek a két kihallgatás közti öt napban volt ideje elgondolkodni a történeten és történetté formálásuk módozatain. De a kihallgató államügyész is kérhette a gyanúsítottat, hogy így, az eredeti időrendet követve tegye meg vallomását.

A másik két eltérés a szóhasználatra függ össze. A járási rendőrkapitányságon előadott vallomásban a cséplési ellenőr tettének megnevezésére az „elírás”, „elírni” szavakat használja az elbeszélő: „... a sok sírásra megtettem, hogy elírtam a másfél zsákkal”, „Babosné több esetben megkörnyékezőt, hogy nem-e lehetne elírni egy kis gabonát ...” A szöveg alapján egyértelműnek tűnik, hogy a megtévesztés e módjának megjelölésére szolgáló eufemisztikus-tréfálkozó³⁵ kifejezést a környéken általánosan ismerték és használták. Miért nem szerepel akkor a második vallomás szövegében? Az ügyészségen felvett jegyzőkönyv ugyanis a cséplési ellenőr tettét következetesen a hivatalosabb hangzású „nem ír be gabonát” kifejezéssel jelöli. Vajon Kovács szóhasználata változott volna meg? Inkább a jegyzőkönyvíró szövegalkító hatását érzem a szócsera mögött, aki úgy vélhette, hogy a Kovács által használt szó nem adja vissza pontosan a történetet, és főleg nem illik bele egy hivatalos iratba.

Az ügyészségen keletkezett szöveg egyéb jellegzetességei is megerősítik azt a feltételezést, hogy az itteni jegyzőkönyvíró jobban átformálta az eredetileg elhangzott vallomás szövegét, észrevehetőbb nyomokat hagyott maga után, mint a járási rendőrkapitányságon dolgozó, vagyis az első jegyzőkönyv többet megőrzött a Kovács által elmondottakból, mint a második. Az elsőként rögzített vallomásszöveg közel áll az élőbeszédhez, szófordulatai vélhetően a helyi szóhasználatot tükrözik (pl. megkörnyékezőt), gyakoriak benne a nyelvhelyességi hibák (pl. nem-e lehetne). Ezenkívül a beszédmód meghatározó eleme a védekezés (mentegetőzés, kifogások keresése), ami a beszélő személyes érintettségét jelezheti. A második vallomás-szöveg tömörebb, tárgyilagosabb: olyan szerzőre utal, aki csupán a lényegret rögzíti, a „tényeket” írja le. Szóhasználata inkább a hivatalos nyelvhez közelít.

Még egy számomra sokatmondó, alapvetően szemléletbeli különbségre utaló eltérés fedezhető fel a két jegyzőkönyv között: a kirekesztő, pejoratív tartalmú „kulák” fogalom használata, illetve hiánya. Amíg az első, Kovács József eredeti vallomásához közelebb álló-

³³ „Továbbá elmondom, hogy Szirtes Lászlónál egy zsákkal elírtam [...] Továbbá elmondom, hogy Kovalics Lászlónál szintén elírtam 2 zsák rozsot [...] Több esetre nem emlékszem, mást az ügyre vonatkozólag elmondani nem tudok.” Valószínűleg a kihallgató tiszt kérdéseire adott válaszokat próbálta meg összefüggő szöveggé szerkeszteni a jegyzőkönyvíró a „továbbá elmondom ...” mondatokkal. BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953. Benne: 2827/1952. Kovács József és társai, Kovács József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Fülöpháza, 1952. aug. 15.

³⁴ BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953. Benne: 2827/1952. Kovács József és társai, Kovács József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, kecskeméti államügyészség, 1952. aug. 20.

³⁵ A „tudatos félrevezetés” megnevezésére a „véletlenül hibásan írni” jelentésű szót használják. A szó mögötti játék lényege: úgy tenni (azt mondani), mintha az ellenőr csupán véletlenül írt volna be kevesebb zsák gabonát a nyilvántartásba.

nak tartott jegyzőkönyvben csupán egyetlen egyszer jelenik meg a „kulák” szó, addig a második szöveg írója következetesen „kulákként” mutatja be az ügyben érintett gazdákat. („Szirtes László kuláknál csépeztünk”, „özv. Farkasné kulákasszony kezdett kérni ...”, „meg-egyeztem a kulákkal ...”) Vajon a vallomástevő vagy a jegyzőkönyvíró tartotta fontosnak ezt a kis „ideológiai fazonírozást”?

Az ügyészségen dolgozó – tegyük fel, hogy a hivatalos iratok szerkesztésében jártas – jegyzőkönyvvezetőről elképzelhető, hogy nemcsak a vallomás stílusán „javíthatott”, hanem ideológiailag is helyesen kívánta leírni az elhangzottakat: a nagyobb birtokkal³⁶ rendelkező gazdák megnevezésére pedig az uralkodó eszméket tükröző hivatalos nyelvben a megbélyegző „kulák” kifejezést használták. (A társadalmi helyzet jelölése másoknál, így a cséplési ellenőr esetében sem volt elhagyható: „Előadom, hogy szegényparaszt szülők gyermeke vagyok.”³⁷)

Természetesen nem zárható ki az sem – sőt a korszak „osztályharcos igazságszolgáltatásának” ismeretében igen valószínűnek tűnik –, hogy nem csupán a jegyzőkönyvíró kis kiigazításairól van szó, hanem a nyomozó hatóságok tudatos elképzelése áll a háttérben, akik Kovács József ügyét a „falusi osztályellenség”, a „kulákok” elleni politikai harc céljaira kívánták felhasználni. (Az ítélet, a „kulák” gazdák súlyos büntetése mindenestre erre enged következtetni.³⁸) Hogyan tudták befolyásolni ebben az esetben Kovács József vallomását? Talán az ügyész fogalmazta meg úgy a kérdéseit, hogy a válasz már ne csupán a konkrét személyről, hanem a „kulákról” is szóljon. Esetleg – jegyzőkönyvön kívül – „felvilágosították” a „szegényparaszt származású” cséplési ellenőrt, hogy bár ő az elsődleges gyanúsított, a fő csapást mégis a közös ellenségre, a nagygazdákra kell mérni, és saját érdekében jobban teszi, ha például Szirtes Lászlóra nem úgy tekint, mint régi ismerősére,³⁹ apja-nagypapa korú gazdára, hanem vallomásában ellenfélként mutatja be.

Vagy inkább arról lehetett szó, hogy a húsz éves Kovács József, aki egyébként a fülöp-házai DISZ-szervezet titkára volt, rájött arra, hogyan tudja az adott politikai viszonyok között a társadalmi helyzetéből fakadó helyzeti előnyét védelme érdekében kihasználni. Kovács a rendőrségen tett kihallgatásán még úgy mondta el a „gabona-elírások” történetét, hogy védekezését saját maga emberi gyöngeségére és mások erőszakosságára, rámenősségére építette. Az ügyészségen viszont – amennyiben feltételezésünk igaz – ezek mellé ne-

³⁶ Kuláknak számított a 25 kat. holdnál vagy 250 tiszta aranykorona jövedelemnél nagyobb értékű föld birtokosa. A szőlőt és gyümölcsöst ötszörös szorzóval kellett számolni.

³⁷ BKMÖL.XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai, Kovács József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, kecskeméti államügyészség, 1952. aug. 20.

³⁸ BKMÖL.XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai. Jegyzőkönyv a kecskeméti megyei bíróságon az ügyben 1952. aug. 21-én megtartott tárgyalásról, ítélet. Kovácsot „közhivatali kötelességszegéssel elkövetett közellátás érdekét veszélyeztető büntett és vesztegetés” címén 2 év 6 hónap börtönre és 500 Ft vagyonelkobzásra ítélték, valamint a közügyektől 5 évre eltiltották.

A gazdákat „kötelességszegésre való felbujtás és megvesztegetés” címén ítélték el. Büntetésük: Babos Sándor: 4 évi börtön 1000 Ft vagyonrész elkobzás, közügyektől 5 évre eltiltják. Babos Sándorné: 1 év és 6 hónap börtön, 1000 Ft vagyonrész elkobzás, és a közügyektől 3 évre eltiltják. Farkasné: 2 év börtön, 3000 Ft vagyonrész elkobzás, és a közügyektől 3 évre eltiltják. Szél János: 2 és fél év börtön, 3000 Ft vagyonrész elkobzás, és a közügyektől 3 évre eltiltják. Kalló György: 2 év börtön, 2000Ft vagyonrész elkobzás, és a közügyektől 3 évre eltiltják. Kovalics László: 2 év börtön, 2000Ft vagyonrész elkobzás és a közügyektől 3 évre eltiltják.

³⁹ „Kovácsot már régebbi idők óta ismerem, mert mezőőr volt azon a részen, ahol az én tanyám van.” BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai, Szirtes László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Kerekegyháza, 1952. aug. 16.

hézagyúként bevetette az ideológia fegyverét: az érintett gazdákat a hivatalos beszédmódot követve már „kulákként” jelenítette meg. A szó és az általa felidézett képzetek pedig új jelentésárnyalatot kölcsönöztek a történetnek: a cséplés helyszíne, a szerű hadszíntérre vált, ahol a gazdák ellenségként álltak szemben a fiatal, tapasztalatlan, könnyen megfélemezhető szegényparaszt cséplési ellenőrrel.

A községi DISZ-szervezet tagjai is úgy látták, hogy Kovácsnak akkor van a legnagyobb esélye arra, hogy aránylag kis veszteséggel megússza az ügyet, ha történetét a falusi osztályharcról szóló „nagy” történet keretén belül beszéli el. Olyan érveket próbáltak meg belesűriteni a DISZ-titkár büntetésének enyhítését kérő levelükbe, amelyek véleményük szerint azt bizonyítják, hogy Kovács a „nagy harcban” a „jó oldalon” áll (tagja a DISZ-nek, sőt a községi szervezet titkára, az MDP irányvonalát követi, aktívan részt vesz a kommunista propaganda terjesztésében). A levél stílusa jó példája annak, amikor az egyén – a nagyobb hatás reményében – a hivatallal, a hatalommal való érintkezésben a címzett nyelvén fogalmazza meg mondanivalóját. A fülöpházai DISZ-tagok (38 fő) – illetve közülük valószínűleg a legjobb íráskészséggel rendelkező személy – a korabeli propagandanyelv leghatásosabbnak ítélt kifejezéseiből, szófordulataiból alkották meg levelüket, olykor belebelebonyolódva nyelvileg helyes mondattá történő összeszerkesztésükbe.

Részlet a levélből az eredeti helyesírás meghagyásával: „... Kovács József 1952 év augusztus hó cséplés során mint cséplési ellenőr a cséplés során kulák befolyás alá jutott. Sajnálatunkat fejezzük ki iránta mint fiatal 20 éves társunk iránt. Mint jó munkát végző és haladó képes ifit 1 éve Disz titkárrá választottuk. Ezért a megtiszteltetésért ő híven Pártunk és ifjúságunk útmutatását vitte előre. Mert nép nevelés, kultur munka, tojás, termény tszes toborzásban béke kölcsön jegyzésben derekasan kivette részét. Ezért mint jó megbízható elvtársat a helyi Tanács cséplési ellenőrnek jelölte ki. De a fekete reakcióba öltözött klerikális reakció és a lappangó piszkos suttogó kulákok megvesztegették és ő mint fiatal 20 éves ifi nem volt annak tudatában, hogy pártunk milyen keményen lesújt az ilyen spekuláns kulák szabotálókra. És ezért kérnénk valamennyien az ítélő bizottságot, hogy enyhítsenek a büntetésén. És mi igérjük az elvtársaknak, hogy mi keményebben és elszántabban fogunk lesújtani a spekuláns kulák bandára. És majd ő is visszatér a helyes útra, ahol mi haladunk a Lenini–Sztálini Komszomol útmutatásával a Kommunizmus felé...”⁴⁰

Mit mondtak a történekről a szintén gyanúsítottként kihallgatott gazdák? A beszédhelyzetből következően az ő vallomásukat is alapvetően a védekezés határozta meg. A gazdák előbb-utóbb⁴¹ valamennyien elismerték, hogy valóban került hozzájuk a cséplés során olyan gabona, amit nem vettek nyilvántartásba, tehát szabadon rendelkezhetek vele. Azonban Kováccsal ellentétben azt állították, hogy a „gabona-elírás” ötlete nem tőlük, hanem a cséplési ellenőrtől származott, ők csak elfogadták az ajánlatot. Önmaguk védelméért Kovácshoz hasonlóan ők is a másik fél ellenében vélték megvalósíthatónak: „... mikor a cséplést nálunk megkezdtek, a nevezett Kovács kérdezte, hogy akarunk-e felesleges gabonát, amit nem fog beírni a cséplési eredményre, és azt is kikötötte, hogy csak 30 fr-ért fogja adni zsákját, mire én azt feleltem, hogy az sok, de mégis csak úgy egyeztünk meg, hogy 30 frt-ért zsákonként”⁴²

⁴⁰ A fülöpházai DISZ-szervezet kérelme, 1952. szept. 14., BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai

⁴¹ Két személy kezdetben a rendőrségi kihallgatás során tagadta az ellenük felhozott vádat, később azonban ők is elismerték annak egy részét.

⁴² BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai. Babos Sándorné gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Kerekegyháza, 1952. aug. 17.

„A cséplés ideje alatt Kovács azzal fordult hozzám, hogy hagyjon-e meg nálunk gabonát, úgy, hogy nem írja be az eredménylapba. Én beleegyeztem, és mondtam, hogy két zsákkal jó lesz, ha már másutt is hagyott, mert az ellenőr arra hivatkozott, hogy másnál is így csinálta.”⁴³

„... amikor a cséplést befejezték, az ott lévő Kovács József, a cséplőgép ellenőre felajánlotta, hogy tud adni gabonát, mire én az ajánlatot elfogadtam és így megegyeztünk közakarrattal abban, hogy ad nekem 2 zsák gabonát, mely 184 kg, és én ezért a nevezettnek 40 frt-ot fizetek érte.”⁴⁴

Vajon melyik félnek van „igaza”? A bíró, akinek el kellett döntenie ezt a kérdést, úgy ítélte meg, hogy a cséplési ellenőr vallomása felel meg a valóságnak, és tettét a gazdák nyomására követte el. Joggal feltételezhetjük azonban, hogy a bíró döntésére hatással voltak azok az elvárások, amelyeket a hatalom az igazságszolgáltatás felé támasztott: az „abszolút igazság” keresése helyett a hatalom által elképzelt társadalmi-szociális igazságosság szempontjait juttassák érvényre; a bíróság is az osztályharc színtere legyen. Ennek a körülménynek a figyelembevétele természetesen nem jelenti azt, hogy a bíró ténymegállapítása egyetlenegy ún. kulák-pernél se lett volna helyes (természetesen nem a kiszabott büntetések indokoltságáról van szó), de azt sem, hogy mindennek az ellenkezője lett volna igaz. Abból a feltételezésünkéből tehát, hogy a bíró a szegényparaszti származású Kovács irányában részrehajló volt, nem következik automatikusan az, hogy Kovács hazudott, a gazdák viszont igazat mondtak. Egyébként sincs sok értelme az „igazmondás” kérdését feszegetni a nyomozó hatóságok és a bíróság előtt előadott, a beszélők által érdekeik védelmében létrehozott narratívák esetében. Ezek inkább arról árulkodnak, hogy a beszélő mire építette védelmét: érvelése, gondolkodásmódja pedig a hatalommal való viszonyáról és a közösségen belüli kapcsolatairól mondhat el sokat.

Persze ennél azért több hozadéka van a peranyagok tanulmányzásának, de a „valóság” nyomaira – az ügynökjelentésekhez hasonlóan – itt is csak a szövegek létrejöttének (ki mondja, kinek, milyen szándékkal stb.) és tartalmának alapos elemzése során bukkanhat a történetíró. Mit tudhatunk meg a fülöpházai esetről/ből?

Bár a számonkérő hatalom előtt mindkét fél – a cséplőgépellenőr és a cséplőtetők – is saját érdekeik védelmében egymás ellen vallottak, és a bírói narratíva is a szembenállást hangsúlyozza, a peranyag mégis inkább az ügyben érdekelt felek együttműködéséről, összetartásáról, a hatalom közös kijátszásáról tanúskodik. A különféle szövegekből úgy tűnik, hogy a gabona elrejtésének fenti módja általánosan elterjedt gyakorlat lehetett Fülöpházán. Erre utalnak például azok a szövegrészek, amelyek az „elírásért” fizetendő pénz nagyságáról szólnak: Szel János cséplőtető gazda vallomása szerint Kovács az „elírt” gabona árának megállapításakor arra hivatkozott, hogy „... zsákjáért 30 Frt-ot szoktak adni”.⁴⁵ Az egyes esetekben kifizetett összeg valószínűleg a felek közötti alku során dőlt el: megegyezésük eredménye volt. Szirtes Lászlóval például 40 frt-os egységárban állapodtak meg, ahogy Szirtes vallotta: „... megegyeztünk közakarrattal”.⁴⁶ Babos Sándorné sokallta a megszabott

⁴³ BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai. Szel János gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Kerekegyháza, 1952. aug. 17.

⁴⁴ BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai. Szirtes László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Kerekegyháza, 1952. aug. 16.

⁴⁵ BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai. Szel János gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, kecskeméti államügyészség, 1952. aug. 20.

⁴⁶ BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai. Szirtes László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Kerekegyháza, 1952. aug. 16.

arat, megpróbált alacsonyabbat kicsikarni, de ez nem sikerült neki: „Kovács [...] kikötötte, hogy csak 30 frt-ért fogja adni zsákját, mire én azt feleltem, hogy az sok, de mégis csak úgy egyeztünk meg, hogy 30 frt-ért zsákonként.”⁴⁷ Kovalics Lászlóval, aki nem tudott pénzben fizetni, abban állapodtak meg, hogy a cséplési ellenőr terményben kapja meg a neki járó részt: „... úgy egyeztünk meg – vallotta Kovács az államügyésznek –, hogy mert nincs pénze, úgy csinálom meg, hogy nem írok be 2 és fél zsák rozsot, ebből Kovalics megkap 2 zsákkal, míg fél zsák a banda részibe lesz öntve. Így is történt.”⁴⁸

Vélhetően az addigra már kialakult gyakorlat szabta meg azt is, hogy mennyi gabonát hagynak meg feketén a csépletőnél. Fontos szempont lehetett, hogy az elrejtett mennyiség ne legyen feltűnő, a hiány ne keltse fel az hatóságok gyanúját.⁴⁹ A vallomások egybehangzóan állítják, hogy a 30–35 kat. holddal rendelkező gazdáknál 2-2 zsák, míg az egy 100 holdas gazdánál 5 zsák gabona maradt.

Bár a konkrét esetből a gabona elírásának-elrejtésének már kipróbált, bevett technikáira lehet következtetni, nem tudhatjuk, hogy mennyire volt általános az összejátszás a cséplési ellenőr és a csépletők között. Bizonyára nagy számban voltak olyan ellenőrök, akik meggyőződésből, kötelességtudatból „becsületesen” végezték munkájukat, vagy félelemből nem merték vállalni a lelepleződés veszélyét. A községen belüli információs csatornákon keresztül valószínűleg gyorsan elterjedt a híre, ha egy cséplési ellenőr vállalta a kockázatot, és hajlandó volt felettesei, megbízói ellenében, a maga hasznára a gazdákkal való összejátszásra. A következő idézet erre utal, bár a benne megszólaló Kalló György – védekezési stratégiájának megfelelően – éppen tagadja azt az ellene felhozott vádat, mely szerint ő kezdeményezte volna a szabályszegést: „Tagadom, hogy apósom, Szirtes László szöveg voltna nekem arról, hogy Kováccsal meg lehet csinálni a gabona be nem írást.”⁵⁰

Abból a tényből, hogy a nyomozó hatóságok Kovács József cséplési ellenőr ügyében kizárólag „kulákok” ellen indítottak eljárást, nyilvánvalóan nem lehet arra következtetni, hogy Kovács a kisebb birtokkal rendelkező gazdákkal nem kötött volna hasonló megállapodást. A gabona elrejtése nemcsak a „kulák”-gazdák érdeke volt. A mezőgazdasági újratermelést és sok esetben a parasztcsalád létfenntartását is komolyan veszélyeztető központi elvonás (adó, beszolgáltatás) a valamikor vagyonosabbnak számító gazdálkodókon kívül a paraszti társadalom egyéb rétegeit is sújtotta.⁵¹ Az 1952. évben, amikor a történet játszódik, különösen súlyosak voltak ezek a problémák. A fokozódó állami terhek és az egyre nehezebb megélhetés természetesen automatikusan vezetett a szabályok megszegéséhez. A lebukástól és a büntetéstől való rettegés éppolyan erős lehetett a cséplető gazdák esetében is, mint a kizsákmányoló hatalommal való szembeszögölés és a termés megmentésének vágya. Valószínűleg az a tudat, hogy mások is így csinálják – tehát a szabályszegés általános jelenség – segítette a félelmek leküzdésében. Erre utalhat Szél János vallomása: „A cséplés ideje alatt Kovács azzal fordult hozzám, hogy hagyjon-e meg nálunk gabonát, úgy, hogy

⁴⁷ BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai. Babos Sándorné gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Kerekegyháza, 1952. aug. 17.

⁴⁸ BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai, Kovács József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, kecskeméti államügyészség, 1952. aug. 20. Kovács ezek szerint a cséplőbandának a cséplésért járó terményből vette ki a részét.

⁴⁹ A fülöpházai per anyagából nem derül ki, hogy ki volt a feljelentő, hogyan akadtak a nyomozó hatóságok az ügy nyomára.

⁵⁰ BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai. Kalló György gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve az államügyészségen, 1952. aug. 20.

⁵¹ Lásd: Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956*. Gyula, 1992.

nem írja be az eredménylapba. Én beleegyeztem, és mondtam, hogy két zsákkal jó lesz, ha már másutt is hagyott, mert az ellenőr arra hivatkozott, hogy másnál is így csinált.”⁵²

A gabonaelírások hátterében tehát egy olyan együttműködés nyomai rajzolódhatnak ki, amelyek létrehozásában mindkét fél – a csépettetők és cséplési ellenőr is – kölcsönösen érdekeltek voltak. Jól jártak a gazdák, akiknek néhány zsákkal több gabonájuk maradt és jól járt a cséplési ellenőr is, hiszen megfizették szolgáltatásait. Vajon az anyagi haszon mellett lehettek-e másfajta motivációi Kovács normaszegő magatartásának? A csépettető gazdák vallomásaiban találkozhatunk olyan leírásokkal, mintha Kovács valamiféle társadalmi igazságosság nevében léptett volna fel a hatalom ellen: „Kovács József szólt nekem, hogy ilyen helyen, ahol nem marad gabona a kirótt beszolgáltatás beszámításával, hogy megmaradjon a fejadag,⁵³ szokott hagyni az eredménylapba való beírás nélkül gabonát ...”⁵⁴ Nem tűnik elképzelhetetlennek az a feltételezés, hogy a fiatal, szintén paraszti munkából élő⁵⁵ Kovácsban valóban élt a szolidaritás érzése, és tettét – bár pénzt kért érte – valamilyen nemes cselekedetként képzelte el. De az sem kizárt, hogy a gazdákkal való együttérzésének hangoztatása csupán szerep volt, amellyel feledtetni kívánta velük azt a tényt, hogy kiszolgáltatott helyzetükből igyekszik hasznot húzni. Mindenesetre a számonkérő hatalom előtt tett vallomásaiban nem jelenik meg a paraszti társadalommal való szolidaritás motívuma, sőt egyik elszólásából arra lehet következtetni, hogy ennek említését a védelme érdekében konstruált szövegben inkább károsnak, mint hasznosnak tartotta: „Kalló Györgynél szintén elírtam 1 és fél zsákkal kb. 100–110 kg-ot, ezért Kalló Györgytől 70 forintot kaptam. Ez az elírás úgy történt, hogy Kalló György szintén zaklatott, hogy nem-e lehetne elírni, mert sírt ott, hogy nem marad vetőmagja. *Én megsajnálтам, illetve nem is ötet sajnálтам, csak nem tudtam tőle szabadulni* [A szerző kiemelése], és [...] a sok sírásra meg tettem, hogy elírtam a másfél zsákkal.”⁵⁶

A „bűnügy” feltárása során keletkezett szövegekből jól látszik az is, hogy Kovácsnak a üggyel kapcsolatban megfigyelhető magatartását egyáltalán nem befolyásolta az az ideológia, amelyet formailag – mint a helyi DISZ-szervezet titkára – magáénak vallott. A kommunista „hittételek” közül itt alapvetően azokra gondolok, amelyek a „falusi ellenségről” és az „éleződő osztályharcról” szóltak, és a fülöpházai fiatalság eszmeileg elkötelezett vezetőjétől azt várták, hogy ennek élharcosa lesz. Bár Kovács a kulákelles ideológiát a nyomozhatóságok és a bíróság előtt – rendkívüli helyzetben, önvédelemből – (valószínűleg minden különösebb aggályoskodás nélkül) felhasználta, a cséplés során – normális viszonyok között – eszébe sem jutott, hogy a község nagygazdáit – ahogy erre a központi hatalom szándékait megfogalmazó hivatalos beszéd ösztönözte – hátrányosan megkülönböztesse (például ne egyezkedjen velük, ne „írjon el” nekik gabonát). Szövegeiből határozottan kirajzolódik az a törekvése is, hogy ne keverje gyanúba a cséplőgép tulajdonosát, aki valószínűleg szintén „kuláknak” számított. Azt vallotta, hogy mesterkedéseiről a cséplőgép tulajdo-

⁵² BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai. Szél János gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve az államügyészségen, 1952. aug. 20.

⁵³ A fejadag az a minimális gabonamennyiség, ami a parasztcsaládok megélhetéséhez szükséges volt. A birtoknagyság szerint megszabott beszolgáltatási előírások nem voltak tekintettel arra, hogy a következő évi vetőmag és az önfenntartáshoz szükséges fejadag megmaradjon.

⁵⁴ BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai. Jegyzőkönyv a kecskeméti megyei írószágon az ügyben 1952. aug. 21-én megtartott tárgyalásról. Szél Sándor vallomása.

⁵⁵ Szüleivel együtt 9 kat. holdon gazdálkodtak, amelyből 5 kat. holdat 1945-ben a földosztáskor kaptak.

⁵⁶ BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai, Kovács József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, kecskeméti államügyészség, 1952. aug. 20.

nosának egyáltalán nem volt tudomása: „Előadni kívánom még, hogy Magyarai Bálint, a gép felelős vezetője a Kovalics Lászlóval való cséplés alkalmával betegen feküdt a gép mellett. Ezen kívül Szirtes Lászlónál és Kalló Györgynél való cséplés alkalmával távol volt a géptől. Egyszer betegsége miatt, másszor üzemanyagért.

Előadom még, hogy mikor Magyarai Bálint a gépnél tartózkodott, akkor általában ő vette a cséplési eredménylaptömböt és naplót. Hogy mégsem vette észre, hogy én ilyen munkát csinállok, annak oka az lehetett, hogy ő elfogadta tőlem a mázsalapokat, melyen én már a kevesebb gabonát írtam be. A mázsálást néha ellenőrizte Magyarai, de nem rendszeresen, így nem jött rá, hogy én mit csinállok.”⁵⁷

Kovács viselkedése használható adat lehet a történész számára, ha arra kérdez rá, hogy az adott korszakban a hatalom eszméi milyen módon hatottak az emberek gondolkodására, tetteire. Különösen azok esetében érdekes ez, akik valamilyen módon a hatalomhoz kötődtek és/vagy látszólag vállalták a vele való eszmei közösséget. Kovács DISZ-titkárként, mezőőrként és cséplési ellenőrként is jó példa erre.

Kérvények

Amíg az ügynökjelentésekről eredetileg is úgy gondoltam, hogy alapos szövegelemzéssel találni fogok bennük társadalomtörténetileg értékes adatokat, és a bírósági iratokkal kapcsolatban is – bár erősebbek kételyekkel – ebben reménykedtem, addig a különféle tanácsi és pártszervekhez benyújtott kérelmeket és az esetenként hozzájuk csatolt önéletrajzokat témám szempontjából érdektelennek tartottam, forrásértéküket a korabeli propaganda-kiadványokéhoz véltem hasonlónak. Ugyanakkor mégsem hagyhattam figyelmen kívül, hogy ezek a kérelmek, kérvények, beadványok mégiscsak közvetlenül azoktól az egyénektől származnak, akiknek „felfedezését”, hátrahagyott nyomainak felkutatását tekintetem célnak. Ezek a rendszerint kézzel írt, sok esetben az értelmetlenségig hibásan fogalmazott és helyesírási hibákkal telezsúfolt szövegek, annak ellenére, hogy tartalmilag látszólag nem sokban tértek el a környezetükben talált más jellegű iratoktól (pl. a községi tanácselnök vagy a párttitkár hivatalos beszámolóitól), mégis kiténtek közülük egyediségükkel. A szó tényleges és elvont értelmében is magukon viselték írójuk keze nyomát, személyiségének megkülönböztető jegyeit.

Mi a közös egy bölcsődei vagy mezőőri állásra jelentkező, esetleg lakáskiutalásra váró lajosmizsei lakosnak a tanács végrehajtó bizottságához írt kérvénye és például a Magyar Dolgozók Pártja községi szervezethez címzett tagfelvételi kérelem között? Lényegében mindegyik arról szól, hogy az egyén, aki munkát keres, jobb lakásba akar költözni vagy be akar lépni „a pártba”, hogyan próbálja meg önmagát úgy megjeleníteni, hogy azzal a megszólított hatalom (kérese eldöntésében befolyással rendelkező, hatalommal bíró személy, személyek, hatóság) elvárásainak leginkább megfeleljen. Mivel próbálja meggyőzni a döntéshozókat arról, hogy az ő személye megfelelő, illetve – versenyhelyzetben – a legmegfelelőbb. A meggyőzéshez használt érvelésük, úgy vélem, sok mindent elárulhat a hatalmat megnyerni szándékozó egyénről, e források tehát alkalmasak lehetnek a társadalom és a hatalom viszonyának vizsgálatához.

A lajosmizsei közigazgatási iratok között talált kérelmeket (amelyek elsősorban valamilyen tanács által meghirdetett állás elnyerésére irányultak, vagy a tanács által igénybe vehető és kiutalható lakásokat kérvényezték meg) olyan konstrukciónak tekintem, ame-

⁵⁷ BKMÖ. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai, Kovács József gyanúsított ki-hallgatási jegyzőkönyve, kecskeméti államügyészség, 1952. aug. 20.

lyekben a kérelmező úgy mutatja be önmagát, oly módon beszéli el múltját, jelenét és esetleg jövőbeli szándékait, hogy abból – megítélése szerint – céljait leginkább elősegítő kép alakuljon ki. (E kérvények általában két részből álltak: a kérelmező szándékának és indokainak megfogalmazásából, illetve egy rövid önéletrajzból.)

Az általam vizsgált szövegek számos hasonló vonása arra enged következtetni, hogy létezett egy általánosan elfogadott módja a hatásos kérvény megalkotásának, ami nemcsak azt határozta meg, hogy a beadvány milyen formai előírásoknak feleljen meg, hanem tartalmazta a kor „uralkodó eszméinek” megfelelő – tehát sikerre számítható – érvelés és megfogalmazás alapelemeit is. A kérelmező kérvénye létrehozásánál ezt a mintát már csak egyénítette, a személyére vonatkozó adatokkal egészítette ki. Még azok a kérvényírók is tisztában voltak egy ilyen beadvány legfontosabb sajátosságaival (milyen témákat kell megemlíteniük, mire kell hivatkozniuk, mely szavakat kell használniuk), akiknek szövegén látszik – a nyelvhelyesség, a stílus és az írásképek jellegzetességeiből legalább is arra következtethetünk –, hogy nem rendelkeztek elegendő gyakorlattal gondolataik írásába foglalását illetően.

Természetesen nem minden kérvényező maga írta beadványát. Több olyan adatot is találtam a „Lajos” dosszié ügynökjelentéseiben, amelyek azt valószerúsítik, hogy voltak a községben olyan, az ügyintézésben jártas és a hivatalos beszédmodort is jól ismerő emberek, akik szívességből vagy valamilyen ellenszolgáltatás fejében mások kérelmeit is megfogalmazták. Szalai Lajos volt községi főjegyzőről állítja például a jelentésíró ÁVH-tiszt, hogy „... jelenleg a falu kuláságának jogi tanácsadója, beadvány- és kérvényírógató.”⁵⁸ Az egyik megfigyelt személy, Bácskai György (korábban a község országgyűlési képviselője) édesanyja is állítólag arról panaszkodott Kemény ügynöknek, hogy fiát „... rengetegen keresik fel olyan kérvényírással, beszoolgáltatás elengedésével kapcsolatban, ahol a fia nagyon jártas. Tavaly, mikor még megvolt az írógépe, bizony rengetegen keresték fel, és egyszer a rendőrség figyelmeztette is, hogy miért járnak olyan sokan hozzá, talán osztogat valamit?”⁵⁹

Valószínűleg minél komolyabb lehetett az ügy (adóval, beszoolgáltatással vagy büntetéssel kapcsolatos), és minél több olyan ismeretet követelt, amivel az „egyszerű” községi lakos nem rendelkezett (például a jogszabályok ismeretét), annál inkább fordultak „szakértőhöz”. Könnyebb esetekben megírták saját maguk, esetleg valamelyik írásban jártas családtag (pl. középiskolás gyerek) segítségét felhasználva.

Nézzük meg egy konkrét példán, hogy miről szólnak ezek a szövegek:

„Községi tanács végre hajtó bizottságának,

Lajosmizse

Alulírott azzal a kéréssel fordulok a községi tanács végrehajtó bizottságához, hogy amennyiben nem esnék komoly kifogás alá, engem a helybeli bölcsődei dolgozók sorába szíveskedjen felvenni.

Kérésem az alábbiak tették szükségessé:

3 tagú családom van, férjem, fiam és én, férjem Budapesten dolgozik az állami építési vállalatnál mint kubikos, és már kétszeres sztahanovista, fiam már két éve áll őrt a béke frontján mint honvéd. És mivel se földünk, se házunk nincsen, semmiféle jövedelmem nincsen, így a bölcsődei munkakörbe[n] kívánnám megtalálni munkahelyemet mint gyermekgondozó.

⁵⁸ ÁBTL O-9037/1. Szereplők névsora, Jelentés, 1952. jan. 16.

⁵⁹ ÁBTL O-9037/1. 119. Kemény ügynök jelentése, 1954. január 23.

Önéletrajzom

Lajosmizsén 1910. V. 26-án születtem, sokcsaládos szegény munkás szülőktől, a múlt rendszer elnyomása miatt csak négy elemi iskolát tudtam elvégezni, és már fiatal leánykoromban mint háztartási alkalmazott kerestem kenyeremet a kizsákmányolóknál, amíg férjhez nem mentem a jelenlegi férjemhez, ki szintén munkás ember, és a fasiszta világ kiuzsorázói miatt kevés keresetből nem tudtunk létezni, ezért egy iparendélyt kértem, ami itt helyben piaci árusításra szól, hogy a háztartási munkám mellett kissé segítségére lehessenek a férjemnek a kenyérkeresetben.

Ez természetesen most már megszűnt, ezért kérem a Községi tanács végrehajtóbizottságát, ne helyezzen engem kifogás alá, és adjon módot arra, hogy én is hozzájussak egy kis kenyérkeresethez, mivel reá is vagyok utalva.

Bízva abban, hogy kérésem meghallgatásra talál, maradok

Tisztelettel

Boros Jánosné

Lajosmizse, Mizsei utca

Lajosmizse 1953. VI. 8.⁶⁰

Boros Jánosné kérelméhez csatolták a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (MNDSZ) javaslatát is, amelyből kiderül, hogy Borosné az MNDSZ vezetőségi tagja, ott egészségügyi felelős, és „jó munkáját a pártszervezet oklevéllel ismerte el”. Az MNDSZ-től a tanács végrehajtó bizottsága kért javaslatot a bölcsődei állás betöltéséhez, tehát ebben az esetben nem maguktól vagy Borosné kérésére adták, mint ahogy ezt valószínűleg a fülöpházai DISZ-szervezet tette Kovács József esetében. Ugyanakkor nagyon is elképzelhető, hogy más esetekben a kérelmezők önmaguktól próbálták beszerezni a kommunista nőszervezet ajánlását, hogy ezzel is nyomatékot adjanak kérelmüknek.

Borosné kérvényét valószínűleg a hivatalos beadványok írásához értő, abban gyakorlott ember fogalmazta Borosné aktív közreműködésével. Ezt jól mutatja a hivatalos szóhasználat („alulírott XY”, „kívánnám megtalálni munkahelyem” stb.) és a beadvány-műfaj formai sajátosságainak ismerete (bevezetés, indokok felsorolása, záró formula stb.). A kérvényíró lehetett akár az MNDSZ-ből is olyan valaki, aki már többször írt ideológiai sablonokat tartalmazó hivatalos szöveget.

A szöveg írójának az volt a célja, hogy Borosné nyerje el a bölcsődei állást. A megmaradt kérvények számából (6 jelentkező volt) úgy tűnik, hogy nagy érdeklődés mutatkozott a munka iránt. A kérvény megfogalmazója Borosné életútjának egyes szakaszait minden bizonnyal úgy jelenítette meg, illetve kérése indokoltságát olyan érvekkel igyekezett alátámasztani, amelyekről úgy gondolta, hogy az állás odaítéléséről döntő végrehajtó bizottság (a helyi hatalom) előtt pozitív színben tünteti fel a kérvényezőt. Érvelése lényegében három fogalom köré épült. Az egyik a szociális rászorultság: Borosné azért jogosult a bölcsődei állásra, mert szegény, nincstelen volt és ma is az („se földünk, se házunk nincsen, semmiféle jövedelmem nincsen”, „sokcsaládos szegény munkás szülők”, „keves keresetből nem tudtunk létezni”, „én is hozzájussak egy kis kenyérkeresethez, mivel reá is vagyok utalva”). Ezzel függ össze az indoklás másik fontos eleme, amely azt sugallja, hogy az állás odaítélésével tulajdonképpen kárpótolni lehetne Borosné a múltban elszenvedett nélkülözéseiért és az őt ért igazságtalanságokért. Ebben a kontextusban a „pozitív” döntés mint egyfajta szociális elégtétel jelenik meg. („...a múlt rendszer elnyomása miatt csak négy elemi iskolát

⁶⁰ BKMÖL XXIII. 753. Lajosmizse Községi Tanács iratai. Közigazgatási iratok. 6. doboz. 71–72. Boros Jánosné kérvénye, 1953. jún. 8.

tudtam elvégezni, és már fiatal leánykoromban mint háztartási alkalmazott kerestem kenyeremet a kizsákmányolóknál...”, „...a fasiszta világ ki uzsorázói miatt kevés keresetből nem tudtunk létezni...”) Az érvelés igen fontos részét alkotó harmadik, jól körülhatárolható gondolat az elnyert bölcsődei állásnak jutalomként való felfogása. A kérvény írója nem is magának Borosnénak, hanem családtagjainak „érdemeit” sorolja fel, mint olyanokat, amelyekért megérdemelt jutalom lehet a kívánt állás. Az „állami építési vállalatnál” kemény fizikai munkát végző „kétszeres sztahanovista” férjnek és a „béke frontján” őrt álló katonafiúnak beemelése a szövegbe azt jelzi, hogy a család, köztük Borosné is a rendszer eszméivel egyetértenek, és igyekeznek megfelelni elvárásainak.

Ezt a tényt valószínűleg azért is hangsúlyozta a kérvény írója, mivel Borosnénak „hiba” volt az életrajzában: iparendeléssel rendelkező piaci árus volt, ezért a hivatalos megítélés szerint megbízhatatlan „kupec elemnek” tarthatták, amit sem a szegényparaszti származása, sem MNDSZ-tagsága nem feledtethetett. A kérvényíró nem tehette meg, hogy ezt a közismert adatot kihagyja Borosné életrajzából, bár a múlt „fekete foltjainak” elhallgatása bevett módszer lehetett a korszakban hivatalos célra írt, rövid önéletrajzok létrehozásánál.⁶¹ Ehelyett éppen azt hangsúlyozta, hogy tudatában van ennek a hátránynak („...amenyiben nem esnék komoly kifogás alá...” „...kérem a Községi tanács végrehajtóbizottságát, ne helyezzen engem kifogás alá...”), majd mindent megtett, hogy az életút „fekete” foltjait „elfogadható” magyarázatokkal tisztára mossa. Nagyvonalúan homályban hagyta azt a tényt, hogy meddig folytatta Borosné a piaci eladást („...ez természetesen most már megszűnt...”), és úgy adta elő, mintha kizárólag a „fasiszta világként” megnevezett múltban kényszerült volna rá: „a fasiszta világ kiuzsorázói miatt kevés keresetből nem tudtunk létezni, ezért egy iparendélyt kértem, ami itt helyben piaci árusításra szól, hogy a háztartási munkám mellett, kissé segítségére lehessek a férjemnek a kenyérkeresetben.”

Az érvek közül feltűnő módon hiányoznak az olyanok, amelyek az állásra pályázó alkalmasságáról próbálnák meggyőzni a döntéshozókat (például sok gyereket nevelt már fel vagy szeret kisgyerekekkel foglalkozni). Ebből az egyedi esetből természetesen nem lehet következtetni az általánosra, nem állíthatom azt, hogy a korszak kérvényíróinak mellékes szempont lett volna a rátermettség. Sőt, az emberek racionális viselkedését feltételezve, inkább az a valószínű, hogy a döntéshozók meggyőzése érdekében valamennyi pozitív érvet felsorolták. Éppen ennek fényében tűnik rendkívülinek és sokatmondónak Boros Jánosné, illetve a kérvényíró magatartása, aki úgy vélte, hogy nem szükséges kiváló gyermeknevelési képességeire is hivatkozni, hanem elegendő csupán rászorultságát és az uralkodó eszmékkel való azonosulását deklarálni.

Az átnézett tanácsi iratok között nem találtam arra vonatkozó adatot, hogy végül is ki nyerte el a bölcsődei állást. Ha tudnánk, akkor sem lehetne közvetlen kapcsolatot feltételezni a kérvény tartalma, megfogalmazásának módja és a helyi hatalom döntése között, azaz nem lehet azt állítani, hogy a bizottságot kizárólag a kérelmezők szövegei befolyásolták a választásában. Több olyan dolog is hatással lehetett rájuk, amelynek írásos nyoma nem maradt az utókorra (például baráti, rokoni kapcsolatok, felsőbb ajánlás, a többi bölcsődei dolgozó véleménye, egyéb érdekeltség). A kérvények elemzésével elsősorban nem is a taná-

⁶¹ Bódi Pál, lajosmizsei MDP titkár például tudatosan kihagyta életrajzából azt a részletet, hogy keletlegény volt a kötelező munkaszolgálatosok mellett, mivel tudta, hogy ez számára hátrányokkal jár. Gyanúja később beigazolódtott, mivel amikor ez később valahogyan kiderült, rögtön leváltották a községi pártszervezet éléről, sőt ki is zárták a pártból. BKMÖL 44./ 3. 62–63. Lajosmizse 148. doboz 62. Községi pártbizottság. Jegyzőkönyv a lajosmizsei MDP pártszervezet taggyűléséről, 1951. aug. 5.

csi vezetés véleményalkotását meghatározó tényezőkről lehet képet alkotni, sokkal inkább arról, hogy milyen módon kívánja a kérvény írója, az állást kereső községi lakos a döntési helyzetben lévő helyi hatalmat befolyásolni. Ez természetesen közvetett módon arra is utalhat, hogy milyen szempontok alapján döntöttek.

A társadalom történetére kíváncsi kutató tehát számos használható adatot találhat a hatalom-gyártotta iratok között is. Ezek dekódolása során azonban még kevésbé tekinthet el annak a ténynek a figyelembevételétől, hogy forrásai szövegek, narratívák, nem pedig a „valóság közvetlen lenyomatai”. A keresett „valóságról” csak akkor árulnak el valamit, ha először mint szövegeket fejtjük meg őket.

„Én Magyarország nyugati szomszédainak kutatása felől érkeztem el a magyar történelemhez”

Interjú Robert J. W. Evansszel

Robert Evans (1943) egyetemi tanulmányait Cambridge-ben, a Jesus College-ban végezte. 1969-től az oxfordi Brasenose College tanára, 1997 óta ugyanott Regius professzor és az Oriel College tanára. Legfontosabb művei: *Rudolf II and his World* (1973), *The Making of the Habsburg Monarchy* (1979). Szakterülete: A Habsburg Birodalomhoz tartozó országok története a 16–20. században, különös súllyal Magyarország modern kori történetére, Írország története. *Austria, Hungary, and the Habsburgs: Essays on Central Europe, c. 1683–1867* című tanulmánykötete 2006-ban jelent meg.

Melyek szakmai pályafutásod legfontosabb állomásai?

Pályafutásom egész időszakában szerencsésnek mondhatom magam. A történészek fő áramába némi kerülő úton keresztül érkeztem, nyelveken, közgazdaságtanon, sőt helytörténeten keresztül. Ez azonban bizonyos fokig széles látókört biztosított számomra. Szerencsém volt a tanárokkal, patrónusokkal és az álláslehetőségekkel is az 1960-as években. Első oxfordi posztomon például „Kelet-Közép-Európa modern kori történetének” oktatását bízták rám, ami azzal az előnnyel is járt, hogy senki sem tudta, pontosan mit is foglal ez magában. Mindvégig sikerült többé-kevésbé egyensúlyban tartanom oktatási feladataimat és a kutatói tevékenységet. Az elmúlt húsz évben a *graduate* hallgatók tanulmányainak irányítása egyre nagyobb felelősséget rótt rám, de nagyszerű és saját kutatásaim számára is stimuláló munka ez. Az utóbbi tíz évben pedig új kihívást jelent a *Regius* professzori cím;¹ nagy megtiszteltetés, örömmel és megelégedettséggel tölt el, de persze sok munkát jelent, s arra ösztönzi az embert, hogy ne csak egy szűk szakterület specialistája legyen, hanem széleskörű ismeretekkel rendelkezzen tudományterületén.

Kik voltak számodra a meghatározó tanáregyéniségek, irányzatok, olvasmányélmények?

Tizenhat éves koromban olvastam C. V. Wedgwood mesteri könyvét a harminc éves háborúról (első kiadása még 1938-ban jelent meg), ami bepillantást nyújtott számomra Németország korábbi történetébe. Sokat tanultam nyelvész tanáraitól a szavak pontos jelentésének és funkciójának fontosságáról. *Graduate* tanulmányaim alatt Cambridge-ben *supervisorom* John H. Elliott volt, a spanyol Habsburgok szakértője, sokat tanultam tőle, mindekelőtt tiszta és tökéletes professzionalizmusát és elegáns, részleteiben is kidolgozott stílusát. Ennek legnagyobb mestere az én generációm számára Hugh Trevor-Roper volt, aki szintén nagy hatást gyakorolt rám. Ő volt abban az időben Oxfordban a *Regius* professzor, és segített első oxfordi állásom elnyerésében. Azt hiszem, ez az oka annak, hogy a közép-

¹ Cambridge, Oxford, Dublin, Glasgow, Aberdeen és Edinburgh egyetemein található a hét *Regius Professor*, azaz királyi professzor, akiket az uralkodó nevez ki. Oxfordban 1724 óta létezik a „*Regius Professor of Modern History*” (2004 óta: „*Regius Professor of History*”) és a „*Regius Professor of Greek History*” posztja.

európai historiográfiából is a legnagyobb stilisztáktól és a legpontosabb elemzőktől tanultam a legtöbbet: Anton Springertől, Louis Eisenmanntól, Josef Redlichtől, C. A. Macartneytól, Josef Pekařtól, Szekfű Gyulától és Daniel Rapanttól.

Van-e Oxfordnak meghatározható specialitása a nagy-britanniai történetíráson belül?

Oxford két okból sem igazán lehet megkülönböztető márkanév a tudományos kutatások terén. Egyrészt az 'iskolák' kialakulásának nincsenek hagyományai Nagy-Britanniában, azaz annak, hogy diákok csoportját egy a tanáruk által meghatározott kutatási programra „ráállítsuk”, habár ez mostanság – részben külső nyomásra, részben pedig a kutatási témák egyre nagyobb komplexitása folytán – némileg változik. Azt is hozzá kell tenni, hogy itt a professzoroknak pusztán hivataluknál fogva nincs nagy hatalmuk. Másrészt pedig az oxfordi egyetem túlságosan nagy és szétágazó, egyszerre négyszáznál is több történész *graduate* tanul nálunk, több, mint bárhol máshol, s a nagy-britanniai diákok jelentős hányadát alkotja ez. Ráadásul egyre inkább internacionális ez az egyetemi diákság. Egyébként is az oxfordi vagy talán pontosabban fogalmazva az oxbridge-i tudományosság maga a „brit” tudományosság letéteményesének tekinthető, melyet az empirikus irányultság, az elmélet irányában szkepticizmus jellemez (főként a konkrét történeti kontextustól különválasztott elméletet illetően), liberális és eklektikus, sőt még, mondhatjuk, katolikus szemléletmód is (ez utóbbi következtében néha kimérten szenvtelen), a tartalmat és a formát egyformán hangsúlyozza, s legalábbis törekszik a stilisztikai szépségre, igyekszik (nem mindig sikerrel) egyszerre szólni a szakemberhez és a tágabb olvasóközönséghez. De mindennek megítélése – mint érintett – igencsak nehéz és mindenképpen kényelmetlen számomra.

Milyen tényezők alakították tudományos érdeklődésedet?

Az 1960-as években az esztétorténetért lelkesedtem, különösen a manierizmusról és más olyan irányzatokról folytatott vita keltette fel az érdeklődésemet, amelyeket mind mint a reneszánszra adott válaszokat értelmezhetünk. Ez a német és a szláv nyelvekkel való megismerkedéssel együtt elvezetett II. Rudolf császár és udvarának tanulmányozásához, ami viszont megismertette velem a kora újkori Habsburg Monarchia kozmopolita világát. Ezen a ponton ismertem fel, milyen kevéssé került be a történetírás látókörébe Magyarország e témát illetően éppúgy, mint más vonatkozásban is. Így aztán elkezdtem Magyarország múltját tanulmányozni, s azt, ahogy a legkülönbözőbb módokon igyekeztek eddig e múltat megérteni.

Tudományos kutatásaid súlypontja a Habsburg Birodalom története a 16–20. században. Hogyan látod e birodalom szerepét Európa modern kori történetében?

A 16–17. században a Monarchia természetesen a Német-római Császárság tágabb keretének tagja, annak részeként kell szemlélnünk (*Reichsproblem*), a meghatározó tényezők a nagyhatalmak közötti – részben egymással összefonódó – harcok egyrészt a német Közép-Európán belül (gondoljunk itt a harmincéves háborúra), másrészt a hatalmas, de már hanyatlóban lévő, még keletebbre fekvő – birodalmakkal. A 18. századra a Habsburg Monarchia úton volt afelé, hogy a politikai hatalomért folytatott modern kori küzdelem kulcs-területévé váljon, mielőtt alattvalóinak területéhez fűződő identifikációit kiegészítette vagy elfedte az etnikai kötelékek teremtette azonosulás. Aztán persze 1918 után a Birodalom hiánya éppoly fontos tényezővé vált az egész térség és az egész kontinens számára, ahogy ko-

rábban az a fennállásáról elmondható. Részben a diákjaim – mégpedig nagyszámban – voltak azok, akik az utódállamok kutatására készítették engem!

Hogyan látod Magyarország szerepét a birodalomban; mi a véleményed a magyar történetírás „kuruc” és „labanc” hagyományrendszereiről?

Én Magyarország „nyugati” szomszédainak kutatása felől érkeztem el a magyar történelemhez, s mindig is elsősorban ebben a kontextusban vizsgálom azt. Különben is úgy vélem, e téren több még a tennivaló, a „kuruc” oldal sokkal jobban kifejtett már, még ha például máig nélkülözünk is egy részletes, jó Kossuth életrajzot. Nem tekinthető az én nézőpontom eleve „labanc”-nak, de valóban az osztrákokkal közös történeti múlt feltárására koncentrálok, mivel az még sok tekintetben kifejtésre vár. Azon legfontosabb személyek legtöbbjének még a nevét is nagyrészt elfelejtette az utókor, akik a Habsburg kormányzat szolgálatában álltak (nádorok, kancellárok stb.), nem is beszélve azokról, akik Bécsben telepedtek le, és így tovább. Továbbá arra is törekszem, hogy Magyarországot soknemzetiségű társadalomként vagy talán társadalmak sorozataként vizsgáljam.

Mennyire érdekli ma az európai történetírást a Habsburg Monarchia? Melyek a figyelem előterében álló témák?

Manapság jóval több a jó írás a Monarchiáról, mint korábban valaha is. Egy diszciplína számára erősség és gyengeség forrása is lehet, hogy nem kapcsolódik egyetlen jelenleg létező államhoz sem (még Ausztria sem tekinthető annak), nem részesül egy effajta kapcsolat előnyeiből, de lehetséges torzító hatásaiból sem. Ezért aztán mindig is nemzetközi témának számított és egyre inkább annak számít, egyre több üdvözlendő példát láthatunk e téren a „nemzeti”/nyelvi historiográfiai határok átlépésére. A korábbi századaira nézve nagy figyelem jut a birodalomnak mint „összetett” államnak: az uralomgyakorlás „barokk” szerkezetében megtestesülő erőegyensúlynak. A 18. században a jozefinizmust és az osztrák felvilágosodást önmagában szemlélik, azaz nem mint későbbi irányzatok „előfutárát”, hanem inkább mint a korabeli „többi felvilágosodás” rokonát. A későbbi Monarchiának az utóbbi időben inkább a centripetális erői és a reformjai állnak a figyelem előterében, a Habsburg „civil társadalom” és lojalitás eszméinek vizsgálata az emlékezet, az ünnepek–ceremóniák és szimbólumok vizsgálatán keresztül (az ilyen eredményeket egyébként szerintem túlzásba is lehet vinni). S aztán folyik egy látens „Közép-Európa” vita is: Teremtett és megerősített-e a Monarchia a politika, társadalom és kultúra területén olyan formációkat, melyek egyszerre voltak egyöntetűek a határain belül és megkülönböztető jellegűek a külvilággal szemben?

Mennyire vannak jelen a magyar történetírás új eredményei az európai, például az angolszász történetírásban?

Az utóbbi évek egyik jellegzetessége, hogy jónéhány egykötetes, angol nyelvű Magyarország-történet jelent meg (Peter Sugár–Hanák Péter, Kontler László, Molnár Miklós, Gergely András, Jörg K. Hoensch, Tóth István György, Bryan Cartledge tollából, illetve szerkesztésében), melyek különböző mértékben, de információkat szolgáltatnak az itteni kutatók számára. S vannak persze olyan munkák, amelyekre sokat hivatkoznak, mihielyt azok elérhetők angol nyelven: a 18. századra vonatkozóan H. Balázs Éva és Kosáry Domokos munkáit, a 19. század vonatkozásában Szabad György, Galántai József és Gerő András nevét említhetem. Más tekintetben a magyar történetírás eredményei indirekt utakon ismertek, Nagy-Britanniában sohasem volt sok Magyarország szakértő, bár például Macartney

csodálatos elemző volt (*October 15* című munkája, mely egyedien plasztikus betekintést enged a Horthy-időszakba, ahogy a Habsburg Monarchia történetéről született könyve is máig páratlan), Péter László pedig Londonban diákok generációi számára nyújtott bevezetést a magyar alkotmánytörténetbe, miközben meggyőzően érvelt az alkotmánytörténet rehabilitálása és megújítása mellett. Az anglofon piac másik területén, az Egyesült Államokban az ott élő magyar emigráns történészek – mint például Deák István vagy George Bárány – művein keresztül nyilvánvalóan erőteljesebb a jelenlét.

Milyen napjaink angolszász történetírásának képe a magyar történelemről?

Nem hiszem, hogy történetírásunknak lenne sajátos nézőpontja. Nagymértékben kapcsolódnak az itt folyó kutatások a magyar forrásokhoz és eredményekhez: Martyn Rady jogtörténeti kutatásokat folytat, Graeme Murdock a reformáció történetét kutatta, Martin Mevius a szovjet hatalomátvételt, vagy említhetjük Mark Pittawayt, akit a munkásosztály viszonyai érdekelnek a kommunizmus-szocializmus időszakában. A szélesebb nagyközönseget azonban még továbbra is az a régebben feltett kérdés, dichotómia foglalkoztatja, hogy Magyarország önálló állam volt-e vagy egy birodalom része. Nálunk például a felületes kézikönyv-szemlélet még mindig az, hogy a magyarok rombolták le a Habsburg Monarchiát annak a megvalósíthatatlan vágyalomnak a kergetésével, hogy egyszerre törjenek uralomra odahaza és függetlenségre a külső politikai tényezőktől. A korábbi időszekekre vonatkozóan Magyarországot inkább egy nagyobb szervezet részeként interpretálják, ami mögött az a korábban is meglévő probléma húzódik, hogy a középkori Magyar Királyságról csak kevesen tudtak annak ellenére, hogy Szűcs Jenő vagy Engel Pál és még néhány kutató neve nálunk is jól cseng.

Milyen szakmai kapcsolatokat ápolsz Magyarországgal?

Amikor még rendszeresen szakítani tudtam időt arra, hogy Magyarországra látogassak, szorosabb szakmai kapcsolataim voltak elsősorban a kora újkorral foglalkozó kollegákkal; Benda Kálmánt meg kell említenem mint nagylelkű barátot. Manapság már elsősorban azokkal kerülök szakmai kapcsolatba, akik – egyre inkább és főként fiatalabb kutatók – valamennyi időt Nagy-Britanniában töltenek, időnként akár az én tanítványomként is. Bizonyos szakmai szálak szövődnek konferenciákon és nagyobb kutatási projekteken keresztül is, melyek központjai azonban – nyilvánvalóan pénzügyi okokból – nem Magyarországon vannak. Ki kell emelnem e téren a következő intézetek jelentőségét: *European Science Foundation* (Strasbourg), *Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas* (Lipcse), az Osztrák Tudományos Akadémia (Bécs), *School of Slavonic and East European Studies* (London). Aztán persze megemlíthetem, hogy az osztrák, német, cseh, szlovák és lengyel szervezetekkel való formális és informális kapcsolataim sajnos nem sok időt hagynak szabadon.

Milyen témákon dolgozol jelenleg?

Jelenleg csak az egyik előadás/tanulmány/fejezet megírásától rohanok a másikig, közel fél tucat feladat vár rám még 2007-ben is, kezdve a nyelv társadalom- és politikátörténetével (s e szempontból Magyarország nagyon jó és eddig meglepően elhanyagolt kutatási terepet kínál), Közép-Európa eszméjének és ezen eszme historiográfiájának elemzésén keresztül egészen a birodalmak összehasonlító vizsgálataig, ami egy feljövőben levő kutatási terület, vagy az én szűkebb hazám, Wales történetének egyes kérdéseiei. Elvállaltam, hogy írok majd egy modern kori Magyarország-történetet (körülbelül a 18. század végétől terjedő

időszakról) az *Oxford History of Modern Europe* című sorozat számára, melynek legtöbb kötete ezer oldalnál is vaskosabb, de az efféle vállalkozás meghaladja a legtöbb ember idejét napjaink elfoglalt egyetemi világában, ezért most inkább kisebb vállalkozásokba fogok. Ősszel jelent meg például egy tanulmánykötetem, amelynek néhány írása teljes egészében vagy részben Magyarországgal foglalkozik. Az említett nagyobb munkát pedig a néhány év múlva várható visszavonulásom idejére tartogatom – de persze emellett még számos más tervem is van arra az időre!

Budapest–Oxford, 2006. november

Az interjút készítette: DEÁK ÁGNES

R. J. W. Evans műveinek bibliográfiája

Könyvek és önálló kiadványok

1. *Rudolf II and his World. A Study in Intellectual History, 1576–1612* (Oxford: Clarendon P., 1973; pp. 323. Corrected pb. repr., with new preface, ibid. 1984; pb. repr., with new preface, London: Thames and Hudson, 1997). German trans., as *Rudolf II: Ohnmacht und Einsamkeit* (Graz: Styria, 1980). Italian trans., as *Rodolfo II d'Asburgo. L'enigma d'un imperatore* (Bologna: Il Mulino, 1984). Japanese trans. 1988. Czech trans., as *Rudolf II. a jeho svět* (Prague: Mladá fronta, 1998).
2. *The Wechel Presses. Humanism and Calvinism in Central Europe, 1572–1627* (Oxford: Past & Present Soc., 1975; pp. 74).
3. *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700. An Interpretation* (Oxford: Clarendon P., 1979; pp. 531. Pb. repr. 1984. Corrected pb. repr., with new preface, ibid. 1991). Italian trans., as *Felix Austria. L'ascesa della monarchia asburgica, 1550–1700* (Bologna: Il Mulino, 1981). Revised German trans., as *Das Werden der Habsburgermonarchie, 1550–1700. Gesellschaft, Kultur, Institutionen* (Vienna: Böhlau, 1986. Pb. repr. 1989). Spanish trans., as *La monarquía de los Habsburgos, 1550–1700* (Barcelona: Labor, 1989). Czech trans., as *Vznik habsburské monarchie, 1550–1700* (Prague: Argo, 2003).
4. Ed. (with H. Pogge von Strandmann) and contrib., *The Coming of the First World War* (Oxford: Clarendon P., 1988; pp. 187. Latest pb. repr. 1998).
5. Ed. (with T. V. Thomas) and contrib., *Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (London: Macmillan, 1991; pp. 321).
6. *The Language of History and the History of Language. An Inaugural Lecture* (Oxford: Clarendon P., 1998; pp. 34). Revised Italian version as 'Il linguaggio della storia e la storia del linguaggio', in *I linguaggi e la storia*, ed. A. Trampus and U. Kindl (Bologna: Il Mulino, 2003), 11–53.
7. Ed. (with H. Pogge von Strandmann) and contrib., *The Revolutions in Europe, 1848–9: From Reform to Reaction* (Oxford: U. P., 2000; pp. 250).
8. *Wales in European Context. Some Historical Reflections* (Thomas Jones Pierce Lecture, Aberystwyth: U. of Wales, 2000, publ. 2001; pp. 31).
9. *Great Britain and East-Central Europe, 1908–48. A Study in Perceptions* (The First Masaryk Lecture, King's College London, 2001, publ. 2002; pp. 31).
10. Ed. (with Dušan Kováč and Edita Ivaničková) and contrib., *Great Britain and Central Europe, 1867–1914* (Bratislava: VEDA, 2003).
11. *Austria, Hungary, and the Habsburgs: Essays on Central Europe, c. 1683–1867* (Oxford: U. P., 2006; pp. 337.)

Tanulmányok

1. 'The Significance of the White Mountain for the Culture of the Czech Lands', *Bulletin of the Institute for Historical Research*, xlv (1971), 34–54.; earlier in Czech in *Československý Časopis Historický*, xvii (1969), 845–62.
2. 'Bohemia, the Empire and the Porte, 1550–1600', *Oxford Slavonic Papers*, N. S. iii (1970), 85–106.
3. 'Angol–magyar protestáns kapcsolatok: történelmi áttekintés', *Új Látóhatár*, 1972, 519–32; also in I. Szépfalusi (ed.), *A megújulás útján* (Berne: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1976), 56–70.
4. 'Alsted és Erdély', truncated in *Korunk*, xxxii (1973), 1908–16.
5. 'Humanism and Counter-Reformation at the Central European Universities', *History of Education*, iii (1974), 1–15.

6. 'Learned Societies in Germany in the Seventeenth Century', *European Studies Review*, vii (1977), 129–51.
7. 'The Austrian Habsburgs', in A. G. Dickens (ed.), *The Courts of Europe* (London: Thames & Hudson, 1977), 121–45; also in German trans.
8. 'Hungarica in the Bodleian: A Historical Sketch', *Bodleian Library Record*, ix, no.6 (1979), 333–45.
9. 'German Universities after the Thirty Years War', *History of Universities*, i (1981), 169–90.
10. 'Rantzau and Welser: Aspects of Later German Humanism', *History of European Ideas*, v (1984), 257–72.
11. 'Über die Ursprünge der Aufklärung in den habsburgischen Ländern', *Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich*, ii (1985), 9–31.
12. 'Culture and Anarchy in the Empire, 1540–1680', *Central European History*, xviii (1985), 14–30.
13. 'Calvinism in East Central Europe: Hungary and her Neighbours', in M. Prestwich (ed.), *International Calvinism, 1541–1715* (Oxford: Clarendon P., 1985; pb. repr. 1987), 167–96.
14. 'Hungary and the Habsburg Monarchy, 1840–67: A Study in Perceptions', *Etudes Danubiennes*, ii (1986), 18–39, also in Hungarian in *Aetas* (Szeged) 1995/4, 5–26.
15. 'Town, Gown and Cloth: An Essay on the Foundation of the School', in M. A. Girling and L. Hooper (ed.), *Dean Close School: The First Hundred Years* (Cheltenham: Dean Close School, 1986), 1–39.
16. 'The Imperial Court in the Time of Arcimboldo', in *The Arcimboldo Effect* (Milan: Bompiani, 1987), 35–53.; also in Italian trans.
17. 'Rudolf II: Prag und Europa um 1600', in *Prag um 1600. Kunst und Kultur am Hofe Rudolfs II* (Freren: Luca Verlag, 1988), 27–37.
18. 'The Habsburg Monarchy and the Coming of War', in Evans and Pogge von Strandmann (ed.), as above [*Coming ...*], 33–55.
19. 'The Habsburgs and the Hungarian Problem, 1790–1848', *Transactions of the Royal Historical Society*, 5th Ser. xxxix (1989), 41–62.
20. 'Maria Theresa and Hungary' and 'Joseph II and Nationality in the Habsburg Lands', in H. M. Scott (ed.), *Enlightened Absolutism: Reform and Reformers in Later Eighteenth-Century Europe* (London: Macmillan, 1990), 189–219., 329–32., 357–66.
21. 'The Habsburg Monarchy and Bohemia, 1526–1848', in M. Greengrass (ed.), *Conquest and Coalescence: The Shaping of the State in Early Modern Europe* (London: Arnold, 1991), 134–54.
22. 'Introduction', in Evans and Thomas (ed.), as above, xvii–xxxi.
23. 'Josephinism, "Austrianness", and the Revolution of 1848', in *Austrian Studies*, ii (1991), 145–60.
24. 'Frontiers and National Identities in Central Europe', *International History Review*, xiv (1992), 480–502.
25. 'Historians and the State in the Habsburg Lands', in *Visions sur le développement des états européens. Théories et historiographies de l'état moderne*, ed. W. Blockmans and J.-Ph. Genet (Rome: Ecole Française, 1993), 203–18.
26. 'Austrian Identity in Hungarian Perspective: The Nineteenth Century', *Austrian Studies*, ii (1994), 27–36.
27. 'Introduction', to *State and Society in Early Modern Austria*, ed. Charles W. Ingrao (W. Lafayette: Purdue U. P., 1994), 1–23.
28. 'Die Universität im geistigen Milieu der habsburgischen Länder, 17.–18. Jahrhundert', in *Die Universität in Alteuropa*, ed. A. Patschowsky and H. Rabe (Konstanz: Universitätsverlag, 1994), 183–204.
29. 'From Confederation to Compromise: The Austrian Experiment, 1849–67', in *Proceedings of the British Academy*, lxxxvii (1995), 135–67.
30. 'Linda White és Gál Polixena: egy barátság, 1857–63' [L. W. and P. G.: A Friendship], *Aetas* (Szeged) 1995/4, 71–100.
31. 'Széchenyi and Austria', in *History and Biography. Essays in Honour of Derek Beales*, ed. T. C. W. Blanning and David Cannadine (Cambridge: U. P., 1996), 113–41.
32. 'Moravia and the Culture of the Enlightenment in the Habsburg Monarchy', in *Staatskanzler Wenzel Anton von Kaunitz-Rietberg, 1711–94. Neue Perspektiven zu Politik und Kultur der europäischen Aufklärung*, ed. G. Klingenstein and F. Szabo (Graz: Andreas Schnider, 1996), 383–99.
33. 'Language and Society in the Nineteenth Century: Some Central European Comparisons', in *Language and Community in the Nineteenth Century*, ed. Geraint H. Jenkins (Cardiff: U. of Wales P.,

- 1998), 397–424 = 'Iaith a Chymdeithas yn y Bedwaredd Ganrif ar Bymtheg: Rhai Cymariaethau yng Nghanol Ewrop', in *Iaith Carreg fy Aelwyd. Iaith a Chymuned yn y Bedwaredd Ganrif ar Bymtheg*, ed. Jenkins (Cardiff: Gwasg Prifysgol Cymru, 1998), 385–413.
34. 'Religion und Nation in Ungarn, 1790–1849', in *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie, vom Leopoldinum bis zum Ausgleich*, ed. Zs. K. Lengyel and U. A. Wien = *Siebenbürgisches Archiv*, xxiv (Cologne: Böhlau, 1998), 13–45.
35. 'Frischlin und der ostmitteleuropäische Humanismus', in *Nicodemus Frischlin (1547–90). Poetische und prosaische Praxis unter den Bedingungen des konfessionellen Zeitalters*, ed. S. Holtz and D. Mertens (Stuttgart: Frommann-holzboog, 1999), 297–322.
36. 'Die Grenzen der Konfessionalisierung. Die Folgen der Gegenreformation für die Habsburgerländer, c. 1650–1781', in *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*, ed. J. Bahlcke and A. Strohmeyer (Stuttgart: Franz Steiner, 1999), 395–412.
37. 'Liberalism, Nationalism, and the Coming of the Revolution', and '1848 in the Habsburg Monarchy', in Evans and Pogge von Strandmann, as above [*Revolutions ...*], 9–26, 181–206.
38. 'Les foyers du maniérisme', in *Histoire comparée des littératures de langues européennes. L'Époque de la Renaissance. Vol. IV: Crises et essors nouveaux*, ed. E. Kushner (Amsterdam: John Benjamins, 2000), 439–50.
39. 'Der Adel Ungarns in der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert', in *Der europäische Adel im Ancien Régime. Von der Krise der ständischen Monarchien bis zur Revolution, 1600–1789*, ed. R. G. Asch (Cologne: Böhlau, 2001), 345–62.
40. 'The Polish-Lithuanian Monarchy in International Context', in *The Polish-Lithuanian Monarchy in European Context, c. 1500–1795*, ed. R. Butterwick (Basingstoke: Palgrave, 2001), 225–38.
41. 'Der ungarische Nationalismus im internationalen Vergleich', in *Nationalismen in Europa. West- und Osteuropa im Vergleich*, ed. U. von Hirschhausen and J. Leonhard (Göttingen: Wallstein, 2001), 291–305; unannotated Eng. trans. in *The Historian*, lxxvii (2003), 6–12.
42. 'Progress and Emancipation in Hungary during the Age of Metternich', *Leo Baeck Institute Year Book*, xlv (2001), 55–65.
43. 'Europa als Peripherie in der Frühen Neuzeit', *Jahrbuch für Europäische Geschichte*, iii (2002), 59–79.
44. 'Ungarn in der britischen Geschichtsschreibung: C. A. Macartney und seine Vorgänger', in *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*, ed. M. Fata (Stuttgart: Franz Steiner, 2004), 110–25; trans. as 'Hungary in British Historiography: C. A. Macartney and his Forerunners', in *Míves semmiségek. Elaborate Trifles. Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára*, ed. G. Ittész and A. Kiséry (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2002), 476–92.
45. 'Kossuth and Štúr', in *Lajos Kossuth Sent Word ... Papers Delivered on the Occasion of the Bicentenary of Kossuth's Birth*, ed. L. Péter et al. (London: Hungarian Cultural Centre et al., 2003), 119–33.
46. 'Austria-Hungary and the Victorians: Some Views and Contacts', in Evans et al., as above [*Great Britain...*], 11–23.
47. '1848 in Mitteleuropa: Ereignis und Erinnerung', in *1848: Ereignis und Erinnerung in den politischen Kulturen Mitteleuropas*, ed. B. Haider and H. P. Hye (Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2003), 31–55.
48. 'Was There a Welsh Enlightenment?', in *From Medieval to Modern Wales. Historical Essays in Honour of Kenneth O. Morgan and Ralph Griffiths*, ed. R. R. Davies and Geraint H. Jenkins (Cardiff: U. of Wales P., 2004), 142–59.
49. 'Language and State-building: The Case of the Habsburg Monarchy', *Austrian History Yearbook*, xxxv (2004), 1–24.
50. 'The Manuscripts.' 'The Culture and Politics of Forgery', in *A Rattleskull Genius. The Many Faces of Iolo Morganwg*, ed. G. H. Jenkins (Cardiff, 2005), 51–68.

Kisebbs közlemények

1. (with B. A. Richards) *Brasenose College. A Short Guide* (Oxford: The College, 1977)
2. 'A vallás és királyhűség a 17. században', *Világtörténet*, 1978, 6–17.
3. *St Michael's Church, Cumnor: A Guide* (Ramsgate: Church Publishers, 1981, pp. 25; 2nd edn. 2000, pp. 33)

4. 'The Imperial Vision', in G. Parker, *The Thirty Years' War* (London: Routledge & Kegan Paul, 1984; pb. repr. 1987; 2nd edn. 1997), 83–8; also in German trans.
5. 'Manierismus nördlich der Alpen', in *Fürsterbischof Wolf Dietrich von Raitenau* (Salzburg: Landesregierung, 1987), 179–84.
6. 'Rudolf II and his Historians: The Nineteenth Century', in *Prag um 1600. Beiträge zur Kunst und Kultur am Hofe Rudolfs II* (Freren: Luca Verlag, 1988), 45–50.
7. 'Austria-Hungary in Historical Perspective', *The Historian*, xxvii (1990), 19–21.
8. 'Epilogue', in R. G. Asch and A. M. Birke (ed.), *Princes, Patronage and the Nobility: The Court at the Beginning of the Modern Age* (Oxford: U. P., for German Historical Inst., London, 1991), 481–91.
9. 'Culture and Politics at the Court of Rudolf II in Prague', in *The Stylish Image: Printmakers to the Court of Rudolf II* (Edinburgh: National Gallery of Scotland, 1991).
10. 'Praga e Vienna: due capitali absburghiche', in A. Prandi, *L'Europa e il mondo*. Vol. II: *l'età moderna* (Turin, 1991), 259–72.
11. *Comenius, 1592–1670: European Reformer and Czech Patriot* (Exhib. cat., Oxford, 1992)
12. 'České dějiny nabývají smyslu ve středoevropských souvislostech: rozhovor', *Dějiny a Současnost*, xiv (1992: 2), 49–51; repr. in *Rozmluvy s historiky*, ed. J. Pánek (Prague: Sdružení historiků České republiky, 2003), 29–34.
13. 'Történetírás Nagy-Britanniában – beszélgetés', *Aetas*, iv (1993), no. 4, 213–17.
14. 'The Baroque in Habsburg Central Europe', in *Barokk művészet Közép-Európában. Utak és találkozások*, ed. G. Galavics (Exhib. cat., Budapest, 1993) 17–21., 78–82.
15. 'A British Perspective', in *Tündérkert/Grádina zînelor. Az erdélyi fejedelmi kor magyar és román szemmel/Epoca principatului transilvan în visiunea maghiară și română*, ed. A. Miskolczy (Budapest: ELTE, Román filológiai tanszék, 1995), 91–9.
16. 'Comment' [on contributions by E. Kern and D. Sorkin], *Austrian History Yearbook*, xxix (1998), 229–35.
17. 'Ieithoedd dan Orthrwm Ymerodraeth', *Y Traethodydd*, 1999, 91–100.
18. 'Das unvollendete Werden der Habsburgermonarchie, 1526–1648', in *Welt, Macht, Geist. Das Haus Habsburg und die Oberlausitz*, ed. J. Bahlcke and V. Dudeck (Ausstellungskatalog, Zittau 2002), 37–48.
19. 'A Czech Historian in Troubled Times: J. V. Polišenský', *Past & Present*, clxxvi (Aug. 2002), 257–74.
20. 'Hungary in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century: The British Dimension', *Hungarian Quarterly*, xlv, no. 171 (Autumn 2003), 111–21.
21. 'Central Europe, Past and Present', *Central Europe*, i (2003), 163–7.
22. 'The Making of *October Fifteenth*: C. A. Macartney and his Correspondents', in *British-Hungarian Relations since 1848*, ed. L. Péter and M. Rady (London: Hungarian Cultural Centre et al., 2004), 259–70.
23. 'Rudolf II.', *Neue deutsche Biographie*, vol. xx (Berlin: Duncker & Humblot, 2005), 169–71.
24. *Sir Rees Davies* (Oxford: All Souls College, 2005).
25. Numerous encyclopaedia etc. contributions, especially to *Everyman's Encyclopaedia* (1979 edn.), *The Blackwell Dictionary of Historians*, ed. J. Cannon et al. (Oxford, 1988), *Oxford Encyclopedia of the Reformation*, ed. H. J. Hillerbrand (1996), *Oxford Dictionary of the Christian Church*, ed. F. L. Cross and E. A. Livingstone (3rd edn., Oxford, 1997), *New Dictionary of National Biography*, ed. H. C. G. Matthew and B. Harrison (forthcoming).

Előkészületben

1. 'A Telekiek és az Akadémiai Könyvtár', *Magyar Tudomány*
2. 'Hungarians, Czechs and Slovaks: Some Mutual Perceptions', in *The Impact of Nationalism and Fascism in the Era of Two World Wars*, ed. M. Cornwall and R. J. W. Evans
3. 'Die Oberlausitz, Böhmen und Europa. Internationale Aspekte von Reformation und Gegenreformation', in *Die Oberlausitz im frühneuzeitlichen Mitteleuropa*, ed. Joachim Bahlcke
4. 'Language and Politics: Bohemia in International Context, 1409–1627', in *Confession and Nation in the Era of Reformations. Central Europe in Comparative Perspective*
5. 'Europa in der britischen Historiographie', in *Nationale Geschichtskulturen. Bilanz, Ausstrahlung, Europabezogenheit*, ed. H. Duchhardt (Mainz)
6. 'The Successor States, 1918–45', in *Europe, 1914–45*, ed. R. Gerwarth (Oxford)

Fordítás

1. J. V. Polišíenský, *The Thirty Years War* (London: Batsford, 1971), pp. 323.

Könyvismertetések (válogatás)

1. H. R. Trevor-Roper, *Renaissance Essays*, in *New York Review of Books*, 30. 1. 1986, 29–31.
2. István Deák, *Beyond Nationalism*, *ibid.* 16. 8. 1990, 47–50.
3. Marie Tanner, *The Last Descendant of Aeneas*, *ibid.* 17. 2. 1994, 25–7.
4. John Davies, *Hanes Cymru/ A History of Wales*, *ibid.* 22. 12. 1994, 61–4.
5. Jonathan Brown, *Kings and Connoisseurs*, and Thomas DaC. Kaufmann, *Court, Cloister and City*, *ibid.* 23. 5. 1996, 21–4.
6. Norman Davies, *Europe: A History*, *ibid.* 15. 5. 1997, 30–4.
7. Peter Demetz, *Prague in Black and Gold*, and Derek Sayer, *The Coasts of Bohemia*, *ibid.* 21. 10. 1999. 61–3.

R. J. W. EVANS

Nyelv és államépítés: a Habsburg Monarchia esete

Robert A. Kann-emlékelőadás*

Robert Kann a maga idejében nagyszerű és nagyszabású kérdéseket tett fel a nemzetiségről. Felélesztette és új akadémiai szigorral vértette fel azt a már klasszikusnak számító vitát, amely a Közép-Európában tettekkel és mulasztásokkal elkövetett etnikai bűnökről folyt. Magától értetődik, hogy a nyelv mindig lényegi szerepet játszott ebben a vitában; a nyelv kérdése hol tartósan, hol pedig alkalmilag magával ragadta a régió iránt érdeklődőket. A Habsburg Birodalmat az olyan állam *locus classicus*ának tartják, ahol az egyes etnikumokat észlelhetően a nyelv határozza meg. Nagyszámú és egymástól jelentős mértékben különböző nyelv volt itt megtalálható (összesen tizenegy, bár számukat gyakran eltúlozzák): a német; két román nyelv, az olasz és a román; különböző szláv nyelvek a szláv nyelvcsalád mindhárom (nyugati, keleti és déli) ágából; és a finnugor nyelvcsaládba tartozó magyar.¹

A nyelv mégis általában egy szélesebb etnikai kontextusba ágyazódik be. Elég, ha arra a történészre gondolunk, akinek a tiszteletére ezt az előadást szervezték: Kann fő műve egyértelműen a soknemzetiségű, nem pedig a soknyelvű birodalomról szól. Nem szabad

* Az eredeti tanulmány megjelent: *Language and State Building: The Case of the Habsburg Monarchy*. Austrian History Yearbook, 35. (2004) 1–24. Köszönjük az Austrian History Yearbook szerkesztőségének, hogy hozzájárult a cikk magyar nyelvű közléséhez.

A szerző a modern történelem királyi (Regius) tanára az Oxford Universityn. A tanulmány egy 2003. szeptember 18-án, a minneapolis Center for Austrian Studiesban elhangzott előadás némileg átdolgozott változata. Igyekeztem megőrizni az előadott szöveg néhány jellegzetességét. A jegyzetek jórészt a nyelvészeti tárgyra szorítkoznak: kétségtelenül sokkal többet lehetett volna hivatkozni a nyelvészeti kérdéseket is érintő, általános nemzetiségi témákról szóló szakirodalomra, nem utolsósorban Robert A. Kann írásaira. Kann-nal csak egyszer találkoztam, nem sokkal a halála előtt. Éppen akkor jelentetett meg egy lesújtó kritikát valamelyik munkámról, nem sokkal korábban pedig (remélem, nem tudott róla) én sem nyilatkoztam túl hízelgően az övéről. Ennek ellenére a találkozás kellemesen sikerült, és Kann jóindulatú és udvarias bécsi úriemberként él az emlékezetemben. Bízom benne, hogy előadásom témáját méltónak tartják majd az ő emlékéhez.

¹ Ez a kalkuláció különállónak veszi a szerb és a horvát nyelvet (Magyarországon akkoriban ez volt az általános hivatali gyakorlat), és ugyanígy elismeri a szlovák nyelv önállóságát is a csehvel szemben. A többi szláv nyelv: a lengyel, rutén (ukrán) és a szlovén. Ezek (a szlovákokat a csehvel, a szerbet a horvátal egy nyelvnek véve, tehát összesen öt szláv nyelv), valamint a német, az olasz és a román alkották a monarchia osztrák felének *landesübliche Sprachen*jeit (lásd lentebb). A Habsburg korszak legvégén ezekhez adódott hozzá a magyar, bár a magyart és a szlovákokat majdnem kizárólag, a szerbet, a horvátot és a román pedig legnagyobbbrészt a magyar területeken beszélték, ahol kisebb számban német, rutén, olasz, szlovén és lengyel ajkú népesség is élt. Azok, akik több nyelvet tartanak számon – amennyiben nem pusztán a hatás fokozására törekszenek –, olyan marginális eseteket is figyelembe vehetnek, mint például a ladino, a friauli, a jiddis, az örmény és a korábbi időszakokban a latin is.

megfelelkezni arról, hogy például azok az először 1880-ban összeállított „nemzetiségi” statisztikák, amelyekre minden tankönyv gátlás nélkül hivatkozik, ha a népek közötti el-lentétek alátámasztásához keresnek bizonyítékot a monarchia utolsó kétségbeejtő évtize-deiből, csakis a különböző elismert nyelvek beszélőire vonatkoznak, nem pedig az etnici-tásra mint olyanra. A nyelv kérdését önmagában mindezideig nem vizsgálták, s ez a törté-nészek és a nyelvészek közötti régebbi eredetű szakadékot tükrözi, amely ellentétben áll az-zal a jelentős hatással, amelyet például az irodalomtudomány, a szociológia vagy a politoló-gia gyakorolt a történettudományra. A közelmúltban elkezdődött a két oldal egymáshoz való közelítése, de ez a fontos munka egyelőre a nyelv társadalomtörténetére és a koratúj-korra korlátozódik, hatása pedig éppen hogy csak érintette Kelet-Közép-Európát.² Jóllehet az itt tárgyalt téma minden aspektusa, minden része külön előadást érdemelne, mégis hasznosnak látom, hogy egy átfogó tablót vázoljak fel itt Kann szellemében – az általa vizs-gált hősök és gonosztevők közül néhányan, Josef von Sonnenfelstől Ferenc Ferdinánd fő-hercegig meg is fognak jelenni. Mentegetőznöm kell amiatt, hogy helyenként túlságosan összesűrítettem mondandómat, másutt pedig egyértelmű dolgokat fogalmaztam meg (újra).

Úgy vélem, a nyelv – és az egyes nyelvek természete – mint olyan döntő szerepet ját-szott a „Habsburg probléma” kibontakozásának különböző állomásain. Ehhez a kijelentés-hez kapcsolódik egy széles távlatokat nyitó, mégis meglepően ritkán feltett kérdés, amely egyenesen következik ebből: lehetséges-e, hogy a monarchia nem is annyira a nemzeti konfliktusok következtében pusztult el, hanem önmagában a nyelvi sokféleség idézte elő összeomlását? Látni fogjuk, hogy nincs kész válaszom, de a kérdést elég lényegesnek tar-tom ahhoz, hogy saját jogán fogalmazódjon meg. Természetesen a téma bármely átfogó elemzése széles körű összehasonlítást igényelne, amire itt most nincs lehetőség. A világ-történelem során számos olyan állam maradt fenn, amelyben több nyelv élt egymás mel-lett, gyakran sokkal több, mint amennyivel a Habsburgoknak meg kellett küzdeniük, és az is előfordult, hogy a nyelvek közül egyik sem volt domináns. De lehet-e véletlen, hogy a régi Ausztria az egyetlen modern európai hatalom, amely teljes egészében megsemmisült, és amely abból a szempontból is egyedülálló, hogy nem volt saját fő nyelve – ellentétben azok-kal az angol, francia, német, orosz vagy olasz ajkú domináns csoportokkal, amelyek leg-alább központi területük zömét meg tudták menteni a birodalmak összeomlása során?

Ez alapján véve modernkori probléma volt, hiszen, ahogy majd látni fogjuk, a nyelv a kései 18. században kezdett átpolitizálódni. Azonban az e mögött meghúzódó nyelvi vál-tozás ritmusa a *longue durée* folyamatokhoz tartozik, és minden tekintetben kölcsönhatás-ban áll a társadalmak fejlődésével, amelyeket tükröz és alakít; a döntő fejlődési irányvona-lak egy korábbi időszakra vezethetők vissza. Paradox módon éppen a diadalmas Habsburg ellenreformáció és barokk pompa kozmopolita kulturális prioritásai idézhették elő a ké-sőbbben kibontakozó kommunikációs veszteségeket, amelyeket itt figyelemmel kísérünk.

*

A Habsburg országok területi kiterjedésük csúcsán, a 18. század elején nemzetiségek hal-mazából álló, nemzet nélküli államot alkottak. Ezek a területek egyfajta birodalomban

² Fontos gyűjtemények: Burke, Peter – Porter, Roy (eds.): *The Social History of Language*. Cam-bridge, 1987.; uők: *Language, Self and Society*. Cambridge, 1991.; uők: *Languages and Jargons*. Cambridge, 1995. Az általános kérdésekről lásd még: Evans, R. J. W.: *The Language of History and the History of Language: An Inaugural Lecture*. Oxford, 1998. Üttörő vállalkozás ezen a te-rületen: Jenkins, Geraint H.: *Social History of the Welsh Language/Hanes Cymdeithasol yr Iaith Gymraeg*, (egy párhuzamos angol és walesi kiadásokban megjelenő sorozat), 11 vols. Cardiff, 1996–2000.

egyesültek, legalábbis a Német-római Birodalommal való összefonódásnak köszönhetően és az uralkodó jogcímét tekintve, akinek legfontosabb titulusa általában a császári cím volt. Az osztrák monarchia 1740-ben közel állt az összeomláshoz, de ennek ekkor még nem az etnikai sokszínűség volt az oka, mindenestre a kortársakban ez bizonyosan nem merült fel. Innentől fogva a legfontosabb kérdés az volt, vajon képes-e olyan mértékű lojalitást és strukturális koherenciát elérni, amelynek segítségével virágozhat az egyre jobban központosított és feszesen kormányzott európai riválisai között. Ez a hivatalos politika számára példátlan nemzeti, de mindennekeft – és ez lesz mostani témánk – nyelvi bonyodalmakhoz vezetett, amelyekkel az államvezetésnek korábban nem kellett szembesülnie.

Azelőtt a nyelv, a nyelvi sokféleség nem jelentett politikai nehézséget a Habsburg uralkodók számára, az egyetlen kivételre röviden ki fogok térni. A soknyelvűség valójában mind a társadalom, mind pedig az uralkodók szempontjából előnyösnek tűnt. „*Unitas linguae obscurat dignitatem imperii*”, míg a nyelvek istenadta sokfélesége erősíti a birodalmat. Ez közmondásba foglalt bölcsesség volt, bár mellékesen utalt arra a vezető szerepre, amely a latinra hárult, mint a régióban a hatalom tulajdonképpen közvetítőjére. Különösen így volt ez Magyarországon már Szent István óta, akinek e toposz egy változatát is tulajdonították.³ Ezt a meggyőződést többé-kevésbé tudatosan Habsburg hagyományként ápolták: a dinasztia tagjai számos nyelvet tanultak és beszéltek. A német mellett, amely mintegy anyanyelvük volt, általában bevezették őket a latin, spanyol, olasz és francia nyelv ismeretébe – nagyjából ezek voltak az udvari és államnyelvek (*Hof- und Staatssprachen*) –, és a cseh és/vagy magyar nyelv alapjait is elsajátították.⁴

Ez a szemlélet jól tükrözi a heterogenitást, a Habsburg hatalmi építményt fenntartó pillérek heterogenitását. A Német-római Birodalom területén az egyetlen formális nyelvrendelet a latin vagy a német hivatalos okiratokban való használatára vonatkozott, ezt a birodalmi választási feltételek (*Wahlkapitulationen*) 1519-től fogva tartalmazták. A német nyelvet I. Ferdinánd egyetlen rendelete írta elő az osztrák hercegségek hivatalnokai számára.⁵ A Bécs körüli központi tartományokban ez nemigen lehetett vitatott kérdés. Ha azonban távolabbra megyünk, azt tapasztaljuk, hogy a gyakorlatot a helyi igények alakították, azok pedig feltűnően többnyelvűek voltak. Csak egyetlen példát említek: 1799-ben 109 erdélyi főtisztviselő közül mindenki tudott latinul; magyarul 93, németül 91, románul 88, franciául 17, olaszul 12%-uk beszélt.⁶ Már olyan adatok állnak rendelkezésünkre, amelyek segítségünkre lehetnek a helyzet felmérésében: személyi akták (*Conduitelisten*), vizitációk és más dokumentumok tájékoztatnak a nyelvhasználatról, vagy legalábbis az egyéni bevallás szerinti nyelvismeretről. Ezek a források nem tökéletesek, de arra alkalmasak

³ Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában. I–III.* Budapest, 1885–1888. II. 394.; Rapant, Daniel: *K počiatkom mad'arizácie.* I–II. Bratislava, 1927–1931. I. 232ff.; Szent István megfogalmazását a következőképpen rögzítették: „*Nam unius linguae uniusque moris regnum, imbecille et fragile est.*” Márkus D. (szerk.): *Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvény-cikkek.* Budapest, 1899. 12.

⁴ Wuzella, Walter-Michael: *Untersuchungen zu Mehrsprachigkeit und Sprachgebrauch am Wiener Kaiserhof zwischen 1658 und 1780.* In: Bůžek, V.–Král, P. (eds.): *Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr, 1526–1740.* České Budějovice, 2003. 415–438.

⁵ Hattenhauer, Hans: *Zur Geschichte der deutschen Rechts- und Gesetzessprache.* Göttingen, 1987.; Fischel, Alfred: *Das österreichische Sprachenrecht: eine Quellensammlung.* Brno, 1910. 3. 5. sz. dokumentum

⁶ Csetri Elek: *Az erdélyi központi hatóságok tisztviselőinek nyelvtudásáról a XVIII. század végén.* In: Orosz István és mások (szerk.): *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon.* Budapest, 1994. 19–29.

– bár a kutatásnak e területen van még tennivalója –, hogy megvilágítsák a hadseregben, különösen az ezredek szintjén, illetve az egyházakban egyházközi szinten fennálló nyelvi különbségeket. Sűrűlódás előfordulhatott – különben miért lett volna szükség például külön céhek vagy diákszövetségek létrehozására? –, de csakis helyi szinten, és legtöbb esetben ez nem volt más, mint gyakorlati problémákra adott válasz, esetleg a tisztán társadalmi-gazdasági természetű feszültségek kifejeződése.

A kivétel, amely erősíti (és majd aláássa) a szabályt: a cseh nyelv ügye a 15–16. századi Csehországban. A csehet a huszita mozgalomnak köszönhetően olyan nemzeti nyelvként tarthatjuk számon, amely bármely európai normához hasonlítva már korán készen állt a teljes körű közéleti szerep betöltésére. Ezt a cseh ajkúak, akik mind az elit, mind pedig a teljes népesség többségét alkották a királyság törzsterületein, a nyelv hivatalos státuszáról való alkotmányos gondoskodással támasztották alá, például az 1500-ban kiadott Tartományi Rendtartásban (*Zřízení zemské*). Ezeket az intézkedéseket azokhoz a korabeli nyugat-európai dekrétumokhoz lehet hasonlítani, amelyek például az angol nyelv használatát biztosították Walesben és Írországbán, vagy ilyen volt az 1539-ben kiadott Villers-Cotterêt-i rendelet is, amely a „*langage maternel français*” jogait garantálta a Valois-k királyságában. Közép-Európában azonban nem találunk hasonló példát; a cseh rendeletek abban a tekintetben is páratlanok voltak, hogy nem a korona, hanem a rendek vitték keresztül. Még hozzá a nyelvről való gondoskodásuk inkább védekezési mechanizmus volt: pontosan azért álltak ki ilyen nyíltan a cseh terjesztése és védelme mellett, mivel sebezhetőnek érezték – különös módon leginkább Rudolf korában, amelyet később a nyelv irodalmisága szempontjából kanonikusnak tekintettek. 1611-ben egy birodalmi követ szónoklatát az országgyűlésen azzal szakították félbe, hogy az Németországban, ne önáluk beszéljen németül. Egy 1615-ben hozott törvény igényelte az összes köztisztviselőtől a cseh nyelv használatát, minden beköltöző nemestől és polgártól megkövetelte a cseh nyelv ismeretét, a bevándorlókat pedig arra kötelezte, hogy gyermekeiket tanítsák meg csehül.⁷

Ezek az intézkedések hosszú távon hatást gyakoroltak az államiságról, nemzetiségről, valamint a nyelvnek az államban és a nemzet körében játszott szerepéről vallott cseh nézeteke. Továbbá az a védekező reakció, amely megszületésükhöz vezetett, jellemzővé vált a nyelvi öntudatosság sajátos voltára az egész Habsburg Közép-Európában. De egyelőre, a fehérhegyi csata utáni időkben valójában a német nyelv vette át az uralmat Csehországban. Az 1627-ben kiadott *Verneuerte Landesordnung*, amellel, hogy betiltotta a nem katolikus vallásokat, csupán a nyelvek egyenlőségét biztosította, ami később különös módon ugyanúgy 'utraquizmus'-ként vált ismertté, mint az akkor eljátszott huszita hit.⁸ A megújított alkotmány teljes szövegét – nem véletlen, hogy német címén említettem – még csak ki sem adták cseh nyelven. Úgy tűnt, hogy bár sokkal hosszabb idő leforgása alatt, de a német máshol is hasonló módon diadalmaskodik Ausztriában: ennek alapja az emelkedett és nagyra becsült hivatali írott nyelv (*Schreibsprache*) volt, amely IV. Károly, később Miksa és

⁷ Fischel: *Sprachenrecht*, 1ff.; vö. uo. bevezetés IX–XX.; Pražák, Albert: *Národ se bránil. Obrany národa a jazyka českého od nejstarších dob pro přítomnost*. Praha, 1945. 25–47.; vö. Evans R. J. W.: 'Language and Politics: Bohemia in International Context, 1409–162'. In: Raková, S. (ed.): *Confession and Nation in the Era of Reformations. Central Europe in Comparative Perspective*. (Megjelenés alatt)

⁸ Fischel: *Sprachenrecht*, XXI–XXVIII. A háttérhez lásd Evans, R. J. W.: *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700: An Interpretation*. Oxford, 1979. 198–200.

más korábbi Habsburg császárok kancelláriáin fejlődött ki.⁹ Megszilárdulása a monarchia teljes újjáépítésének részét képezte, amelyet Mária Terézia és főként II. József hajtott végre az 1740-es évektől kezdve.

*

Ez a folyamat azonban nagyon lassú volt. Az ellenreformáció határozottan fenntartotta és meghosszabbította a latin rangját, illetve használatát, ahogy a barokk kultúra az udvar és az elit által használt román nyelvekhez ragaszkodott. Ezekben a körökben az anyanyelv pusztán egyfajta erőteljes regionális köznyelvet (*patois*) jelentett, amely időnként üdítően evlági (mint Sancta Clara prédikációiban, amelyekkel egy ízben Kann is foglalkozott)¹⁰, de különben durvának, sőt kaotikusnak tűnt és hallatszott. A német nyelv kiművelődése a birodalom más részein sokkal gyorsabban bekövetkezett.

A középkor végére a szász dialektusok és letisztult, írott változataik – különösen azok, amelyeket Meissen környékén használtak – kezdtek felértékelődni. Ezeket a dialektusokat később alapvetően megerősítették legnagyobbra becsült beszélőjük, Luther Márton anyanyelven írt munkái, mindenekelőtt Biblia-fordítása. „A közös német nyelvet használom” – ahogyan Luther *Asztali beszélgetéseinek* egy sokat vitatott részletében fogalmaz: „A szász kancellária módján beszélek.”¹¹

A szóban forgó változatok Lutherhez való kötődésük miatt a katolikus délen nem voltak kíváncsiak; de ugyanilyen okból társultak hozzájuk Németország nagyrészt protestáns irodalmi alkotói Martin Opitztól kezdve a Schottelius-hoz hasonló grammatikusokon át a 17. századi nyelvi társaságok (*Sprachgesellschaften*) purista ténykedéséig. Pedagógusok, mint Christian Weise és Christian Thomasius terjesztették az újfelnémet nyelvi normát. Weise Zittauban működött, egy kőhajtásnyira a Habsburg területektől. Az újfelnémet végül is éppen az 1740-es évekre rögzült Johann Christoph Gottsched *Deutsche Sprachkunst* nyelvhasználati kézikönyvével, amelyet „az előző és jelen századok legkiválóbb – csupa protestáns – íróinak mintái nyomán” állított össze, és amely magában foglalta a korai felvilágosodott tudomány, a pietista lelkiség és az érzékenység irodalmának új szókincsét.¹²

Hangsúlyoznom kell, hogy valójában nem a beszélt nyelvről volt itt szó. „Nincs és nem is lesz olyan tartománya Németországnak, ahol beszélnék a felnémetet – vélte egy porosz grammatikus még 1827-ben is –, és soha egyetlen német sem lesz képes a tökéletesen tiszta felnémet nyelven beszélni, hiszen az nem más, mint a legműveltebb németek könyv- vagy

⁹ Tschirch, Fritz: *Geschichte der deutschen Sprache*, Bd. 2, 2nd ed. Berlin, 1975. 92ff.; Eggers, Hans: *Deutsche Sprachgeschichte*, Bd. 3–4. Reinbek bei Hamburg, 1969. 3. 48f., 80ff., 142f., 149f.

¹⁰ Kann, A. Robert: *A Study in Austrian Intellectual History: From Late Baroque to Romanticism*. New York, 1960.

¹¹ „Ich [...] brauche der gemeinen deutschen Sprache [...] Ich rede nach der sächsischen Kanzlei.” Ennek elemzése: Eggers: *Sprachgeschichte*, 3. 150ff.; Josten, Dirk: *Sprachvorbild und Sprachnorm im Urteil des 16. und 17. Jahrhunderts*. Bern, 1976., főként 20ff., 104ff. Vess össze Polenz, Peter von: *Altes und neues zum Streit über das Meißnische Deutsch*. In: Schöne, A. (Hg.): *Kontroversen – alte und neue* (Akten des VII. Internationalen Germanisten-Kongresses). Bd. 4. Tübingen, 1986. 183–202.

¹² „Nach den Mustern der besten Schriftsteller des vorigen und jetzigen Jahrhunderts.” Idézi Nerius, Dieter: *Untersuchungen zur Herausbildung einer nationalen Norm der deutschen Literatursprache in 18. Jahrhundert*. Halle, 1967. 38ff.; Eggers: *Sprachgeschichte*, 4. 49f., 78ff.; Strassner, Erich: *Deutsche Sprachkultur, von der Barbarensprache zur Weltsprache*. Tübingen, 1995. 121ff.; Schiewe, Jürgen: *Die Macht der Sprache. Eine Geschichte der Sprachkritik von der Antike bis zur Gegenwart*. München, 1998. 68–106.

irodalmi nyelve (*Bücher-, Schriftsprache*).¹³ Jóval lényegesebb volt, hogy a Majnán túl egy írott nyelvi norma emelkedett ki és vált a művelt szóbeli kommunikáció eszközévé – bár ezt a folyamatot bizonyára segítette, hogy a helyi dialektus, az alnémet (*Plattdeutsch*) szélsőségesebb formái fokozatosan kiszorultak Németország északabbi területeiről. Ez a fejlettebb írott nyelv (*Schriftsprache*) elhomályosította a régi birodalmi kancellária nyelvének (*Kanzleisprache*) tekintélyét, az osztrák területek pedig fonák helyzetbe kerültek. Eddigi hozzájárulásuk az új nyelvi kultúrához minimális volt: példának okáért a körülbelül nyolcszáz ismert időszak kiadvány közül, amely a 18. század kezdetén új nyelvi (és morális) hangot ütött meg, alig néhány jelent meg itt.¹⁴ Az osztrák területek kozmopolita elitje pedig még jobban eltávolodott a német nyelvtől, mint a birodalom más részein élő társaik.

Ehhez járult hozzá még az is, hogy az 1740 utáni katonai-politikai kihívás éppen ebből az irányból érte a Habsburgokat. Szilézia elvesztése – és erre ritkán figyelnek fel e nevezetes birtokosváltás kapcsán – az egyetlen olyan tartományától fosztotta meg a dinasztíát, amely részese volt a német irodalmi hagyományoknak (hasonló volt a helyzet Christian Weise földjén, Alsó- és Felső-Lausitzban is, de ezeket a területeket már száz évvel korábban elvesztették). Porosz Frigyes hódításának nem ez volt az egyetlen hosszabb távú nyelvföldrajzi jelentősége, amint erre majd szeretnék rámutatni; de egy olyan következménnyel is járt, amely hamarabb jelentkezett. A nyelvi versengés azonnal az osztrák reformprogram figyelemreméltó eleme lett. Ezzel együtt járt, hogy nagyrészt átvették a Gottsched, majd követője, Johann Christoph Adelung által kialakított nyelvi normát, bár az utóbbi nyíltan tartotta magát ahhoz a nézethez, hogy „a felnémet nem más, mint Felső-Szászország magasabb osztályainak elfogadott társasági nyelve”.¹⁵

A reformerek általában bevándorlók voltak, mint például Justi és Felbiger vagy az újságíró Christian Gottlob Klemm, aki a következőket írta az 1760-as évek elején: „Bécsbe érkezésem óta gyakorta panaszkodom barátaimnak, hogy az anyanyelvet nemcsak, hogy elhanyagolják itt, de sokan le is nézik.” A reformerek legkiemelkedőbbike a szintén bevándorló családból származó Sonnenfels volt, akiről ebben az összefüggésben negyven évvel ezelőtt Kann adott tömör, de érzékeny jellemzést újító jelentőségű számvetésében. Sonnenfels talán épp annyira köszönhette ismertségét stilisztikai törekvéseinek, mint bármely más feltűnőbb közérdekű vállalkozásának.¹⁶ Még az osztrák jezsuiták is – a birodalom

¹³ Bauer, Heinrich: *Vollständige Grammatik der neuhochdeutschen Sprache* I–V. Berlin, 1827–1833. I. 146f. Lásd még Durrell, Martin: *Political Unity and Linguistic Diversity in 19th-Century Germany*. In: Umbach, M. (ed.): *German Federalism: Past, Present, Future*. Basingstoke, 2002. 91–112.

¹⁴ Семенюк, Н. Н.: *Проблема формирования норм немецкого литературного языка XVIII столетия*. Москва, 1967. 23f. sköv.

¹⁵ Adelungról lásd Nerius: *Untersuchungen*, 63ff.

¹⁶ Minderről lásd Wiesinger, Peter: *Die sprachlichen Verhältnisse und der Weg zur allgemeinen deutschen Schriftsprache in Österreich im 18. und frühen 19. Jahrhundert*. In: Gardt, A. (Hg.): *Sprachgeschichte des Neuhochdeutschen. Gegenstände, Methoden, Theorien*. Tübingen, 1995. 319–367.; Bodi, Leslie: *Traditionen des österreichischen Deutsch im Schnittpunkt von Staatsraison und Sprachnation (Vom Reformabsolutismus bis zur Gegenwart)*. In: Muhr, Rudolf-Schrodt, Richard–Wiesinger, Peter (Hg.): *Österreichisches Deutsch. Linguistische, sozialpsychologische und sprachpolitische Aspekte einer nationalen Variante des Deutschen*. Wien, 1995. 17–37.; idézi Strassner: *Deutsche Sprachkultur*, 180. és jegyz.; Ammon, Ulrich: *Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Das Problem der nationalen Varietäten*. Berlin, 1995. 117ff.; Vö. Kann: *Austrian Intellectual History*, 150–153.

más katolikus tartományaiban élő kollégáikkal egyetemben – részt vettek a német nyelv-tanok felülvizsgálatában a rend feloszlata előtti két évtizedben.¹⁷

A vállalkozást aktívan támogatta Mária Terézia is, aki Bécsbe hívta Gottschedet, és állítólag ezt mondta neki: „Szégyellenék németül szólni a német nyelv mesteréhez. Mi, osztrákok, igen szálnalmas nyelvet beszélünk.” Fia, József határozottan belevetette magát a reformtervekbe – magától értetődik a szembetűnő ellentét e téren bálványával, II. Friggyessel (Szilézia ide vagy oda). Nem véletlen, hogy József volt az első Habsburg, akit a helyes német nyelven tanítottak.¹⁸ József kétségtelenül elhivatottan törekedett az átalakítási program fő hordozójának, a nyelvnek a minőségi fejlesztésére, amit többek között a „nemzeti” (németajkú) színház irányításában játszott személyes szerepe is bizonyít. Véleményem szerint ezt csak akként lehet értelmezni, hogy tudatosan *nyelvi* eszközökkel erősítette a német nyelv pozícióit. Ez jóllehet nem (ahogy valaha gondolták) a nemzeti germanizálás, de egyértelműen a nyelvi identitás megerősítésének igényét mutatja. Ugyanerre a szándékra utal, és tárgyilagos államvezetési kinyilatkoztatásnál biztosan többet jelent, hogy egész birodalmában előírta a német nyelv használatát az igazgatás nyelveként, bár ezzel sokhelyütt csak megerősítette a már kialakult helyzetet.¹⁹

József mintát adott, és ennek maradandó vonzerejét száz évvel később látni fogjuk az osztrák–német attitűdben. Mindazonáltal, a császár sok más kezdeményezéséhez hasonlóan, egyelőre ennek is véget vetett az intézkedés által kiváltott reakció. Herder, Fichte, Arndt és a Grimm testvérek korában Ausztria megint csak nem játszott szerepet azok között, akik a német nemzeti nyelv (*Nationalsprache*) mellett érveltek. Ehelyett voltak olyanok, akik a nyelvi osztrákizmusokból kovácsoltak erényt. Közülük nem mindenki volt konzervatív, az első teljes egészében kiadott helyi kifejezés-gyűjteményt Joseph Sonnleithner, a *Fidelio* szövegkönyvírója állította össze.²⁰ Mindamellett az osztrákok akkortájt nem álltak ki érdemben a dialektusok használata mellett, ez Ausztriában elsősorban a népszínművekre (*Volksbühne*) szorítkozott. Az osztrák helyi nyelv tehát két szék között ismét a pad alá esett, és a probléma, hogy Ausztriát másodrangú nyelvterületnek tekintették, továbbra is főnnállt. A dinasztia azzal válaszolt, hogy – talán leginkább I. (II.) Ferenc, az igénytelen autokrata uralkodása idején – bizonyos helyzetekben feltűnően és többé-kevésbé nyilvánosan használta a főváros nyelvét, a *wienerischt*. De hogy ez a trükk – ha egyáltalán annak nevezhetjük – meddig terjedt, és mi volt a funkciója, külön tanulmányt igényelne.

*

¹⁷ Jahreiß, Astrid: *Grammatiken und Orthographielehren aus dem Jesuitenorden. Eine Untersuchung zur Normierung der deutschen Schriftsprache in Unterrichtswerken des 18. Jahrhunderts*. Heidelberg, 1990.

¹⁸ „Ich sollte mich scheuen, mit dem Meister der deutschen Sprache deutsch zu reden. Wir Österreicher haben eine sehr schlechte Sprache.” Idézi Wiesinger: *Die sprachlichen Verhältnisse*, 326.; Wuzella: *Untersuchungen*, 432–435.

¹⁹ Vesd össze Milan Šmerda József birodalmi/német patriotizmusáról szóló megfigyeléseivel: *Integrační snahy v habsburské monarchii v době formování novodobých národů*. Slovanské Historické Studie, 12. (1979) 133–161.; Prignitz, Christoph: *Vaterlandsliebe und Freiheit: deutscher Patriotismus von 1750 bis 1850*. Wiesbaden, 1981. 7f.

²⁰ Sonnleithner *Mundart der Österreicher* című művéből 1800-ban Bécsben részletek jelentek meg, majd 1811-ben bővítve, 1824-ben pedig *Idioticon Austriacum* címen átdolgozva adták ki. Hasonló irányú érdeklődés korábbi megfogalmazása Johann Popowitsch: *Die nothwendigsten Anfangsgründe der Teutschen Sprachkunst, zum Gebrauche der österreichischen Schulen*. Wien, 1754. című műve, noha ez nem haladja meg egy nyelvi reform kereteit.

Ezalatt a német hivatali nyelvvé nyilvánítása egészen más fejleményeket idézett elő a magyar korona országaiban. Itt a latin, az írásbeli és gyakran a szóbeli kommunikáció semleges eszköze a 18. század végén még mindig majdnem teljes – sőt fokozott – tekintéllyel bírt. Bizonyos mértékig kivételt képezett Erdély, amelynek a török uralom egy korábbi időszakban függetlenséget biztosított, és ez bizonyos területeken kedvezett a magyar nyelv terjedésének. A latin hivatalos volt abban az értelemben, hogy a törvények és rendeletek, a jogi és adminisztratív ügyek, valójában szinte az összes közirat ezen a nyelven keletkezett. 1777-ben a *Ratio Educationis*, a magyarországi oktatásügy reformprogramja megbecsülte Magyarország sokféle nyelvét, de ugyanakkor megerősítette a valamennyi közt legfontosabb latin pozícióit (a szóban forgó rendelet átfogó intézkedéseit is latinul fogalmazták meg).²¹

A kevéssel később, 1784-ben kiadott, a német nyelvet hivatalos nyelvvé tévő törvény fontos választóvonal volt. József azzal igazolta eljárását, hogy az ország szégyenszemre ne legyen folyamatosan egy holt nyelvnek alávetve; ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy hangsúlyozta: a változásra nem saját kényelmének biztosítása érdekében volt szükség, hiszen „elég jól ki tudom fejezni magamat latinul”.²² A magyar nyelvet nem tartotta elég fejlettnak, és úgy vélte, csak egy kisebbség beszél – ami a népesség egészét tekintve igaz is volt. A magyar nemesi nemzet – amelynek többsége beszélt magyarul – sértett hangú válaszában továbbra is alapvetően a latinhoz való ragaszkodását hirdette, a feliratkampányban például „apanyelv”-ként jellemezték azt. A válasz tartalmazott valamennyit a többnyelvűségnek azokból a „birodalmi” érveiből, amelyekre korábban már utaltam. Még hozzá a feliratok szerzői közül néhányan felvetették, hogy miért is ne lehetne újra bevezetni a latint a Szent Római Birodalomban, ha már egyszer szükségesnek látnak bizonyos mértékű egyformaságot. Lassanként azonban a magyar ellenzék is belátta, hogy a védekezés legjobb eszközeként szükség van a modernizációra. Ez a magyar nyelv ügyének felkarolásában nyilvánult meg.²³

A nyelvkérdés ezt követően a magyar országgyűlések során európai szemszögből nézve kivételes prioritást kapott. Az 1790. évet követő több mint fél évszázad alatt nyolc önálló törvény adott egyre szélesebb körben és egyre inkább kényszerítő erővel hivatalos státust a magyar nyelvnek, eleinte a latinnal párhuzamosan, majd pedig kiváltva azt. Valamennyi nehéz tárgyalások során született meg egy olyan időszakban, amikor a politika egyéb fontos területein a kormány és a rendek közötti erőegyensúly miatt nem történt elmozdulás. A törvények sora 1844-ben az egynyelvű országgyűlés követelésével vált teljessé. A törvényt a jogaikban sértett horvát követek végeérhetetlen latin nyelvű beszédei ellenében szavazták meg, amelyek az *ancien régime* utolsó mesterszónoklatai közé tartoztak az európai kontinensen.²⁴ A latin bukása aláasta a *hungarus* tudathoz kapcsolódó kulturális semlegesség vagy nemzetekfelettség, azaz a különféle etnikumokat egybefűző közösség ideáját. Néhány kései szövszólója Juraj Rohoni (Rohonyi György) horvát költő szellemében siratta elmúltát. Rohoni így írt 1832-ben: „Most *hungarus* nemzetség vagyunk (*genus Hungaricum*) mind-

²¹ Mészáros István (szerk.): *Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása.* Budapest, 1981. 17ff.

²² Marczali: *Magyarország története*, 2. köt. 532.; a német nyelv bevezetése nem „nur für Meine Gemächlichkeit geschieht, da Ich Mich in lateinischer Sprache ziemlich ausdrücken kann.”

²³ Rapant: *K počiatkom*, I. 191ff.; Marczali: *Magyarország története*, 2. köt. 384ff.

²⁴ Gazdag dokumentáció található: Szekfű Gyula (szerk.): *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1790–1848.* Budapest, 1926.

nyáján és egy nemzetség, amíg csak közös nyelvünk a latin marad.”²⁵ A kortársak többsége azonban rövid idő elteltével alkalmazkodott a nyelvi különbségek mély – és korai – átpoli-tizálódásához.

A nyelv ügye olyan rendkívüli ideológiai kérdéseket vetett fel, amelyek lényegében a nyelvészeti kategóriákban és struktúrákban gyökereztek. A legjelentősebb az a vita volt, amely a magyar nyelv és a magyarok ázsiai eredetéről folyt. Az ázsiai származás természetesen akkor kapott nagyobb nyilvánosságot, amikor a magyarok kezdték elhagyni a latint. A keleti eredet korábban nem jelentett terhet a magyar nyelv számára – tulajdonképpen megkönnyítette a keresztény humanisták által idealizált héberrel való kapcsolatba állítását²⁶ –, de innentől kezdve az egyik oldalon némi zavarral kevert büszkeség, a másikon pedig ellenszenv forrása lett. Vizsgáljuk meg például az országgyűlés Bécshez intézett feliratát 1843-ból, a magyar nyelv monopolizált hivatali státusáért folytatott küzdelem utolsó szakaszából. A felirat tele van a „gyönyörű, keletről hozott”, hányatott sorsú és elhanyagolt nyelvünk szerencsés megmenekülésére vonatkozó kiszólásokkal: „csoda, hogy nem porladt el sírjában, és hogy nemzetiségünket nem temettük el vele együtt”. Az Államtanács szóára-datnak (*Schwall von Worten*) bélyegezte és elvetette ezt a heves, antropomorfizáló szöveget, és azzal vágott vissza, hogy a nem magyarok a magyar kiejtést igen nehezen tanulják meg. De, mint tudjuk, a kormány ezt a játszmát elvesztette. A szlávok kevésbé voltak engedékenyek: ellenvetésükben ócsárolták a „Pusta [így!] nyelvét, amelynek nincsenek gyökei, műveletlen, és innen-onnan [*aus allen Ecken und Enden*] összeszedett szavakból tákolták össze”.²⁷ A monarchia első kiemelkedő etnográfusa, Czoernig 1846-ban a magyarokat még mindig ázsiai törzsnek (*asiatischer Stamm*) tartotta. Nem nélkülözte az ironiát a filológusok újabb keletű felfedezése, amely szerint a magyar nyelv rokonait nem a türk sztyeppék törzsi nyelveiben, hanem a finnben és a lappban kell keresni; elvégre ez a rokonság mégis csak sokkal „európaibb” volt. Ez a hétköznapi következtetés azonban senkit sem villanyozott fel.²⁸

Belső tényezők is segítették a verseny éleződését. Egyrészt a magyar nyelv gyors terjedését és a rivális nyelvközösségek ebből következő mozgósítását az a szociolingvisztikai faktor is segítette, hogy a magyarnak tulajdonképpen nem voltak dialektusai.²⁹ Ez oka és következménye is volt a magyarság alföldi települési mintáinak és egységes nemesi vezető-

²⁵ „*Donec communis lingua Latina manet*” – idézi Miskolczy Gyula: *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában*. I–II. Budapest, 1927–1928. I. 170.; a latin nyelvű vers és fordítása: Szörényi László: „... HA MAGYAR SZÓBÓL A TÓT KIMARADNA”. *Rohonyi György Dugonics- és magyarellenés gúnyversének művelődéstörténeti háttere*. In: Balázs Mihály–Font Zsuzsa – Keszérű Gizella – Ötvös Péter (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban*. Tanulmányok Keszérű Bálint tiszteletére. Szeged, 1997. 591–607.

²⁶ Hegedűs József: *A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykori európai nyelvtudomány tükrében*. Budapest, 1966.

²⁷ Miskolczy: *A horvát kérdés*, 1. köt. 157., 2. köt. 121., 145.; Rapant, Daniel: *Slovenský prestolný prosbopis z roku 1842*. I–II. Bratislava, 1943. II. 17–25.

²⁸ Brix, Emil: *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen, 1880–1910*. Wien, 1982. 75. (Czoernig); Hegedűs: *Magyar nyelv*, 68. ff.; Zsirai Miklós: *A modern nyelvtudomány magyar úttörői*. Budapest, 1952.

²⁹ Újabb téma, amely tudomásom szerint még kutatójára vár. Utalások találhatók: Benkő Loránd: *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, 1957.; Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza*. Budapest, 1966. 247ff. 291ff.; Hegedűs József: *The Unique Structure of the Hungarian Language*. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis, Sectio Linguistica*, 24. (1999–2001) 15–20. Jól mutatja, hogy a kortársak tudatában voltak a magyar nyelv egységességének.

rétegének. Másrészt szem előtt kell tartanunk, hogy a magyar szónak a magyar nyelvben kettős, etnikai és területi jelentése van, hiszen az ország neve is Magyarország. Tehát az új-fajta kulturális öntudatosság légkörében maga a 'magyar' (és származékai) szó használata nemzetiségi hátsógondolatot sejtethetett. Más nyelvek is meg tudták különböztetni a „magyar”-t és a „magyarországi”-t („Magyar” és „Hungarian”, *madjarisch* és *ungarisch*, *ma-d'arský* és *uherský* stb.), azonban érzéketlenek maradtak az anyanyelvi beszélők által az asszimiláció szótárában megkülönböztetett önkéntes 'magyarosodás' és erőszakos 'magyarosítás' közötti eltérés iránt.³⁰

*

A magyar nyelv elszigetelődése voltaképpen annak a nagy átalakulásnak a kísérőjelensége volt, amely a nyelvészeti felfogás területén ment végbe a romantika korszakában. Az eredethez való visszatérés, az egyes nyelvek egyediségének, de egyben más nyelvekkel való szisztematikusan rokonságának hangsúlyozása, valamint a szerves fejlődésben való hit voltak e változás kulcsfogalmai. A leglényegesebb elméleti eredmény az indoeurópai nyelvcsalád azonosítása volt. Ez hatalmas ösztönzést adott a német nyelvészek törekvéseinek, ezzel magyarázható az is, hogy az új csoportot *indogermán* nyelveknek („*indogermanische Sprachen*”) keresztelték. A Habsburg állam szempontjából nem volt kevésbé fontos a szláv nyelvek ezzel párhuzamos felértékelődése, ami az egyes nyelveket és az egész szlávsgot egyaránt érintette, a két folyamat pedig együttesen zajlott.

A pánszlávizmus eredete ebben az összefüggésben egyértelműen nyelvészeti jellegű volt. Alapító atyái, Ján Kollár és Pavol Jozef Šafárik átértézték szlovák anyanyelvük, az egyik leggyengébb szláv „dialektus” (annak tartották még akkor a nyelvcsaládon belüli nyelvváltozatokat) sebezhetőségét a magyar expanziójával szemben. Összefogási programot hirdettek, amelyet arra a néhány filológus által már régebben felismert, de szélesebb körben csak ekkoriban elterjesztett eszmére építettek, hogy a szlávsgot közös nyelvi gyökerek kapcsolják össze.³¹ Ez a program megalapozta a jövőbeni kulturális és politikai szövetség vagy különállás napirendre kerülését, különösen a cseh–szlovák, illetve szerb–horvát rokonság egymástól elütő eseteiben. Nincs most lehetőségem megvizsgálni a Ludovít Štúr vezette mozgalmat, amely egy különálló szlovák nyelvi normát akart kialakítani az 1840-es években, vagy Vuk Karadžić és más grammatikusok ezzel egy időben zajló küzdelmét, amelynek célja a két legfontosabb délszláv nyelvváltozat összeegyeztetése volt, bár mindkét eset arról tanúskodik, hogy a közép-európai nyelvi öntudat és a politika kölcsönösen formálták egymást.³² A román nyelv hasonló összefüggéseire sem tudok itt kitérni. A román egyszerre került egy külső és egy belső küzdelem középpontjába: egyrészt a magyarokkal

³⁰ A levonható következtetésekbe nyújt betekintést Evans, R. J. W.: *Der ungarische Nationalismus im internationalen Vergleich*. In: Hirschhausen, U. von–Leonhard, J. (Hg.): *Nationalismen in Europa. West- und Osteuropa im Vergleich*. Göttingen, 2001. 291–305.

³¹ A kérdés általam ismert eddigi legjobb bemutatása: Kudělka, Milan – Šimeček, Zdeněk – Večerka, Radoslav: *Česká slavistika v prvním období svého vývoje do počátku 60. let 19. století*. Praha, 1995., amely többet nyújt, mint amennyit a címe sugall.

³² Štúrról lásd Blanár, Vincent: *Jazykovedné dielo Ľudovíta Štúra*. Bratislava, 1956.; A szerb–horvát megalkotásának nyelvészeti körülményeit többféleképpen értelmezik: Popović, Ivan: *Geschichte der serbokroatischen Sprache*. Wiesbaden, 1960. főként 623–645. versus Moguš, Milan: *A History of the Croatian Language: Toward a Common Standard*. Zagreb, 1995. főként 158ff.; Vuk szerepéről lásd: Wilson, Duncan: *The Life and Times of Vuk Stefanović Karadžić, 1787–1864: Literacy, Literature, and National Independence in Serbia*. Ann Arbor, 1986.; ennél kritikusabb nézőpontból szemléli Butler, Thomas: *The Origins of the War for a Serbian Language and Orthography*. Harvard Slavic Studies, 5. (1970) 1–80.

versengtek az etnikai „őseredetiség” bizonyításában, amely során a vita jórészt a nyelv újlatin voltának bizonyításáról szólt, másrészt viszont belső viták is folytak arról, miként erősítsék meg újra a római befolyást magában a nyelvben, ideértve az alkalmazott írásrendszert is.³³

Témánk szempontjából fontosabb a cseh nyelv újjászületése, amely *pari passu* a szlovák vagy csehszlovák pánszláv törekvések jegyében ment végbe, de egyértelműen a német kultúra ellen irányult. A megújulás (*obrození*) szerény kezdete a kései 18. századra tehető, ekkor a populáris felvilágosodás hivatalos programjaként öltött testet: ennek köszönhetően a cseh korán teret nyert a hadseregben, az egyházban és az alapfokú oktatásban.³⁴ De igazi lendületet 1800 után, a német nyelvi mozgalom árnyékában kapott: a cseh mozgalom is ugyanazokból a forrásokból táplálkozott, olyan diákok közvetítették, akik ugyanazokon a német egyetemeken tanultak. Így a cseh romantikus-nemzeti ügy számára, amely tükörképe volt fölötté uralkodó riválisának, a nyelvi médium lett maga az üzenet: a nyelv maga volt a lényeg, mivel ez volt a megkülönböztetés egyetlen világos eszköze; a fordítást kreatív tevékenységnek tartották, amelynek legfontosabb célja a nyelv művelése; a tudás terjesztése lett a nyelv szolgálólánya, nem pedig fordítva. E kereszteshadjárat főpapja, Josef Jungmann így fogalmazott: „A nyelv eszköz, és mint ilyennek művelésre (*vzdělávání*) van szüksége; ezt a tanulás kifinomításával lehet elérni, amelynek a nyelv eszköze.” Ez – legutóbbi éles kritikusa és kommentátora szavaival élve – olyan „filológus kultúra” volt, amelyet a ’nyelvközpontúság’ határozott meg.³⁵

A cseh mozgalom csak erősítette azt az értetlen német álláspontot, amely a cseh nyelvet jövevénynek és önállótlannak tartotta, ami, mint már tudjuk, valójában nem volt igaz. Ehhez járult hozzá egy kardinális, de eddig meglepő módon figyelmen kívül hagyott geolingvisztikai esemény, Szilázia 1740. évi elvesztése. Ez Poroszországban megnövelte a német nyelvű lakosságot, a megmaradó Csehországban viszont egyértelmű szláv többség alakult ki.³⁶ Mi lett volna, ha sikerül megvalósítani az elsősorban II. József által szorgalmazott későbbi 18. századi tervet, amely Bajorországot birtokcserével megszerezte volna a Habsburgok számára? Ebben az esetben az 1815 utáni közép-európai konfrontáció idején több németajkú élt volna a monarchiában – ráadásul az osztrákok legközelebbi nyelvi rokonai –, mint Poroszországban. E konfrontáció kibontakozása még váratott magára. Egyelőre Metternichnek, aki részben felelős volt azért a területi rendezésért, amely azt eredményezte, hogy a német nyelvterület súlypontja végképp Poroszországba került, legalábbis annyit észlelnie kellett, hogy roskadozó birodalmának legtöbb problémát okozó részei pontosan azok voltak – Lombardia–Velence és Magyarország –, amelyeket nem német nyelven kormányoztak.

*

³³ Ivănescu, G.: *Istoria limbii române*. Iași, 1980., főként 664ff.

³⁴ Hanzal, Jozef: *Jazyková otázka ve vývoji obrozenského školství*. Československý Časopis Historický, 16. (1968) 317–339.; Haubelt, Jozef: *České osvícenství*. Praha, 1986. passim.; Hroch, Miroslav: *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*. Praha, 1999., főként 26ff., 66ff., 132ff.

³⁵ Macura, Vladimír: *Znamení zrodu. České národní obrození jako kulturní typ*. Jinočany, 1995., főként 42–60.; ennek összefoglalása: *Problems and Paradoxes of National Revival*. In: Teich, M. (ed.): *Bohemia in History*. Cambridge, 1998. 183–197.; Hroch: *Na prahu národní existence*., 171–263. passim.

³⁶ Egy a kevés író közül, aki észlelte ezt a következményt, de csak futólag említette: Srbik, Heinrich von: *Deutsche Einheit: Idee und Wirklichkeit vom Heiligen Reich bis Königgrätz*. 4 vols München, 1935–1942. I. 102.

1848-ban a nemzeti egyenjogúság (*Gleichberechtigung*) forradalmi követelése – továbbra is elsősorban a nyelvi kritériumoknál maradván – új alkotmányos korszakot nyitott, és a Habsburg Monarchia két felének eltávolodása felé mutatott. Erre vall az új parlamenti ülések nyelvének szabályozása, amely szerint Magyarországon az összes képviselőnek tudnia kellett magyarul. („Választható [...] ki [...] a[z áprilisi] törvény azon rendeletének, miszerint a törvényhozási nyelv egyedül a magyar, megfelelni képes.”) Ugyanakkor Bécsben több hetes alkudozás után sem tudtak hasonló státust kiharcolni a német nyelvnek, és a *Reichstag* tagjainak jelentős része nem is tudott németül (a szélesebb körű választójog is jelentős szerepet játszott ebben, mivel számos parasztból és iparosból lett képviselő).³⁷ Később, a kremsieri viták során, 1849 elején Ausztriában komoly erőfeszítéseket tettek, hogy közös alapot találjanak a megegyezéshez, egészen addig, amíg a pluralista párbeszéd időlegesen át nem adta helyét a dolgok radikális leegyszerűsítésének.

A forradalom bukása és alkotmányos testületeinek felszámolása vezetett az 1850-es években zajló kísérlethez, amely során – először és utoljára – minden Habsburg országot egyetlen nyelven próbáltak kormányozni; ezek az évek abból a szempontból is egyedülállóak, hogy ez volt az egyetlen időszak, amikor az egész birodalmat hivatalosan is Ausztriának nevezték. A német nyelv rövid ideig tartó hegemoniát élvezett az adminisztrációban, a felsőbb szintű oktatásban és a bíróságokon – tulajdonképpen a monarchia közzsférájának egészében: óriási teljesítmény volt ez a bürokrácia részéről.³⁸ Emellett hamarosan megmutatkozott e rendszer kivételesen konfrontatív jellege.

A német nyelv bevezetésére tett erőfeszítés talán egyszerűen megkésett. Mindenesetre a rendszer arra volt ítélve, hogy a kormányzás számos esetlegesen felmerülő nehézségével kelljen megküzdenie, nem utolsósorban az osztrák-német identitás zavaraiával, amit csak fokozott az a sok „*hochdeutsch*” bevándorló, akik a Német Szövetség egyéb részeiről érkeztek a Habsburg területekre. A neoabszolutizmus örököse az osztrák-magyar dualizmus volt, egy olyan kétpólusú alkotmányos rendszer, amelyet 1867-ben a kiegyezés rögzített. A kiegyezés kiteljesítette azt a nyelvpolitikai váltást, ami az 1859. évi katasztrófa utáni évtizedben zajlott le. A Bach-rendszer ezen a téren is, mint másutt, önkényes volt, bár valójában következetesen vezetett egy *lingua franca* bevezetéséhez. Ezt váltotta fel egy olyan nyelvpolitika, amely körültekintő törvénykezési munkán nyugodott, bár valójában egyáltalán nem volt következetes. Azonfelül a dualizmus e tekintetben talán még inkább eltávolította egymástól a monarchia két felét, mind bármely más téren.

1867 után az osztrák területek polgárai nemzetiiségi egyenjogúságot (*Gleichberechtigung*) élveztek, amelynek megszövegezése jórészt 1848–1849-re megy vissza: „Az állam minden egyes népe [*Volksstamm*] egyenlő jogokkal rendelkezik, és mindegyik elvitathatatlan joga, hogy megőrizze és művelje nemzetiségét és nyelvét. Az állam elismeri az összes használatos [*landesüblich*] nyelv egyenlőségét az oktatásban, a hivatalokban és a közéletben.”³⁹ Az úgynevezett decemberi alkotmány (*Dezemberverfassung*) tömören és homályo-

³⁷ Márkus D. (szerk.): *Magyar törvénytár. 1836–1838. évi törvénycikkek*. Budapest, 1896. 224.; Ausztriáról lásd Geist-Lányi, Paula: *Das Nationalitätenproblem auf dem Reistag zu Kremsier, 1848–1849*. München, 1920. 91ff.; Burian, Peter: *Die Nationalitäten in „Cisleithanien” und das Wahlrecht der Märzrevolution, 1848–9*. Graz, 1962. 40ff.

³⁸ Lásd például Evans, R. J. W.: *From Confederation to Compromise: The Austrian Experiment, 1849–1867*. In: *Proceedings of British Academy*, 87. (1995) 135–167; újabban uő.: *Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe, c. 1683–1867*. Oxford, 2006. 266–292.

³⁹ „Alle Volksstämme des Staates sind gleichberechtigt und jeder Volksstamm hat ein unverletzliches Recht auf Wahrung und Pflege seiner Nationalität und Sprache. Die Gleichberechtigung aller landesüblichen Sprachen in Schule, Amt und öffentlichem Leben wird vom Staat anerkannt.”

san fogalmaz, de a valóságban azt jelentette, hogy a tartományokban a helyi szinten elismert nyelveknek egyre nagyobb súlya volt, amit időnként a központban hozott kedvező jogi és adminisztratív döntések is elősegítettek. Ezzel párhuzamosan a hatóságok gyakorlati kísérletet tettek arra, hogy elhatárolják a tényleges nyelvhasználatot a fellengzős nemzeti-ségi retorikától, mégpedig az 1880-tól végrehajtott népszámlálások alkalmával, ahol a megszámláltaknak meg kellett adniuk azt a nyelvet, amelyet a mindennapokban beszéltek (*Umgangssprache*). Arra törekedtek ezzel, hogy a népszámlálások semleges információt szolgáltatassanak, hogy így kielégíthessék az adott nyelvi közösségek valódi szükségleteit.⁴⁰

Valójában – és ez összhangban van tanulmányom általános érvelésével – a nyelvi önbesorolás hamarosan a nemzeti önbesorolás része lett, és továbbra is annak lelke maradt. A népszámlálások eredményei és összeállításuk módszere heves és széles körű vitákat váltott ki. Innen ered a zsidók különleges helyzete, mivel nem volt saját nyelvük – a jiddist pedig (vagy inkább a kortársak becsmérő megjelöléseit, például a *Mauscheldeutschot*) sem ők, sem ellenfeleik nem vették számításba, mióta II. József „az úgynevezett zsidó nyelvet”⁴¹ elvetette. Így talán érthetővé válik az a végzetes ártatlanság, amellyel a zsidók akkortájt a német kultúrában keresték önazonosságukat, mintha a nyelvi asszimiláció minden betegségre gyógyír lenne.

Az ausztriai helyzet súlyosbodásában a cseh nyelv ügyének jutott a legfontosabb szerep. A cseh ajkúak minden eddiginél nagyobb szezletet kaptak a tortából; a cseh hivatalnokok száma szintén egyre emelkedett. Ez az előrenyomulás szorosan kapcsolódott a cseh közjogi (*Staatsrecht*) követelésekhez, amelyek politikai programját szükségszerűen a nyelv alakította, éppúgy, mint a magyar esetben – akikkel a csehek szembehelyezkedtek ugyan, de azért utánozták őket –, minthogy a *Čech, Češi, Čechy, český* kifejezések és rokonaik mind elválaszthatatlanul vonatkoztak a cseh etnikumra és a csehországi-bohémiai területre egyaránt.⁴² Méghozzá a közjogi igény a Fehérhegy előtti politikai állapotokat idézte fel, amikor a cseh hivatalos nyelv volt, és amelyek „aranykor”-beli tetőpontján, mint láttuk, agresszív támogatási mechanizmusok indultak be, hogy fenn tudják tartani a kialakult helyzetet.

Központilag a német nyelv túlsúlya Ausztriában *de facto* megmaradt, *de iure* azonban nem volt biztosítva. Ez a körülmény a német nacionalisták, főként a csehországiak számára még fenyegetőbbé és aggasztóbbá vált, amikor Eduard Taaffe gróf kormánya komoly lépéseket tett afelé, hogy a cseh nyelv többé-kevésbé egyenlő jogokat nyerjen a csehországi adminisztrációban, legalábbis az állampolgárokkal való érintkezésben. Az 1880-as években a német nacionalisták kampányt indítottak a német nyelv ausztriai államnyelvvé (*Staatsprache*) tétele, pontosabban annak fenntartása (*Festhaltung*) érdekében, hiszen hangsúlyozni akarták, hogy a német – példaképük, II. József politikája óta folyamatosan – már

Bernatzik, Edmund: *Die österreichischen Verfassungsgesetze*. Leipzig, 1906. 370. 134. sz.; Fischel: *Sprachenrecht*, 168k., 305. dokumentum.; A melléknév „landesüblich”, amit „használatos”-nak fordítottam, azt jelentette, hogy az adott nyelvet a lakosság egy jelentős hányadának kellett beszélnie egy vagy több koronatarományban. Lásd Stourzh, Gerald: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs, 1848–1918*. Wien, 1985. 53–83.

⁴⁰ Brix: *Umgangssprachen in Altösterreich*, 14ff., passim. Az *Umgangssprache*t a következőképpen definiálták: „deren sich die Person im gewöhnlichen Umgang bedient.” A koncepció alapja a nemzetközi statisztikai konferenciákon az 1860–1870-es években kialakított norma, a „*langue parlée*” volt.

⁴¹ Fischel: *Sprachenrecht*, 30. ff. 48. sz. dokumentum: rendelet, amely szerint „*die hebräische und hebräisch mit deutsch vermengte sogenannte jüdische Sprache und Schrift abgeschafft werde.*”

⁴² Nagyon hasznos szemantikai értekezést olvashatunk Jiří Kořalka: *Tschechen im Habsburgerreich und in Europa, 1815–1914*. (Wien, 1991.) című könyvében 23–75.

amúgy is privilegizált helyzetet élvezett.⁴³ A vállalkozás eredménye néhány nagyon tanulságos parlamenti vita volt. A kezdeményezés ellenzői azzal érveltek, hogy a német nyelv elsőbbségének elismerése nem lenne összeegyeztethető a nemzetiségi egyenjogúságról (*Gleichberechtigung*) szóló törvénnyel, amelyet alkotmányos szempontból szentnek és sérthetetlennek tartottak; azonkívül hivatkozhattak arra a sok előnyre, amit a német nyelv még így is élvezett a gyakorlatban. Például a *Reichsrat* jegyzőkönyvében csak 1917-től kezdve rögzítették hivatalosan a nem német nyelvű beszédeket, bár nyilvánvalóan sohasem tiltották azokat. A képviselők rendszeresen más nyelven kezdték mondandójuk kifejtését; pontosabban céljuk gyakran ezzel az volt, hogy mondandójukat ne fejtsék ki, mivel ez a trükk az obstrukció praktikus formája volt, mihelyt a ház fegyelme kezdett lazulni.⁴⁴

Végül is a német nem lett államnyelv (*Staatssprache*) – csak majdnem (pár szavazaton mulott) –, de még hivatalos közvetítő nyelv (*Vermittlungssprache*) sem, amint azt későbbi javaslatok követelték a századfordulón. A németek kétségbeesett erőfeszítései, amelyekkel megszerzett nyelvi jogait (*Besitzstand*) védelmezték Csehországban – a küzdelmet Ausztria többi részén és a szomszédos Németországban is hasonló kitérőek kísérték –, mégis a monarchia végső „nyelvi válság”-ának az első állomásához vezettek. 1897-ben Kasimir Badeni gróf miniszterelnök úgy kísérelte meg megtámogatni a korábbi Taaffe-féle törvényt (amely eddig a német nyelv tartós *de facto* elsőbbsége miatt megíúsult), hogy az ország összes hivatalnoka számára határidőt tűzött ki a (cseh) nyelvvizsga letételére.⁴⁵ Ez a kihívás összefüggésben állt az osztrák-német régi kisebbségi komplexusokkal, amelyeket már érintettünk. A bécsi *Burgtheater* és a felső tízezer „*Schönbrunnerdeutsch*”-ának büszke hagyományai ellenére a német már egyértelműen valaki másnak a nyelve volt, és a hozzá való érzelmi alapú ragaszkodás pusztító hatású lehetett. Az osztrákizmusokról szóló első szakszerű tanulmány, amelyet Hermann Lewi jelentetett meg 1875-ben, árulkodó címet kapott: „Az osztrák Hochdeutsch. Kísérlet legfeltűnőbb hibái és hiányosságai leírására.”⁴⁶

A német nyelv tökéletesítésére irányuló kezdeményezések, a koraujkorhoz hasonlóan, ismét csak nem Ausztriából indultak, hanem másutt, a Német Szövetség területén, majd főként a Második Birodalomban megalakuló nyelvművelő és nacionalista nyelvészeti társaságok formájában öltöttek testet. Ezek a társaságok elhintették a nyelv rasszista célokra

⁴³ Fischel, Alfred: *Materialien zur Sprachenfrage in Österreich*. Brno, 1902. 9–32.; Plener, Ernst von: *Erinnerungen*. Bd. 2. *Parlamentarische Tätigkeit*, 1873–91. Stuttgart, 1921. 199ff., 257ff., 310ff.; Sutter, Berthold: *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897: ihre Genesis und ihre Auswirkungen vornehmlich auf die innerösterreichischen Alpenländer*. 1–2. Graz, 1960. I. 88ff.; Stourzh: *Gleichberechtigung*, 83–91.

⁴⁴ Plener: *Erinnerungen*, II. 311; Fischel: *Sprachenrecht*. XCVII–XCVIII.; Stourzh: *Gleichberechtigung*. 91–93. Erre konkrét példák: Bister, Feliks J.: „Majestät, es ist zu spät”...; Anton Korošec und die slovenische Politik im Wiener Reichsrat bis 1918. Wien, 1995. 54., 77f. Az 1917-es döntésről lásd: Höbelt, Lothar: *Parteien und Fraktionen im Cisleithanischen Reichsrat*. In: Urbanitsch, Peter-Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*. Bd. 7. *Verfassung und Parlamentarismus*. I–II. Wien, 2000. I. 999.

⁴⁵ Sutter: *Die Badenischen Sprachenverordnungen* című műve igen részletes beszámolót ad a politikai konfliktusról. Az 1899-es pünkösdi program a német közvetítőnyelv (*Vermittlungssprache*) bevezetését követelte. Lásd *uo.*, II. 461–476., főként 463.

⁴⁶ Lewi, Hermann: *Das österreichische Hochdeutsch. Versuch einer Darstellung seiner hervorstechendsten Fehler und fehlerhaften Eigentümlichkeiten*. Wien, 1875. Vesd össze Pollak, Wolfgang: *Was halten die Österreicher von ihrem Deutsch? Eine sprachpolitische und soziosemiotische Analyse der sprachlichen Identität der Österreicher*. Wien, 1992. 15. és passim; Ammon: *Die deutsche Sprache*, 50ff.; Mauthner, Fritz emlékirata, a *Prager Jugendjahre: Erinnerungen*. (Frankfurt, 1969.) jól illusztrálja ezt a mentalitást.

való felhasználásának magját, amelyet az árja és más hasonló fantazmagóriák formájában már meg lehetett találni az „indoeurópai” filológiában. Mindazonáltal a fanatikus szélsőségeken jelentős az osztrák részvétel. 1904-ben a nem sokkal korábban alapított, szenvedélyes *völkisch*-radikális programot hirdető *Alldeutscher Sprach- und Schriftverein Heimdall* című lapjára főként a Habsburg országok lakosai fizettek elő.⁴⁷ Vajon nem ugyanez áll általában a nyelvvel, illetve konkrétan a német nyelvvel kapcsolatos aggodalom (*Angst*) mögött, amely annyira jellemző volt a kései Habsburg Ausztriára? De Mauthner, Kraus, Wittgenstein és a mostani témánk közötti összefüggés olyan messzire vezetne, hogy itt most nem foghatunk hozzá tárgyalásához.⁴⁸

*

A Lajta túloldalán 1868-ban, húszévesnyi szünet után újra törvény szentesítette a magyar államnyelvet; előírta használatát mindazokon a területeken, ahol a német nyelv szószólói is hasonló eredményeket akartak elérni Ausztriában. De a többnyelvűség szabályozásában is jóval előrébb haladtak Magyarországon, legalábbis elvben: „Minthogy Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja; minthogy továbbá ezen egyenlőség egyedül az országban divatozó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve, és csak annyiban eshetik külön szabályok alá, a mennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat és közigazgatás gyakorlati lehetősége s az igazság pontos kiszolgáltatása szükségessé teszik... [a következőképpen rendelkezünk ...]”.⁴⁹ Nem véletlen, hogy az idézett passzus grammatikai dzsungel: a kor legforróbb belpolitikai kérdéséről született félresikerült bizottsági egyezséget tükrözte, amelyet az ügyetlen megfogalmazás miatt akkor és később is széles körben félreértettek. A bekezdés az úgynevezett nemzetiségi törvény bevezetője; de itt a nemzetiségi kérdést kifejezetten a nyelv problémájára szűkítették, míg az osztrák kormányok igyekeztek a kettőt elválasztani egymástól. A szövegből világosan kiolvasható a magyar nyelv központi szerepéről való gondoskodás és az is, hogy a többi nyelv az alacsonyabb szinteken kapott hivatalos jogokat. E jogok papíron nagylelkűnek és haladónak tunk – abban az időben valójában ez volt a leghaladóbb ilyen jellegű intézkedés, amelyet valaha is törvénybe iktattak Európában. De – hogy kiteljesítsük az Ausztriával való szembeállítást – bonyolult rendelkezései nem működtek a gyakorlatban. Annak ellenére, hogy volt lehetőség a jegyzőkönyvek egy vagy több kisebbségi nyelven való vezetésére, valamint fordításra, tolmácsok alkalmazására, úgy tűnik – bár nem támaszkodhatunk alapos kutatásokra –, hogy a törvény pontjait a hatóságok széles körben kijátszották egy nyíltan nacionalista program jegyében.

Mindenesetre a magyarországi nem magyarok mélyen sértve érezték magukat az 1868-as törvénynek nemcsak a végrehajtása, hanem már a törvény alapkonceptiója miatt is. A ma-

⁴⁷ Kirkness, Alan: *Zur Sprachreinigung im Deutschen, 1789–1871*. Bd. 1–2. Tübingen, 1975.; Tschirch: *Geschichte der deutschen Sprache*, 259ff.; Ameri, Susan M.: *Die deutschnationale Sprachbewegung im Wilhelminischen Deutschland*. New York, 1991. (szűkebb vonatkozásban); Strassner: *Deutsche Sprachkultur*, 262ff.; Puschner, Uwe: *Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich. Sprache – Rasse – Religion*. Darmstadt, 2001. 27–48., 107ff. A *Heimdallra* előfizetők jegyzékét lásd uo. 380.

⁴⁸ Néhány előzetes megfontolás erről a kapcsolatról: Evans: *The Language of History*, id. mű

⁴⁹ Törvénycikk a nemzetiségi egyenlőség tárgyában. *Magyar törvények, 1865–1868*. Pest, 1869. A törvény parlamenti vitája során elhangzott legfontosabb beszédek könnyen hozzáférhetők, nemrég kiadták őket: Schlett István (szerk.): *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája, 1868*. Budapest, 2002.

gyarországi nemzetiségek vezetői el tudták fogadni és már el is fogadták azt a kíváncsalmat, hogy a soknyelvű államban a magyar mint az érintkezés eszköze bizonyos közvetítő szerepet töltsön be. Ugyanakkor sokan közülük ugyanolyan elszántan elleneztek, hogy egy élő nyelv legyen a kizárólagos államnyelv, ahogyan korábban pártolták a senki-nyelve latin jóindulatú uralmát. Az ügy egyre inkább elmérgesedett, párhuzamosan azzal, ahogyan a központi intézmények egyre jobban kiterjesztették csápjaikat az addig nem túl erős kézzel kormányozott országban.

Mindeközben a dualista monarchiában, amely Ausztria és Magyarország kényelmetlen együttműködése volt, a közös ügyek kialakítottak egy hozzávetőleges kétnyelvű, német és magyar egyenlőséget a politikai szférában. Ez vonatkozott a külön-külön tanácskozó delegációkra, a parlamentáris felülvizsgálati bizottságokra. A mindkét ülésen részt vevő közös minisztereknek nem ártott ismerni a magyar nyelvet, de legalábbis anyanyelvi beszélőket kellett tolmácsként alkalmazniuk. Ezzel ellentétben a legfelső tanácsadó testület, a közös minisztertanács (*Gemeinsamer Ministerrat*) még mindig kizárólag német nyelven működött: kételkednünk kell abban, hogy vajon jegyzőkönyvei (amelyek megjelentetése folyamatban van) nem simítják-e el az ebből eredő esetleges félreértéseket, és hogy a tanács magyar tagjai nem kerültek-e hátrányos helyzetbe. Úgy látszik, még Andrássynak is voltak néha problémái a német nyelvű beszédekkel.⁵⁰

A hadsereg természetesen egészen más kérdés, sokkal bonyolultabb és egyúttal sokkal egyszerűbb is. Alsóbb szinten az egyes ezredek nyelvileg éppen olyan sokszínűek voltak, mint a bennük szolgáló népek tagjai (addigra már főként sorozták őket). Vajon gyengítette-e ez a soknyelvűség a csapatok morálját vagy hatékonyságát? Úgy tűnik, erről csak anekdoták tanúskodnak. Ott van például a solferinói csata egyik parancsnokának vallo-mása, aki azt állította, hogy szláv csapatai még a „Halt” parancsot sem értették meg, vagy a Königsgrätznél harcoló ezred esete: sötétedésig bátran küzdöttek, de utána tisztjeik nem tudtak tovább pantomimezni nekik. Meglepő nyelvi megoldásokat pedig lehetett sikerrel alkalmazni, mint például a vegyes magyar–szlovák–német ezredben, ahol állítólag az angol lett az ezrednyelv (*Regimentssprache*), mivel a tisztek az iskolában tanulták a nyelvet, embereik pedig olyan vidékekről származtak, ahol kivételesen magas volt az Egyesült Államokba ki- és onnan visszavándoroltak aránya.⁵¹

Komolyabb problémát jelentett, főként 1914-re a hadsereg ember- és pénzhiánya. Ennek is megvolt az alapvető nyelvi oka, és itt lényegében kegyetlenül egyszerű kérdésről volt szó. A német nyelv kitarító *primus inter pares* szerepe a hadsereg vezényleti (*Kommandosprache*: a csapatok irányításának alapszókincse) és szolgálati (*Dienstsprache*: a tisztek alapvető érintkezési eszköze) nyelveként most már mérhetetlen keserűség forrása lett, főként a monarchia két fele között. A cikkem alapjául szolgáló előadás megjelenése előtti héten volt pontosan száz éve, hogy egy kis galíciai faluban, Chłopyban az őszi hadgyakorlat idején Ferenc József a nyelv kérdésében kesztyűt dobott a magyarok elé: a császár hírhedt

⁵⁰ Erre utaló jeleket találunk elsősorban: Somogyi Éva (Hg.): *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie, 1867–1870*. Budapest, 1999. főként 40., 51.; Diószegi István (Hg.): *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie, 1883–1895*. Budapest, 1993. 148f.; Somogyi Éva (Hg.): *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie, 1896–1907*. Budapest, 1991.; lásd még Somogyi Éva: *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg monarchiában*. Budapest, 1996. 47., 50.; Andrássyról lásd Plener: *Erinnerungen*, II. 110.

⁵¹ Wawro, Geoffrey: *The Austro-Prussian War: Austria's War with Prussia and Italy in 1866*. Cambridge, 1996. 12., 134.; vö. 100., 142., 257.; Stone, Norman: *Europe Transformed, 1878–1919*. London, 1983. 315.

hadiparancsában azt hangsúlyozta, hogy a hadsereg az összes nemzetiség ötvözete, melynek egységét meg kell őrizni. Már önmagában is kihívó volt a nemzetiségeket még mindig „*Volksstämme*”-ként emlegetni – ez 1849-től fogva bevett szóhasználat volt, amint azt már tapasztaltuk – a Badeni-ügy utáni korszak megmérgezett szemantikai közegében; de a szót „néptörzs”-nek fordítani magyarra ráadásul nomád barbárok színében tüntette fel a magyarokat.⁵²

Ebből következett a végső „nyelvi krízis” második fázisa. Az 1905–1906. évi alkotmányos zsákutca a különböző katonai ügyekkel kapcsolatos húszéves küzdelem tetőpontja volt, de a magyarok sértettségét az tüzelte fel, hogy a szolgálati és főként a vezényleti nyelvvel kapcsolatban ismét napirendre került a német kitartó előjogainak kérdése. A hadsereg nyelvének ügye első helyen szerepelt Ferenc József azon listáján, amely azokat a témákat tartalmazta, amelyekből nem szándékozott engedni a közismerten elutasító ötperces audiencián, amikor 1905 őszén a választásokon győztes magyar ellenzékét fogadta.⁵³ Az uralkodó fölénybe került, és fenntartotta a Chlöpyban megfogalmazott álláspontját. A magyarok ugyanakkor továbbra is megtagadták tőle a fontos katonai újonc- és hadianyag utánpótlás megszavazását, egészen addig, amíg talán már túl késő volt. A nagy szavak mögött igazi félreértések álltak, amelyek a kiegyezési törvény megszövegezésének hiányosságaiból eredtek; ilyen elsősorban az a kritikus fordulat, amely a magyar hadsereget az összes hadsereg kiegészítő részének nevezte – a magyar változatban található szerencsétlen megfogalmazás ráadásul egy az egyben hiányzik az osztrák törvényből.⁵⁴

Mi lett volna, ha Ferenc Józsefet örököse, Ferenc Ferdinánd – aki Robert Kann legalaposabb kutatásainak is egyik tárgya – követte volna a trónon? Ferenc Ferdinánd világlátása leginkább a magyarok és az 1867-es megoldás iránt érzett ellenszenven nyugodott, ami vélhetően abból eredt, hogy a számára kijelölt egyik ezredben ki volt zárva a magyar nyelvű beszélgetésekből. Mivel a hadsereg szabályzatai világosan kimondták, hogy a tiszteknek meg kell tanulniuk beosztottaik nyelvét, előítéletének alapja talán leginkább az lehetett, hogy nem akart vagy nem tudott a szabályoknak engedelmeskedni.⁵⁵

*

⁵² A hadiparancsról lásd Kolmer, Gustav: *Parlament und Verfassung in Österreich*. Bd. 1–8. Wien, 1902–1914. VIII. 494f.; Magyarországi következményeiről lásd Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora: Magyarország története, 1867–1918*. I–II. Budapest, 1934. II. 20–24.; Deák István: *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918*. New York, 1990. 69.

⁵³ A történetet Gratz: *A dualizmus kora*, II. 58–116., főként 94ff. beszéli el. A magyarok a magyarországi ezredekben magyar, a horvátországiakban horvát vezényleti és szolgálati nyelvet követeltek.

⁵⁴ „Mindaz, a mi az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is, mint az összes hadseregnek kiegészítő részének, egységes vezérletére, vezényletre és belsejére vonatkozik, ő felsége által intézendőnek ismertetik el.” In: Magyar Törvények, 1865–1868, 15. Az 1867. december 21-én kelt osztrák törvény 5. paragrafusa csak ennyit tartalmaz: „*Die Anordnungen in betreff der Leitung, Führung, und inneren Organisation der gesamten Armee stehen ausschliesslich dem Kaiser zu.*” Bernatzik: *Die österreichischen Verfassungsgesetze*, No. 138. 379–389. 382. Mindent összevéve az osztrák törvény pusztán a magyar kiegyezési törvény kivonata és adaptálása. Léteztek pontos német fordítások is, de vajon olvasta-e valaki ezeket? Mindkét szöveg alapos elemzése olvasható Zolger, Ivan: *Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn*. Leipzig, 1911. 108–124.

⁵⁵ Eöttevényi Olivér: *Ferenc Ferdinánd*. Budapest, 1991. (2. kiad.) 58ff.; az erre vonatkozó, 1903-ban – közvetlenül Chlöpy után – újból kiadott szabályzatot lásd Fischel: *Sprachenrecht*, 288–290. 449. sz. Minden hadtestparancsnoknak legalább két nyelvet kellett ismernie, és három éven belül meg kellett tanulnia beosztottainak nyelvét vagy nyelveit. Vö. Kann, Robert A.: *Erzherzog Franz Ferdinand Studien*. München, 1976. 100–126. passim.

Miután szoltunk az 1914-es év balsorsú főszereplőjéről, ideje, hogy visszakanyarodjunk eredeti vizsgálatunkhoz és a tanulmány elején feltett kérdéshez. Nyilvánvaló, hogy a monarchia utolsó időszakában a nyelvi uniformitás nem jelentett reális alternatívát. Ha ez így volt, felmerül a kérdés, hogy vajon a nyelvi sokféleség iránti tolerancia vagy intolerancia szította-e a monarchia kimúlását. Ahogyan láttuk, problémák minden szinten jelentkeztek, amint a nyelvkérdés nyilvánosság elé került. A nyelvi különbségek számtalan társadalmi megnyilvánulása átpolitizálódott, és ez az egyszerű tény maga igen gyakran generált feszültséget, amely hivatalos választ tett szükségessé. Mindez kezdte darabjaira szedni a Habsburg mozaikot.

Európa szerencsés államainak, például Nagy-Britanniának vagy Franciaországnak egészen a 16. és a kései 20. század közötti időszakban általában nem volt szüksége „hivatalos” nyelvre. Ami azt illeti, az ilyen államoknak egyértelmű névre sem igazán van szükségük: gondoljunk arra a kül- és belföldön egyaránt jelentkező terminológiai keveredésre, amellyel Anglia, (Nagy-)Britannia és az Egyesült Királyság, vagy Brandenburg, Poroszország és Németország, valamint Oroszország és a Szovjetunió esetében találkozunk. A Habsburg uralom alatt álló területeknek általában szintén nem volt pontos neve, de ez a hiány ebben az esetben csak további nyelvi illusztrációval szolgál a kelet-közép-európai államépítés furcsa összetettségére és tökéletlenségére nézve. Jól tükrözi ezt a két nevezetes szócska, a „k. k.” és a „k. u. k.” körüli heves vita a Monarchia utolsó évtizedeiben és az a krónikus tanácsatlanság, amely a kettő közötti különbségtételt övezte.⁵⁶ Erre a történetek gyakran kitértek, azonban úgy látom, a leggyakrabban pusztán az anekdotikus oldalát vették figyelembe, és nem foglalkoztak a nyelv egyéb, fontosabb aspektusaival, amelyekért tanulmányomban szót szándékoztam emelni.

Egy más jellegű, inkább pszichológiai és ideológiai, mintsem politikai tényezőkből gyökerező tévedés végül is ártalmasabbnak bizonyult a Habsburg állam számára: megerősödtek az egynyelvűséget követelő hangok, amelyek tagadták, hogy a régió történeti soknyelvűsége értéket képviselne. Amíg a németek (és az olaszok) nyelvüknek világnyelvi rangot követeltek, a többi nép egy különálló nyelvi kultúra hermetikus sorompói mögé sáncolta el magát. A kultúrához egyebek mellett hozzátartoztak a különféle egynyelvű egyesületek és szervezetek, amelyek társadalmi és gazdasági támaszai voltak, az irodalom (a fordítások éppúgy, mint az eredeti művek), a folyóiratok és újságok, a kézi- és olvasókönyvek, lexikonok. Magyarországon a magyar nyelv kizárólagosságának propagálása súlyosbította a helyzetet, akár a magyarosodás, akár a magyarosítás alakjában, felszámolta a közös nyelvi alapot, és oda vezetett, hogy a kétnyelvűséget csupán az anyanyelv váltás egy lépcsőjének tekintették. Még az ausztriai kormányok semlegesebb hozzáállása is döntésre kényszerítette az embereket, mivel a népszámlálások egyetlen *Umgangssprache* bevallását tették lehetővé.

Ausztriában egy fontos pozitív kezdeményezés csak tovább rontotta a helyzetet. 1866-ban egy, a cseh nyomás alatt álló tartományi gyűlés által elfogadott törvény előírta, hogy minden csehországi iskolában egy második nyelvet is kell tanítani. Ezt a törvényt a következő évben német nyomásra nem egyszerűen hatályon kívül helyezték, hanem az ilyenfajta kényszert – amelyet *Sprachenzwang*nak neveztek – kifejezetten és egyértelműen megtiltották az 1867. évi alkotmánynak ugyanabban a paragrafusában, amely tartalmazta a nem-

⁵⁶ A téma mesteri kifejtése Stourzh, Gerald: *Der Dualismus 1867 bis 1918: zur staatsrechtlichen und völkerrechtlichen Problematik der Doppelmonarchie*. In: *Die Habsburgermonarchie*. Bd. 7., 1. 1., 177–1230, főként 1. 190ff.

zetiségi jogegyenlőség (*Gleichberechtigung*) elvét.⁵⁷ Ekkor kezdődött az „anyanyelv” jogainak korszaka, amely fogalom egykor egyszerűen bármely (nem latin) nyelv semleges megnevezéséül szolgált, az ettől fogva, főként az oktatásban, a hazafias egyesületek, mint például a Német Iskolaegylet vagy a cseh Matice Školská összes érzelmi energiájával töltődött fel. Az anyanyelvi oktatás (*muttersprachlicher Unterricht*) igényének retorikáját egyre kevésbé a gyakorlati szükséggel támasztották alá, hanem inkább azzal érveltek, hogy az a spirituális és nemzeti értékek közvetítője. „*Erst in der Muttersprache ausgesprochen*,” – mondja Hegel – „*ist etwas mein Eigentum*”: mint Hegelnél gyakran, e megjegyzés mondanivalója is sokkal jobban érvényesül, ha nem fordítjuk le.⁵⁸

Ugyanez volt érvényes a főként Csehországban és Morvaországban alapított kizárólagos nemzeti kúriákra, vagyis azon kulturális-politikai testületekre, amelyek nyelvi alapon fogadták be tagjaikat. Ez csak a németek és csehek egymástól való veszélyes elidegenedéséhez járult hozzá. Tovább súlyosbította a helyzetet, hogy amikor mégis szükség volt közös nyelvre, a kommunikációs igényt csak a német elégíthette ki. A német nyelv azonban a csehek számára többé nem lehetett értéksemleges, a németek pedig a szláv nyelvek iránt érzett zsigeri gyűlöletüket gőgös magyarázatokkal is megtámogatták, mintha azok használata akár saját emelkedett gondolkodásukat is veszélybe sodorhatta volna.⁵⁹ Itt van például Ernst von Plener különös és kétértelmű esete. Ő vezette azt a kampányt, amely meg akarta akadályozni, hogy a cseh nyelv Csehországban a némethez hasonlóan teljes jogú országos nyelv (*Landessprache*) legyen. Plener tulajdonképpen elsajátította ellenfelei nyelvét: állítása szerint, amikor végeérhetetlen és unalmas beszédeiket hallgatta, ifjú cseh riválisa, Julius Grégr magyarázta el neki a bonyolultabb kifejezéseket. Visszatekintve Plener megrotta kollégáit, hogy nem cselekedtek hasonlóan.⁶⁰ De még 1918 után is csak kevés csehországi német politikus tudott vagy akart csehül beszélni.⁶¹

Közép-Európa többnyelvűsége a korábbi előnyből hátránnyá változott: azt mondhatnánk, hogy az Ótestamentum (Bábel tornyának a legendája) diadalmaskodott az Újtestamentum (Pünkösöd) felett. Elnémult az erdélyi szász lelkész, Stefan Ludwig Roth hangja, aki így írt 1842-ben: „Ha a nyelveknek ez a változatossága nem létezne, ki kellene találni.”; hasonlóan vélekedett Rác András magyar pap, aki néhány évvel később még egyszer utol-

⁵⁷ A *Sprachenzwangsgesetz*ről lásd Fischel: *Sprachenrecht*, 156. (e felbecsülhetetlen értékű és máig egyedi dokumentáció szerzője szívesen használta ezt a kifejezést, mivel meglehetősen elfogult volt!); a felélesztésére tett későbbi kísérletekről lásd: Plener: *Erinnerungen*, II. 250f., 281f. Az 1867. évi alkotmány 19. cikkelyében (vö. fent, 39. lábjegyzet) olvasható kiegészítő mondat: „*In den Ländern, in denen mehrere Volksstämme wohnen, sollen die öffentlichen Unterrichtsanstalten derart eingerichtet sein, dass ohne Anwendung eines Zwanges zur Erlernung einer zweiten Sprache jeder dieser Volksstämme die erforderlichen Mittel zur Ausbildung in seiner Sprache erhält.*”

⁵⁸ Erlinger, Hans Dieter – Knobloch, Clemens (Hg.): *Muttersprachlicher Unterricht im 19. Jahrhundert. Untersuchungen zu seiner Genese und Institutionalisierung*. Tübingen, 1991.: a meghatározó eszmék ismét valahol máshol, Németországban születtek; Strassner: *Deutsche Sprachkultur*, 239. (idézve), vö. 251ff.; az „anyanyelv” szemantikájáról ír német kontextusban Ahlzeit, Claus: *Muttersprache – Vaterland. Die Deutsche Nation und ihre Sprache*. Opladen, 1994. Lásd még Townson, Michael: *Mother Tongue and Fatherland: Language and Politics in Germany*. Manchester, 1992., főként 92ff.; Burger, Hannelore: *Sprachenrecht und Sprachgerechtigkeit im österreichischen Unterrichtswesen, 1867–1918*. Wien, 1995.

⁵⁹ Sutter: *Die Banenischen Sprachverordnungen*, 85f.

⁶⁰ Plener: *Erinnerungen*, II. 125., 441.

⁶¹ Kučera, Jaroslav: *Minderheit im Nationalstaat. Die Sprachenfrage in den tschechisch-deutschen Beziehungen, 1918–1938*. München, 1999. 210ff.

jára kiállt a latin nyelv használata mellett.⁶² Már a múlté az a csalafinta idealizmus, amely az 1848-as szlovák felhívást jellemezte, mely szerint a magyar parlamenti küldötteknek az ország összes nyelvét beszélniük kellene.⁶³ Nem hoztak eredményt az olyan figyelmeztetések sem, mint a nagy cseh tudós és hazafi Jan Purkyněnek a kiegyezés évében megjelent műve, az *Austria Polyglotta*, amelyben ékesszóló, ámde utópikus védőbeszédben állt ki a többnyelvű oktatás mellett, amellyel elkerülhetők a nemzeti összeütközések.⁶⁴ Míg a *funkcionális* többnyelvűség 1914-ig (nem szólva a háborús évekről) minden bizonnyal erősödött a monarchia egyre jobban összefonódó társadalmában, mindinkább elmaradt mögüle a hivatalos, intézményi vagy értelmiségi körök felől érkező *ideológiai* elkötelezettség. A nyelvoktatás normái és a faji gondolat elemeire is érzékeny nyelvművelő mozgalmak vonzereje megerősítette ezt a folyamatot.

*

Tanulmányom végén a vizsgálódás még egy utolsó ösvényét érdemes végigjárni. Vajon a nyelvek hétköznapi kölcsönhatása fölött és mellett létrejöhetett-e a Habsburg területeken egyfajta nyelvi konvergencia vagy metanyelvi kötelék, amit a nyelvészek és először a prágai kör tagjai az 1920–1930-as években *Sprachbund*nak neveztek el? Ezen a területen van még mit tenni, most csak néhány pontba szedett gondolat felvázolására van lehetőségem:

- A korai időszakban a konyhalatin szerepe és szimbiózisa a megjelenő nemzeti nyelvekkel (nevezetesen a magyarral).
- Közös és átvett szókészlet, ami a népek közötti kapcsolatokat bizonyítja; még akkor is, ha a tudás és a készségek átadását a nacionalisták bizonyítékként használták az egyes népek felsőbb-, illetve alsóbbrendűségének igazolására.
- Kölcsönhatások és tükörfordítások az újjáéledés időszakában: a nyelvek kölcsönöztek, átvettek egymástól anélkül, hogy ezt a nyelv beszélői nyíltan bevallották volna.
- A főként a nagyvárosokban beszélt keverék helyi köznyelvek (és itt a jiddis is jól szerepelhetne).
- A pragmatika, vagyis a mindennapi élet terén: az olyan kifejezések vándorlása, mint a *servus*, *Küss die Hand*, hogy a *Busserl*-ről ne is beszéljek (az egyszerűség kedvéért itt a német változatokat használom); a hierarchikus társadalmi rétegződés *Hofrat* kultúráját általánosságban gyakran tartják többé-kevésbé „osztrák”-nak, de történészek szemantikai szempontból ritkán elemezték.
- Konyha: *Paradeiser*, *Palatschinken*, *Kolatsche*, *Kukurutz* és mások; az élelmiszerek és elkészítési módjuk területén sok a hasonló kifejezés; ide tartozik még a hely is, ahol az ételmezt tárolják (*Speis*); gyakran utalnak ezekre a szavakra mint széles értelemben vett „ausztriai” jelenségre, de nem elemzik filológiai módszerekkel.
- Még elemibb típusú fogalmak, mint például: *heuer* (idén), *viertel acht* (és az időt jelölő hasonló kifejezések), *Gegenstand* ('tárgy' jelentésében), *Matura* (a német *Abitur*) és mások.

⁶² Roth, Stephan Ludwig: *Der Sprachkampf in Siebenbürgen. Eine Beleuchtung des Woher und Wohin*. Kronstadt, 1842. 29ff.; Rácz András: *Reflexiones privatae de Linguae Latinae in sacris Ecclesiae Catholicae usu, ejusque apud Hungaros in occasum vergentis inclinatione*. Leipzig, 1845.

⁶³ Rapant, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–49: dejiny a dokumenty*. I–XII. Turčiansky Svätý Martin, 1937–1967. II. 203.

⁶⁴ Purkyně, Jan E.: *Austria Polyglotta*. Praha, 1867.

- A szókézslet területén az eddigieknél is fontosabb a Habsburg *Behördensprache*, hivatali nyelv, amely talán a monarchia leginkább fejlődésképes öröksége, erős nyelvi aspektussal a *Kanzleiltól* és *Kammertől* egészen a szerény, de nélkülözhetetlen *Petschaftig* (egyike azon kevés szláv eredetű szavaknak, amelyek bekerültek a standard németbe).
- Mélyebb szinten a fonológia, morfológia, szintaxis vonatkozásai: talán a szóeleji hangsúlyok rendszere vagy egyes magánhangzók kiejtése.⁶⁵

Az effajta nyelvi konvergencia azonban rendszerint évszázadok alatt megy végbe, és nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a strukturális kiindulópontok e közép-európai nyelvek esetében igen távol estek egymástól; még a közeli rokonságban álló cseh és szlovák, illetve szerb és horvát nyelvek összehangolására tett szerényebb kísérletek is kudarcot valósítottak.

Ami Ausztria központi területeit illeti, itt a német államnyelv (*Staatssprache*) csak az I. világháború utáni csonka államban lett érvényesíthető. Csak ekkor nyílt szabadabb lehetőség az „osztrákizmusok” művelésére és annak kielégítésére, amit a nyelvészek azóta bravúrosan *Varietätseigenständigkeitseinstellung*nek neveztek el.⁶⁶ Talán idővel ez elvezethet ahhoz az „osztrák” nyelvhez, amelyre a Habsburgoknak szüksége lett volna, és amit a bécsi dialektussal való kacérkodásuk valahogyan megpróbált megelőlegezni. Végül is jóval korábban hozzá kellett volna fogniuk. Ezt a lehetőséget azonban talán végső soron kizárta az újraélesztett humanista latin, a barokk vallási-kulturális fegyverének sikere jóval azelőtt, minthogy a nyelv bármiféle komoly politikai szerepre tett volna szert a Habsburg udvarban.

Befejezésül engedjenek meg még egy gondolatot. Bármennyire is hozzájárultak a nyelvek vagy inkább a nyelv maga – szerkezete, merevsége, többértelműsége, változatossága – a növekvő politikai és társadalmi instabilitáshoz Kelet-Közép-Európa modernkori történetében, kétségtelenül beszélhetünk egy ellenkező irányú hatásról is a térség történetírását illetően. Ezen a területen a nyelvi szűklátókörűség öröksége mindenütt és minden vizsgált korszakban átható volt. A historiográfiai hagyományokat nyelvekkel definiálták, a nyelv gyakran hermetikusan körbezárta ezeket, ami szűk és kizárólagos értelmezésekhez vezetett, ezek alapja pedig gyakran valamilyen etnikai feltevés vagy előítélet volt. Nemcsak a nyelvi tényező felelős ezért, amint ezt többek között az is alátámasztja, hogy az 1866 előtti „német” múltat tárgyaló munkákból – egy nyelvközösségen (*Sprachgemeinschaft*) belül – milyen sokszor kifejezték Ausztriát. De a nyelv alapvetően meghatározó volt. Azonfelül a nyelv kifinomultabb eszközökkel is rendelkezett, nevezetesen a névtan erejével: a történelmi személyek, helyek, intézmények elnevezése egy új, elképzelt személyiséggel képes őket felruházni, valahogy úgy, ahogyan a mormonok keresztelik újra halottaikat. Mindent

⁶⁵ A fenti példák impresszionisztikusak, taláломra választottam őket. A *Sprachbund* szakirodalma Közép-Európa vonatkozásában még elég szegényes. A technikai feltevésekről lásd Jakobson, R.: *Über die phonologischen Sprachbünde*. Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 4. (1931) 234–40.; Katteín, R.: *Zur Definition des Begriffes Sprachbund*. Sprachwissenschaft, 11. (1986) 276–287.; Nekula, M.: *Sprachbund. Zur Geschichte des Begriffes*. Germanistica Pragensia, 11. (1993) 113–124. Közép-Európáról lásd Skalička, V.: *Zum Problem des Donausprachbundes*. Uralaltaische Jahrbücher, 40. (1968) 3–9. és Skála, Emil: *Versuch einer Definition des mitteleuropäischen Sprachbundes*. In: Ernst, P.–Patocka, F. (Hg.): *Deutsche Sprache in Raum und Zeit*. Festschrift für Peter Wiesinger. Wien, 1998. 675–684., mindkettő kiábrándító. Lásd még Spáčilová, Libuše: *Der gegenseitige Einfluß des Tschechischen und des österreichischen Deutsch in der näheren Geschichte und Gegenwart*. In: Muhr, Schrödt-Wiesinger (Hg.): *Österreichisches Deutsch*, 326–353.

⁶⁶ Erről részletesebben lásd Pollak: *Was halten die Österreicher?*; Muhr–Schrödt–Wiesinger (Hg.): *Österreichisches Deutsch*, id. mű; Ammon: *Die deutsche Sprache*, id. mű

összevéve, a nyelvi egyediség kényszerítő ereje nagymértékben hatott az egyes nemzeti örökségek kialakítására, ez pedig árnyékot vetett a nemzetek feletti vizsgálódások és a többnyelvűségről szóló diskurzus fölé. Mindez bizonyítékkal szolgál arra nézve, hogy nemcsak a célokat, hanem az eszközöket is szolgálják, ha a jövőben nagyobb figyelmet fordítanánk magának a nyelvnek a szerepére a Habsburg kutatásokban.

Fordította: LUKÁCS ANIKÓ

Magyar történeti kutatások a Vatikánban

Tusor Péter: Magyar történeti kutatások a Vatikánban. PPKE–Gondolat Kiadó, Budapest–Róma, 2004. 229 old.

Tusor Péter könyve egy régi-új vállalkozás beindításának a nyitánya. Nem kevesebbet jelent ez, mint egy újbóli szervezett keret biztosítását a vatikáni/római magyar kutatások számára. E nemes feladatot, szellemiségéhez mérten, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemnek 1999-ben Erdő Péter rektor által megalakított Egyháztörténeti Kutatócsoportja vállalta magára. Érthető okból, hiszen a neves egyháztörténész elődök – például Fraknói Vilmos, Hanuy Ferenc, Artner Edgár és Galla Ferenc –, kiknek örökségét a kutatócsoport folytatni kívánja, szorosan kapcsolódtak hallgatóként vagy oktatóként az egyetem teológiai karához. Hosszas előkészítő munkálatok után 2002. októberében született döntés egy új, elsődlegesen a vatikáni magyar kutatások eredményeit bemutató könyvsorozat elindításáról. A *Collectanea Vaticana Hungariae* címet viselő sorozat fővédnökségét Erdő Péter bíboros esztergom–budapesti érsekként természetesen továbbra is vállalta. A kiválasztott cím jelzésértékű, szintén egy örökség továbbvitelét jelöli: a Fraknói Vilmos által 1884-ben útjára indított *Monumenta Vaticana Hungariae* köteteinek folytatására kívánt utalni a kutatócsoport tagjai közül kikerülő szerkesztőbizottság és a sorozatot alapítószerkesztőként jegyző szerző.

Mennyiben régi és mennyiben új e kezdeményezés? Tartalmilag mindenképp újdonságot fog hozni a vállalkozás, hisz új, a szentszéki–magyar kapcsolatokat tárgyaló, eddig publikálatlan tudományos eredmények közzététele a cél. Kézírtos hagyatékok posztumusz kiadványait éppúgy, mint mai kutatók tanulmányait, monográfiáit és for-

rasközléseit ismerheti majd meg a minden bizonnyal nem csak szakmabeliekből álló olvasóközönség. Régi azonban e vállalkozás, amennyiben szerencsés módon lehetőségünk van a nagy elődök küzdelmes fáradozásokkal teli, de mindenképp példamutató munkáinak a folytatására. Vannak tehát gyökerek, amelyekhez vissza tudunk nyúlni, és gondos ápolással újra eredményessé tehetjük a ránk hagyományozott örökséget, lehetőséget teremtve történészeinknek a külföldi (el)ismertségre, s bekapcsolódást a nemzetközi történetírás vérkeringésébe.

Ezen gyökerek és az átvállalt örökség történeti fejlődésének rögzös útját mutatja be a római levéltárakat jól ismerő történész, Tusor Péter. Munkája a *Collectanea Vaticana Hungariae* első kötetének¹ bevezető részeként, illetve önálló monográfiaként is napvilágot látott. A Fraknói Vilmos halálának 80. évfordulójára emlékező könyvhöz a Vatikáni Levéltár prefektusa, Sergio Paganó írt elismerő, bizakodó ajánlást.

A Vatikán archívumában, könyvtárában fellelhető magyar történeti források kutatása Inchoffer Menyhérttel már a 17. század közepén kezdetét vette. A jelen tanulmány első fejezete is az ő tevékenységének ismertetésével, majd a barokk kor másik jelentős alakjának bemutatásával indul. Így jutunk el a kötet második fejezetében Fraknói Vilmos személyéhez, a pozitivizmus korának legjelentősebb alakjához, aki elsőként érkezett az 1881-ben megnyitott vatikáni levéltárba. Fraknói ekkor adta elő tervét a pápának egy önálló, a magyar vonatkozású vatikáni forrásokat tartalmazó sorozat életre hívásáról. Elképzelése támogatásra talált, és a hazai egyházi elit nagyvonalúságának köszönhetően a szükséges anyagi fedezetet is

¹ Artner Edgár: „*Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája*”. Budapest–Róma, 2004.

sikerült biztosítania. Minden megadatott tehát, hogy 1884-ben elindulhasson a *Vatikáni Magyar Okirattár (Monumenta Vaticana Hungariae)*, amelynek 1891-ig megjelent nyolc kötete középkori témákat tartalmaz. A szerkesztőbizottságban Ipolyi Arnold elnök mellett olyan személyiségeket találunk, mint például Knauz Nándor vagy Rómer Flóris.

A harmadik fejezet tíz év eseményeit (1894–1904), a római magyar kutatások fénykorát öleli fel. Ekkor alapította meg, saját költségén, Fraknói a Római Magyar Történeti Intézetet, szervezett kereteket biztosítva ezáltal az Örök Városban folyó kutatómunka számára. A kutatások hangsúlya, figyelembe véve más nemzetek kutatói tervét, a 14–15. századra esett. Módszertanilag pedig az adatgyűjtés immár az egyes magyarországi egyházmegyékre lebontva s időrendbe rendszerezve folyt. Ennek első eredményeként született meg 1896-ban *A veszprémi püspökség római oklevéltára*. A továbbiakban név szerint megismerhetjük azt a mintegy harminc kutatót, köztük Kollányi Ferencet, Hodinka Antalt, Lukcsics Józsefet vagy Sörös Pongrácot, akik munkájukkal biztosították az intézeti kutatómunka folyamatosságát. Igen részletes, jól használható képet kapunk a római tartózkodásuk alatt végzett tudományos tevékenységeikről, későbbi beszámolóikról, publikációikról.

Míg más nemzetek sorra alapítják Rómában történeti intézeteiket, addig a Fraknói-intézet 1906-ban kénytelen bezárni kapuit. A könyv negyedik fejezete alapos részletességgel, korabeli dokumentumok felhasználásával mutatja be ennek okait. Láthatjuk Fraknóinak az intézménye megmentésére tett hiábavaló, keserves küzdelmét, amely végül római ingatlanainak a magyar állam részére történő adományozásba torkollott. Képet kapunk arról, hogy az első világháború eseményei mennyiben befolyásolták az intézmény sorsát, míg végül 1924-ben Gerevich Tibor irányításával újra indulhatott a munka. Ha nem is összehangolt keretek között és a nemzetközi történetírás

figyelmét nélkülözve, de tudományos publikációk azért ezen interregnum idején is születtek, amelyeket Tusor Péter hiánytalanul számba vesz.

A kötet legizgalmasabb része az időközben megalakult Római Magyar Akadémia és a Római Magyar Történeti Intézet viszonyát elemzi, a két intézmény alig-alig megvalósult különállóságát hangsúlyozva. A szerző ezt követően arra keresi a választ, mi okozhatta nem sokkal a sikeresnek tűnő újraalapítás után a szisztematikus vatikáni magyar kutatások megszakadását, majd gyakorlati működésképtelenségét. Szigorú, de a számos korabeli forrás, levelezés megismertetése után, igazságosnak tűnő kritikával illeti a baj orvoslására születő döntéseket, „az öncélúvá váló, terméketlen akadémiai bürokráciát” (68. old.) okolva. Majd a két világháború közötti korszakban útjára indított, és az éles kritikai bírálat ellenére mégsem jelentéktelen kiadványokat (*Monumenta Hungariae Italica, Annuario, A Római Magyar Intézet Kiadványai*) tekinthetjük át. Ezután a komoly kutatói munkát igénylő, az 1924–1944 közötti ösztöndíjasok bemutatása következik, gondosan összeállítva kutatási témáikat, publikációikat, a kortársak bírálatait, elismeréseit. A Vatikán egykori levéltárosának, Pásztor Lajosnak a római magyar kutatásokra irányuló, reményekkel teli programja zárja a fejezetet.

A bizakodás éveinek azonban hamar vége szakadt a kommunista hatalomátvétellel, ami a Római Magyar Történeti Intézet eltörlését jelentette. Bár a kutatásokat hivatalosan koordináló intézményi keret megszüntették, a kutatói munka nem állt le. Sor került a vatikáni magyar anyagok mikrofilmre vételére; s Érszegi Géza ösztönző szavai után igazi fordulópontot hozott Benda Kálmán és Tóth István György munkássága. A kötet által nyújtott historiográfiai összefoglalás így jut el a jelenkori történetészek vatikáni kutatásokon alapuló tudományos tevékenységének ismertetéséhez és a Fraknói Vilmos Történeti Intézet 1996-os, sajnos csak formális újraalapításához. Meglepő,

hogy az intézmény nem vesz részt a sorozat kiadásában, jöllehet ez kötelessége lenne.

Tekintve, hogy az intézet sorsa a további kutatások függvénye, a szerző alapos részletességgel megfogalmazza azokat a feladatokat és lehetőségeket, amelyek az új generációra várnak. Teheti ezt, hiszen monográfiája nem csak egyszerű összefoglalását adja a vatikáni kutatásoknak, hanem az események ilyenképpen való alakulásának okait keresve az elétáruult források alapján képes felismerni az elkövetett hibákat, hiszen célkitűzései csak ennek fényében ölthetnek reális megfogalmazást. Elsődlegesen egy olyan magyarországi intézmény szükségességét sürgeti, „amely megteremti a római forrásanyag feldolgozásának szakmai kereteit” (106. old.), párhuzamosan bemutatva más országok római intézményeit és kiadványait, lehetőséget teremtve az egyetemes történetírásba való bekapcsolódásra. További célkitűzés a római Fraknoi-intézet tényleges életre keltése, és – az elődök hibáiból okulva – a folyamatos utánpótlás biztosítása, a publikációs lehetőség biztosítása, nem elszórtan, hanem kifejezetten az e célra indított sorozatban.

A kötet részét képezi még egy fontos szerkezeti elem, a függelék, ahol a már korábban megismert tudós kutatók rendszerezett vatikáni hagyatékain túl a hazai levéltárainkban őrzött mikrofilmfelvételek, fényképek listáját tanulmányozhatjuk. Használata elengedhetetlen minden jelenkori és későbbi kutató számára. Végül azon dokumentumokba, forrásokba kapunk betekintést, eleget téve a forrásközlésekkel szemben állítható követelményeknek, amelyekre a kötet hivatkozik. Helyet kapott itt Fraknoi Vilmos és a magyar állam között létrejött ajándékozási szerződés, a Római Magyar

Történeti Intézet házirendje, költségvetése, ösztöndíjas kutatók jelentései, valamint szakmai kérdésekről, kutatói tervezetekről folyó levelezések.

Természetesen a kötethez tartozik egy igen akkurátusan összeállított bibliográfia és névmutató is. Az új sorozat előírásainak megfelelően tizenöt oldalas angol nyelvű összefoglaló zárja az igényesen összeállított munkát (a kétnyelvűség a tartalomjegyzék és a címnegyed esetében is követelmény).

Olyan hiánypótló, a kutatások könnyítését elősegítendő mű született Tusor Péter tollából, ami minden bizonnyal hivatkozási alapul szolgál mind a jelenkori, mind a jövőbeni egyháztörténészek számára. A historiográfiai áttekintés mellett a kötet legnagyobb értékét gondos kutatói munkán alapuló jegyzetapparátusa, gazdag forrásgyűjteménye adja. A szerző nem elégedett meg azzal, hogy méltó emléket állított a követendő elődök előtt; bemutatva a kutatások jelenlegi állását, számba vette a jelenkor egyháztörténészeit is, hiszen az ő munkájuk összehangolása lenne a feladat, nekik kell immár példát állítaniuk a vatikáni magyar kutatásokat vállaló utódok számára. Olyan felelősségteljes, lelkiismeretes munkát kell végezniük, amihez büszkén csatlakozhat a felnövekvő, új történész nemzedék. Tusor Péter tolmácsolásában ismét megfogalmazódott egy program, melynek szem előtt tartásával a római magyar kutatások termékeny korszaka veheti kezdetét. Mindenesetre jelen kötettel és a szerző által alapított új vatikáni sorozattal az első lépések már megtörténtek.

ANTAL BEATRIX

Demográfia és közigazgatás a hódoltságban

Dávid Géza: *Pasák és bégek uralma alatt.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005. 379 old.

Dávid Géza több mint harminc éves kutatómunkája, nagy mennyiségű adatközlése és az azokból levont következtetései számos ponton finomították a hódoltságról alkotott képünket. A „Pasák és bégek uralma alatt” című kötetben összegyűjtött tanulmányaira az a jellemző, hogy Dávid a Magyarországon és külföldön kiadott, valamint kiadatlan források, feldolgozások segítségével vázol új képet a hódoltság koráról.

Az 1986–2002 között, többek között a Keletkutatásban, a Századokban és az Aetasban megjelent tizenkilenc tanulmányt két fejezet mutatja be. Az első részben népesedés- és településtörténettel, míg a kötet második felében a hódoltság közigazgatásával foglalkozó munkák olvashatók.

A demográfiai témájú cikkek közül első sorban a „Magyarország népessége a 16–17. században” című tanulmányt érdemes kiemelni, amelyben a szerző azt vizsgálja, hogyan alakult a népesedési helyzet a hódoltság idején. Ezt a témát „örökölte”, ugyanis a népesedéstörténetben édesapja, Dávid Zoltán kérdőjelezte meg azt a nézetet, hogy a magyarországi oszmán uralom egésze hatalmas, szinte katasztrófaszerű pusztulást eredményezett az ország lakosságában; így új szempontot adott a hódoltság-kor lakosságszámának megállapításához. (14. old.)

Dávid Géza a problémát továbbgondolta, tanulmányában igyekezett közelebb kerülni a megoldáshoz. Török és magyar forrásokra támaszkodva kísérletet tett a magyarországi 16. századi össznépesség megállapításától elindulva a népsűrűség, a városi és a falusi népesség vizsgálatán át egészen a családok átlagos nagyságának megállapítására, becslésére.

A 17. század lakosságára Dávid nem tér ki ilyen részletesen, aminek igen egyszerű oka van: a magyar és a török források megbízhatósága és száma lecsökkent ebben az időszakban, még kevesebb és szétszórtabb adatból kellett levonni a következtetéseket: a szerző szerint a magyarság közvetlenül a mohácsi csata és az azt követő török hódítások után nem szenvedett akkora vérvesszést, mint amekkorát az eddigi kutatások feltételeztek. Az első nagyobb csapást a tizenöt éves háború hadakozásai jelentették, amelyből a lakosság már-már kilábalni látszott a 17. század második felére. Azonban a felszabadító háborúk, majd az azt követő Rákóczi-szabadságharc eseményei jelentősen visszavetették ezt a lassan emelkedő folyamatot, így nem is annyira a török jelenlét, mint inkább ez a két esemény jelentette a népesség hatalmas veszteségeinek fő forrását.

A további tanulmányokban Dávid a különböző települések helytörténetét felhasználva mutat be részleteket a 16. század demográfiájából. A budai szandzsák népességmozgásairól szóló cikke azt igyekszik felvázolni, milyen mértékű és irányú volt a migráció az említett liva területén 1546 és 1599 között. A kutatás alapjául a Káldy-Nagy Gyula által kiadott két összeírás (az 1559-es, valamint az 1546–1562-es tahrir defteri)¹ szolgált, amit Dávid kiegészített török levéltári adatokkal.

A következő rövid cikkben a hódoltságkori Buda életéről olvashatunk, melyben sor kerül a lakosság etnikai, foglalkozásbeli összetételének meghatározására, valamint rövid képet kaphatunk a gazdasági életéről. Ugyanígy taglalja néhány oldalban Dávid

¹ Káldy Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása.* Budapest, 1977.; Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai.* Budapest, 1985.

Esztergom törökkori szerepét, számos új adattal egészíti ki a város történelmét. Ebben az esetben azonban némi hiányérzetünk is támadhat, a felvillantott adatokból ugyanis egy nagyobb tanulmány körvonalai is elő-előbukkannak.

Békéscsaba (pontosabban az annak mai területén fekvő egykori falvak) és Elek hódoltságkori történetéről szóló cikkekben részletesen vizsgálja Dávid a lakosság magyar, illetve török összeírásain alapuló demográfiai jellemzőit. A tanulmányokat mindkét esetben egy-egy táblázat zárja, melyben az összeírtak névjegyzéke mellett a beszolgáltatási és termelési adatok is felvannak tüntetve. A demográfiai téma befejezéseként az 1699 után megmaradt utolsó török fennhatóság alatt álló terület, a temesvári elájet kései, 18. századi népesedési adataiba kaphatunk betekintést.

Dávid demográfiai kutatásai ötvözték a magyar és az oszmán részről származó adatokat, aminek eredményeképpen egy újabb szemszögből került bemutatásra a hódoltság-kor társadalma, annak változásai. A tanulmányokból kiolvasható eredmények későbbi kutatások alapját képezhetik majd.

Dávid Géza Magyarországon elsőként kezdett hozzá a hódoltság közigazgatásának módszeres kutatásához, azon belül is a középszintű török igazgatási egységek, a szandzsákok vizsgálatához. A szerzői előszóból megtudhatjuk, hogy ez a kutatói terület csak egy rövidebb kitérő lett volna, ami azonban – az adatok mennyisége, a terület feltérképezetlensége és az anyag elszórtsága miatt – hosszabbra nyúlt a tervezettnél, olyannyira, hogy nagydoktori disszertáció született ebből a témakörből 1995-ben, „Török közigazgatás Magyarországon” címmel.² Mellesleg a doktori értekezés is a könyvben olvasható publikációkra, valamint Dávid 1982-ben önálló kötetben megjelent, simontornyai

szandzsákról írt könyvére épült,³ s mivel a teljes disszertáció könyv formájában nem jelent meg, még hasznosabbá válik a cikkgyűjtemény a témakörben kutatók számára.

A közigazgatási témájú cikkei közül az első négy tanulmány a közigazgatási egységek kialakításának stratégiáját taglalja Buda és Veszprém példáján keresztül, valamint tágabb értelemben a Dél-Dunántúl területén. A budai beglerbégek 16. századi jövedelmeit és birtokainak területi eloszlásait feltérképezve, valamint egy rövid, tímár-birtok kiutalási példán keresztül kaphatunk képet az első magyarországi vilájet kiépítésének stratégiájából. A cikkek alátámasztják azokat az eddigi elképzeléseket, hogy a kezdeti időszakban komoly pénzügyi terhet rótt az Oszmán Birodalom kincstárára a beglerbégség megszervezése.⁴ Az újonnan kinevezett pasák egy bizonytalan helyzetben kapták meg tisztségüket: a vilájethoz egy vékony sávot leszámlítva nem tartozott terület, így délvidéki szandzsákokból fedezte a kincstár jövedelmüket.⁵ Idővel a beglerbégi javadalombirtokok a budai központ közelében koncentráálódtak. A hódoltság védettebb területein fekvő, nagyobb jövedelmű városokat a központi kincstár megtartotta, míg a határmenti településeket kivétel nélkül szandzsákbégeknek osztották ki,⁶ s emiatt a budai pasák élete közel sem volt fényűző. Mindezek ellenére a vilájet az előkelőbb tartományi székhelyek közé tartozott, ami- ben szerepet játszott a terület határvidéki

³ Dávid Géza: *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest, 1982.

⁴ Hiányra, vesztésre összefoglalóan lásd még: Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest, 1995. 39–47.; valamint Ágoston Gábor: *A hódolt Magyarország (Magyarország krónikája 6.)* Budapest, 1992. 82–88.

⁵ Erre lásd még: Tóth Sándor László: *Vilájetek a hódoltságban*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae: Acta Historica, Tom. CIX. Szeged, 1999. 64–65.

⁶ Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 55–65.

² Dávid Géza: *Török közigazgatás Magyarországon*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 1995. (MTAK)

helyzete, ahol könnyebben szerezhettek hadi vagy diplomáciai érdemeket.

A dél-dunántúli közigazgatás, valamint a veszprémi szandzsák szervezési problémáinak vizsgálata során több érdekes megállapítást tesz a szerző, melyek közül csak egy párat emelnék ki. A Habsburg területek közvetlen közelében az oszmán vezetés a közigazgatási határok változtatásával, valamint nagyobb számú szandzsák felállításával igyekezett minél nagyobb katonai potenciált biztosítani a vezetés hatékonyságának növelésével. Dávid szerint a sűrű változások oka lehetett az is, hogy az egyes szandzsákok jövedelme alig haladta meg a szandzsákbégeknek járó összeget, így felmerült egyes livák megszüntetésének lehetősége is. A 15 éves háború során szinte új vilájetek létrehozását erőltették, feltehetőleg igazolva az új hódítások jogosságát, valamint sugallva azt, hogy olyan fontos területeket szereztek meg, amelyek beglerbégi központtá tehetők. Ezzel is próbálták ellensúlyozni az elhúzódó háború alatti viszonylagos katonai eredménytelenséget.⁷ A hódító politikához tartozott az is, hogy előzetesen összeírtak olyan területeket is, amelyek a hódoltság területén kívülre estek. Ezek a defterek a hódítás későbbi irányvonalát mutathatták (általában előre elhatárolták az összeírt területek elfoglalását), valamint a későbbi diplomáciai tárgyalások, panaszesetek során használták fel bizonyítékként.

A veszprémi szandzsák megalapításával foglalkozó munka már átnyúlik az archontológiai témájú írások közé, amelyekben Dávid egy-egy szandzsák vezetőinek névso-

rát próbálta meg összeállítani. Veszprém esetében a szerző az első szandzsákbég pályájának felvázolására tett kísérletet.

Egyet kell értenünk Dávid Gézának azzal a megállapításával, hogy a hódoltság-kor kutatásának egyik legelhanyagoltabb területe az archontológia, a magyarországi területen működő tisztségviselők névsorainak összeállítása. Ezen a téren Dávid kutatásai úttörők. Tanulmányaiban olvashatunk az arad-gyulai, szigetvári és a mohács-pécsi szandzsákbégekéről, a kinevezésükben követett gyakorlatról. A cikkek végén összefoglalt névsorból gyakran a szandzsákbégek napra pontosan meghatározott kinevezési dátumait, korábbi posztjuk helyét, valamint vagyonuk nagyságát is megtudhatjuk. A névsorok összeállításán túl a tanulmányok értékét a felhasznált források emelik: az adatokat Dávid főleg az isztambuli levéltár anyagából (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) merítette.

A szerkesztők – tartalma miatt – az említett veszprémi szandzsákkal foglalkozó tanulmányt talán az utolsó elkülöníthető szakaszba sorolhatták volna, melyben egy-egy főember életútját bemutató cikkeket gyűjtötték össze. Kászmíró, aki a vojvodai tisztségből a budai beglerbégi rangig vitte; az első szegedi szandzsákbégről, Dervisről, Szokollu Musztafa budai pasáról, valamint az utolsó előtti budai beglerbégről, Szarhos Ahmedről szóló tanulmányok ugyanis egy élettörténet rekonstrukciójának kísérletei, a veszprémi bég pályafutása is inkább ebbe a témakörbe sorolható.

Az egész kötetből kilóg kissé a Balassi János (Balassi Bálint apjának) törökösségével kapcsolatos megfigyelésekről szóló cikk. A szerző a bevezetőben ezt azzal magyarázza, hogy sajnálta volna ezt a tanulmányt kihagyni, ugyanakkor az nem közvetlenül magyarországi dolgokkal foglalkozik, s véleményem szerint ezen cikk helyett a 2002-ben Szakály Ferenc emlékére kiadott tanulmánykötetben megjelent, „A 16–17. századi oszmán közigazgatás működése: a beglerbégek és szandzsákbégek kiválasztása és

⁷ Tóth Sándor László azt is kiemeli, hogy a beglerbégség székhelye erős vár volt, fontos stratégiai feladatot látott el. Emellett az oszmán közigazgatási szervezet a magyarországi viszonyokra épített: így az 1541 előtti magyar közigazgatási egységeket (erdélyi vajdaság, temesi ispánság), valamint a Magyar Királyság 1541 után kialakított főkapitányságait vilájetnek értelmezte, elfoglalásuk után beglerbégséget szerveztek ide. Tóth: *Vilájetek a hódoltságban*, 78.

kinevezése” című munka jobban beleillett volna a gyűjteményben tárgyalt témakörbe.

Összességében értékes cikkeket sikerült összegyűjteni egy tanulmánykötetben, amelyek a hódoltság kutatásának értékes darabjai lehetnek, és remélhetőleg sor kerül a megkezdett sorozat folytatására, további

szerzők tanulmányainak összegyűjtésére is. Továbbra is hiányzik azonban Dávid Gézá-tól egy olyan összefoglaló munka, amelyben rendszerezi eddigi kutatásait.

TOMKÓ VIKTOR

A sokszor elveszett és visszanyert presztízs

A britek Magyarország-képének változásai

British–Hungarian Relations since 1848.
Edited by László Péter and Martyn Rady.
Hungarian Cultural Centre London –
University College London, London, 2004.
(SSEES Occasional Papers No. 62.)
366 old.

A londoni egyetem (*University College London*) Szláv és Kelet-Európai Tanulmányok Központja (*School of Slavonic and East European Studies*, SSEES) csaknem hatvan éve foglalkozik a magyar nyelv, történelem és kultúra oktatásával és kutatásával Nagy-Britanniában. Az SSEES rendszeresen publikál magyar vonatkozású köteteket, így többek között *Occasional Papers* nevű sorozatának keretein belül is.¹ E sorozatban jelent meg a brit–magyar viszony utolsó százötven évét feldolgozó kötet is Péter László és Martyn Rady szerkesztésében. Mind a két szerkesztő egyben saját tanulmánnyal is jelentkezik a kötetben, sőt Péter László emellett a bevezetés szerzője is. Péter László a magyar történelem professzora a SSEES-en. Számos magyarul is olvasható írása mellett közel egy évtizede tanulmánykötete is megjelent Magyarországon az Osiris kiadónál.² Martyn Rady a közép-európai történelem tanszékvezető profeszszora a SSEES-en. Kutatási területei között

szerepel a középkori Magyarország, a 15–16. századi Közép-Európa és a Habsburg Birodalom, illetve Erdély története.

A kötet lényegében az SSEES által 2004. április 16–17-én rendezett konferencia anyagát³ tárja az olvasó elé. A konferencia megrendezésének vélhetően hármas oka volt: egyrészt a Londoni Magyar Kulturális Központ öt éves fennállásának megünneplése, másrészt a Nagy-Britanniában ekkor megrendezett Magyar Kulturális Év, valamint Magyarország akkoriban küszöbön álló Európai Unió csatlakozása teremtetett hozzá apropót. A konferencia a politikai kapcsolatokra kívánt fókuszálni. A kötet szerzői – neves brit és magyar kutatók, történészek – arra vállalkoztak, hogy az 1848 óta eltelt időszak során áttekintsék a brit–magyar viszony történetét. A kezdő időpont kiválasztását a szervezők és a szerkesztők azzal indokolják, hogy a brit érdeklődés csak az 1840-es években ébredt fel Magyarország iránt. Ez még annak ellenére is igaz, hogy a kötet legelső tanulmánya nagyrészt 1848 előtti (pontosabban: 1836 és 1849 közötti) eseményeket dolgoz fel.

A kötet címe alapján az olvasó egy többé-kevésbé teljes panorámát vár a jelzett témáról, ez azonban elmarad, és a tanulmányok címének és témájának áttekintése után hiányérzet ébredhet az olvasóban.

Elsőként: a kötet szemléletmódja tökéletesen egysíkú; a brit–magyar viszonyt kizárólag abból a szempontból vizsgálja, hogy miként viszonyult a brit politika (vagy egyes brit közéleti személyek) Magyarországhoz, a magyar politika kérdéseire. Egyetlen ta-

¹ Péter, László – Rady, Martyn – Sherwood, Peter (eds.): *Lajos Kossuth Sent Word ...* London, 2003. (SSEES Occasional Paper 56.); Lojko, M[iklós] (ed.): *British Policy on Hungary 1918–1919*. London, 1995. (SSEES Occasional Paper 28.); Cushing, G. F. (ed.): *Hungarian Cultural Traditions in Transylvania*. London, 1984. (SSEES Occasional Paper 1.)

² Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest, 1998.

³ A konferenciáról részletes ismertető olvasható az interneten is: <http://www.ssees.ucl.ac.uk/confhung.htm>. A recenzió írása idején (2006 elején) az előadások szövegének jelentős része is olvasható ezen a honlapon.

nulmány sem foglalkozik azzal, hogy a magyar politikai élet résztvevői hogyan közelítették meg Nagy-Britannia bel- vagy külpolitikáját. A kötet tehát nem a brit–magyar kapcsolatok egészét, hanem csak e kapcsolat egyik irányát veszi górcső alá anélkül, hogy a könyv címe bármilyen módon utalna erre a tényre.

Másodszor: több fontos esemény tárgyalását (részben az előbbi ok miatt) mellőzi a kötet. Hiányzik például Kossuth Lajos angliai útjának elemzése, amely pedig méltán nevezhető a két ország közötti első modernkori politikai kapcsolatfelvételnek, még akkor is, ha erre már csak Kossuth emigrációjában kerülhetett sor.⁴ (Az is igaz viszont, hogy erről a kérdésről már bőséges irodalmat találhat az érdeklődő.) Trianon és a revízió kérdése ugyan nagy szerepet kap a kötetben, de említés sem történik az 1946-os párizsi béketárgyalásokról, ahol a briteknek Trianonhoz hasonlóan nagy szerepe volt. Ráadásul a magyar béke-előkészítés során Nagy Ferenc miniszterelnök személyesen vezette a kormány küldöttségét többek között Londonba is 1946 júniusában, ám erről sem olvashatunk a kötetben. Kronologikusan az utolsó érintett esemény 1956; az azóta eltelt ötven év brit–magyar viszonyáról semmilyen képet nem alkothatunk a kötetből. De 1956-tal kapcsolatban is hiányzik az úgynevezett magyar kérdés tárgyalása, pedig az feltehetően nem csak a magyar–amerikai kapcsolatok alakulására nyomta rá bélyegét. Nem szerepel a kötetben Margaret Thatcher szinte legendássá vált 1984-es magyarországi látogatása sem. (A kötet ugyanakkor tartalmaz egy tanulmányt – Buzinkay Géza írását –, amely Edward wales-i herceg, a későbbi VII. Edward király 1873 és 1891 közötti magyarországi látogatásait tárgyalja.) Az 1956 megítélésének szigetországbeli

vizsgálatával foglalkozó tanulmány (Gömöri György) ugyan egészen 1986-ig kíséri figyelemmel e kérdést, de ez mégsem helyettesíti a brit–magyar viszony tényleges tárgyalását. Ezen hiányokat talán meg sem említettem volna, ha a kötetet nem úgy harangozták volna be, hogy az „a modernkori brit–magyar kapcsolatok tárgykörében bármely nyelven publikált legalaposabb elemzést adja”.⁵ Átfogóan ez az állítás megállja a helyét, ám sok részterületen (épp e kötet szerzőinek korábbi munkái révén) jóval részletesebb feldolgozások is születtek már. A hiányok mellett ugyanakkor feltűnik egy „kakuktktojás”-tanulmány is: csak nagy jóindulattal lehet ugyanis a brit–magyar viszony körébe sorolni a Bram Stoker (a Drakula ír származású szerzője) Erdély-képéről szóló írást (amelyből kiderül, hogy a Stoker-féle Drakulának lényegében sem Erdélyhez, sem a magyarokhoz, de még a románokhoz sem volt semmi köze). A hiányzó események mellett megemlíthetünk a kötetből hiányzó személyeket is, akik pedig szintén foglalkoztak a brit–magyar kapcsolatokkal: Bán D. András (1962–2001) korai halála miatt nem lehetett e kötet szerzői között, de kimaradt még például Arday Lajos is.⁶

Harmadszor: a kötet alapján a brit–magyar kapcsolatokról az a kép alakul ki az olvasóban, hogy ilyen kapcsolatok alig léteztek; sem a brit, sem a magyar külpolitika nem fordított kiemelt figyelmet a másik félre, így a két ország közötti kapcsolatok elszórtak, kevésbé jelentősek, valamint legjellemzőbben: személyfüggők voltak. A kö-

⁵ Lásd: <http://www.ssees.ac.uk/bhirs1848.htm>

⁶ Lásd: Bán D. András: *Illúziók és csalódások: Nagy-Britannia és Magyarország 1938–1941*. Budapest, 1998.; uő. (szerk.): *Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról, 1942–1943*. Budapest, 1996.; Arday Lajos: *Az Egyesült Királyság és Magyarország. Nagy-Britannia és a magyar–angol kapcsolatok a 20. században*. Budapest, 2005.; uő.: *Térkép, csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918–1919*. Budapest, 1990.

⁴ A konferencia interneten található programja szerint azonban Rudolf Muhs révén elhangzott egy előadás *A száműzött forradalmárok és a brit közvélemény, 1849–1866* címmel. Ez azonban a kötetbe nem került bele.

tet alapján ugyanis úgy tűnik, mintha a brit–magyar kapcsolatokat minden tizenöt–húsz éves időszakban egy vagy két (angolszász) személynek a magyarokhoz fűződő attitűdje alakította volna ki. Ezen személyek közös sajátossága, hogy többnyire másodvonalbeli diplomáták, újságírók, a 20. század során pedig főleg neves történészek voltak, akik megpróbálták rávenni a brit diplomáciát és a közvéleményt, hogy Magyarország akkori megítélését ellenkező előjelűre módosítsák. Ez a törekvés egyesek esetében sikeres volt, másoknál nem. Voltak köztük olyanok, akik karrierjük során maguk is megváltoztatták a magyarokról alkotott véleményüket. Ők általában az új (akár negatív, akár pozitív) képet rendkívül vehemensen igyekeztek elterjeszteni. Ennek alapján azt látjuk, hogy hazánk angliai megítélése is gyakran változott, és többnyire az egyik végletből a másikba tolódtott el: a példaértékű pozitív megítélést, magas presztízszt több alkalommal sikerült a magyaroknak megszerezniük, majd elveszíteniük. Itt válik igazán égetővé a kötet első ponton jelzett hiánya: jó lett volna arról is olvasni, hogy Magyarország és a magyar diplomácia törekedett-e az országimázs tudatos formálására Nagy-Britanniában, s egyáltalán: tudatában volt-e annak, hogy milyen jelentősége van az ország külföldi megítélésének. Az egyedüli kivételt Zsuppán Tibor *A békeszerződés revíziója és a skót presbiteriánusok* című tanulmánya jelenti, amely érintőlegesen foglalkozik a Magyar Külügyi Társaság és a Magyar Református Zsinat Külügyi Bizottsága külföldi (elsősorban nagy-britanniai) propagandaakcióival is.

Talán nem felesleges röviden áttekinteni, kik is voltak azok, akik átformálták a britek magyarképét a különböző korszakokban. A reformkor végén és az 1848-as forradalom idején a magyarbarát Joseph Andrew Blackwell (1798–1881) említhető meg, akinek azonban kudarcokat kellett átélnie: sohasem érte el az általa áhított konzuli kinevezést Magyarországra és nem tudta módosítani az angol külpolitika irányát sem az Osztrák Birodalom megítélésével („ha nem

lenne, ki kellene találni” – Palmerston) kapcsolatban. Így a britek nem is tettek semmit annak érdekében, hogy meggátolják a magyar szabadságharc leverését. Az önkényuralmi korszakban Thomas O’Malley Bird (?–1871), a *The Times* bécsi tudósítója vette át szerepét. Bird kezdetben nem érzett szimpátiát, sőt 1849-ben még szánalmat sem a magyarok iránt; lázadóknak, sőt „áruló terroristáknak” is nevezte akkori honfitársainkat. Mindezt egyébként nem valami ellenszenv, hanem a brit birodalmi érdekek motiválták. Később fokozatosan megszerette a magyarokat, de emellett az is meggyőződésévé vált, hogy az osztrák–magyar kiegyezés brit nagyhatalmi érdek is. Ezt a meggyőződését szívós munka révén sikerült elplántálnia a brit diplomácia irányítóiban is, s eként tevékenyen járult hozzá a magyarok jelentőségének brit felértékeléséhez. A dualizmus első évtizedeiben elsősorban Arthur J. Patterson (1835–1899) formálta a britek magyar-képét. Mivel a brit közvélemény ekkor magyar-barát volt, neki nem kellett energiáit honfitársai meggyőzésére pazarolnia. A századfordulón Arthur Griffith (1872–1922) író-lapszerkesztő (később politikus) vette át Patterson helyét, amikor 1904-ben kiadta a *Magyarország feltámadása* című művét. Ebben az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést állítja példaként a *Home Rule*-ért küzdő írek elé.

A 20. század során már a magyar közvélemény számára is ismertebb nevek követhetnek. Henry Wickham Steed (1871–1956), Robert William Seton-Watson (1879–1950), Lord Rothermere (1868–1940), Carlile Aylmer („Elemér”) Macartney (1895–1978) és A. J. P. [Alan John Percivale] Taylor (1906–1990) neve a történelem iránt kevésbé érdeklődő magyarok számára is ismerősen cseng. Steed szintén a *The Times* újságírója volt, Seton-Watson pedig történész és politikai közíró, aki utóbbi tevékenységében *Scotus Viator* néven publikálta írásait. Eredetileg mindketten magyarbarátok voltak, ám a századelő politikai válságai, valamint elsősorban a nemzetiségek elnyomása

miatt magyarellenessé váltak. Különösen Seton-Watson munkássága⁷ járult hozzá jelentősen ahhoz, hogy Magyarország megítélése negatívvá vált Angliában, s emiatt az első világháború utáni béketárgyalásokon több brit delegátus (például Sir Eyre Crowe, Harold Nicolson, Allen Leeper, James W. Headlam-Morley, Harold W. V. Temperley stb.) viszonyult ellenségesen a magyarokhoz.⁸ Rothermere (eredeti nevén Harold Sidney Harmsworth) londoni sajtómágnás többek közt a *Daily Mail* tulajdonosa volt. 1927-ben cikket jelentetett meg *Magyarország helye a nap alatt* címmel, amelyben a trianoni béke igazságtalanságai ellen emelt szót. Rothermere hamarosan a magyar revíziós politika elsőszámú kedvencévé vált, fiát többen a magyar trónon is szívesen látták volna. Macartney történészprofesszor volt, akinek számos kötete jelent meg a magyar történelemről.⁹ Ő szintén a versailles-i bé-

kerendszer ellenzője volt, s a BBC magyar adásának munkatársaként 1940–1945 során a magyarok elkötelezett barátjaként jelent meg, ugyanakkor több alkalommal jogal kritizálta a magyar kormány lépéseit.

A szintén történész A. J. P. Taylorról önálló tanulmány sajnos nem szerepel a kötetben. Kár, mert ha már egyszer a kötet fő vonulatát az említett személycentrikusság jelenti, akkor törekedni kellett volna arra, hogy a britek magyar-képének 1945 utáni legjelentősebb formálóját is alaposan bemutassák az érdeklődőknek. Igaz ugyan, hogy Taylor magyar-ellenessége talán nem is annyira írásából, hanem inkább abból látható, hogy hajlamos volt „elfelejteni”, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában magyarok is éltek, vagyis műveiben alig említi meg a magyarokat.¹⁰ Péter László szerint Macartney magyarbarát tevékenysége után Taylor ismét a magyarellenes irányzatot reprezentálta. (A sors iróniája, hogy Taylor harmadik felesége magyar volt, az a Haraszti Éva, aki a kötetben szerzőként szerepel is...) Taylor a Habsburg Monarchiáról szóló könyvében a magyarokat a nemzetiségek elnyomóiként jeleníti meg. Magyarellenessége 1956-ban lett teljesen nyilvánvaló, hiszen nem ítélte el a szovjet beavatkozást, s a for-

⁷ Seton-Watson, R. W.: *Transylvania: a Key Problem*. Oxford, 1943.; *Treaty Revision and the Hungarian Frontiers*. London, 1934.; *German, Slav and Magyar. A Study in the Origins of the Great War*. London, 1916.; *The Southern Slav Question in the Hapsburg Monarchy*. London, 1911.; *Racial Problems in Hungary*. London, 1908.; *The Future of Austria-Hungary and the Attitude of the Great Powers*. London, 1907.

⁸ Lásd: Arday: *Térkép csata után*, 112–119., 138–142.

⁹ Macarney, C. A.: *The Habsburg Empire 1790–1918*. New York, 1969.; *October Fifteenth: A History of Modern Hungary, 1929–1945*. Vol. I–II. Edinburgh, 1956–1957.; *The Medieval Hungarian Historians: A Critical and Analytical Guide*. Cambridge, 1953.; *Studies in the Earliest Hungarian Historical Sources*. Vol. I–VII. London, 1938–1951. *Problems of the Danube Basin*. Cambridge, 1942. (Magyarul: *A Dunamedence problémái*. Budapest, 1943.); *Hungary and her Successors: The Treaty of Trianon and its Sensequences 1919–1937*. London, 1937.; *National States and National Minorities*. London, 1934.; *Hungary*. Oxford, 1934. (Magyarul: *Magyarország*. Budapest, 1936.); *The*

Magyars in the Ninth Century. Cambridge, 1930.

¹⁰ Vajda Kornél: *Hírünk a (történész) világban*. Könyv és Nevelés, Új folyam 6. évf. (2004) 2. sz. Web: <http://www.opkm.hu/konyvesnevelés/2004/2/7vajda.html>. Taylor főbb művei magyarul is megjelentek (zárójelben az eredeti angol megjelenés időpontja): Taylor, A. J. P.: *A Habsburg Monarchia, 1809–1918*. *Az Osztrák Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia története*. Budapest, 2003. (1941.); *Európa tündöklése és bukása*. Budapest, 2003. (1967.); *Harc a hatalomért: Európa, 1848–1918*. Budapest, 2000. (1954.); *A második világháború okai*. Budapest, 1999. (1961.); *Bismarck: a férfi és az államférfi*. Budapest, 1999. (1955.); *Az első világháború képes krónikája*. Budapest, 1988. (1963.); *A második világháború képes krónikája*. Budapest, 1988. (1975.)

radalmat lényegében horthysta ellenforradalomnak tekintette. 1956 azonban általában magyarbarát érzelmeket keltett a szigetországbán, de aztán a Kádár-korszakban hazánk – a 19. század első feléhez hasonlóan – kiesett az átlag brit polgár látóköreből.

Természetesen vannak olyan tanulmányok is, amelyek klasszikus diplomáciatörténeti jellegűek. Ezek azonban részben szintén személy-centrikusak, másrészt kizárólag a két világháború korszakához (pontosabban az I. világháború utáni békerendezéshez és stabilizációhoz, illetve a II. világháború előzményeihez, illetve következményeihez) kapcsolódnak. Az előbbieket közé tartozik Mark Cornwall *Nagy-Magyarország felbomlása és Nagy-Britannia*, Jeszenszky Géza *A britek szerepe a Csallóköz Csehszlovákiához csatolásában*, illetve Thomas Lorman *A stabilitás dicsérete. A Bethlen-konzolidáció brit külügyi megítélése* című tanulmánya. Az utóbbi csoportba – a II. világháború időszakához – tartozik Bátonyi Gábor, Lojkó Miklós, Pók Attila és Haraszti Éva tanulmánya. Bátonyi a brit külpolitika viszonyát vizsgálja az 1930-as évek magyar revíziós politikájához, Lojkó pedig Churchill és Eden Magyarországgal kapcsolatos II. világháborús politikáját elemzi. Pók Attila *Brit katonai kézikönyv Magyarországról* című írása ugyan nem diplomáciatörténet, de jól ábrázolja, hogy a brit katonák és tisztek számára mit tartottak fontosnak elmondani hazánkról. Haraszti Éva Sir Alvary Douglas Frederick Gascoigne-ról (1893–1970) közölt tanulmányt. Gascoigne a Szövetséges Ellenőrző Bizottság első brit megbízottja volt Magyarországon 1945–1946-ban. Posztjánál fogva hamar észrevette a Magyarországot fenyegető kommunizmus veszélyét, de ugyanakkor a régi elitet feudális vonásait is. Érdekesebb a szovjet vezetőkről tett észrevételei is (például: udvariasnak tűnnek, de mégsem segítőkészek). Emellett az Ideiglenes Nemzeti Kormány több tagjáról készített érdekes jellemzéseket.

Érdekes adalék lehetne Figder Éva írása is, amely már címével izgalmakat kínál: *Egy brit kém a vasfüggöny mögött*. Edgar Sanders neve nem ismeretlen a koncepciós perek iránt érdeklődők számára az úgynevezett Standard-kémkedési ügyből. Bár az ügy koncepciós volt, Sanders 1947-ig feltehetően valóban végzett hírszerző tevékenységet. Arról azonban, hogy ez később is így volt-e, a szerző nem tud állást foglalni.

Mindenesetre szimptomatikus, hogy a kötet huszonöt tanulmányának több mint a felét teszik ki azok az írások, amelyek a brit–magyar kapcsolatokat egy vagy két személy tevékenysége alapján mutatják be. Tizenegy tanulmány egyenesen „egyemberes”: Blackwell, Bird, Patterson, Edward wales-i herceg, Stoker, Griffith, Rothermere, Gascoigne és Sanders egyaránt önálló témája lett egy-egy írásnak, Macartney pedig kettőnek is. További két tanulmány „kétemberes”. Közülük az egyik Churchillt és Edent együtt vizsgálja, de a leghangúlyosabb két személy a kötetben Seton-Watson és Macartney. Seton-Watson (és Steed) nézeteit részletesen tárgyalja a trianoni békekötéssel foglalkozó két tanulmány (Cornwall és Jeszenszky írásai), Péter László tanulmánya pedig Seton-Watsont és Macartneyt hasonlítja össze,¹¹ Macartneyről pedig két önálló írás is született (Beretzky Ágnes-től és R. J. W. Evans-tól). Emellett Macartney a függelékben szerzőként is szerepel! Ez a két brit történész tehát a kötet legfőbb

¹¹ A rendkívül érdekes tanulmány felhívja az olvasó figyelmét a két történész életének hasonló vonásaira. Nézeteik különbségét kor-
különbségük okozta: a tizenhat évvel idősebb Seton-Watson nézetei még az I. világháború előtt formálódtak ki. Macartney számára a háború előtti Közép-Európa még ismeretlen volt, így számára a háború utáni rendezés igazságtalansága volt fájóbb. A II. világháború előestéjén ezért Macartney támogatta a területi revíziót az *igazság* nevében, míg Seton-Watson ellenezte azt a *rend* megvédése érdekében.

szereplőjévé, a brit–magyar kapcsolatok emblematikus figuráivá lép elő.

A levonható és levonandó tanulság: Magyarország nem szabad arra hagyatkoznia, hogy egy ilyen fontos ország, mint Nagy-Britannia magyar-képét egy vagy két ember szubjektív véleménye alakítsa ki a jövőben.

A jelzett hiányok ellenére mindegyik tanulmányról elmondható, hogy rendkívül alapos munka áll mögöttük, a szerzők magyar és brit levéltári, illetve egyéb forrásokat egyaránt nagy terjedelemben használtak fel. Különösen alkalmasak ezen írássok arra, hogy a hazai olvasók számára plasztikusan jelenítsék meg, hogyan lát minket, magyarokat a külső szemlélő:

A közvetlen magyarországi élményeket átélő britek (talán Steed kivételével) pozitívabban értékelték a magyarokat, mint azok, akik csak másodkézből kapták információikat. Minél hosszabb időt töltött itt valaki, annál jellemzőbb ez a sajátosság. Mivel Gascogne csak pár hónapig tartózkodott Magyarországon, e „tünetek” rajta még nem ütköztek ki. Ugyanakkor Bird példája mutatja, hogy öt–tíz év alatt egy magyarellenes brit is hozzászólt a magyarokhoz, sőt meg is szerette őket. Erre a jelenségre a brit diplomácia vezetése is felfigyelt, és a két világháború között több brit követet is ért az a vád, hogy „bennszülötté váltak” (*going native*) Magyarországon (vagyis: támogatták a magyar revíziós törekvéseket). Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy a magyarbarát britek egyike sem volt kritikátlan híve a magyar ügynek, sőt Patterson, Rothermere és Macartney is nyíltan bírálta a magyar közállapotok több vonását. A magyarellenes Steed, Seton-Watson és Taylor ugyanakkor lényegében sosem hivatkozott a magyarok pozitív érdemeire ...

A mindenkori brit diplomácia mindvégig támogatta a hosszú évtizedekre a hatalomba bebetonozott magyar kormányokat. Nem azért, mert feltétlenül olyan jó véleménnyel lett volna róluk, hanem azért, mert az ellenzék magatartását még kevésbé

tudták (volna) elviselni. Nem véletlen, hogy Steed és Seton-Watson a függetlenségi ellenzék kormányra jutásának időszakában vált magyargyűlölővé. Később Bethlen István támogatása azért valósult meg, mert az ellenzék egy részét súlytalanul gyengének, másik részét pedig szélsőségesnek ítélték. De 1945 után sem voltak jó véleménnyel a britek a polgári ellenzéki erőkről. S bár a kötetben nem szerepel, de közismert, hogy a Kádár-korszak végén már a konzervatív párti brit vezetők is kimondottan jó véleményt alkottak a „puha diktatúráról”.¹²

A lázadó, rebellis magyarok elterjedt képe mellett (vagy helyett?) a britek úgy látták, hogy a magyarok lázadó hajlama fellángolásra elegendő, de forradalmi vezetőikről később hajlamosak megfeledkezni. Bird már 1859-ben, jóval a kiegyezés előtt a következőket írta a *The Times*-ban: „Magyarországon azonban, úgy tűnik, a forradalom vezetője [Kossuth Lajos] elhanyagolható tényezővé vált. Kossuth terve a Dunai Konföderáció létrehozására a Habsburg Birodalom romjain megpecsételte saját sorsát odahaza. A legtöbb magyar – írta Bird – nem kívánt egy független államszövetségben részt venni a szlávokkal és a románokkal, hanem meg volt győződve arról, hogy érdekeik a Habsburg Birodalom további fenntartását kívánják.” (Idézi John Eibner tanulmánya a kötet 41. oldalán.) Bird feltehetően tévedett Kossuth megítélése kapcsán: a konföderációs tervét ugyan valóban nem támogatták a magyarok, de Kossuth nem vált elhanyagolható tényezővé Magyarországon. Ha a későbbi magyar forradalmi vezetőkre gondolunk, Károlyi Mihály kapcsán sokkal inkább vél-

¹² Kádárról a nyugati sajtó és a politikusok egy része is úgy vélte, hogy „titkos szavazáson is megkapná a szavazatok többségét”. Lásd: Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról*. Budapest, 2001. 15. Gáspár Sándor visszaemlékezése szerint Indira Gandhi temetésén állítólag Margaret Thatcher is mondta neki, hogy „magukat feltétlenül megválasztanák”. Uo. 202.

hetnék jogosnak Bird ezen észrevételét. Nagy Imre esetében azonban már véres megtorlásra és több évtizednyi „dehistorizálásra” volt szüksége Kádár Jánosnak ahhoz, hogy (átmenetileg) elhalványítsa 1956 miniszterelnökének emlékét.

És végül egy 1869-ben született idézet Pattersontól: „[a magyaroknak] van egy nagy hibájuk, ami meglehetősen komoly, sőt talán fatális fenyegetést jelent a nemzet haladására. Mégpedig az, hogy állandóan visszafelé néznek, és a történelmet olvassák. [...] ha megpróbáljuk úgy rendezni életünket, ahogy ők [azaz: elődeink – B. P.] tették, lemaradunk a versenyben. Ne feledjük: ha a magyarok nem lépnek tovább, eltapossa őket a tömeg. Ha Magyarország nem civilizálja magát az alatt a rövid idő alatt, amíg a rothadó Törökország még jelen van, már túl késő lesz. Ez az, ami annyira szomorúvá tesz, amikor sok magyart – sok jó hazafit – látok, amint hátrafelé és befelé tekintenek, ahelyett, hogy előre és kifelé néznének.” Egy másik levelében hozzáfűzte még: „ti magyarok túlságosan rabjává váltatok a politikának”. (Idézi Frank Tibor tanulmánya a kötet 55. oldalán.) A Patterson által lefestett fatális fenyegetés a 20. század elején valósá vált. A magyar politikai elit valóban képtelen volt arra, hogy előre és kifelé tekintsen, így nem is vett tudomást a szláv és román irredenta törekvésekről, semmit nem tett annak érdekében, hogy javítsa Magyarország megítélését Európában. Ehelyett erőszakos magyarosító politikájával további ellenségeket szerzett magának külföldön és belföldön egyaránt. Az I. világháború után pedig ismét visszafelé és befelé tekintett: ezeréves határokról, Szent István koronájáról és a kereszténység védelmezéséről beszélt, amikor érveket keresett a kedvezőbb békefeltételek elérése (vagy később a revízió) érdekében... Patterson tehát a Bibó István által megfogalmazott „eltorzult magyar alkat” egyik korai felismerőjének tekinthető.

Helyenként terminológiai problémák is nehezítik a gyanútlan olvasó dolgát, pedig

ezek a gondok a szerkesztés során kiszűrhetők lettek volna. A kiegyezés fogalmát például néhány tanulmány (John Eibner, Frank Tibor, Jeszenszky Géza írásai) a *Settlement*, egy másik (Thomas Kabdebo) pedig (a véleményem szerint helyesebb) *Compromise* szóval fordítja angolra. Frank Tibor ugyanakkor egy helyen közöl egy idézetet, amelyben a kiegyezést *Compromise* néven említik, miközben ugyanazon az oldalon Frank *Settlement*ként szól róla (49. old.). Különösen érthetetlen, hogy ha már a szövegben egy helyen (Jeszenszky-nél, 127. old.) szerepel a kiegyezés német megfelelője (*Ausgleich*), akkor az egyértelműség és a magyar olvasók érdekében miért nem került be a szövegbe a fogalom magyar neve is. Apróbb szerkesztési hibák máshol is előfordulnak: IV. Károly király neve a brit szerzőknél (Mark Cornwall, Thomas Lorman) *Karl*, míg Jeszenszky Géza tanulmányában *Charles*. Több lábjegyzetben ékezethibás magyar szövegek, nevek olvashatók (kizárólag a brit szerzők esetében). A Magyar Országos Levéltár neve Bátonyi Gábor tanulmányban angolul jelenik meg (*Hungarian National Archives*, 206. old.), míg a többi szerző a magyar névalakot használja (például: 283. old.). Ezek a kisebb hibák azonban eltörpülnek, s a két szerkesztő láthatóan igen alapos munkát végzett.

A kötet fenti hiányosságai ellenére mégis megkerülhetetlen forrás a brit–magyar kapcsolatok tanulmányozói számára. A jelzett hiányosságok ugyanis a kötet egészére vonatkoznak, a maguk részterületén az egyes tanulmányok kivétel nélkül igen színvonalasak. Bírálatom túlzott elvárásokat is támaszt, hiszen egy teljesség igényére törő feldolgozás a témáról több ezer oldalra rúgna. A tanulmányokban szereplő hivatkozások révén azonban az érdeklődő így is szinte könyvtárnyi irodalmat ismerhet meg a vizsgált témaköréről. A képet pedig végtelenül lehetne tovább bővíteni, hiszen a kötet címe sem korlátozza a tárgyalt témát a politikai kapcsolatokra. Ha például irodalmi téren bővítjük a képet (hiszen a kötet kuriózum-

ként tartalmaz egy tanulmányt Shakespeare szövegeinek magyar fordításairól is Daniel Abandolótól), akkor az 1945 utáni emigráció Nagy-Britanniában kibontakozó ma-

gyar irodalmi tehetségeiről (többek között Mikes Györgyről vagy Fischer Tiborról¹³) is önálló elemzések születhetnének.

BENCSIK PÉTER

¹³ George Mikes ismertebb, magyarul is olvasható szatirikus művei (*How to be a Brit; How to be Alien* stb.) mellett 1957-ben a magyar forradalomról is könyvet írt: Mikes, George: *The Hungarian Revolution*. London, 1957. A talán kevésbé ismert Fischer önéletrajzi ihletésű regénye pedig a magyar ötvenes évek világába enged bepillantást. Lásd Fischer, Tibor: *Under the Frog*. Harmondsworth, 1993. (Magyarul: Fischer Tibor: *A béka segge alatt*. Budapest, 1994.)

Újvilági magyarok

Várdy Béla: *Magyarok az Újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000. 840 old.; Várdy Béla–Várdy Huszár Ágnes: Újvilági küzdelmek. Az amerikai magyarság élete és az óhaza. Budapest, Mundus, 2005. 370 old.*

Várdy Béla, a magyar-amerikai történetírás és egyetemi képzés jeles alakja az elmúlt években két kötetben is közzétette a magyar-Amerika múltjára és részben jelenére vonatkozó számos tanulmányát. Várdy professzor a pittsburghi *Duquesne University* és egyszersmind a *University of Pittsburgh* tanára, szinte minden magyar-amerikai történetész és bölcsészettudományi szervezet vezető tisztségviselője, közel húsz könyv és mintegy 450 cikk szerzője. A *Duquesne University History Forum* vezetőjeként számos magyar történetész tapasztalhatta Várdy Béla szervezőerejét, segítőkészségét évtizedeken át. Ez a nagyszorgalmú és rendkívüli munkabírási történetész magyar maradt Amerikában is: legtöbb munkájának témája valamiképpen magyar, s magyarságát éppen kutatómunkája révén őrizte meg legmaradandóbban. Működésének motorja magyar-amerikai kettős lojalitása, munkájában elválaszthatatlan társa felesége, Huszár Ágnes, az ismert germanista, irodalomtörténész.

I. A két kötetet rokonítja a résztanulmányok felől az egész magyar-amerikai múlthoz történő közelítés. Mint Várdy a korábbi (2000) kötetről maga írja, „fejezeteinek legtöbbike részleteiben már valamilyen formában napvilágot látott. [...] A jelen formában azonban az olvasók egy teljesen átdolgozott, megfelelő lábjegyzetekkel, történeti kronológiával és

részletes bibliográfiával ellátott szintetikus munkát kapnak ...” (Magyarok az Újvilágban, 9–10. old.) A kötet szövegeit Várdy olvasói már megismerhették itthon a Kapu, a Valóság, a Forrás, a Korunk, a Pannon Tükör, a Debreceni Szemle, a szegedi Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, illetve angol nyelven a *Hungarian Studies*, a *Hungarian Studies Review*, a *Central Eurasian Yearbook* hasábjain. Várdy előszavában azt is elmondja, hogy „az egyes fejezetek között vannak összefüggő jellegűek, részletes kutatásokra alapozott tudományos jellegűek, de ugyanakkor vannak anekdotikus jellegűek is. Az utóbbiak egyes kisebb-nagyobb jelentőségű események és egyéni sorsok bemutatásával igyekeznek emberközelbe hozni a korabeli emigráns élet mindennapi jelenségeit és hangulatát.” (9. old.)

Innen ered e sokféle céllal, eltérő módszerekkel és különféle forrástípusok felhasználásával összeállított, nagyszabású tabló színes, érdekes, részletgazdag szövege, amelyet a recensens azonban mégsem nevezne „szintetikus munkának”. Várdy bevonja forrásai közé a témakör legjobban ismert kézikönyveit, Puskás Julianna nagyszabású monográfiáját, Dániel Ferenc és Orosz István úttörő áttekintését, Tezla Albert remek forráskiadványát, de mellettük támaszkodik saját óriási pittsburghi könyv-és levéltárára (mára talán Észak-Amerika legnagyobb magán *Hungarica*-gyűjteményére) és egy sor amerikai és magyarországi közgyűjteményre is. A kötethez csatolt bibliográfia (651–715. old.) a szakterület átfogó könyvészeti összeállítása. A szerző egyes helyeken jelzi önálló levéltári kutatásainak és *oral history* interjúinak eredményeit is. A recensens hiányolja, hogy a kötet gyakran nem adja meg világosan az egyes fejezetek, szövegelemek eredeti megjelenésének helyét.

A vaskos kötet nemcsak azért mutat mozaikszerűséget, mert a benne szereplő dolgozatok nem egyszerre s nem is egy célkitűzéssel születtek. Ez az ábrázolásmód paradox módon megfelel az amerikai magyarság történeti szerveződésének, társadalmi tagolódásának, struktúratörténetének. Részben tudatosan, részben öntudatlanul a szerző ennek a heterogén, széttagolt, más-más módon amerikaivá asszimilálódó milliós tömegnek a legsajátabb tulajdonságait ragadta meg szerkesztési technikájával. Tárgyára nem egyetlen fényforrás segítségével vetít fényt, hanem megannyi lámpással világítja meg az amerikai magyarság életének színtereit, hőseit, kudarcait és sikereit, fel- és leszálló pályáit. Várdy racionálisan gondolkodó, határozott véleményű, színesen ábrázoló, éles szemű megfigyelő, aki a helybeliek biztonságával kalauzol az Újvilágban, az amerikai lét sztrádáin és rejtekösvényein.

Néhány példa is megmutathatja, hogy milyen sok érdekesség és tudnivaló rejtőzik a kötetben. Várdy több tanulmányt is szentel a magyar kalandorok amerikai pályafutásának. Ezt az ismert jelenséget sok példával, társadalomtörténeti keretbe ágyazva mutatja be a „Hősök, álhősök és kalandorok” (95–107. old.), a „Mondvacsinált főnemesek és tudós háryjánosok” (108–121. old.), illetve „Az amerikai magyarság nagyotmondó hősei és romantikus lovagjai” (185–196. old.) című fejezetében. Várdy szavaival: „A tizenkilencedik század dzsentrí kivándoroltjainak és kalandorainak jellegzetességei közé tartozott a nemesi voltuk erőteljes hangoztatása, az önelöléptetés és önfőnemesítés gyakorlása, a hősi nemesi szellem lobogtatása, az emberi szabadság érdekében hozott állítólagos áldozataik kihangsúlyozása, az elért eredmények kitalálása vagy érdemtelen felnagyítása, valamint az anyagilag jól szituált nagyvilági hölgyek szíveinek meghódítása.” (185. old.) Várdy nagyon sok példát ismer ennek a típusnak a jellemzéséhez, és jó humorérzékkel egészen a közelmúltig nyomon kíséri a *Hochstapler* magyarok amerikai karrierjét. Vida István

Kornél fiatal debreceni kutató Estván Béla polgárháborús déli „ezredes”-ről most megjelenő írásából tudom, hogy Várdy listája valószínűleg tetszés szerint folytatható.¹ Szomorú, új eredménye Várdy kutatásainak, hogy a minálunk nagyrabecsült Xántus Jánosról, a budapesti állatkert alapító-igazgatójáról is módszeresen bizonyítja: hazug plagizátor és hamis próféta volt (113–121. old.).

Igen érdekesek és fontosak Várdynak a zsidó-magyar kivándorlók amerikai asszimilációjáról közölt példái (170–184. old.). Várdyt az előbb Magyarországra, majd onnan tovább, Amerikába települő és újra asszimilálódni kezdő zsidók amerikai magyar identitása érdekli, az a folyamat, ahogyan a nem sokkal korábban Magyarországra került zsidók Amerikában is megőrizték viszonylag frissen szerzett magyar tudatukat és öntudatukat. Várdy a kérdés jó ismerőjét és egyik legelső feldolgozóját, Kende Gézát idézi: „A zsidóvallású amerikai magyarok részt vettek és vezető pozíciókat foglaltak el az amerikai magyarság hazafias, társadalmi és kulturális mozgalmaiban, és ha áldozni kellett valamely magyarországi jótékony célra, [...] példamutató áldozatkészségükkel az elsők között voltak: nem mint zsidók, hanem mint magyarok.”²

Jellegzetes magyar-amerikai képződményről értekezik Várdy az amerikai „burdosházakról” szóló tanulmányában (244–258. old.). A „burdosház” [boarding house] voltaképpen munkásszállás, amelynek régtől ismert belső világáról Várdy sokat tud, és számos előde nyomán avatott tollal ír. Magyar-amerikai társadalomrajzot és mik-

¹ Vida István Kornél, Magyar katonák a Konföderáció hadseregében. Estván Béla ezredes pályafutása. In: Frank Tibor, szerk.: *Gyarmatokból impérium*. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről. Budapest, 2006.

² Kende Géza: *Magyarok Amerikában* (Cleveland, OH, 1927), II. köt. 439–440. Idézi: Várdy: *Magyarok az újvilágban*, 171., e témáról újra: 301. old.

roszociológiai elemzést kapunk a burdosztartás kultúrájáról, a burdosházak tarka és „többirányú” szexuális viszonyairól, a részben ebből sarjadó gyilkos indulatokról és tényleges gyilkosságokról, a burdosházak társas hierarchiájáról. Várdy bemutat valamit a burdosházak „irodalmából” is, prózai írásokkal és verses rigmusokkal segít megidézni a feszültségeket és vágyakat, félelmeket és reményeket. Bölcsen vonja le a konklúzióját: „Az általános korabeli fölfogással szemben a századforduló kivándoroltjainak nagyrésze a hazai nyomorból nem az amerikai jólétbe, hanem egy más típusú nyomorba került. Egy olyan nyomorba, amely ideiglenesen még erkölcsi süllyedést is jelentett. Ennek ellenére legtöbbjük elfogadta ezt a kockázatot, mert Amerikából nézve a jövő mégiscsak szebbnek tűnt, mint a falu kilátástalan szegénységéből és a korabeli osztálytársadalom bilincseiből.” (256. old.)

Adatgazdag és szemléletében is rokonszenves „Az amerikai magyar egyházak megszűlése és kifejlődése” című tanulmány (286–305. old.). A szerző világossá teszi, hogy bár „az amerikai magyar hitközségeknek szinte elsődleges feladatává lett a magyar nemzeti érzés ápolása, [...] a hazai magyar katolikus egyház alig-alig mutatott érdeklődést idegenbe szakadt gyermekei iránt.” (291. old.) Ezzel szemben a magyar református egyház igyekezett tengerentúli híveit „a hazai egyház szárnyai alá” terelni. (297. old.) Ez természetesen nem sikerült, sőt az amerikai magyar református egyházközségek nem voltak képesek egységes keretet kialakítani, állandó torzszalkodásuk újra és újra felszabdalta az amerikai magyar református közösséget. Várdy szól az amerikai magyar evangélikusokról, a görög katolikusokról és a zsidókról is. Az utóbbiak erős magyarságáról, magyar nemzeti kötődésük tartósságáról ismét részletesen megemlékezik, ám végül szomorúan állapítja meg az elkerülhetlent: a második világháborút követő évtizedek „a szemünk láttára” mossák el a még megmaradt magyar hitközségeket. (302. old.)

A gazdag anyagból is kiemelkedik Várdy máig aktuális és fontos tanulságokat érlelő tanulmánya „A rendszerváltás és az amerikai magyarság” címmel (607–637. old.). Várdy érett szemlélője volt a hazai változásoknak Amerikából, avatott megfigyelője a rendszerváltás politikai és társadalmi folyamatainak. Ítéletei kiegyensúlyozottak, nem elfogult egyik politikai csoporttal szemben sem. Beszámol az amerikai magyarság soraiban keletkező bomlási folyamatról, az amerikai magyar politikai szervezetekben bekövetkező változásokról. Legérdekesebb fejtegetései azonban a repatriáló amerikás magyarok csalódásairól szólnak, a várt és vágyott itthoni elismerés, a hazaiak politikai bűneiért való felelősségre vonás elmaradásáról, a felemás, „esetlenül kivitelezett” kárpótlásról (620. old.), a morális süllyedés sokféle tünetéről, a vallásosság hiányáról. A repatriálási folyamatot ezek a tapasztalatok „befagyasztották” (623. old.), mondja Várdy, aki felismerte: „Az igazság ugyanis az, hogy tulajdonképpen senki sem hívta és senki sem várta vissza az emigránsokat, vagy ha várta, akkor ezt oly halkán jelezte, hogy erről alig tudott bárki is. Sőt, sokkal gyakoribb volt az a jelenség, amikor a nyugati magyar úgy érezte, hogy végleges hazaköltözése esetén szinte kinéznék őt ősei hazájából.” (624. old.) Foglalkozik az otthoniaknak a külföldön élőkről kialakult negatív képével, és megállapítja, hogy „akkoriban települtek haza a szélsőséges elveket valló egyének is, akik jelentéktelen, önkreálta és ugyanakkor jelentőségükben sokszorosan fölnagyított nyugati szervezetek vezetőiként jelentek meg a porondon, és ezen címek és hivatalok birtokosaiként, valamint egykori (állítólagos vagy valódi) hőstetteik alapján részt követeltek a hazai társadalmi és politikai vezetésből. Ezek kétes hazai szereplése, s állításaik hiányosságának bebizonyosodása igen lerontotta a nyugati magyarok hitelét, mely hitelrontás ódiuma aztán a többi nyugati magyarra is áterjedt.” (625. old.) Ezek a megjegyzések rímelnék a korábbi magyar szélhámosokkal és szemfényvesztőkkel fog-

lalkozó dolgozatokra. Egyszerű, okos szavakkal zárja következtetéseit a szerző: „Mindannyiunknak el kell fogadnunk, hogy habár mindannyian magyarok vagyunk, a környezet hatása következtében már nem vagyunk teljesen ugyanolyan magyarok.” (630. old.) E tanulmányban is, mint sokhelyütt, a kötet hangsúlyt helyez a magyar-amerikai civil szerveződés fontosságára, mintákat ad (600–601. old.), listát közöl (605–606. old.). Minden dolgozata élő emberekről szól, s a valóságos amerikai társadalmat idézi meg. Várdy biztosan mozog ezen a nehéz terepen, ismeri buktatóit, könnyen igazodik el. Otthon van.

A kötetet magyar-Amerika történetének kronológiai táblázata zárja (716–729. old.), benne sok érdekes adat táblázatos megjelenítésével növelve a kötet hasznát. A könyvben nagyszámú illusztrációt találunk, sok közülük ritka vagy éppen első hazai közlés, színesíti és elevenné teszi a tanulmányok szövegét. Angol nyelvű rezümék segítik a nem-magyar olvasók tájékozódását a kötetben (733–765. old.).

II. Nem sokkal e kötet megjelenése után Várdy Béla és Ágnes ismét tanulmánykötetbe foglalták újabb tanulmányaik egy részét. A tematikailag rokon kötet az *Újvilági küzdelmek. Az amerikai magyarok élete és az óhaza* címet viseli, a budapesti Mundus Magyar Egyetemi Kiadónál jelent meg 2005-ben. A kötet 23 tanulmánya nagyobb részt a Valóságban, illetve a Magyar Napló, a Hitel, a Nyelvünk és Kultúránk, a Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, a Forrás, a Debreceni Szemle, a Korunk hasábjain látott napvilágot. A kötet több esetben megismétli az előzőekben ismertetett munka egyes fejezeteit, de sok újat is közöl.

Lényeges mindenekelőtt a Kossuth amerikai útjával foglalkozó tömb, mely öt dolgozatot közöl. Várdy értő tolmács a magyar olvasó számára Kossuth Amerikában kifejtett politikai nézeteit illetően, melyeket beágyaz az amerikai és – kisebb részben – a hazai Kossuth-irodalomba. Akár Kossuth

hatását vizsgálja az amerikai társadalomra és közgondolkodásra (51–59. old.), akár Kossuth vélekedését rekonstruálja az amerikai demokráciáról (60–66. old.) vagy a rab-szolgakérdésről (67–83. old.), érdekeset és nem egyszer újszerűt is mond az eddigi szakirodalomhoz képest, ha levéltári munkába nem is fog ezeknek a rövidebb írásoknak a kedvéért.

Nálunk ismeretlen anyagot tár elénk a „Trianon és a világháborúk” című rész. Ennek kezdő tanulmánya, a Várdy házaspár közös munkája az amerikai magyarság reakcióját taglalja a trianoni katasztrófa után, egészen 1995-ig. Részletesen beszámol azokról a mozgalmakról, akciókról, szervezetekről, amelyekkel az amerikai magyarság igyekezett a nagyhatalmi akarattal szembeszegülni, s amelyektől ők az óhaza sorsának jobbrafordulását remélték. Várdy Béla és Ágnes rezignáltan s józanul állapítja meg: „Az amerikai magyarság jelentős része [...] megtanult élni ezzel a nemzeti tragédiával. Elfogadja Trianont, de elsősorban azért, mert bízik a közös európai szellem mielőbbi elterjedésében és uralomra kerülésében.” (252. old.) Várdy Béla múltidéző ereje mutatkozik meg azokban a tanulmányaiban, melyek a vonatkozó szakirodalom alapos ismeretét tükrözve a magyar-amerikai emigráció II. világháború alatti sorsát és belső harcait ismertetik. Különösen érdekes a Habsburg Ottó amerikai politikai szerepéről közölt tanulmány a háború alatt és után (269–284. old.), amelyben a szerző levéltári anyagot is hasznosított a *californiai Hoover Institution* Eckhardt Tibor-letétéből.

Említésre érdemes „Az angol nyelvű magyar történetírás helyzete Amerikában az 1990-es évek elején” című tanulmány (129–140. old.). A szerző itt ugyan kevesebbet mond el, mint amit címében ígér, de az Amerikai Történelmi Társulat bibliográfiai kézikönyvei között (1931, 1961, 1995³) ma-

³ The American Historical Association's *Guide to Historical Literature*, ed. by Mary Beth Norton, 3rd ed., Oxford University Press, 1995.

gyar szempontból tett összehasonlítása hasznos. Végkövetkeztetése szomorú: „Kár, hogy a hazai tudományos világ – vagy talán inkább a hazai nagyközönség – nemigen vesz tudomást erről a nagy erőfeszítésről, amit a magyar származású külföldi szakemberek odakint véghez vittek. S talán még ennél is szomorúbb az, hogy ezeket az eredményeket a következő nemzedék már nemigen fogja tudni megismételni – egyszerűen azért, mert a humanisztika és a társadalomtudományok mai helyzetében már nem lesz »következő nemzedék«. A tehetséges magyar származású és alapjában humán beállított-ságú fiatalok ugyanis ma már nem történelmet és a rokontudományok tanulmányozását választják életcéljukká, hanem az anyagilag sokkal többet ígérő reáltudományokat és az üzleti pályákat.” (140. old.)

A szerző másutt is siratja, sőt elsiratja az amerikai magyarságtudományt, melynek aranykora – mint „igen sötéten”, de nagyrészt joggal vallja – az 1990-es évekkel leáldozott (141–155. old.). Pesszimizmusa indokolt: a hidegháború befejezése az ameri-

kai egyetemek szinte valamennyi kelet-európai programjának – s ekként a magyar stúdióknak is – alkonyát jelentette, amit e recenzió szerzője akkoriban maga is Amerika-szerte megtapasztalhatott. A jelenség fő oka nem annyira a generációváltás, mint a térség nagy részének, politikai és hadászati fontosságának hirtelen, noha korai leértékelődése volt.

Várdy Béla és Huszár Ágnes nehéz évtizedekben, erős akarattal, magyar identitá-sukat mindvégig büszkén megőrizve szegődtek egy mára eltűnőben lévő, bár valaha kiterjedt és befolyásos amerikai társadalmi csoport, a magyar-amerikai bevándorlók krónikásaivá. Vállalt feladatukat, a hozzájárulást magyar-Amerika szellemi és morális hagyatékának megtartásához, történeti lelkiismeretének megőrzéséhez sokoldalúan és eredményesen teljesítették. Hűséggel két hazájuk: Magyarország és az Egyesült Államok iránt. Köszönet illeti őket innen is, onnan is.

FRANK TIBOR

Számunk szerzői

ANTAL BEATRIX	Ph. D. hallgató, PPKE, Pilisvörösvár
BEBESI GYÖRGY	történész, PTE, Pécs
BENCsik PÉTER	történész, SZTE, Szeged
BORBÉLY JÁNOS	kutató, Szeged
DEÁK ÁGNES	történész, SZTE, Szeged
R. J. W. EVANS	történész, Oxford University (Oriel College), Oxford
FARKAS GYÖNGYI	történész, Mezőgazdasági Múzeum, Budapest
FARKAS KATALIN	tanár, Németh László Gimnázium – ELTE, Budapest
FRANK TIBOR	történész, ELTE, Budapest
GONDA GYÖRGY	nyugdíjas színházi szakember, Dunaharaszti
PAJKOSSY GÁBOR	történész, ELTE, Budapest
POLGÁR TAMÁS	Ph.D. hallgató, PTE, Pécs
TOMKÓ VIKTOR	Ph.D. hallgató, SZTE, Szeged
UGRAI JÁNOS	történész, Miskolci Egyetem, Miskolc

A fordításokat BARNA JÓZSEF, BEBESI GYÖRGY, LUKÁCS ANIKÓ és POLGÁR TAMÁS készítette.

Contents

Essays

GÁBOR PAJKOSSY	
An Informer in Pest in the Middle of the Reform Period (1839)	5
ÁGNES DEÁK	
Lists of Informers from the Age of Neoabsolutism	21
KATALIN FARKAS	
The Police and Pro-Independence Movements in Hungary (1859–1866)	45
JÁNOS UGRAI	
Skirts, Poems, Conflicts: The Double Demotion of a Reformed Minister	71
JÁNOS BORBÉLY	
Heinrich Hentzi in Hungary: from “Saint George the Dragon-slayer” to the “Iron Ghost”	88

Workshop

GYÖRGY GONDA	
“...Gábor Egressy actor and Kossuth’s government commissioner”	115

Evoking the past

GYÖRGY BEBESI – TAMÁS POLGÁR	
The “Virtuoso Provocateur”. Jevno Azef, the Legendary Double Agent	127

Theory and method

GYÖNGYI FARKAS	
Agent Reports, Interrogation Records, Applications. Possible Sources for Social History	146

Beyond our borders

“I came to Hungarian history from that of its ‘western’ neighbours.”	
An Interview with R. J. W. Evans (By Ágnes Deák)	171
A Selected Bibliography of R. J. W. Evans’ Works	176
R. J. W. EVANS	
Language and State Building: The Case of the Habsburg Monarchy	181

Reviews

Hungarian Historical Research in the Vatican (Tusor Péter: <i>Magyar történeti kutatások a Vatikánban. PPKE–Gondolat Kiadó, Budapest–Róma, 2004</i>) BEATRIX ANTAL	203
Demography and Public Administration during the Ottoman Occupation (Dávid Géza: <i>Pasák és bégek uralma alatt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005</i>) VIKTOR TOMKÓ	206
Prestige Often Lost and Regained. Changes in the British Image of Hungary. (British-Hungarian Relations since 1848. Ed. by László Péter and Martyn Rady. Hungarian Cultural Centre London–University College London, London, 2004 [SSEES Occasional Papers No. 62]) PETER BENCSIK	210
Hungarians in the New World (Várdy Béla: <i>Magyarok az Újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest, 2000; Várdy Béla–Várdy Huszár Ágnes: Újvilági küzdelmek. Az amerikai magyarság élete és az óhaza. Mundus, Budapest, 2005</i>) TIBOR FRANK	218
Authors	223

Tisztelt Olvasóink!

ELŐFIZETŐI FELHÍVÁS AZ AETAS 2007. ÉVI ÉVFOLYAMÁRA

A jövő évben négy számunk jelenik meg, köztük a következő tematikus számaink:

*Oral history – új utak és módszerek;
Középkori művelődéstörténet;
Hadművészet Európában*

Interjút közlünk Ieda Osamuval és Peter B. Goldennel.

Eddigi gyakorlatunkhoz híven a 2007-es évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak.

Éves előfizetői díj: 500 Ft + postaköltség

Egy számot megfendelőként: 500 Ft + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára: 700 Ft

A folyóirat előfizethető az e számhoz mellékelt csekkszelvényen, illetve megrendelhető a kiadó címén. Korábbi számainkból (postaköltség felszámításával) a szerkesztőség címén a következők rendelhetők meg:

1992. 3. sz.	17. századi magyar művelődéstörténet
1993. 4. sz.	Historiográfia
1994. 3. sz.	Külföldi történészek magyar történelemről
1994. 4. sz.	Angol–francia reformmozgalmak
1995. 1–2. sz.	Közvélemény és propaganda a 17. századi Magyarországon
1995. 3. sz.	Szláv népek története a középkorban
1995. 4. sz.	Az abszolutizmus kora Magyarországon
1996. 1. sz.	Észak-Amerika a 19. században
1996. 2–3. sz.	Magyar emigrációk a 19–20. században
1996. 4. sz.	Ókori civilizációk
1997. 1. sz.	Magyar művelődéstörténet
1997. 2–3. sz.	Középkor történeti tanulmányok
1997. 4. sz.	19. századi magyar történet, AETAS repertórium 1985–1995
1998. 1. sz.	Orosz ortodoxia
1998. 2–3. sz.	Az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc
1998. 4. sz.	Észak-Amerika a századfordulón
1999. 1–2. sz.	19. századi magyar történelem
1999. 3. sz.	A francia középkor-kutatás új irányzatai
1999. 4. sz.	Az oszmán török birodalom története
2000. 1–2. sz.	Megtorlások a magyar történelemben
2000. 3. sz.	Az első ezredforduló Európában
2000. 4. sz.	Összehasonlító történetírás
2001. 1. sz.	19. századi Észak-Amerika története
2001. 2. sz.	Nagy csaták – hadtörténet
2001. 3–4. sz.	Az Osztrák-Magyar Monarchia története
2002. 1. sz.	Az Oszmán Birodalom észak-nyugati határai
2002. 2–3. sz.	Az életrajzírás mint történeti probléma
2002. 4. sz.	Közép- és korai középkori művelődéstörténet
2003. 1. sz.	Az orosz állam
2003. 2. sz.	Erdély története
2003. 3–4. sz.	Kultuszok a történelemben
2004. 1. sz.	19–20. századi gazdaság- és társadalomtörténet
2004. 2. sz.	Kora középkori Európa

2004. 3-4. sz.	Diplomáciatörténet
2005. 1-2. sz.	Hálózatok és hierarchiák a gazdaságtörténetben
2005. 3. sz.	Eszmék és korok, 18-19. század
2005. 4. sz.	Magyar középkor történeti tanulmányok
2006. 1. sz.	Múlt századi sorsfordulók – 1956
2006. 2-3. sz.	Ókori és modern kultúrák
2006. 4. sz.	Államrendőrség és informátorai

Az előző évhez hasonlóan az idei évben is átutalhatja jövedelemadójának 1 %-át egy olyan egyesületnek, alapítványnak stb., amelyet erre érdemesnek tart. Folyóiratunk szerkesztői azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulnak Önhöz, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t. 2006-ban folyóiratunkhoz támogatóink 1 %-os felajánlásából összesen 78 414 Ft érkezett be. Ezt az összeget a 2006. évi 2-3. számunk nyomdai előkészítő munkáihoz használtuk fel. Segítségüket nagyon köszönjük.

Ha az idei évben is az AETAS támogatása mellett dönt, akkor töltse ki részünkre az APEH-től kapott rendelkező nyilatkozatot.

Adószámunk: **19079581-2-06**

Nagyon köszönjük Olvasóink eddigi támogatását és érdeklődését.
Reméljük, hogy erre a jövőben is számíthatunk.

AETAS Szerkesztősége
6701 Szeged
Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
E-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

Következő számunk tartalmából

PAP JÓZSEF

„Két választás Magyarországon.”

Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele a 20. század első éveiben

SZABÓ DÁNIEL

Katonadalok és az első világháború

VIDA ISTVÁN KORNÉL

Egy ágyban Abraham Lincolnnal...

FERWAGNER PÉTER ÁKOS

Tocqueville és Algéria

POLÁCSKA EDINA

Franciaország és a karlizmus, 1868–1874

GAVRIEL ROSENFELD

Miért a kérdés, hogy „mi lett volna, ha...?”

Bolti ár: 650,- Ft
Előfizetőknek: 500,- Ft

Mint ismeretes, a *Polizeihofstelle* 1848 előtti magyarországi informátorhálózatának létszámára vonatkozóan jelenleg csak részadatokkal rendelkezünk, ráadásul ezek szinte sohasem a teljes állományra vonatkoznak, amely magában foglalja a fizetett és a nem fizetett, a közvetlenül a miniszterrel, Sedlnitzkyvel kapcsolatban álló és az itthoni hálózat feje, Ferstl alá rendelt ügynököket. Saját korábbi eredményeink szerint Sedlnitzky 1830-ban a Magyar Királyság területén 48–52 személlyel állt „titkos szolgálati kapcsolatban”, Lábán Antal szerint 1835-ben 64 besúgó rendelkezett titkos azonosító jellel, végül ugyancsak saját kutatásaink szerint 1844-ben 54, 1846-ban 87 informátor részesült a Magyar Királyság területén rendszeres, havi vagy félévi fizetésben. Az 1830-as adat tehát nem foglalja magában a közvetlenül Ferstl alá rendelt ügynököket, a 40-es évek közepére vonatkozó adatokban pedig nem szerepelnek a fizetésben nem részesülő informátorok, akik (egy-két tucatnyian vagy többen, de bizonyosan jóval kevesebben, mint a fizetett besúgók) feltehetőleg közvetlenül Sedlnitzkyvel álltak kapcsolatban, valószínűleg nem végeztek rendszeres megfigyelő tevékenységet, inkább ad hoc megbízásokat teljesítettek – Fischer Károly, Mukits Simon, Steinbach Ferenc és Vághy Ferenc például 1841 júliusában azt a felkérést kapta a minisztertől, hogy készítsen részletes jelentést a *Pesti Hírlap* tartalmáról, irányáról, fogadtatásáról. [...] Mindent összevetve, [...] a *Polizeihofstelle* minden rendű és rangú informátorainak a létszámát az 1830-as évek végén 100 körülire vagy inkább az alattira tehetjük.

Pajkossy Gábor tanulmányát számunk 5–20. oldalán olvashatják.
